

QO'QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

**Qo'qon DPI.
ILMIY XABARLAR.
2020- yildan nashr etiladi.
Yilda 4 marta chiqadi.**

**2 (6)-2022
Mart**

**НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК.
Кокандский ГПИ**

**издаётся с 2020 года
Выходит 4 раз в год**

УЎК 5/9(08)
КБК 72я5
К 99

MUASSIS:

QO'QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI

Qo'qon DPI.
ILMIY XABARLAR-
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК.
Кокандский ГПИ.

Jurnal bir yilda to'rt marta
chop etiladi.

O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti

Administratsiyasi
huzuridagi Axborot va
ommaviy kommunikatsiya
agentligida 2020- yil
9 - iyulda 1085 raqam bilan
ro'yxatga olingan.

Jurnaldan maqola ko'chirib
bosilganda, manba
ko'rsatilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi:

2021- yil 5 -may
Qog'oz bichimi: 60x84 1/8
Ofset bosma, Ofset
qog'oz.

Adadi: 100 nusxa
Buyurma № 149

Nashr uchun mas'ul:
V.Karimova, filologiya
fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD)

Muqova dizayni va original
maket Qo'qon DPI
tahririyat - nashriyot
bo'limida tayyorlangan.
"Poliraf Super Servis"
MCHJ bosxonasida chop
etildi.

Manzil: Farg'ona shahar,
Aviasozlar ko'chasi 2-uy.
"Qo'qon DPI. Ilmiy
xabarlar" ilmiy jurnali OAK
Rayosatining 2021- yil 31-
martdagi qarori bilan OAK
ilmiy nashrlar ro'yxatiga
kimyo, biologiya, filologiya,
tarix fan tarmoqlari
bo'yicha milliy nashrlar
sifatida kiritilgan.

Tahririyat manzili: 150700,
Qo'qon shahar, Turon
ko'chasi, 23-uy.
Tel.: (0373) 542-38-38.
Сайт: www. kspi. uz
journal.kspi.uz

ISBN: 978-9943-7182-7-2

"CLASSIC"
nashriyoti 2021

BOSH MUHARRIR:

D. Sh. Xodjayeva- filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Mas'ul muharrir:

N.S.Jo'rayev, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent
Mas'ul muharrir yordamchisi:

O.Y.To'xtasinova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Tahrir kengashi:

ANIQ VA TABIIY FANLAR:

Sh.Farmonov
Sh.Namozov
S.Rashidova
I.Asqarov
V.Xo'jayev
Sh.Abdullayev
I.Abdug'ofurov
S.Aripova
D.Altiboyeva
I.Eshmetov
A.Ibragimov
N.Vohidova
G'.Ochilov
R.Rasulov
B.Samatov
D.Akbarov
M.Rahmatullayev
V.Isaqov
B.Kamolov
G'.Abdullayev
A.Batashov
H.Xonboboev

N.Karimov
A.S.Sagdullayev
O.Akimova
V.Borisova
I.Artyushkov
N.Mahmudov
Sh.Iskandarova
A.Qosimov
A.Sabirdinov
D.Nabiyeva
O.Bozorov
N.Uluqov
H.Usmanova
M.Umarxo'jayev
D.Quronov
A.Ziyayev
D.Jamoliddinova
Z.Qobilova
M.Rasulova
S.Mo'minov
O.Bozorov
G.Kislov
G.Abdullayev
T.Fayzullayev
A.Rasulov
R.Shamsiddonov
Z.Isomiddinov
X.Yunusova
O.Komilov
I.Yo'ldashev
T.Haydarov
N.Babayeva
Y.Dorjkin
N.Erkaboyeva
O'.Asqarova
Z.Azimova
V.Qodirov
S.Alimsaidova
A.Abdurashidov
A.Tolibjonov
D.O'rinboyev
J.Azamov

O'zR FA akademigi
O'zR FA akademigi
O'zR FA akademigi
kimyo fanlari doktori, professor
kimyo fanlari doktori, professor
kimyo fanlari doktori, professor
kimyo fanlari doktori, professor
kimyo fanlari doktori, professor
kimyo fanlari doktori, professor (Qirgizston)
kimyo fanlari doktori, professor
kimyo fanlari doktori, professor
kimyo fanlari doktori (DSc)
kimyo fanlari nomzodi, dotsent
fizika-matematika fanlari doktori, professor
fizika-matematika fanlari doktori, professor
fizika-matematika fanlari doktori
fizika-matematika fanlari doktori
biologiya fanlari doktori, professor
geografiya fanlari doktori, professor
biologiya fanlari doktori
biologiya fanlari doktori
texnika fanlari nomzodi, dosent

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLAR:

O'zR FA akademigi
O'zR FA akademigi
filologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
filologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
filologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori (DSc)
filologiya fanlari doktori (DSc)
filologiya fanlari doktori (DSc)
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
filologiya fanlari nomzodi
falsafa fanlari doktori, professor (Rossiya)
falsafa fanlari doktori, professor
siyosat fanlari doktori, professor
tarix fanlari doktori, professor
tarix fanlari doktori, professor
tarix fanlari doktori, professor
tarix fanlari doktori, dotsent
tarix fanlari nomzodi
iqtisod fanlari doktori, professor
iqtisod fanlari nomzodi, dotsent
pedagogika fanlari doktori, professor (Rossiya)
pedagogika fanlari doktori, dotsent
pedagogika fanlari doktori, dotsent
pedagogika fanlari doktori, dotsent
pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
yuridika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MUNDARIJA

ANIQ VA TABIIY FANLAR

KIMYO, BIOLOGIYA

1	Yu.K.Absoatov, A.J.Xoliqov, A.M.Ochilov, I.D.Eshmetov Modifikasiyalangan epoksid polimerlarning fizik-kimyoviy xususiyatlari	7
2	R.A.Payg'amov, I.L.Axmadjonov, N.M.Esonqulova, M.I.Payg'amova- Mahalliy xom-ashyolar asosida uglerodli adsorbentlar olish va ularning fizik- kimyoviy xossalarni aniqlash	13
3	I.Y.Mamatova In silico kimyoviy prognozlash usullari	17
4	Z.Z.Uzakov, O.Sh.Ergashev, B.E.Begmatov Sug'oriladigan o'tloqi - bo'z tuproqlarning agrokimyoviy holati (g'uzor tumani misolida)	21
5	J.X.Xudoyberdiyev, A.M.Reymo, R.K.Kurbaniyazov, Sh.S.Namazov, O.A.Badalova, A.R.Seytnazarov, Qoraqalpoq jelvakli fosforitlarini ikki bosqichli parchalash asosida donadorlangan oddiy superfosfat olish	26
6	I.I. Mamadoliyev, N.I.Fayzullayev, J.A.Mirzakobilov Mahalliy xom ashyolardan yuqori kremniyli seolit sintez qilish	33
7	I.R.Asqarov, Sh.V.Abdullayev, D.R.Haydarova, M.M.Muminjonov Olovli o't (phlomoides nuda) o'simligining kimyoviy tarkibi va xalq tabobatidagi o'rni	39
8	K.X.Ziyadullaev, S.E.Nurmanov, D.A.Shayzakova Og'ir piroliz moylarini fraksiyalarga ajratish va superplastifikator olish jarayonlarini tadqiq qilish.	43
9	B.N.Xoliqulov, A.G'.Maxsumov, A.Umrzoqov, D.A.Xandamov, G'.M.Ochilov Superbiostimulyator bis-4-bromofenoksikarbamat hosilalari sintezi, texnologiyasi xossalari va ularning qo'llanishi	48
10	M.J.Madumarov, X.X.Abdinazarov, S.O.Madumarova O'zbekiston faunasida uchrovchi cladocera turkumi ayrim turlarining tahlili	60
11	H.M.Jamolova, M.M.Mo'ydinov, A.S.G'ofurov Kimyo ta'limida cil metodikasi yondoshuvi asosida integrasiyani amalga oshirish	64
12	H.M.Jamolova Kimyo fanini o'qitishda loyihalash texnologiyasining o'ziga xos xususiyatlari	67

ADABIYOTSHUNOSLIK

13	Sh.Karimova, Sh.G'.Toshxo`jayeva Qo'qon adabiy muhiti shoirlari ijodida adabiy ta'sir va ijodiy mushtaraklik (Zavqiy ijodi misolida)	69
14	N.S.G'ULOMOVA Alisher Navoiy mualliflik korpusida g'azallar tahlili, xalq maqollari va iboralarning tadqiqi masalasi	73
15	Л.В.Половина Оксюмороны в поэзии О.Э. Мандельштама	77
16	Q.U.Pardayev Muqimiy ijodiga yangicha munosabat	80
17	F.Qurbonova Mifologik tasavvurlar va zamonaviy epik talqin xususida	84

18	P.M.Казакова Бабур - прозаик, мастер портрета и пейзажа	88
19	T.Toshboltayeva Qo'qon adabiy muhitida "Muammo" lar	94
TILSHUNOSLIK		
20	X.Sh.Abdinazarov Teft va gaz terminologiyasida birikmalarning shakllanishi	99
21	U.Yigitaliyev Grammatik shakllar paradigmasi va unda "Shaxs" lingvistik zarrasining ifodalanishi	104
22	P.X.Абдуллаева Лингвокультурный аспект отражения эстетической оценки человека в пословичной языковой картине мира	108
23	Sh.Akramov Gap bo'laklarining system-nazariy talqini xususida	112
24	N.N.G'afforov Tilshunoslikda terminologiyaning ilmiy-nazariy masalalari	116
25	A.Ziyayev, A.Ixtiyorov Ingliz va o'zbek tillarida subyektiv munosabat semantikasining fonetik vositalar orqali ifodalanishi	120
26	D.M.Jamoliddinova, M.Jo'rayeva Terminlarning badiiy matnda epitet sifatida qo'llanilishi	124
27	A.M.Timirov Fe'lli birikmalarning leksik tahlili	128
28	D.S.Turdaliyeva Paremiyalarning pragmatik jihatdan talqin etilishi	131
29	Z.Sh.Juraeva Expression of non-standard lexicones in english	134
30	Z.Saminjonova Ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklar etimologiyasida milliy-madaniy xususiyatlarning namoyon bo'lishi	138
31	S.H.Po'latov Ibn Al-Arabiy diniy-falsafiy ta'limotida "Vahdat Ul-Vujud" g'oyasining takomillashuvi	141
32	M.B.Ubaydullayeva Til tizimlari va diskursdagi lingvistik ijod korlik	144
PEDAGOGIKA		
33	V.E.Ubaydova Oliy ta'lim sohasida engil sanoat mutaxassislarini tayyorlashda Naqshbandiya ta'limotidagi vaqtni qadrlash g'oyasining ahamiyati	149
34	N.M.Babaeva, R.Jalilov Ta'lim tashkilotini rivojlantirish strategiyasi, uning turlari va ishlab chiqish texnologiyasi	154
35	S.S.Ulkanov Kredit-modul o'qitish tizimi asosida mutaxassislarini tayyorlash	159
36	Ф.Н.Расулова Роль этимологического анализа в воспитании интереса к русскому языку	164
37	L.A.Nematov	

Texnika oliy ta'lim muassasalarida "Elektrotexnika va Elektronika" fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarni imkoniyatlaridan foydalanish

167

ILMIY AXBOROT

ANIQ VA TABIIY FANLAR

KIMYO, BIOLOGIYA

- 1 **D.B.Karimova, D.SH.Maxmudova, K.A.Azimova**
Metilparabenga gidrofil o'zaro ta'sirni suyuqlik xromatografiyasi usulida o'rganish 173
- 2 **I.J.Karimov, I.R.Asqarov, M.M.Xojimatov,**
Yangi uzilgan karam sharbati asosida oziq-ovqat qo'shilmalarini olish 176
- 3 **Yu.X.Xolboyev, A.G.Maxsumov, I.R.Asqarov**
XYUX-5 N,N¹-Geksametilen-[(5-Bromizatinol) mochevina] sintezi, uning xossalarini O'rganish va sinflash 179
- 4 **M.Azimov, U.Ma'rufjonov**
Tuproq algoflorasi: sistematikasi, ekologiyasi, ahamiyati 182

IJTIMOIIY – GUMANITAR FANLAR

ADABIYOTSHUNOSLIK

- 5 **A.K. Рашидов**
Платон Каратаев— воплощение «мысли народной» в романе Л. Н. Толстого «Война и мир» 185
- 6 **X.M.Akbarova**
Asqad Muxtor she'riyatida ilmiy atamalarning lingvopoetik xususiyatlari 187
- 7 **F.T.Mamatqulova**
"Tohir va Zuhra" dostonida keltirilgan xomiy personajlar 189
- 8 **M.Meliboyeva**
"O'g'uznoma"da tarixiy tamoyil va etnik miflar 192
- 9 **F.Sh.Kattayeva**
The role of reading non adopted literature in enhancing student's socio-cultural competence 195

TILSHUNOSLIK

- 10 **D.O.Hasanova**
Til va Etnos 198
- 11 **M.O.Hosirova**
Лингвокультурный аспект отражения социальной оценки в пословичной картине мира 201
- 12 **I.S.Madrahimov**
Leksemalarning izchil tasnifi natijalari 204
- 13 **M.Ergashova**
Lokallik va Lokalizatsiya munosabati 208
- 14 **D. Rahmatullayeva**
"Ilm-ma'rifat" semali lug'aviy birliklarning uslubiy xususiyatlari 211
- 15 **Sh.I.Yigitaliyeva**
O'zbek tilida "Yaxshilik" tushunchasi hamda uning xalq maqollarida ifodalanish xususiyatlari 213
- 16 **Usmonova S.A**
Qo'qon shahri fitotoponimlari 216
- 17 **N.Qodirova**
Yozuvga o'rgatishning qiyinchiliklari 218
- 18 **Z.Saminjonova**

	Ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklar etimologiyasida milliy-madaniy xususiyatlarning namoyon bo'lishi	221
19	N.Rahmonova Phonetic drill as a means of forming the pronunciation skills of young learners	224
	K.O.Saparova	
20	Current issues concerning phonostylistics of russian language; from critical thinking perspective	227
21	G.Obidova Communicative approach and its effectiveness	230
22	А.А.Лутфуллина Проблема ономастической семантики	233
	Г.Ф.Нишонава	
23	Особенности русской антропонимической системы как проблема обучения русскому языку	235
24	X.Ch.Fayziyeva Uy-ro'zg'or buyumlari va ularga aloqador narsa nomlari	238
	TARIX	
	E.A.Rahmonov	
25	O'zbekistonda nogironligi mavjud shahslarni ijtimoiy ximoyalash jarayoni (Farg'ona vodiysi misolida)	241
	Q.N.Baxridinov	
26	Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida Farg'ona vodiysidagi iqtisodiy siyosati va uning oqibatlar	244
	S.S.Hamroqulov	
27	Sovet hokimiyati yillarida Farg'ona vodiysida davriy matbuotning rivojlanishi (1918-1924)	247
28	A.G.Alijonov Temuriylar davrida madaniyat va mutafakkirlarining axloqiy-estetik qarashlari	250
	O.A.Sharipova	
29	Yoshlar mustaqil dunyoqarashi shakllanishida jadid ma'rifatparvarlari ma'naviy merosining ahamiyati	254
	PEDAGOGIKA	
30	A.Хаитов Технология развития акмеологической позиции у будущих учителей	257
31	М.К.Бозорова Исторические основы педагогики Нового Возрождения	260
	Z.Q.Istamov	
32	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida qadriyatli munosabatni takomillashtirish metodikasi	262
	J.O'.Xurramov	
33	Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish darslarida axborot- resurslari integratsiyasi tizimini rivojlantirish usullari	265
	S.M.Norboeva	
34	Ma'naviy kompetentlik va deontologik madaniyat asosida bo'lajak pedagoglarda tayanch ma'naviy kompetentsiyalarni rivojlantirish	268

ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОДИФИЦИРОВАННЫХ ЭПОКСИДНЫХ ПОЛИМЕРОВ

PHYSICO-CHEMICAL CHARACTERISTICS OF MODIFIED EPOXY POLYMERS

MODIFIKASIYALANGAN EPOKSID POLIMERLARNING FIZIK-KIMYOVIY HUSUSIYATLARI

Absoatov Yu.K., Xoliqov A.J.,
Ochilov A.M., Eshmetov I.D.

Аннотация: Освещаются процессы синтеза эпоксиуретанового олигомера, основанные на реакциях циклического 1,2-пропиленкарбоната с 1,3-пропилендиамином. В качестве второго модификатора эпоксидной смолы был синтезирован и изучен кремний содержащий диуретан. Полученные эпоксиуретановые олигомеры отверждены аминами. Были исследованы механические, физико-химические, термические и антикоррозионные характеристики модифицированных эпоксидных покрытий, в результате которых установлены высокие показатели физико-химических характеристик и коррозионной устойчивости кремний гибридных покрытий.

Ключевые слова: эпоксидная смола, уретан, кремнийдиуретан, амин, отвердитель, модификация, адгезия, ударная вязкость.

Abstract: The processes of epoxyurethane oligomer synthesis based on the reactions of cyclic 1,2-propylene carbonate with 1,3-propylenediamine are covered. As the second epoxy resin modifier, silicon containing diurethane was synthesized and investigated. The resulting epoxyuratene oligomers were cured with amines. The mechanical, physicochemical, thermal and anticorrosive characteristics of modified epoxy coatings were investigated, as a result of which high rates of physicochemical characteristics and corrosion resistance of silicon hybrid coatings were established.

Keywords: epoxy resin, urethane, silicon diurethane, amine, hardener, modification, adhesion, impact strength.

Annotasiy: Siklik 1,2-propilen karbonat bilan 1,3-propilendiamin orasidagi reaksiyalar asosida epoksiuretan oligomerini sintez qilish jarayonlari yoritilgan. Epoksid smolasining ikkinchi modifikatori sifatida o'zida kremniy tutgan diuretan sintez qilingan va o'rganilgan. Olingan epoksiuraten oligomerlari aminlar bilan ishlandi. Modifikasiyalangan epoksidli qoplamalarning mexanik, fizik-kimyoviy, issiqlik va korroziyaga qarshi xususiyatlari o'rganildi, buning natijasida kremniy gibrid qoplamalarining yuqori fizik-kimyoviy va korroziyon barqarorlik ko'rsatkichlari aniqlandi.

Kalit so'zlar: epoksid smolasi, uretan, kremniy diuretan, amin, qattiqlashtiruvchi, modifikasiya, adgeziya, zarb qovushqoqlik.

В настоящее время защита бетонных, металлических и других конструкций от коррозионного разрушения считается актуальной проблемой отраслей промышленности. Для борьбы с коррозией и защиты металлической подложки используются многочисленные разновидности защитных покрытий: органические, золь-гель покрытия и

др., среди которых полимерные покрытия считаются одними из наиболее эффективных [1]. 70% из применяемых олигомеров приходятся на эпоксидные смолы (ЭС) за счет их превосходных антикоррозионных, механических характеристик и химической устойчивости.

Вместе с тем ЭС эксплуатируются в производстве конструкционных,

лакокрасочных материалов, клеев, адгезивных материалов, герметиков, ударопрочных и термостойких защитных покрытий. Наряду с редкими полезными свойствами данные материалы характеризуются и такими недостатками, как высокие значения вязкости, жёсткости и хрупкости [2]. Промышленная практика показала возможность регулирования характеристик ЭС модификацией с веществами различной химической активности. Благодаря особенностям химической структуры данные олигомеры довольно легко сочетаются с большинством полярных органических растворителей, наполнителей, пигментов, пеногасителей и др. реагентов [3, 9-14].

Имеются данные об улучшении технологических показателей данных покрытий за счет модификации с различными олиго или полимерными веществами: полиуретаны, полианилины, амины, акрилаты и др. [4, 5]. Так обработка эпоксидных олигомеров с использованием соединений кремния приводит к повышению их термо-, воздухо- и водостойкости, за счет чего увеличивается срок их эксплуатации [6-8].

Целью исследований являлось синтез гидроксилуретанового олигомера на основе 1,2-пропиленкарбоната и 1,3-пропилендиамин, с последующей реакцией полученного аддукта с соединениями кремния для получения кремний органического соединения с уретановой группой и на основе данных соединений и коммерческой эпоксидной смолой (ЭД-20) создание гибридных покрытий и исследование их основных физико-химических характеристик, термической и антикоррозионной активности.

Синтез мономера гидроксилуретана (ГУС) осуществлялся на основе 1,2-пропиленкарбоната (ПК) и 1,3-пропилендиамин (ПДА), взятых в молярном соотношении 1:1,0±1,5. Для

этого смесь сперва загружалась в четырёх горловую колбу, снабженной мешалкой, термометром и обратным холодильником. В смесь также добавлялся триэтиламин в количестве 1 % от массы реагирующей смеси. Температура системы поддерживалась при 75-80°C в течение 4 часов.

После окончания реакции смесь перегонялась от избытка 1,3-пропилендиамина. Одна часть полученного ГУС использовалась для синтеза кремний содержащего уретана (КУС). Для этого ГУС нагревался в реакционной колбе до 75-80°C и при перемешивании по каплям добавлялся тетраэтоксисилан при мольном соотношении 2:1. Реакция продолжалась не менее 30 мин.

Затем синтезированные продукты смешивались с ЭС (ЭД-20) при различных соотношениях при температуре 40-70°C и перемешивались в течение 3 часов. Идентификация полученных продуктов проводилась с помощью ^1H и ^{13}C -ЯМР и ИК-спектроскопии. ИК-спектры синтезированных материалов снимались на спектрометре Avatar 360 FT-IR Nicolet iS50 Thermo Fisher Scientific с Фурье преобразованием в области частот 400-4000 cm^{-1} . Спектры ЯМР регистрировали на спектрометре JNM-ECZ600R (Jeol, Япония) при рабочей частоте 600 МГц. В качестве внутреннего стандарта в спектрах ^1H ЯМР использовался сигнал воды (4.80 м.д.). В спектрах ЯМР ^{13}C в качестве внутреннего стандарта использовался химический сдвиг добавленного в раствор ацетона (30.89 м.д. относительно ТМС).

Эпоксидно-уретановые (ЭУС) и эпоксидно-уретансилановые (SiЭУС) покрытия были отверждены аминным отвердителем – 4,4'-диаминодифенилметан (ДДМ). Смесь ксилола и метилэтилкетона (МЭК) (0,75:0,25 по весу) использовалась в качестве смеси растворителей для достижения желаемой вязкости составов покрытий для нанесения на

металлическую подложку. Затем покрытия отверждались при 120 °С в течение 30-120 мин.

Определение аминного числа уретана проводилось методом титрования образца раствором кислоты. Определение физико-механических, технологических и эксплуатационных характеристик покрытий основывалось на стандартные методики. Адгезионная прочность при сдвиге, разрушающее напряжение при сжатии, изгибающее напряжение при разрушении определялись по требованиям, соответственно ГОСТов 14759-69, 4651-2014 и 4648-2014 [15-17].

Стойкость к действию химических сред оценивалась согласно ГОСТу 12020-72 [19]. Стойкость исследуемых композиций к воздействию кислоты (H₂SO₄) и щелочи (NaOH) характеризовалась по изменению ударной вязкости отвержденных образцов, которая определялась по ГОСТ 14235-69 [18, 20].

Структурные параметры сшитой структуры определялись золь-гель анализом по результатам термомеханического анализа.

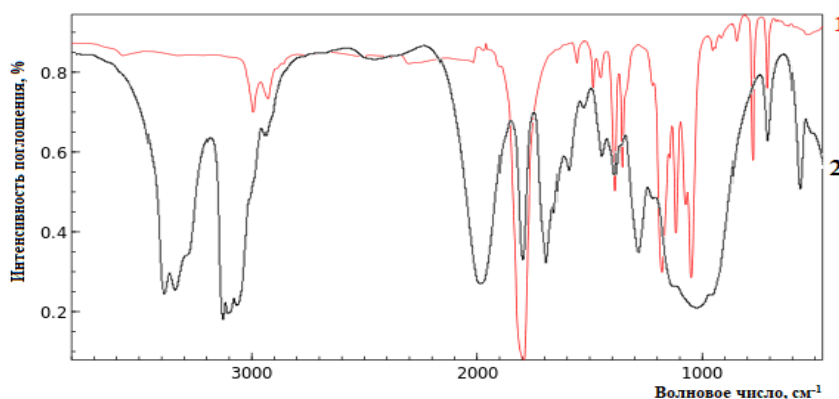
Полученный продукт (ЭУС) в результате реакции ПК и ПДА представляет собой вязкую жидкость ярко желтого цвета.

Реакция ПК с ПДА может привести к получению двух продуктов, содержащих первичную или вторичную гидроксильную группы. Присутствие обоих продуктов можно идентифицировать с помощью ИК и ¹H-

ЯМР спектроскопии (рис. 1 и 2). Анализ рис. 1 показывает, что пик карбонатной группы при 1783 см⁻¹ исчезает полностью в продуктах реакции. Присутствие пика при 1529 см⁻¹ свидетельствует об образовании уретановой связи. Кроме того, гидроксильная группа в составе продукта подтверждается пиком при 3393 см⁻¹.

Пики при 1,09-1,13 соответствует протонам метиловой группы –CH₃ в структуре обеих уретановых мономеров. Сигналы при 2,8 и 3,1 в спектре могут быть приписаны протонам метиленовой группы, при интегрировании которых получаются следующие соотношения 3,9:3,8. Протоны –ОН и –NH группы наблюдались при химических сдвигах 6,01 и 6,8 м.д. Химические сдвиги при 4,7 м.д. представляют собой протоны первичной аминогруппы. В спектре наблюдаются сигналы протонов первичной и вторичной гидроксильной группы, интегрирующихся для 1,94 и 1,2 протонов, соответственно.

Продукт реакции ГУС с тетраэтоксиланом – кремнийдиуретановое соединение (КУС) представляет собой вязкую тяжелую жидкость желтого цвета. В ИК-спектре данного продукта наблюдается снижение интенсивности полос поглощения в области 3340-3360 см⁻¹, характерных для -ОН и образование новых полос при 1189 и 859 см⁻¹, принадлежащих валентным колебаниям SiOCH₂ групп.

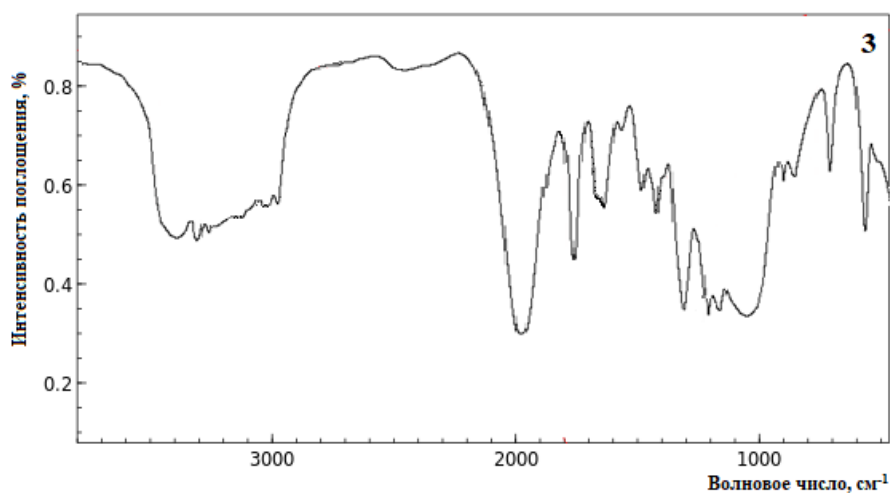
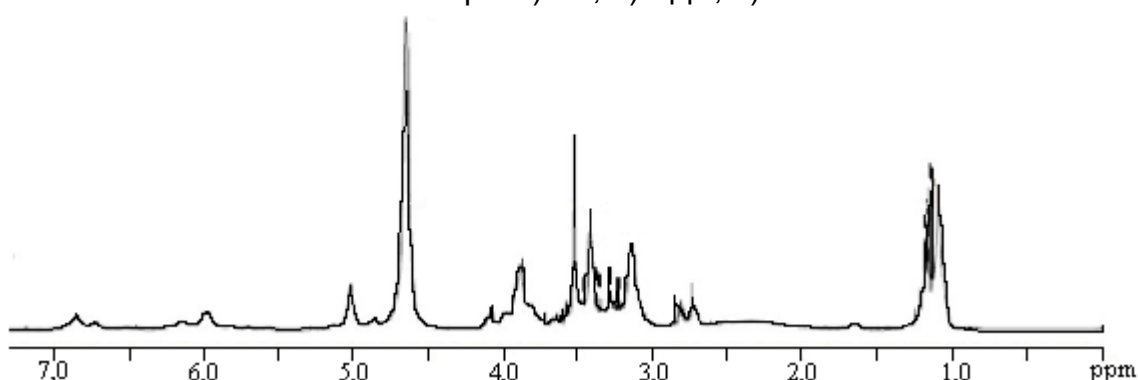

Рис. 1. ИК-спектры 1) ПК; 2) ПДА; 3) ГУС.

Рис. 2. ^1H -ЯМР спектр ГУС.

Вышеприведенным способом была модифицирована эпоксидная смола и получены соответствующие соединения ЭУС и SiЭУС на основе КУС и ГУС. В результате исследований установлено, что оптимальное соотношение модификатор:ЭС составляет не более 1,5:8,5 по массе. Дальнейшее повышение концентрации модификатора снижает эпоксидное число олигомера, что приводит к

снижению адгезионной прочности покрытий на их основе. Экспериментально определенные значения аминного числа и ЭЭМ приводятся в табл. 1.

Как показывают данные таблицы продукты гидроксилуратенового мономера и его кремниевой формы с ЭС практически показывают одинаковые химические свойства, у них схожие значения аминного числа и ЭЭМ.

Таблица 1.

Аминное число и ЭЭМ гибридных смол

Гибридная смола	Ач	ЭЭМ
ЭУС	334	409
SiЭУС	341	416

Образцы ЭУС и SiЭУС представляют собой вязкие жидкости желтого и коричневого цвета, соответственно. Количество гель фракции в составе первого составляет около 81 %, а во втором не менее 84%. Вместе с тем данные покрытия

различаются по значениям молекулярной массы отрезка цепи между узлами сшивки (M_c) и составляют 1387 и 1412 для ЭУС и SiЭУС.

Добавка отвердителя (ДДМ) в систему вызывает изменение технологических характеристик

покрытий. В отвержденной ЭУС и SiЭУС значения содержания геля варьируются от 84 до 91%, что указывает на более превосходное сшивания пленок на основе кремний содержащего образца.

Кроме того, в системах ЭУС/амин содержание геля было несколько ниже, чем в соответствующих системах SiЭУС/амин, что может быть связано с наличием кремнийорганических групп.

Таблица 2.

Параметры отверждения модифицированной эпоксидной смолы

Образец	Мс, г/моль	t _{жизн.} , мин	Гель-фракция, %
ЭУС	1387	38	83
SiЭУС	1412	38	87
ЭУС+амин (5%)	1421	43	84
SiЭУС+амин (5%)	1445	40	86
ЭУС+амин (15%)	1499	34	89
SiЭУС +амин (15%)	1513	30	91

Оба покрытия показали отличную адгезию к подложке и в случае системы SiЭУС/амин наблюдалось значение силы адгезии, необходимой для отрыва покрытий от подложки, превышающей 2,63 МПа.

Стойкость к истиранию является характерным свойством уретановых покрытий, как ожидалось модификация ЭС с уретановыми соединениями привела к более высоким значениям

данного показателя. Наивысшую стойкость к истиранию продемонстрировало покрытие SiЭУС с амином в количестве 15-20%, потерявшее всего 2,9 мг веса после 100 циклов истирания. Сама ЭС обработанная амином показала наименьшую стойкость за счет более высокой потери веса независимо от количества вводимого амина – отвердителя.

Таблица 3.

Физико-механические свойства эпоксидно-уретановых покрытий

Образец	Адгезия, МПа	В _y , кДж/м ²	σ _{сж} , МПа	σ _{изг} , МПа	T _c , °C
ЭС+ДДМ (5%)	2,4	6,3	86	33	144
ЭУС+ДДМ (5%)	2,5	6,4	99	35	156
SiЭУС+ДДМ (5%)	2,7	7,2	113	41	172
ЭУС+ДДМ (15%)	2,7	8,7	121	38	172
SiЭУС+ДДМ (15%)	2,9	8,1	141	50	196

T_c – деформационная теплостойкость; В_y – ударная вязкость, σ_{сж} и σ_{изг} - прочности при сжатии и изгибе.

Наибольшей деформационной теплостойкостью, прочностью при сжатии и изгибе обладает гибридное покрытие на основе SiЭУС, отверждаемая амином в количестве 15 %. Увеличение количества отвердителя

еще на 7-9 м.ч. повышает данные характеристики еще на 10-20 %. Однако, наибольшей ударной вязкостью обладает смесь ЭУС+ДДМ (15 %).

Стойкость покрытий к кислотам и щелочам оценивалась путем погружения стальных панелей (с покрытием) в 5% растворы кислоты (H₂SO₄) и щелочи (NaOH) в течение 24±1 часов (табл. 4). Оказалось,

образцы покрытых обоими гибридными полимерами, отверженные ДДТ показывают отличную химическую устойчивость. За данное время контакта системы с агрессивной средой не наблюдались практически никаких изменений. Вместе с тем данные покрытия показывают превосходную гидролитическую способность, особенно это относится к покрытию на основе SiЭУС и на нем после погружения в кипящую воду в течение 3 часов не обнаруживаются дефекты поверхностной пленки. Вероятно, за сохранение адгезии покрытия даже после суточного погружения в растворы кислот и щелочей ответственны полярные уретановые связи и вторичные гидроксильные группы, в то время как покрытие на основе товарной эпоксидной смолы+ДДМ частично вытравилось в местах надрезов.

Стойкость покрытий к растворителям оценивалась методом растирания с использованием растворителей. Все отвержденные покрытия показали отличную устойчивость по отношению к ксилолу. Однако, метилэтилкетон после около 100 протираний удаляет покрытие на

основе как товарного ЭС и ЭУС, в то время как для удаления SiЭУС покрытия необходимо более 150 протираний. Вероятно, такое действие МЭК связано с растворимостью данных продуктов в полярном растворителе.

Заключение

В результате реакции пропиленкарбоната и пропилендиамина был синтезирован уретановый мономер, на основе которого был успешно получен кремний-уретановый продукт. Были установлены оптимальные условия процесса получения на основе данных мономеров и товарной эпоксидной смолы защитных покрытий для стали, которые отвержены широко используемым отвердителем ДДМ. Было установлено, гибридные покрытия демонстрируют превосходный блеск, твердость, гибкость, стойкость к истиранию, химическую стойкость и термическую стабильность по сравнению с исходной ЭС. Наличие уретановой связи, гидроксильной группы и атома кремния в основной цепи повышает адгезию, вторичные механические свойства и гидрофильность.

Список использованной литературы:

1. Wazarkar, K., Kathalewar, M., Sabnis, A., Development of Epoxy-Urethane Hybrid Coatings via non-isocyanate route, European Polymer Journal (2016), doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eurpolymj.2016.10.021>.
2. Bin Liu, Yinghan Wang, A novel design for water-based modified epoxy coating with anti-corrosive application properties, Progress in Organic Coatings 77 (2014) 219–224.
3. Хозин В. Г. Усиление эпоксидных полимеров. Казань: ПИК «Дом печати», 2004. 446 с.
4. Eram Sharmin, L. Imo, S.M. Ashraf, Sharif Ahmad, Acrylic-melamine modified DGEBA-epoxy coatings and their anticorrosive behaviour, Progress in Organic Coatings 50 (2004) 47–54.
5. Elaine Armelin, Carlos Alemán, Jose Ignacio Iribarren, Anticorrosion performances of epoxy coatings modified with polyaniline: A comparison between the emeraldine base and salt forms, Progress in Organic Coatings 65 (2009) 88–93.
6. Патент 883944 (Великобритания). Oxazolidone products / Jefferson chem. co. Оpubл. 06.12.61ю
7. Собелевский М.В. Свойства и области применения кремнийорганических продуктов / М.В.Собелевский, О.А.музовская, Г.С.Попелева. – М.: Химия, 1975. – 296 с.
8. Bazant V., Chualovsky V., Kaihousky J. Organosilicon compounds, I. Prague : Czech. acad. Sci., 1965. – 616 p.
9. Xianming Shi, Tuan Anh Nguyen, Zhiyong Suo, Yajun Liu, Recep Avci, Effect of nanoparticles on the anticorrosion and mechanical properties of epoxy coating, Surface & Coatings Technology 204 (2009) 237–245.
10. A. Ghanbari, M.M. Attar, A study on the anticorrosion performance of epoxy nanocomposite coatings containing epoxy-silane treated nano-silica on mild steel substrate, Journal of Industrial and Engineering Chemistry 23 (2015) 145–153.
11. M. Conradi, A. Kocijan, M. Zorko, I. Verpoest, Damage resistance and anticorrosion properties of nanosilica-filled epoxy-resin composite coatings, Progress in Organic Coatings 80 (2015) 20–26.

12. Somayeh Mohammadi, Faramarz Afshar Taromi, Homeira Shariatpanahi, Jaber Neshati, Mahmoud Hemmati, Electrochemical and anticorrosion behavior of functionalized graphite nanoplatelets epoxy coating, Journal of Industrial and Engineering Chemistry 20 (2014) 4124–4139.
13. M.J. Palimi, M. Peymanni, B. Ramezanzadeh, An evaluation of the anticorrosion properties of the spinelnanopigment-filled epoxy composite coatings applied on the steel surface, Progress in Organic Coatings 80 (2015) 164–175.
14. F. Camara, S. Benyahya, V. Besse, G. Boutevin, R. Auvergne, B. Boutevin, S. Caillol, Reactivity of secondary amines for the synthesis of non-isocyanate polyurethanes, Eur. Polym. J. 55 (2014) 17-26.
15. ГОСТ 14759-69. Клеи. Метод определения прочности при сдвиге. – М.: 01.01.1979.

MAHALLIY XOM-ASHYOLAR ASOSIDA UGLERODLI ADSORBENTLAR OLIISH VA ULARNING FIZIK-KIMYOVIY XOSSALARINI ANIQLASH

УГЛЕРОДА НА БАЗЕ МЕСТНОГО СЫРЬЯ ПОЛУЧЕНИЕ АДСОРБЕНТОВ И ИХ ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ СВОЙСТВ

CARBONED ON THE BASIS OF LOCAL RAW MATERIALS GETTING ABSORBENTS AND THEIR PHYSICAL CHEMICAL DETERMINATION OF PROPERTIES

R.A.Payg'amov-Qo'qon DPI dotsenti, PhD

I.L.Axmadjonov- Qo'qon DPI o'qituvchisi, PhD

N.M.Esonqulova-Namangan MTI tayanch doktoranti

M.I.Payg'amova-Qo'qon DPI stajyor-tadqiqotchisi

Annotatsiya: O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida chinor, yasen, gilos, o'rik, yong'oq poyalaridan turli xil temperaturada faollantirilgan ko'mir adsorbentlari olindi. Olingan adsorbentlarning hosil bo'lish unumdorligi, fizik-kimyoviy va adsorbsion xossalari aniqlandi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, chinor daraxtdan olingan adsorbentlarning hosil bo'lish unimdorligi va adsorbsion xossalari boshqa daraxtlardan olingan adsorbentlarga qaraganda bir muncha yuqori ekanligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: yog'och ko'miri, adsorbent, hosil bo'lish unumi, kullik miqdori, adsorbsiya, g'ovaklik.

Аннотация: В результате исследований были получены активированные угольные адсорбенты из стеблей чинара, ясена, вишни, абрикоса, грецкого ореха при различных температурах. Определены эффективность образования, физико-химические и адсорбционные свойства полученных материалов. Полученные результаты показывают, что эффективность образования и адсорбционные свойства, полученных из древесины чинара материалов, несколько выше, чем у образцов, полученных из других деревьев.

Ключевые слова: древесный уголь, адсорбент, выход материала, зольность, адсорбция, пористость.

Annotation: As a result of the research, activated carbon adsorbents were obtained from the stems of plane tree, ash, cherry, apricot, walnut at various temperatures. The formation efficiency, physicochemical and adsorption properties of the obtained materials are determined. The results obtained show that the formation efficiency and adsorption properties of materials obtained from plane tree wood are somewhat higher than those of samples obtained from other trees.

Key words: charcoal, adsorbent, material yield, ash content, adsorption, porosity.

Bugungi kunda sanoatning turli sohalarida yuqori adsorbsion xossaga ega yuqori sifatli faollantirilgan ko'mir adsorbentlardan keng miqyosda ishlatiladi.

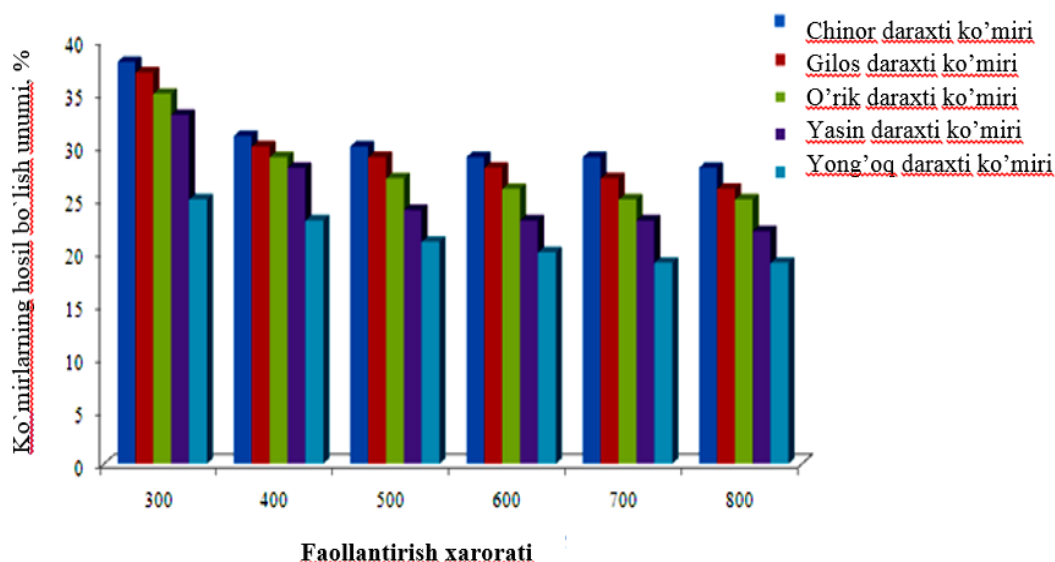
Faollantirilgan ko'mir adsorbentlar asosan turli xil texnologik jarayonlarda asosiy mahsulotlarni gaz va suyuq agregat holatidagi qo'shimcha moddalardan

tozalashda ishlatiladi. Shuningdek, sanoat oqava suvlarini tozalash, suv havzalariga chiqarish uchun talab etilgan me'yorlarga yetkazish uchun kimyoviy, fizik-kimyoviy usullar qo'llaniladi. Oqava suvlarni tozalashda ko'pincha faollantirilgan ko'mir adsorbentlar yordamida adsorbsion usullardan foydalaniladi.

Ma'lumki, faollantirilgan ko'mirlar olishning birlamchi hom ashyolari sifatida daraxt ko'miri va toshko'mirdan foydalaniladi. Hozirgi vaqtda faollantirilgan ko'mirlar turli xil uglerodli hom ashyodan: yog'och va sellyuloza [1, 2], torf [3], qo'ng'ir va toshko'mir [4], suyuq va gaz holatidagi uglevodorodlar [5], sintetik polimerlar [6], o'simlik chiqindilari [7] hamda boshqa hom ashyolar (qurim, asfalt, bitum, avtomobil shinalari, polivinil xlorid va boshqa sintetik polimerlarning chiqindilari)

dan olinmoqda. Turli hil mevali daraxtlar poyalari, meva po'choqlari, oziq-ovqat mahsulotlarining ikkilamchi chiqindilari sanoatda keng qo'llanilmaydigan faollantirilgan ko'mirlar olish uchun arzon hom ashyolar hisoblanadi.

Uglerodli adsorbentlarni mahalliy xom-ashyolar, jumladan, daraxt poyalari asosida tayyorlash alohida ahamiyatga ega. Shu maqsadda tadqiqot obyekti sifatida Respublikamiz hududida o'sadigan o'rik, gilos, yong'oq, olma va chinor daraxti poyasi chiqindilaridan termik 300, 400, 500, 600, 700, 800 °C larda, ko'mir adsorbentlar tayyorlandi. Mahalliy daraxt poyalari asosida laboratoriya sharoitida piroliz usulida turli hil haroratlarda olingan yog'och ko'mirlarining hosil bo'lish unumdorligi quyidagi rasmda keltirilgan.

1-rasm. Daraxt ko'mirlarining hosil bo'lish unumdorligi.

Daraxt poyalari chiqindilari piroliz (havosiz sharoitda qizdirish) qilinganda tarkibidagi ko'pgina organik moddalar (sellyuloza, gemitsellyuloza, lignin va boshqalar)ning yuqori haroratda ko'mirlanadi. Olinadigan ko'mir adsorbentlarning hosil bo'lish unumdorligi barcha haroratlarda chinor daraxtida qolgan daraxtlarga nisbatan yuqorili ekanligini ko'rish mumkin.

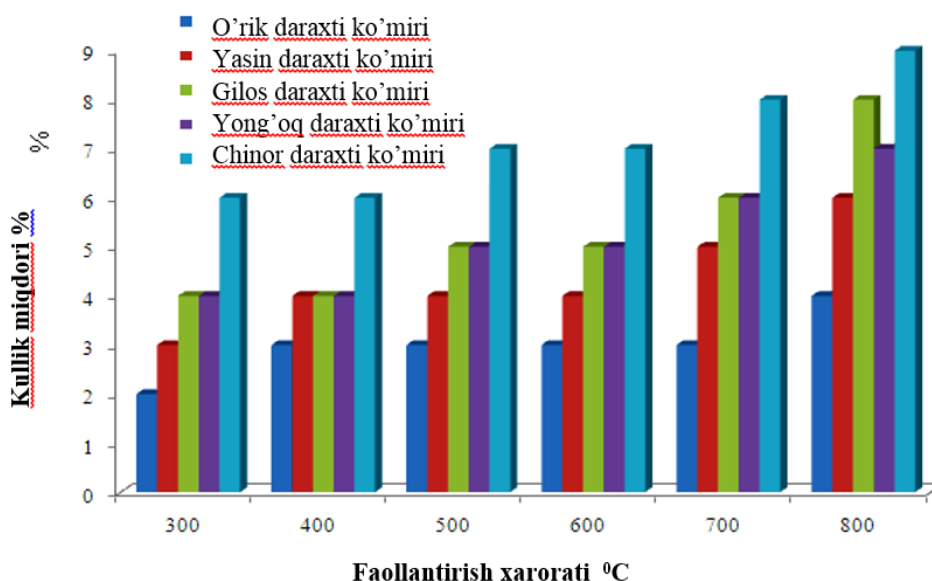
Olingan ko'mir adsorbentlarning namlik miqdori GOST 11014-2001 asosida ishlab chiqilgan metodika yordamida

aniqlandi. Olingan natijalarga ko'ra o'rik va olma daraxti poyasi asosida turli hil haroratlarda (300, 400, 500, 600, 700, 800 °C) da olingan ko'mir adsorbentlarning namligi 1-3 % ni tashkil etdi. Chinor, yong'oq va gilos daraxtlari ko'mirlarining namligi 2-4 % ni tashkil etdi. Ma'lumki, yog'och ko'mirlari gidrofob xususiyatga ega adsorbentlar hisoblanadi. Shuning uchun yog'och ko'mirlari suv molekularini yutmaydi, bunga sabab yuqori haroratda olingan yog'och ko'mirlari adsorbentlarida gidrofil xususiyatga ega organik funksional

(-OH, -NH₂, -COOH va boshqalar) guruhlar miqdori judayam kamligi bilan tushintiriladi.

Olingan yog'och ko'mirlarining kullik miqdori GOST 11022-95 asosida ishlab

chiqilgan metodika yordamida aniqlandi. Olingan natijalar 2-rasmda keltirilgan

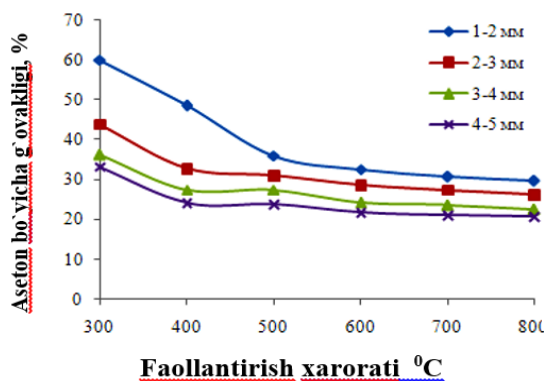
2-rasm. Yog'och ko'mirlarining kullik miqdori.

Daraxt poyalari tarkibida anorganik moddalarning miqdori kamligi tufayli ular asosida olinadigan ko'mir adsorbentlar tarkibida ham noorganik birikmalarning miqdori kam bo'ladi. Ushbu moddalar hisobiga ko'mir yonganda kul hosil bo'ladi. Ko'mirning uglerod va uglerodli organik qismi uchuvchan birikmalar ko'rinishida chiqib ketadi. Yog'och ko'mirlarining toshko'mir va qo'ng'ir ko'mirlariga nisbatan kullik miqdori kam bo'lishi biz tomonimizdan olib borilgan tadqiqotlar natijasida yana bir bor aniqlandi.

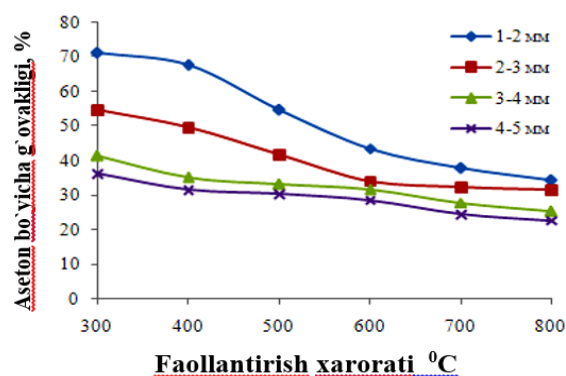
Olingan yog'och ko'mirlarining atseton bo'yicha g'ovakligi GOST 6217-52 asosida ishlab chiqilgan metodika yordamida aniqlandi. Turli hil haroratlar

(300, 400, 500, 600, 700, 800 °C) da olingan ko'mir adsorbentlarning atseton bo'yicha g'ovakligini aniqlash bo'yicha olib borilgan tajribalar natijalari 3-rasmda ko'rsatilgan.

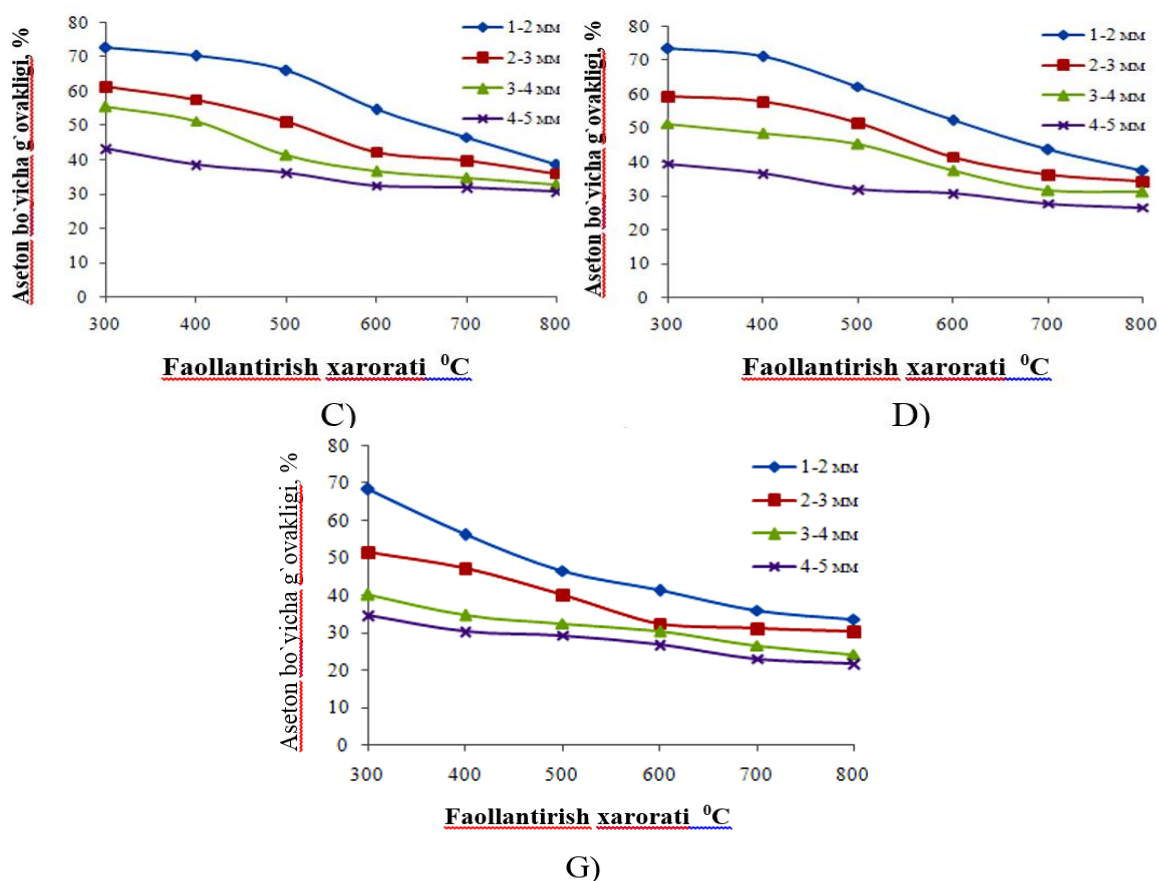
Faollantirish harorati olinadigan ko'mir adsorbentning tarkibi va tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari qattiq jismlarning maydalik darajasi ortgani sari uning sirt yuzasi ham ortishi ma'lum. Yuqoridagi omillarni olingan ko'mir adsorbentlarning g'ovakligiga (atseton bo'yicha) ta'sirini o'rganish maqsadida turli haroratlarda faollantirib olingan yog'och ko'mirlarini turli maydalik darajalarini atseton bo'yicha g'ovakligi o'rganildi. Olingan natijalar 2.6-rasmda keltirilgan.

A)

B)

3-rasm. Ko'mir adsorbentlarning faollantirish harorati va maydalik darajasini g'ovakligiga (atseton bo'yicha) ta'siri. a) o'rik daraxti ko'miri;

b) yong'oq daraxti ko'miri; c) chinor daraxti ko'miri; d) yasen daraxti ko'miri;

g) gilos daraxti ko'miri

Barcha namunadagi adsorbentlar uchun eng yuqori ko'rsatkich qiymatlar 1-2 mm kattalikdagi 300 °C da faollantirib olingan namunalariga tegishli. Faollantirish harorati ortib borgan sari g'ovakligi (atseton bo'yicha) kamayib borgan. Faollantirish harorati ortib borgan sari ko'mir tarkibidagi organik funksional guruhlarining (-ON, -CHO, -COOH, -NH₂ kabilar) miqdori kamayib borishi adabiyotlardan ma'lum. Aseton molekulasini qutbli molekula (2,85 D)

hisoblanadi. Shuning uchun faollantirish harorati ortgan sari barcha ko'mir namunalarining atseton bo'yicha g'ovakligi kamayib borgan. Olingan ko'mir namunalari ichida turli xil maydalik darajasi hamda faollantirish haroratlarining barcha qiymatlarida chinor va yasen daraxti ko'mirlarining ko'rsatkichlari boshqa daraxtlarnikidan yuqori ekanligini ko'rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Саврасова Ю.А. Углеродные адсорбенты на основе лигноцеллюлозных материалов / Ю.А.Саврасова, Н.И.Богданович, Н.А.Макаревич, М.Г.Белецкая // Лесной журнал. - 2012. - №1. - с. 107-112.
2. Masakatsu M. Rapid microwave pyrolysis of wood / M.Masakatsu, K.Harumi, T.Shikenobu, T.Kenji, A.Koji // J.Chem. Eng. Jap. - 2000. - vol. 33, iss. 2. - PP. 299-302.
3. Uraki Y. Preparation of activated carbon from peat / Y.Uraki, Y.Tomai, M.Ogawa, S.Gaman, S.Tokura // BioResources. - 2009. - №4 (1) - PP. 205-213.
4. Viswanathan, B. Methods of activation and specific applications of carbon materials / B.Viswanathan, P.Indra Neel, T.K.Varadarajan // Indian Institute of Technology Madras. - 2009. - p. 160.
5. Mingbo Wu. Preparation of porous carbons from petroleum coke by different activation methods / Wu Mingbo, Qingfang Zha, Jieshan Qiu, Xia Han, Yansheng Guo, Zhaofeng Li, Aijun Yuan, Xin Sun // Fuel. - 2005. - 84, 14-15. - p. 1992 - 1997.

6. Juma M. Pyrolysis and combustion of scrap tire / M.Juma, Z.Koreňová, J.Markoš, J.Annus, L.Jelemenský // Petroleum & Coal. – 2006. - 48(1). – p. 15-26.
7. Чесноков Н.В. Углеродные адсорбенты из гидролизного лигнина для очистки сточных вод от органических примесей / А.О.Еремина, В.В.Головина, Н.В.Чесноков, Б.Н.Кузнецов // Journal of Siberian Federal University; Chemistry. – 2011. – № 1 (4) – с. 100-107.

IN SILICO KIMYOVIY PROGNOZLASH USULLARI
IN SILICO МЕТОДЫ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ХИМИЧЕСКИХ ВЕЩЕСТВ
IN SILICO CHEMICAL PREDICTION METHODS

I.Y.Mamatova
Andijon davlat tibbiyot instituti
Biokimyo kafedrası dotsenti, PhD.

Annotatsia: Ko'pgina dori-darmonlarni ishlab chiqish loyihalarida kimyoviy molekulalarni o'rganishda yon tasirlarni va o'tkir toksiklikning kech aniqlanishi tufayli ko'plab tadqiqotlar muvaffaqiyatsizlikka uchraydi va mavjud bo'lgan ko'plab istiqbolli tadbirlar o'rganilmagan. Ushbu dastur eski dori-darmonlarga yangi ko'rsatmalarni osonroq prognoz qilish imkonini beradi, ular sintez va kimyoviy tahlil qilinishidan oldin dorivor moddalarning faolligini taxmin qiladi.

Kalit so'zlar: PASS prognozlash, Swiss target, GUSAR, Hit pick target prognozlar.

Аннотация: При изучении химических молекул во многих проектах разработки лекарств из-за позднего обнаружения побочных свойств и острой токсичности многие исследования терпят неудачу и многие существующие перспективные виды деятельности остаются неизученными. Данная программа дает возможность более простого прогнозирования новых показаний к старым лекарствам, предсказывает активность лекарственных веществ еще до того, как они будут синтезированы и химически проанализированы.

Ключевые слова: PASS прогнозирование, Swiss target, GUSA, Hit pick target прогноз.

Abstract: When studying chemical molecules in many drug development projects, due to the late detection of side effects and acute toxicity, many studies fail and many existing promising activities remain unexplored. This program makes it possible to more easily predict new indications for old medicines, predicts the activity of medicinal substances even before they are synthesized and chemically analyzed.

Key words: PASS forecasting, Swisstarget, GUSA, Hit pick target forecast.

PASS - это автоматизированный программный инструмент, который предсказывает спектр биологической активности различных соединений на основе их структуры. Результат прогнозирования зависит от анализа структурных зависимостей активности для более чем 250 000 биологически активных веществ, включая лекарственные средства, лекарственные вещества, свинцы и токсичные вещества. Pass работает по

принципу, согласно которому биологическая активность соединения соответствует его структуре. Для получения ожидаемого профиля биологической активности соединения необходима исключительно структурная / молекулярная формула, поэтому прогнозирование возможно даже для тех виртуальных структур, которые спроектированы в компьютере, но еще не синтезированы. PASS Online обладает способностью прогнозировать

более 4000 различных видов биологической активности, которые включают терапевтические эффекты, токсические эффекты, побочные эффекты, взаимодействие ферментов, механизм действия и т.д. Основанный на крупнейших в мире известных коллекциях данных, состоящих из биологической активности химических соединений и их структур, PASS online позволяет своим пользователям идентифицировать и отмечать потенциальные ведущие структуры из миллионов химических веществ, тем самым без особых усилий сокращая время разработки конкретных лекарств или молекулярных зондов для исследований и анализа. Это одна из самых успешных программ, дающая вам ранние указания на то, что ваши соединения могут быть полезны. [1]

ТЕРМИНЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В PASS: Спектр биологической активности химического соединения - это совокупность различных типов биологической активности, которая указывает на результат его взаимодействия с различными биологическими молекулами.

P_a (вероятность "быть активным") оценивает вероятность того, что прогнозируемое соединение относится к категории активных соединений.

P_i (вероятность "быть неактивным") оценивает возможность того, что предсказанное соединение относится к категории неактивных соединений.

Онлайн-программа PASS организована Институтом биомедицинской химии им. В.Н. Ореховича под руководством Российского фонда фундаментальных исследований. Базовое содержимое базы данных программы PASS хранит более 180000 биологически подобных соединений и постоянно обновляется и повторно сохраняется. Это помогает в одновременном прогнозировании более 780 фармакологических эффектов и механизма действия препарата в

зависимости от двумерной структуры входной молекулы. Возможности онлайн-программы PASS для прогнозирования распространяются на более чем 3678 фармакологических эффектов, токсичности и механизмов действия лекарств.

Входной формой химического вещества является его структурная формула, в то время как результирующий результат представляет собой потенциальную биологическую активность вещества в порядке убывания его P_a (вероятности быть активным). Установлено, что средняя точность результатов прогнозирования, полученных с помощью PASS, составляет 95%, как указано LOOCV (исключите перекрестную проверку) и, следовательно, считаем разумным использовать программу PASS перед инициализацией этапов исследования и синтеза. [2,3]

ШАГИ, СВЯЗАННЫЕ С PASS:

Шаг I: навигация по веб-странице PASS online: Если вы вводите слова "Прогнозирование PASS" в любом из веб-браузеров, они открывают прямой доступ к веб-сайту PASS online. Можно пройти бесплатную регистрацию, и после входа в систему вы можете использовать страницу прогнозирования онлайн-программы для прогнозирования интересующих вас соединений.

Шаг II: Рисование структуры молекулы: Инструмент онлайн-прогнозирования PASS использует 2D-структуру соединений, которая является основой для прогнозирования в качестве входных данных, следовательно, структура может быть нарисована с помощью chemsketch версии 12 и загружена на веб-сайт PASS в виде файла (*.mol) или может быть нарисована непосредственно на веб-сайте с использованием JAVA, который использует программа для рисования называется Marvin Sketch.

Шаг III: Результат прогнозирования: Входная структура,

которая была нарисована на втором шаге, ее действия теперь сравниваются со структурами с известными действиями, присутствующими в базе данных программы. Байесовский подход, являющийся принципом оценки, инструмент прогнозирования будет предсказывать соотношение $P_a: P_i$ входного вещества. Выходные данные представлены в виде различных биологических активностей в порядке убывания их вероятностных соотношений.[4]

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ PASS: Спектр активности большого количества соединений может быть предсказан за очень короткий промежуток времени с помощью быстрого процессора. Это имеет преимущество перед тем фактом, что синтез соединений занимает годы, а дальнейший процесс разработки занимает больше месяцев или лет. Следовательно, это ускорит процесс разработки лекарств.

Выявление новых эффектов лекарственных веществ: Существует много новых и неизвестных эффектов некоторых молекул лекарств, которые можно легко обнаружить с помощью инструмента прогнозирования. Например, на примере кавинтона (винкопетина) хорошо известным действием препарата является его сосудорасширяющее и спазмолитическое действие. Используя прогнозирование PASS, новые действия, обнаруженные у кавинтона, являются антигипоксическими, ингибиторами перекисного окисления липидов, лечением когнитивных расстройств, антишемическими, острыми неврологическими расстройствами и т.д., Для которых также может быть использован препарат.

Поиск новых потенциальных источников молекул лекарств: Если список желательных и нежелательных активностей конкретного лекарственного средства известен, можно легко выбрать такие структуры из

информации, уже имеющейся в базе данных программы. Соединения с таким же двойным действием в базе данных также могут быть легко известны, и могут быть проведены дальнейшие исследования.

Выбор одного из нескольких для целей скрининга: PASS помогает выбрать наиболее перспективное и наиболее подходящее соединение из группы для скрининга соединений. Определение наиболее подходящих скринингов: После того, как соединения выбраны для скрининга, молекулы лекарственного средства с более подходящим результатом скрининга среди других могут быть определены на основе порядка убывания разницы ($P_a - P_i$).

ОБЛАСТИ применения: Новые показания для старых лекарств:

Старые лекарства или лекарства, которые постоянно используются для одной и той же цели, могут иметь новые показания. Найти новые показания для старых лекарств проще, чем открыть новые лекарства, этот факт был в центре внимания в последние годы в области исследований и науки. Онлайн-программа PASS является одним из наиболее подходящих инструментов для более простого прогнозирования новых показаний к старым лекарствам по неожиданным или полезным побочным эффектам. Некоторые из примеров новых показаний к старым лекарствам приведены ниже.[5]

Фармацевтические препараты, снятые с клинических испытаний и с рынка: Различные лекарственные средства сняты с различных этапов клинических испытаний, а также с рынка по различным причинам риска для пациентов и серьезных побочных эффектов. Это приводит к высоким экономическим потерям, а также к увеличению времени разработки препарата. Инструмент PASS имеет здесь большое преимущество, поскольку он предсказывает активность лекарственных веществ еще до того, как

они будут синтезированы и химически проанализированы.

Другие программы прогнозирования:

1. Прогнозирование целей Swiss target- использует комбинацию 2D и 3D структур, в основном используемых для прогнозирования малых молекул.[6]

2. Онлайн-прогноз GUSAR-используется при прогнозировании взаимосвязей между структурой и деятельностью.[7]

3. Hit pick target прогноз- Она включает в себя химический скрининг соединений и прогнозирование их молекулярных мишеней[8].

Так же многие исследования литературы указывают на использования данных методов [9-16].

Инструмент онлайн-прогнозирования PASS успешно используется для прогнозирования спектров активности веществ на основе 2D-структур биологически активных соединений. Это позволяет прогнозировать биологическую активность лекарственных веществ до их синтеза, просто используя структуру соединения, в соответствии с принципом, согласно которому спектры активности соединения соответствуют его структуре. На основе компьютерного

прогнозирования биологической активности методом PASS в области медицины было внедрено несколько перспективных видов активности различных соединений. Новые показания к старым лекарствам можно предсказать с помощью pass, который может предсказать более 4000 различных видов биологической активности за несколько простых шагов. Это простой в использовании, экономящий время и экономичный инструмент в области прогнозирования. При тестировании химических соединений в исследованиях и разработках лекарств многие проекты терпят неудачу, потому что серьезные побочные эффекты и токсичность обнаруживаются слишком поздно, а многие существующие перспективные виды деятельности остаются неизученными. Это можно решить с помощью онлайн-прогнозирования, которое может привести к гораздо лучшим результатам за меньшее время со средней точностью около 95%. PASS был хорошо принят его пользователями в сообществе и в настоящее время активно используется в области медицинской химии как академическими организациями, так и фармацевтическими компаниями.

Литература

1. <http://www.way2drug.com/PASSonline/>
2. <http://www.pharmaexpert.ru/PASSonline/pe.php>
3. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/14758978>
4. Parasuraman, S. "Prediction of Activity Spectra for Substances." Journal of Pharmacology & Pharmacotherapeutics 2.1 (2011): 52–53. PMC. Web. 7 Feb. 2018
5. <http://www.pharmacytimes.com/publications/issue/2011/june2011/old-drugs-are-new-again>
6. www.swisstargetprediction.ch/
7. www.way2drug.com/gusar/
8. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/>
9. . Goel RK., Singh D., Lagunin A., Poroikov V, PASS-assisted exploration of new therapeutic potential of natural products. Med. Chem. Res. 2011, 20 (9): 1509-1514.
10. Geronikaki A., Vicini P., Dabarakis N., Lagunin A., Poroikov V., Dearden J., Modarresi H., Hewitt M., Theophilidis G. Evaluation of the local anaesthetic activity of 3-aminobenzo[d]isothiazole derivatives using the rat sciatic nerve model. Eur. J. Med. Chem. 2009, 44 (2): 473-481.
11. Geronikaki AA., Lagunin AA., Hadjipavlou-Litina DI., Elefteriou PT., Filimonov DA., Poroikov VV., Alam I., Saxena AK. Computer-aided discovery of anti-inflammatory thiazolidinones with dual cyclooxygenase/lipoxygenase inhibition. J. Med. Chem. 2008, 51 (6): 1601-1609.
12. Poroikov V., Filimonov D., Lagunin A., Glorizova T., Zakharov A. PASS: Identification of probable targets and mechanisms of toxicity. SAR & QSAR in Environmental Research. 2007, 18 (1-2), 101-110.
13. Poroikov VV., Filimonov DA. How to acquire new biological activities in old compounds by computer prediction. J. Comput. Aid.Molec.Des. 2002, 16 (11): 819-824.

14. Lagunin AA., Dearden J., Filimonov DA., Poroikov VV. Computer-aided rodent carcinogenicity prediction. Mutation Research. 2005, 586 (2): 138-146.
15. Dembitsky VM., Glorizova TA., Poroikov VV. Novel antitumor agents: marine sponge alkaloids, their synthetic analogues and derivatives. Mini-Reviews in Medicinal Chemistry. 2005, 5 (3): 319-336.
16. Poroikov VV., Filimonov DA., Ihlenfeldt WD., Glorizova TA., Lagunin AA., Borodina Yu.V., Stepanchikova AV., Nicklaus MC. PASS Biological Activity Spectrum Predictions in the Enhanced Open NCI Database Browser. J. Chem. Inform. Comput.

SUG'ORILADIGAN O'TLOQI - BO'Z TUPROQLARNING AGROKIMYOVIY HOLATI (G'UZOR TUMANI MISOLIDA)

АГРОХИМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ЛУГОВО-СЕРОЗЕМНЫХ ПОЧВ (НА ПРИМЕРЕ ГУЗАРСКОГО РАЙОНА)

AGROCHEMICAL STATE OF MEADOW-SERIOZEM SOILS (ON THE EXAMPLE OF THE GUZAR DISTRICT)

Z.Z.Uzakov - b.f.f.d. (PhD)., dots. v.b
O.Sh.Ergashev - magistratura talabasi
B.E.Begmatov - magistratura talabasi

Annotatsiya: Maqolada Qashqadaryo viloyati G'uzor tumanida och tusli bo'z tuproqlar mintaqalarida tarqalgan sug'oriladigan o'tloqi-bo'z tuproqlarning agrokimyoviy holati to'g'risidagi tadqiqot ma'lumotlari keltirilgan. Tuproqning agrokimyoviy tarkibi bo'yicha olingan natijalar o'g'itlarning tavsiya etilgan me'yorlarini kiritishda agrotsenozlardagi ekologik vaziyatni baholashga asos bo'ladi, bu esa ekologik toza qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: Tuproq, o'tloqi - bo'z tuproq, agrokimyoviy holat, gumus, harakatchan fosfor va kaliy, pH muhiti.

Аннотация: В статье приведены данные исследований агрохимического состояния орошаемых лугово-сероземных почв, распространенных в регионе светло-сероземных почв Гузарского района Кашкадарьинской области. Полученные результаты по агрохимическому составу почвы являются основой для оценки экологической обстановки в агроценозах при внесении рекомендуемых доз удобрений, что обеспечивает выращивание экологически чистой сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: Почва, лугово-сероземная почва, агрохимическое состояние, гумус, подвижные фосфор и калий, pH среды.

Annotation: The article presents research data on the agrochemical state of irrigated meadow-sierozem soils widespread in the region of light gray earth soils of the Guzar district of the Kashkadarya region. The results obtained on the agrochemical composition of the soil are the basis for assessing the ecological situation in agroecosystems when applying the recommended doses of fertilizers, which ensures the growing ecologically clean agricultural products.

Key words: Soil, meadow-serozem soil, agrochemical state, humus, mobile phosphorus and potassium, medium pH.

Hozirgi kunda respublika jami sug'oriladigan qishloq xo'jalik yer maydonlarining 76,6 foizida tuproq haydalma qatlamida 0,5-1,0 % oraliq'ida gumus mavjud bo'lib, 1,1-2,0 % gacha	gumus bo'lgan er maydonlar 22,3 foizni, 2,1-3,0% gacha gumus bilan ta'minlangan maydonlar 1,0 foizni hamda 3,0% dan yuqori miqdorda gumus bo'lgan yer
---	--

maydonlari bor yo'g'i 0,02 foizni tashkil etadi [1; 325-328-b].

Z.Z.Uzakov va boshqalar (2020) tadqiqotida tuproqlarni ustki 0-30 sm bo'lgan qatlamlarida gumus miqdori 0,565% ni, pastki gorizontlarda uning 0,208% ni, 120-150 sm chuqurlikda 0,172% ni tashkil etishi aniqlangan. Dengiz sathidan 425 metr balandlikda joylashgan 3-kesmaning haydov qatlamida 0,549%, haydov ostida 0,321%, 50 sm dan boshlab pastki 150 sm qatlamgacha gumus miqdori 0,231-0,235% oralig'ida tebranib turishi aniqlangan bo'lib, gumus ta'minlanish darajasiga ko'ra kam va juda kam ta'minlangan tuproqlar guruhiga kiradi [2; 63-67-b].

Asqarov va boshqalar (2020) ma'lumotlarida Markaziy Farg'ona yangi o'zlashtirilgan yuza shox-arzikli (8A kesma) tuproq kesmalarining haydov qatlamlarida gumus miqdori 0,81% atrofida tebranadi. Bu tuproqlarning keyingi qatlamlaridagi gumus miqdori ham 0,225-0,62% atrofida bo'lib, eskidan sug'oriladigan (9A kesma) tuproqlarning o'xshash qatlamlariga nisbatan kam. Tuproq gumusi bilan yalpi azot miqdori o'zaro bog'liqlikda bo'ladi, shuning uchun ham o'rganilgan tuproqlarda azot miqdorining kesma bo'ylab o'zgarish qonuniyati gumusni eslatadi. Yalpi fosfor va kaliy miqdori ham bu tuproqlarda yuqori ko'rsatkichlarga ega emas. Yalpi fosfor yangi o'zlashtirilgan tuproq kesmalarida 0,019-0,095% bo'lsa, eskidan sug'oriladigan tuproq qatlamlarida 0,027-0,179% atrofida tebranadi, kaliy esa yangi o'zlashtirilgan tuproq qatlamlarida 0,023-0,110% bo'lib, eskidan sug'oriladigan tuproqlarda 0,030-0,173% atrofida tarqalgan [3; 211-213-b].

Tadqiqot natijalari [4] Taxtako'pir tumani Maqpalko'l massiviga qarashli «Anvar-Taxta»fermer xo'jaligi sug'oriladigan tuproqlarining 0-30 sm qatlamidan aralash tuproq namunasi olindi. Olingan aralash tuproqlar namunalari natijalariga ko'ra gumus miqdori 0,496-1,121%, harakatchan fosfor 28 - 34 mg/kg va almashinuvchi kaliy 120-168 mg/kg oralig'ida tebranib turishi aniqlandi.

X.N.Karimov ma'lumotlarida Surxondaryo viloyatining sug'oriladigan tipik bo'z tuproqlarining haydalma qatlamidagi gumus miqdori 1,01-1,39% oralig'ida o'zgaradi. Bu tuproqlardagi fosfor miqdori 15,0-45,0 mg/kg ga teng. Mineral azotning o'rtacha miqdori 6,0-13,8 mg/kg ni tashkil etadi. Och tusli bo'z tuproqlarning haydalma qatlamida gumus miqdori 0,9-1,3%, nitrat azoti 20,0-28,0 mg/kg, harakatchan fosfor - 15,0-17,0 mg/kg ni tashkil etadi. Bo'z-o'tloqi tuproqlarning haydalma qatlamida gumus miqdori 0,81-1,20% ga teng. O'simliklar o'zlashtiradigan azotning o'rtacha miqdori 20,0-28,0 mg/kg, fosfor 15,0-20,0 mg/kg ni tashkil etadi [5; 19-6].

Tadqiqotning maqsadi. Fuzor tumanidagi sug'oriladigan o'tloqi-bo'z tuproqlarining agrokimyoviy holatini baholash.

Tadqiqot materiallari va usullari. Tadqiqotlar dala va laboratoriya sharoitida olib borilgan bo'lib, bunda «Методы агрохимических анализов почв и растений», «Методы агрофизических исследований», «Дала tajribalarini o'tkazish uslublari» kabi uslubiy qo'llanmalar asosida olib borildi.

Olingan natijalar: Tadqiqot Qashqadaryo viloyati Fuzor tumani Shakarbuloq massividagi "G'uzor agro fayz" fermer xo'jaligining sug'oriladigan o'tloqi-bo'z tuproqlarida olib borildi. G'uzor tumani Qashqadaryo viloyatining janubiy-sharqida, Qashqadaryoning o'rta oqimida G'uzordaryo havzasi, G'uzor adirlari va tog' oldi qiya tekisliklarida joylashgan. Hudud iqlimi kontinental. O'rtacha yillik harorat 16°C. Yanvarning o'rtacha harorati 1,9°C, eng past harorat - 23°C. Iyulning o'rtacha harorati 26,6°C, eng yuqori harorat 46°C. O'rtacha yillik yog'in 285 mm. Yog'inning asosiy qismi bahor va qish fasllariga to'g'ri keladi. Vegetatsiya davri 272 kun. Tuproqlari och va tipik bo'z tuproqlar.

Tajriba qo'yilgan fermer xo'jaligining yer maydoni 12 gektar maydonni tashkil etib, tuproqning dengiz sathiga nisbatan balandligi 415-420 metrni tashkil qiladi. Fermer xo'jaligining o'tloqi-bo'z tuproqlaridan 2 ta asosiy va 16 yordamchi

kesmalardan (0-30, 31-50, 51-80, 81-100, 101-120, 121-150, 151-180, 181-200) santimetrlik qatlamlardan (tuproqlar aprel oyining birinchi o'n kunligida) jami 40 ta tuproq namunalari olindi va kimyoviy tahlillar o'tkazildi. Tuproqning dastlabki agrokimyoviy holatini aniqlash maqsadida gumus va ozuqa elementlar bilan ta'minlanganlik darajasi o'rganildi.

Sug'oriladigan o'tloqi-bo'z tuproqlarda unumdorlikning asosiy ko'rsatkichi bo'lgan gumus miqdori 1 kesmaning haydov va haydov osti qatlamlarida 0,86- 0,25% atrofida ekanligi, 2 kesmada esa 0,96-0,28% atrofida tebranishi, pastki qatlamlar tomon uning miqdori keskin pasayishi kuzatildi (1-jadval). Harakatchan fosfor va kaliy bilan ta'minlanishi 1-2 kesmalarda kam darajada ekanligi, 1 kesmaning 0-30, 31-50 sm qatlamlarida fosfor miqdori 7-34 mg/kg, kaliy miqdori o'rta va kam darajada ya'ni 0-30, 31-50 sm qatlamlarida 79-256 mg/kg ekanligi, 2 kesmada esa bu ko'rsatkichlar esa haydov va haydov osti qatlamlarida 6 - 33 mg/kg, 74-206 mg/kg ekanligi ko'rib o'tildi (1-jadval). 80 sm dan pastki qatlamlar tomon gumus miqdori 0,28-0,04%, harakatchan fosfor miqdori 9 mg/kg atrofidaligi aniqlangan.

Kaliy miqdori bu tuproqlarda 71-43 mg/kg tebranib turishi kuzatildi. Ushbu tuproqda harakatchan fosfor miqdori ham pastki qatlamlar tomon kamayib borgan. Masalan, 2 kesmaning 0-30 sm lik qatlamda harakatchan fosfor miqdori 28 mg/kg bo'lib, pastki 80-100 sm qatlamda 9 mg/kg, oraliq gorizontlarda harakatchan fosfor miqdori 12-11 mg/kg atrofida ya'ni bir oz ko'proq bo'lishi aniqlangan. Gumus, harakatchan fosfor va kaliy ham haydov qatlamdan pastki qatlamlar tomon kamayib boradi (1-jadval).

Sug'oriladigan o'tloqi-bo'z tuproqlarda gumus miqdori haydov qatlamlardagi o'rtacha 0,86-0,74%, juda kam ta'minlanganlarda esa 0,31-0,28% atrofida ekanligi aniqlangan bo'lsa, haydov osti qatlamida uning miqdori 0,48-0,31% gacha oraliqda ekanligi kuzatilgan. Ushbu tuproqning harakatchan fosfor miqdori haydov qatlamda 34 mg/kg dan 16mg/kg gacha o'zgaradi, haydov osti qatlamlarda uning miqdori yanada kamayib, 14 mg/kg - 6 mg/kg atrofida ekanligi kuzatilgan. Harakatchan kaliy miqdori haydov qatlamda 256-105 mg/kg bo'lib, haydov osti qatlamlarida 109-74 mg/kg oraliqlarda ekanligi kuzatildi (1-jadval).

1-jadval

Sug'oriladigan o'tloqi-bo'z tuproqlarning agrokimyoviy holati

Kesma	Qatlam	P ₂ O ₅ mg/kg	Darajasi	K ₂ O mg/kg	Darajasi	Gumus %	Darajasi	pH
1	0-30	28	Kam	160	Kam	0,86	O'rta	6,5
	31-50	13	Juda kam	86	Juda kam	0,44	Kam	6,9
	51-80	10	Juda kam	78	Juda kam	0,34	Juda kam	7
	81-100	9	Juda kam	71	Juda kam	0,28	Juda kam	7,1
	101-120	8	Juda kam	64	Juda kam	0,19	Juda kam	7
	121-150	7	Juda kam	57	Juda kam	0,11	Juda kam	7,2
	151-180	5	Juda kam	51	Juda kam	0,08	Juda kam	6,9

	181-200	4	Juda kam	43	Juda kam	0,04	Juda kam	7
1.1	0-30	31	Oʻrta	203	Oʻrta	0,73	Kam	6,7
	31-50	12	Juda kam	106	Kam	0,31	Juda kam	7
1.2	0-30	34	Oʻrta	167	Kam	0,65	Kam	6,8
	31-50	9	Juda kam	79	Juda kam	0,28	Juda kam	7,1
1.3	0-30	20	Kam	256	Oʻrta	0,53	Kam	6,7
	31-50	7	Juda kam	109	Kam	0,25	Juda kam	7
1.4	0-30	31	Oʻrta	170	Kam	0,86	Oʻrta	6,8
	31-50	13	Juda kam	97	Juda kam	0,29	Juda kam	7,1
2	0-30	28	kam	179	Kam	0,74	Kam	6,7
	31-50	12	Juda kam	93	Juda kam	0,31	Juda kam	7
	51-80	11	Juda kam	87	Juda kam	0,29	Juda kam	6,9
	81-100	9	Juda kam	78	Juda kam	0,14	Juda kam	7,1
	101-120	7	Juda kam	71	Juda kam	0,10	Juda kam	6,8
	121-150	5	Juda kam	64	Juda kam	0,09	Juda kam	7
	151-180	4	Juda kam	55	Juda kam	0,04	Juda kam	6,9
	181-200	2	Juda kam	47	Juda kam	0,02	Juda kam	6,8
2.1	0-30	33	Oʻrta	206	Oʻrta	0,96	Oʻrta	6,8
	31-50	14	Juda kam	87	Kam	0,41	Kam	7,1
2.2	0-30	16	Kam	105	Kam	0,76	Kam	6,7
	31-50	7	Juda kam	76	Juda kam	0,48	Kam	7
2.3	0-30	19	Kam	110	Kam	0,69	Kam	6,8

	31-50	6	Juda kam	81	Kam	0,36	Juda kam	7,1
2.4	0-30	29	Kam	126	Kam	0,88	O'rta	6,8
	31-50	12,5	Juda kam	74	Juda kam	0,28	Juda kam	7,1

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, harakatchan fosfor va kaliy bilan ta'minlanganlik darajasi asosan kam va juda kam, gumus miqdori esa haydov qatlamida o'rta, pastki qatlamlar tomon esa juda kam, kam darajada va pH muhiti

kuchsiz ishqoriy va neytral ekanligi aniqlandi.

Ushbu tadqiq etilgan tuproqlarda yetishtirilayotgan ekin turlarini hisobga olingan holda tavsiyalar asosida o'g'itlarni qo'llash tuproqlar unumdorligini, ekinlar hosildorligini oshirishga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Э.Қ.Каримов. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг ҳолати ва улардан самарали фойдаланиш// Қишлоқ хўжалигида экологик муаммолар ва уларнинг ечими мавзусидаги Республика миқёсидаги хорижий олимлар иштирокида онлайн илмий-амалий анжуман тўплами. Бухоро, 2020 йил 17-18 декабрь. 325-328 б.
2. Каримов Х.Н., Мирсодиқов М.М.,Узаков З.З., Қудратов Ғ.Д., Нурматов И. Суғориладиган ўтлоқи бўз tupроқларнинг унумдорлигини оширишда микроорганизмлардан фойдаланиш // Материалы международной научно-практической конференции «Охрана и рациональное использование природных ресурсов южного приаралья» г. Нукус, 23-24 июня 2020 года часть II. - 63-67 б.
3. К.А.Асқаров, Х.Т.Турдалиева, Х.Абдурасулов. Марказий Фарғона tupроқлари ва уларнинг унумдорлиги // Фарғона водийси деҳқончилиги истиқболлари, муаммолари ва ечимлари Республика онлайн илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. Фарғона - 2020, 19 - июнь. 211-213 б.
4. М.М.Даулетмуратов, В.Х.Шеримбетов. Қорақалпоғистон Республикаси шимолий туманларида қишлоқ хўжалиги экинларини етиштиришда агрокимёвий тадбирларни тўғри йўлга қўйиш//Ўзбекистон аграр фани хабарномаси 2021 № 1 (85), 121-124 б.
5. Каримов Х.Н. Антропоген ўзгаришларга учраган суғориладиган tupроқларнинг агроэкологик ҳолати ва уларнинг унумдорлигини ошириш: Докторлик диссертацияси автореферати/Тошкент, 2016-76 Б.

**QORAQALPOQ JELVAKLI FOSFORITLARINI IKKI BOSQICHLI PARCHALASH
ASOSIDA DONADORLANGAN ODDIY SUPERFOSFAT OLIISH**

**ПРОИЗВОДСТВО ОБЫКНОВЕННОГО ЗЕРНОВОГО СУПЕРФОСФАТА НА
ОСНОВЕ ДВУХСТУПЕНЧАТОГО ДРОБЛЕНИЯ КАРАКАЛПАКСКИХ
ДЖЕЛВАКЛИЙСКИХ ФОСФОРИТОВ**

**GRANULATED SIMPLE SUPERPHOSPHATE BY TWO-STAGE PROCESSING OF
NODULAR PHOSPHORITE MEAL OF THE KARAKALPAK DEPOSIT**

J.X.Xudoyberdiyev, Qoraqalpoq DU, tayanch doktoranti

A.M.Reymov, Qoraqalpoq DU, t.f.d, prof.

R.K.Kurbaniyazov, Qoraqalpoq DU, t.f.n., dots.

Sh.S.Namazov, Umumiy va noorganik kimyo instituti, t.f.d, prof., akad.

O.A.Badalova, Umumiy va noorganik kimyo instituti, kichik ilmiy xodim

A.R.Seytnazarov, Umumiy va noorganik kimyo instituti, t.f.d.

Annotatsiya: Qoraqalpoq fosforit unini sulfat kislotaning 93 % li eritmasi bilan ikki bosqichli parchalash haqida tavsiya berilgan. Bunga ko'ra, birinchi bosqichda fosforitning bir qismi 130°C haroratda kontsentrangan fosfor kislotasi va suvsiz kalsiy sulfat kristallarini hosil qilishni ta'minlaydigan stexiometrik sarfdagi kontsentrangan sulfat kislota (93% dan kam emas) bilan ishlov beriladi. 2-bosqichda, fosfor kislotasi qolgan qism fosforit bilan neytrallash orqali monokalsiyfosfat hosil qilinadi. Superfosfat massasining donadorlanishini yaxshilash uchun ma'lum miqdordagi suv bilan ishlov beriladi.

Kalit so'zlar: fosforit uni, sulfat kislotasi, parchalash, fosfor kislotasi, monokalsiyfosfat, oddiy superfosfat.

Аннотация: Каракалпакскую фосфоритную муку рекомендуется разлагать в две стадии 93%-ным раствором серной кислоты. Соответственно, на первой стадии часть фосфорита обрабатывают концентрированной серной кислотой (не менее 93 %) в стехиометрическом расходе, что обеспечивает образование концентрированной фосфорной кислоты и кристаллов безводного сульфата кальция при температуре 130°C. На 2 стадии фосфорная кислота нейтрализуется оставшемся фосфоритом образует монокальцийфосфат. Для улучшения грануляции массу superfosfata обрабатывают определенным количеством воды.

Ключевые слова: фосфоритная мука, серная кислота, разложение, фосфорная кислота, монокальцийфосфат, простой superfosfat.

Abstract: It is recommended to decompose Karakalpak phosphate rock in two stages with a 93% solution of sulfuric acid. Accordingly, at the first stage, a part of the phosphorite is treated with concentrated sulfuric acid (at least 93%) at a stoichiometric flow rate, which ensures the formation of concentrated phosphoric acid and anhydrous calcium sulfate crystals at a temperature of 130°C. At stage 2, phosphoric acid is neutralized by the remaining phosphorite to form monocalcium phosphate. To improve granulation, the mass of superfosfata is treated with a certain amount of water.

Key words: phosphate rock, sulfuric acid, decomposition, phosphoric acid, monocalcium phosphate, simple superfosfata.

Yer yuzi aholisining soni yildan-yilga ortib borishi natijasida sifatli oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab ham ko'payib bormoqda. Bu esa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirishda mineral

o'g'itlarga bo'lgan talabning ortishiga olib keladi. O'simlikliklarni o'sishi va rivojlanishida azotli, kaliyli o'g'itlar bilan bir qatorda fosforli o'g'itlar ham muhim o'rin tutadi. Hozirda «Ammofos-Maxam»,

«Samarqandkimyo» va «Qo'qon superfosfat zavodi» kabi korxonalarda ammofos (10% N; 46% P_2O_5); suprefos-NS (8-15% N; 20-24% P_2O_5); ammoniy sulfatfosfat (15-19% N; 4-23% P_2O_5); PS-Agro (4-6% N; 34-41% P_2O_5); nitrokalsiyfosfat (6% N; 16% P_2O_5); oddiy superfosfat (1.5% N; 13.5% P_2O_5) va boyitilgan superfosfat (2.5% N; 18-26% P_2O_5), oziqaviy ammoniy fosfat (12% N; 53-55% P_2O_5) kabi mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda.

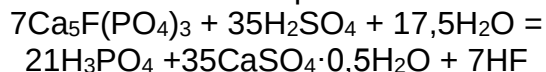
Markaziy Qizilqum fosforitlari Respublikamizning fosforli o'g'itlar ishlab chiqarish korxonalari uchun asosiy fosfat xom ashyo bazasi hisoblanadi. Qizilqum havzasidagi fosfat minerallari 65 ming km² maydonni egallagan [1]. Ularning umumiy zaxirasi 10 mlrd. tonnani tashkil etadi [2]. Sanoat miqyosida fosfat xom ashyosi tanqisligini kamaytirish uchun o'zlashtirilmagan yangi konlarni izlash va ularni boyitish yo'llari ustida izlanish olib borish kerak. Qoraqalpog'istonning bir qancha hududlarida fosforitlarning boy konlari mavjud. U erda aniqlanagan zahira 90 mln. t. ni tashkil etadi [3]. Ular qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun ishlab chiqilishi va mahalliy fosforli o'g'itlar bilan ta'minlash muammolarini tezda hal qilishlari mumkin. Agar Qoraqalpog'iston fosforitlarini sanoat miqyosida qayta ishlashni yo'lga qo'yilsa, u ko'p yillar davomida respublikani fosforli o'g'itlarga bo'lgan ehtiyojini qondiradi.

Qoraqalpog'istonning turli hududlaridan olingan fosforitlarni fizik-kimyoviy va mineral tarkibi aniqlandi. O'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, qoraqalpoq fosforitlari murakkab tarkibda tuzilgan fosfat minerallar borligi bilan ajralib turadi, hamda ko'p miqdorda kvarts va mikroqo'shimchalari mavjud. Ammo fosforning kamligi (10 dan 17% P_2O_5 gacha) va polutoroksidlarning yuqori miqdorida (10% R_2O_3 gacha) ekanligi ma'lum texnologik usullar bilan o'g'itlar olish uchun yaroqsiz.

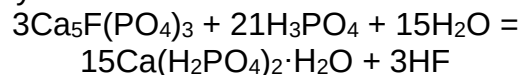
Qoraqalpoq fosforiti jelvakli fosforit bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri maydalangan un shaklida kislotali tuproqlarda qo'llash yuqori samarali natijani beradi, ammo O'zbekistonning neytral tuproqlarida esa

bunday natijani bermaydi. Suvda eruvchan shakldagi fosforli o'z ichiga olgan o'g'it olish uchun fosforitni sulfat kislotali kimyoviy faollashtirish usuli bilan oddiy superfosfat o'g'iti olish mumkin.

Bizga ma'lumki, oddiy superfosfat olinishida fosforit sulfat kislota bilan parchalanishi ikki bosqichda amalga oshadi. Dastlabki bosqichda fosforit sulfat kislotali bilan reaksiyaga kirishib erkin fosfat kislotalarini hosil qiladi:

Sulfat kislota to'la sarflangandan so'ng ikkinchi bosqich, ya'ni hosil bo'lgan fosfat kislota ortib qolgan fosforitni parchalash jarayonida ishtirok etadi.

Fosforit sulfat kislotali parchalanish jarayonining birinchi bosqichida 70 %, ikkinchi bosqichda esa 30 % parchalanadi [4].

Dunyoda past navli fosforitlarni jalb qilgan holda yuqori sifatli ko'p miqdordagi (P_2O_5 boy bo'lgan) oddiy, qo'shaloq va polisuperfosfatlar olinmoqda. Bu borada biz [5,6,7] ishlanmalarning ilmiy texnik echimlarini hisobga olgan holda, Qoraqalpog'istonning jelvakli fosforitlarini soddalashtirish tizim bo'yicha kontsentrlangan sulfat kislotali ishtirokida angidrit rejimida ikki bosqichli parchalash yo'li bilan donadorlangan superfosfat olishni maqsad qildik.

Qoraqalpoq fosforitini ikki bosqichli sulfat kislotali parchalash yo'li bilan oddiy superfosfat olish jarayonini olib borishda quyidagi tadqiqot o'tkazildi.

Tadqiqot uchun kimyoviy tarkibi: (massa %): $P_2O_{5umum.}$ – 19,11; CaO – 32,83; MgO – 0,30; CO_2 – 4,03; Fe_2O_3 – 3,50; Al_2O_3 – 1,54; SO_3 – 1,10; F – 1,58; kislotali eruvchan SiO_2 – 28,0; erimaydigan qoldiq – 1,64; H_2O – 2,62; $CaO_{umum.} : P_2O_{5umum.}$ (kalsiy moduli) = 1,72 bo'lgan Xodjakul (yuqori qatlam) fosforit uni tanlab olindi. Kimyoviy parchalash uchun 93 % li kontsentrlangan sulfat kislotali foydalanildi.

Fosforitni parchalashda kontsentrlangan sulfat kislotalarini me'yori

aniqlash uchun fosforitning tarkibidagi ta'sirlashuvchi komponentlariga kislotaaning ekvimolekulyar nisbatlarini qiyoslash usuli, kalsiy modulini hisobiga asoslangan fluor ekvivalentini hisobga olib, superfosfat tarkibini analitik aniqlash natijalariga asoslangan holda hisoblash olib borildi. Aniqlandiki, 1000 kg fosforit uniga 644,96 kg sulfat kislota monogidrat yoki 693,50 kg 93 % li sulfat kislota ta'lab qilinadi. Bunda 263,77 kg fosfor kislota ajralib chiqadi, monokalsiyfosfat hosil qilish orqali 100 % neytrallash uchun 274,36 kg fosforit uni talab etiladi.

Fosforit unini sulfat kislota bilan parchalanish jarayonida hosil bo'ladigan reaksiyaning issiqligini angidrit rejimini saqlagan holda 130°C haroratda, aralashtirgich bilan jihozlangan termostatik reaktorda amalga oshirildi. Fosfat xom ashyosini angidritli rejimda

kontsentrlangan sulfat kislota (93 % li) fosfor kislota hosil qilishga stexiometriyadan 100 % me'yorda parchalash jarayoni olib borildi.

Reaksiya mahsuloti tarkibidagi P_2O_5 umumiy va suvda eruvchan shakllari differensial fotometrik usulda fosforvanadiy-molibden kompleksi hosil bo'lishiga asoslangan holda aniqlandi. Erkin P_2O_5 miqdorini metiloranj va fenoltalein indikatorlarini qo'llagan holda 0,1 n NaOH bilan titrlash orqali topildi [8]. Fosforit unini 93 % li sulfat kislota bilan o'zaro ta'sirlashishning kinetik jarayoni o'rganildi. Bunda komponentlarni ta'sirlanish vaqti 2, 5, 10, 20, 40, 60 minut qilib belgilandi. Olingan natijalar 1-jadvalda keltirilgan. Jadvaldan ko'rinadiki, fosforit unini parchalanish davomiyligi 2 dan 60 minutgacha ortishi bilan parchalanish koeffitsiyenti ($K_{parch.}$) ham ortadi.

1-jadval

Fosforit unining 93 % li sulfat kislota bilan parchalanish koeffitsiyentini ($K_{parch.}$) vaqtga bog'liqligi

H_2SO_4 konsentratsiya, %	H_2SO_4 ning stexiometrik me'yori, %	Vaqt, min.	Reaksiya massasidagi P_2O_5 miqdori, og'ir. %			$P_{2O_{5suv}}/P_{2O_{5umum}}$ 100, %
			$P_{2O_{5umum}}$	$P_{2O_{5suv}}$	Erkin kislota*, %	
93	100	2	10,72	10,07	18,13	93,94
		5	10,81	10,25	18,12	94,82
		10	11,00	10,57	18,10	96,09
		20	11,39	11,11	18,07	97,54
		40	11,68	11,43	18,00	97,86
		60	11,97	11,73	17,94	97,99

Izoh - *erkin kislota tarkibida sulfat, fosfat va boshqa kislotalar yig'indisi

Bunda P_2O_5 suvda eruvchan shaklini P_2O_5 umumiy shakliga bo'lgan nisbatining o'zgarishi 93,94 dan 97,99 % gacha, reaksiya massasidagi umumiy P_2O_5 miqdori 10,72 dan 11,97 % ga, suvda eruvchan P_2O_5 ning miqdori 10,07 dan 11,73 % gacha ortishi kuzatildi. Olingan massada erkin kislota (sulfat, fosfat va boshqa kislotalar yig'indisi) 18,13 % dan 17,94 % ga kamaydi. Texnologik nuqtai nazardan fosfat xom ashyosini parchalash

uchun 20-30 minut vaqt etarli. Davomiylilikning keyingi oshirilishi parchalanish koeffitsiyenti ortishiga olib kelmaydi.

Fosforit unining sulfat kislota bilan parchalanish jarayoniga 20 daqiqa davomiylilikda 93 % li sulfat kislota turli me'yoring ta'siri ilmiy tajribalarda o'rganildi (2-jadval). Natijalar shuni ko'rsatdiki, kislota me'yoring 70 dan 110 % gacha oshirilishi bilan reaksiya

massaning harorati 114 dan 135°C gacha ortadi. Sulfat kislotaning me'yori ortib borgan sari reaksiya massadagi erkin kislota miqdori ham ortib boradi. Masalan, H_2SO_4 me'yori 70 % bo'lganda erkin kislota miqdori 5,41% ni tashkil etsa, 100 va 110 % me'yorlarda mos ravishda 18,07 dan 22,67 % gacha ortadi. H_2SO_4 ning 100 % li me'yorida $P_2O_{5suv.} / P_2O_{5umum.}$ nisbati 97,54 %, bu esa fosfat xom ashyosi etarlicha

parchalanganligidan dalolat beradi. Donadorlangan superfosfat olishning ikkinchi bosqichida erkin fosfor kislotani aynan shu Qoraqalpoq fosforit uni bilan neytrallandi. Ikkinchi bosqichdagi kislotali massa neytrallanish jarayonida fosfor kislotaga to'yingan kalsiy sulfat kristallarining karkasi dastlabki granula hosil bo'lish markazida asosiy rol ni bajarishidan dalolat beradi.

2-jadval

Qoraqalpoq fosforit unini 1-bosqich parchalanishi koeffitsiyentiga 93 % li sulfat kislota me'yorlarini ta'siri

H_2SO_4 konsentratsiya, %	H_2SO_4 ning stexiometrik me'yori, %	Birinchii bosqich jarayonining xarorati, °C	Peaksiya massasidagi P_2O_5 miqdori, og'ir. %			$P_2O_{5suv.}/P_2O_{5umum.}$ 100, %
			$P_2O_{5umum.}$	$P_2O_{5suv.}$	Erkin kislota*, %	
93	70	114	13,15	10,90	5,41	82,89
	80	118	12,55	11,20	8,72	89,24
	90	125	11,95	11,36	12,09*	95,06
	100	130	11,39	11,11	18,07*	97,54
	110	135	10,95	10,89	22,67*	99,45

Fosforit unini me'yori monokalsiyfosfat hosil qilishga stexiometriyadan 100 dan 250 % ga o'rganildi. Neytrallanish jarayonini 130°C haroratda 20 daqiqa davomida olib borildi. Neytrallangan mahsulot donadorlash usuli yordamida granularlar hosil qilindi. Olingan reaksiya neytral mahsulotning fizik-kimyoviy tahlillari o'tkazildi, natijalar 3-jadvalda keltirilgan.

Jadvaldan ko'rinadiki, fosforit uni me'yorining oshirilishi superfosfatda erkin P_2O_5 miqdorini kamaytiradi, boshqa tomondan esa mahsulotda umumiy P_2O_5

miqdori ortadi. $Ca(H_2PO_4)_2$ hosil bo'lishiga fosforit unining stexiometrik me'yori 100% 20 daqiqa davomidagi ta'sirlanishida mahsulotning P_2O_{5erkin} va $P_2O_{5umum.}$ 7,95 va 12,16%, fosforit unini me'yori 200 % da bu ko'rsatkich 5,26 va 12,89%, fosforit unini me'yori 250 % da – 3,27 va 13,21% ni tashkil etdi. Ammo ularda, $P_2O_{5o'zlash.}/P_2O_{5umum.}$ va $P_2O_{5suv.}/P_2O_{5umum.}$ miqdori mos ravishda 99,83 dan 97,73% gacha va 88,65 dan 71,76% gacha kamayadi.

Qoraqalpoq fosforit uni me'yorini neytrallanish mahsulotining tarkibi va xossasiga ta'siri

Erk. k-tani neytr. uchun fosforit uni me'yori, %	20 min. parchalanishdan keyin mahsulotning kimyoviy tarkibi (og'ir.) %			$P_2O_{5lim.} / P_2O_{5umum.} \%$	$P_2O_{5suv.} / P_2O_{5umum.} \%$	$CaOlim. / CaOumum. \%$	Mustahkamlik, MPa.
	$P_2O_{5umum.}$	$P_2O_{5suv.}$	$P_2O_{5erkin.}$				
100	12,16	20,89	7,95	99,83	88,65	65,15	1,04
150	12,58	21,61	6,96	95,15	83,78	62,61	1,27
200	12,89	22,14	5,26	96,51	77,81	64,32	1,38
225	13,05	22,42	4,24	97,08	74,79	65,12	1,43
250	13,21	22,69	3,27	97,73	71,76	65,93	1,49

Qurigan holdagi superfosfat namunalarini olish uchun 20 daqiqa davomida neytrallangan mahsulotni 65-70°C haroratda 24 soat davomida quritildi va mahsulotning fizik-kimyoviy tahlili o'tkazildi. Natijalar 4-jadvalda keltirilgan. Superfosfat mahsulotiga qo'yilgan GOST talabida erkin P_2O_5 ning miqdori 5 % dan oshmasligi kerak. Shuni e'tiborga olib, sulfat kislotali parchalangan mahsulotni neytrallash uchun berilayotgan fosforit unini maqbul me'yori qilib 225 % tanlandi. Quruq mahsulotning bu tarkibi (og'ir.%): $P_2O_{5umum.}$ – 14,71%, $P_2O_{5erkin.}$ – 1,42%, $P_2O_{5o'zlash.} / P_2O_{5umum.}$ = 88,65% va $P_2O_{5suv.} / P_2O_{5umum.}$ = 51,59%, donalar mustahkamligi – 1,67 MPa.

Olingan natijalar tahlil qilinadigan bo'lsa, 200% li me'yordagi fosforit unida neytrallangan superfosfatni quritishda $P_2O_{5umum.}$ 12,89% ni tashkil etgan bo'lsa, quritishdan keyin u 14,46% gacha ortadi, $P_2O_{5erkin.}$ esa aksincha 5,26 dan 1,64% gacha kamayadi. P_2O_5 shakllarining nisbiy o'zlashuvchan va suvda eruvchan miqdorlari mos ravishda 96,51 dan 90,11% gacha va 77,81 dan 56,29% gacha kamayadi. P_2O_5 ning nisbiy o'zlashuvchan va suvda eruvchan shakllarining bunday kamayib borishiga xom ashyo tarkibidagi qo'shimchalar, fosforitning to'liq parchalanish jarayonining borishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki fosfor kislotadagi foydali P_2O_5 ni ma'lum bir qismini bog'lab oladi [9].

4-jadval

Qoraqalpoq fosforit uni me'yorini neytrallanish mahsulotining tarkibi va xossasiga ta'siri (quritilgandan so'ng)

Erk. k-tani neytr. uchun fosforit uni me'yori, %	20 min. parchalanishdan keyin mahsulotning kimyoviy tarkibi (og'ir.) %			$P_2O_{5lim.} / P_2O_{5umum.} \%$	$P_2O_{5suv.} / P_2O_{5umum.} \%$	$CaOlim. / CaOumum. \%$	Mustahkamlik, MPa.
	$P_2O_{5umum.}$	$P_2O_{5suv.}$	$P_2O_{5erkin.}$				
100	13,46	23,12	4,42	93,83	74,29	64,45	1,30
150	14,02	24,08	3,11	92,23	64,05	61,29	1,44
200	14,46	24,84	1,64	90,11	56,29	58,25	1,61
225	14,71	25,27	1,42	88,65	51,59	56,71	1,67
250	15,07	25,89	1,25	87,92	46,91	55,08	1,76

Shuni ta'kidlash kerakki, reaksiya massada namlikni kam miqdorda bo'lishi etarli miqdordagi va o'lchamdagi donalar darajasiga sezilarli ta'sir etdi. (1-4 mm o'lchamdagilar 70,47% ni tashkil etdi, bu ko'rsatkich 80-90% dan yuqori va donalar mustahkamligi ≥ 2 MPa dan kam bo'lmasligi kerak edi).

Ushbu salbiy kamchiliklarni bartaraf qilish maqsadida ma'lum miqdordagi suv ishtirokida neytrallangan mahsulotni donadorlash jarayoni amalga oshirildi. Bunda suv miqdorini 100 g mahsulotga nisbatan 10 dan 15% gacha o'zgartirildi. Bu holatda har hil o'lchamda mustahkamligi yuqori bo'lgan donalar hosil bo'ldi. Olingan natijalar 5-jadvalda keltirilgan. Aniqlandiki, fosforit uni me'yori va reaksiya massa

namligi qancha ko'p bo'lsa, mahsulot donalari mustahkamligi shuncha yuqori bo'ladi. Masalan, 12% namlik ishtirokida 3,25 MPa dan kam bo'lmagan mustahkamlikka ega mahsulotni 150-200 % me'yordagi fosforit unida, 15 % namlik bo'lganda bu ko'rsatkich 7,60 va 10,05 MPa ni tashkil etdi. Fosforit unini 200 % me'yoriga 12% namlik qo'shilganda tayyor mahsulot tarkibi quyidagicha bo'ldi (og'ir.%): $P_2O_{5umum.}$ – 14,08%, $P_2O_{5erkin.}$ – 2,49%, $P_2O_{5o'zlash.} / P_2O_{5umum.} = 80,54\%$ va $P_2O_{5suv.} / P_2O_{5umum.} = 56,67\%$, donalar mustahkamligi – 3,58 MPa. Shunday qilib, 12 % gacha namlik berilgan fosforit unini 200 % me'yorida olingan donadorlangan superfosfat barcha ko'rsatkichlari bo'yicha GOST talablariga mos keladi.

5-jadval

Qoraqalpoq fosforit uni me'yori hamda namlikni donadorlangan oddiy superfosfat tarkibi va xossasiga ta'siri

Erk. k-tani neytr. uchun fosforit uni me'yori, %	10 % li eritmaning pH	Mahsulotning kimyoviy tarkibi (og'ir.) %		$P_2O_{5lim.} / P_2O_{5umum.} \%$	$P_2O_{5suv.} / P_2O_{5umum.} \%$	Mustahkamlik, MPa.
		$P_2O_{5umum.}$	$P_2O_{5erkin.}$			
Donadorlash uchun berilgan 10 % namlik						
150	1,92	13,91	5,89	94,82	60,89	2,27
200	2,25	14,39	3,33	94,02	58,72	2,41

Donadorlash uchun berilgan 12 % namlik						
150	2,08	13,62	5,30	89,57	60,87	3,25
200	2,27	14,08	2,49	80,54	56,67	3,58
Donadorlash uchun berilgan 15 % namlik						
150	2,16	13,33	3,06	84,25	60,84	7,60
200	2,29	13,77	1,65	63,76	41,39	10,05

Xulosa qilib aytish mumkinki, tavsiya etilayotgan bu usul kamerali usuldan farqli ravishda o'ziga xos xususiyatlari: energiya sarf qiladigan, omborda saqlab etiltirish, quritish va boshqa shu kabi bosqichlardan mustasno. Eng asosiysi, Qaraqalpoq fosforitlarini qayta ishlov berish yo'li bilan

kimyoviy faollashtirib olingan donador superfosfat o'g'iti olindi. Olingan mahsulotlar birlamchi fosforli o'g'itlar hisoblanib, barcha tuproqlar va barcha turdagi qishloq xo'jalik ekinlarida kuzgi shudgorda solish uchun samarali qo'llaniladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Попов В.С., Конов Л.П. Фосфоритоносные бассейны Средней Азии // Тр. Среднеаз. НИИ геологии и минерального сырья. – Ташкент, 1981. вып.3, -С. 49-60.
2. Линкевич В.А., Трехин Е.Л., Рахимов В. Р. Выщелачивание Кызылкумских фосфоритов // XV конф. по хим. технологии неорган. веществ: Тез. док. 29-31 мая 1991. -Казань, 1991. -С. 231-232.
3. Бауатдинов С. Агроруды каракалпакстана и удобрения на их основе // монография, Нукус «Илим» 2019. -С. 17.
4. Водопьянова С.В., Фомина Р.Е., Хацринова О.Ю. Технология простого суперфосфат// Учебное пособие // Казань КНИТУ 2012. -С. 10.
5. Таджиев С.М., Намазов Ш.С., Беглов Б.М. Разработка технологии простого суперфосфата из фосфоритов Ташкура поточным методом // Журн.хим.пром-сть сегодня .(Москва) –2004. -№4. -С.32-38.
6. Патент №IAP 02845 UZ. Способ получения простого суперфосфата / Таджиев С.М., Тухтаев С., Беглов Б.М., Намазов Ш.С и др. ХПК⁷ C05B1/02., C05B1/06., C05B11/08. Заявл. 10.04.2003. Опубл. 31.10.2005 Бюл. № 5
7. Otayboyev X.A. Markaziy qizilqum fosforitlari asosida soddalashtirilgan sxema bo'yicha oddiy superfosfat olish texnologiyasini ishlab chiqish.: Tex.fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dis. avtoreferati- Namangan.- 2022.
8. Винник М.М., Ербанова Л.Н., Зайцев П.М. и др. Методы анализа фосфатного сырья, фосфорных и комплексных удобрений, кормовых фосфатов. М.: Химия, 1975. – 218с.
9. Соболев Н.К. Переработка низкосортного фосфатного сырья с получением удобрений, обогащенных серой, кальцием и магнием: Дисс. ... канд. техн. наук. – Москва: АО НИУИФ, 2007. – 129 с.

MAHALLIY XOM ASHYOLARDAN YUQORI KREMNIYLI SEOLIT SINTEZ QILISH СИНТЕЗ ВЫСОКОКРЕМНИСТОГО ЦЕОЛИТА ИЗ МЕСТНОГО СЫРЬЯ SYNTHESIS OF HIGH-SILICA ZEOLITE FROM LOCAL RAW MATERIALS

I.I. Mamadoliyev, N.I.Fayzullayev, J.A.Mirzakobilov

Annotatsiya. Ishda Navbahor bentonitidan yuqori kremniyli seolit sintez qilish uchun bentonitning YUKS tekstur xarakteristikallari hamda sirt yuzasi faolligi o'rganildi. Navbahor bentonitiga turli metallarning tuzlari qo'shish orqali faollashtirilgan $\text{CaCl}_2 \cdot \text{ZnCl}_2 \cdot \text{MnCl}_2$ /YUKS tarkibli katalizator yaratildi, natijada metil tiol, vodorod sulfid va neft yo'ldosh gazlarini tozalashda adsorbentning ishlash davridagi yutish sig'imi, dinamik faollik hisoblandi. Vodorod sulfid va tiollarni yuttirishda natriy gidroksid to'ldirilgan Dreksel sklyankasi o'rnatildi hamda qiymatlari potentsiometrik usulda aniqlandi. Navbahor bentonitidan olingan yuqori kremniyli seolitida karbonat ангидрид, vodorod sulfid va azot (IV) oksid sorbtsion xususiyatlari boshqa usullardan ustunligi ko'rsatildi. Tabiiy gaz izotermi va kinetik adsorbsiyasi olindi.

Kalit so'zlar: Navbahor bentoniti, yuqori kremniyli seolit, sirt yuza, sorbtsion sig'im, dinamik faollik, dreksel sklyanka, potentsiometriya, gaz izotermi, kinetik adsorbsiyasi.

Аннотация. В работе изучены текстурные характеристики ВКЦ и поверхностная активность бентонита для синтеза высококремнистого цеолита из Навбахорского бентонита. Катализатор, содержащий $\text{CaCl}_2 \cdot \text{ZnCl}_2 \cdot \text{MnCl}_2$ /ВКЦ, был активирован добавлением солей различных металлов к навбахорскому бентониту, что привело к повышению поглотительной способности и динамической активности адсорбента при очистке метил тиола, сероводорода и попутных газов. При приеме внутрь сероводорода и тиолов устанавливали химический стакан дрекселя, наполненный гидроксидом натрия, и определяли его значения потенциометрически. Показано, что сорбционные свойства диоксида углерода, сероводорода и оксида азота (IV) в высококремнистом цеолите, полученном из Навбахорского бентонита, превосходят другие методы. Были получены изотермы природного газа и кинетическая адсорбция.

Ключевые слова: Навбахорский бентонит, высококремнистый цеолит, площадь поверхности, сорбционная емкость, динамическая активность, стекло дрекселя, потенциометрия, газовая изотерма, кинетическая адсорбция.

Abstract. The textural characteristics of the HSZ and the surface activity of bentonite for the synthesis of high-siliceous zeolite from Navbahor bentonite are studied. The catalyst containing $\text{CaCl}_2 \cdot \text{ZnCl}_2 \cdot \text{MnCl}_2$ / HSZ was activated by adding salts of various metals to Navbahor bentonite, which led to an increase in the absorption capacity and dynamic activity of the adsorbent during the purification of methyl thiol, hydrogen sulfide and associated gases. When ingesting hydrogen sulfide and thiols, a Drexel beaker filled with sodium hydroxide was installed and its values were determined potentiometrically. It is shown that the sorption properties of carbon dioxide, hydrogen sulfide and nitrogen oxide (IV) in high-silica zeolite obtained from Navbahor bentonite are superior to other methods. Natural gas isotherms and kinetic energy were obtained .

Hozirgi vaqtda dunyo bo'yicha o'zining noyob xossalari tufayli seolitlar turli ishlab chiqarish sohalarida ishlatilmoqda. Kimyo sanoatida uglevodorodlarni turli xil aralashmalardan va oltingugurtli birikmalardan tozalashda adsorbsion

usullar eng keng tarqalgan bo'lib, bu usullarning ishlatilishi qator qimmatbaho birikmalarni ishlab chiqarishga qaytarish imkonini beradi. Seolitlar neft kimyosida va neftni, tabiiy gazni, neft yo'ldosh gazlarini qayta ishlashda, suyuq va gaz muhitlarni

ajratishda va tozalashda sorbent hamda katalizator sifatida keng ishlatiladi[1]. Oxirgi yillarga kelib, uglevodorodlar xomashyosini tozalashda tabiiy va sun'iy seolitlar keng ishlatilmoqda. Hozirgi vaqtda eng muhim dolzarb yo'nalishlardan biri ekologik xavfsiz sorbentlar, ushlab turuvchilar va katalizatorlarni mahalliy xom ashyolar asosida yaratishdir[2-3].

Bugungi kunda jahonda chiqindisiz yoki kam chiqindili, energiya va resurs tejankor texnologiyalarni yaratishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishda texnologik jarayon uchun ishlatilayotgan va hosil bo'layotgan moddalarning tozalik darajasi muhim ahamiyatga ega[6-9].

Respublikamizda katta miqdorda bentonit konlari mavjud bo'lib, bentonit va ularning mahsulotlariga bo'lgan talab qishloq xo'jaligi, mashinasozlik, kimyo va neft-kimyo sanoati, qurilish kabi ulardan foydalaniladigan turli sohalarda tobora ortib bormoqda[10,11]. Ushbu muammoni hal qilishning istiqbolli yo'nalishlaridan biri bu nanotexnologiya yutuqlaridan foydalanib xom ashyo tarkibiga nanodispers komponentlarni kiritishdan iborat.

Laboratoriya sharoitida quyidagi usulda YUKS tayyorlash ishlari olib borildi, buning uchun boyitilgan Navbahor bentonitlaridan foydalandik. Navbahor bentonit namunasidan elektron tarozida 50 g tortib oldik va chinni kosachada mayda kukun xolatiga kelguncha mexanik ishlov berdik. Chunki maydalash davomida bentonitlarning mexanik faollanishi zarrachalarning o'lchamlarining kichrayishi hisobida ularning umumiy faolligi oshadi.

So'ngra uni 0,5 va 0,25 mm o'lchamli g'alvirdan o'tkazdik. Olingan 30 g Navbahor bentoniti 300 ml distillangan suv bilan loyi suspenziyasi tayyorlanib, yaxshilab aralashtirilib yuvildi: bunda loyning tarkibiga kiruvchi minerallar va hamma zarrachalari, fraksiyalarga ajraladi. Olingan suspenziyani tindirish maqsadida 1 sutka xona haroratida qoldirdik, keyin to'yingan loy fraksiyalarini 800 ayl/min.da ishlovchi sentrafugada 5 min. davomida na'munani ajratib oldik. Olingan fraksiyani 12 soat davomida havoda quritdik, so'ngra

70°C haroratda 6 soat quritish shkafida qoldirdik. Faollashtirish maqsadida konsentratsiyalari 0,5 M va 2,0 M bo'lgan xlorid kislotasida ishlov beridik.

Dastlab adsorbent ikki va ikki yarim soat davomida 500-510°C haroratda aktivlashtirildi, so'ng eksikatorida o'zining avvalgi holatigacha (0.001g aniqlikkacha) sovitildi. Tabiiy gazni vodorod sulfid, karbonat angidrid va tiollardan tozalash jarayoni turli haroratda modellashtirilgan qurilmada o'rganildi. Tabiiy gaz adsorbsiya jarayoni uchun mo'ljallangan 50gr adsorbent bilan to'ldirilgan umumiy balandligi 215 mm, diametri 32 mm va hajmi 6,64 sm³ bo'lgan kolonkaga 40 minut davomida yuborilib turildi. Adsorbsiya harorati adsorberda o'rnatilgan termopara yordamida kuzatib borildi. Adsorbent qatlamidan o'tayotgan gaz namakob (tuzli suv) to'ldirilgan gaz o'lchagichga tushadi, bu vaqtda tuzli suv silindrda qisiladi. Adsorberda bosim atmosfera bosimiga teng va u gazometrdagi osh tuzining to'yingan eritmasi yordamida maxsus shishali monometr yordamida kuzatiladi. Tozalangan gaz gazometrdan so'ng maxsus moslama orqali gazoanalizatorga ulangan xromotografga o'tib oldin birinchi kolonka so'ng ikkinchi kolonka tarkibidan suv va kislotali komponentlar (H₂S ba CO₂) miqdori aniqlanadi. Tajribalar atmosfera bosimi ostida berilgan haroratlarda o'tkazildi. Qurilmada adsorbsiya jarayonlari 20, 25, 40, 45, 40°C temperaturalarda tekshirildi. Tajribadan oldin adsorbent 10 minut davomida azot purkalib aktivlashtirildi.

Tahlil natijalari asosida Navbahor bentonitidan olingan yuqori kremniyli seolitning dinamik aktivligi quyidagi formula yordamida aniqlandi:

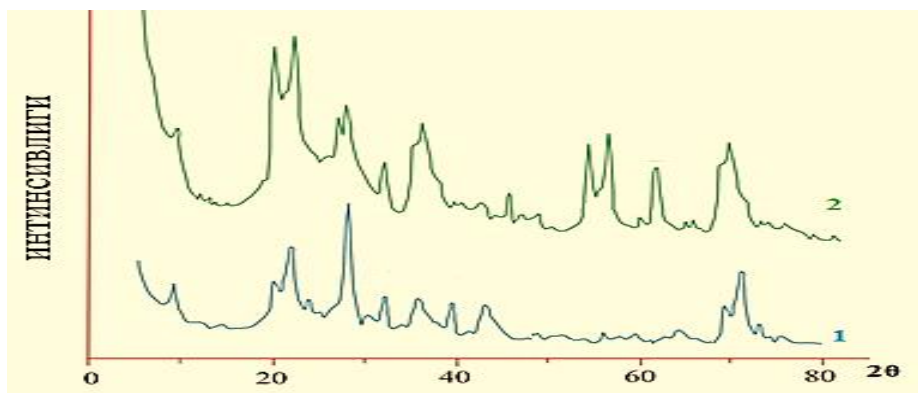
$$A_g = C_0 \cdot W \cdot \tau / h$$

Bunda, C₀-tabiiy gaz aralashmasidagi vodorod sulfid va karbonat angidridning konsentratsiyasi, g/100g; W-tabiiy gaz oqimi tezligi, m/s; τ -adsorbent bilan ta'sir vaqti; h -adsorbent qatlami balandligi, m.

Bentonitlar toza xomashyo hisoblanmaydi va asosiy faza montmorillonit bilan bir

qatorda, qazib olinadigan koniga bog'liq holda, ularda turli minerallar aralashmasi mavjud. Mineralogik tarkibni aniqlash maqsadida bentonitlar uchun rentgen fazaviy tahlil o'tkazilgan. 1-rasmda tabiiy

bentonitlar, shuningdek 550°C da inert argon atmosferasida kuydirilgan bentonitlarning rentgen difraktogrammalari tasvirlangan.

1-rasm. Tabiiy Navbahor bentoniti(1) hamda 550°S da inert argon atmosferasida kuydirilgan namunasi (2)ning difraktogrammalari

Tabiiy bentonitlarning rentgenostruktur tahlili ularning tarkibida montmorillonit va α -kristobalit borligidan dalolat beradi. Faollashtirish maqsadida kuydirish natijasida bentonitlarning mineralogik tarkibi o'zgarishi kuzatiladi va illit fazasi paydo bo'ladi.

Ikkala bentonitlar uchun g'ovaklarning katta qismi 2-2.2 nm va undan kattaroq sohada kuzatiladi, bu mazkur materiallar mezog'ovakli ekanligidan dalolat beradi. Shunga qaramay, 2-namuna katta miqdorda 1,8-7,2 nm o'lchamli g'ovaklar saqlaydi. Shuning uchun 2-namuna yuqoriroq solishtirma sirt yuzaga ega bo'ladi.

Ishning navbatdagi qismi neft gazlarini vodorod sulfididan va tiollardan tozalashda $\text{CaCl}_2 \cdot \text{ZnCl}_2 \cdot \text{MnCl}_2 / \text{YUKS}$ va CaA (5A) katalizatoridan foydalanish bo'ladi.

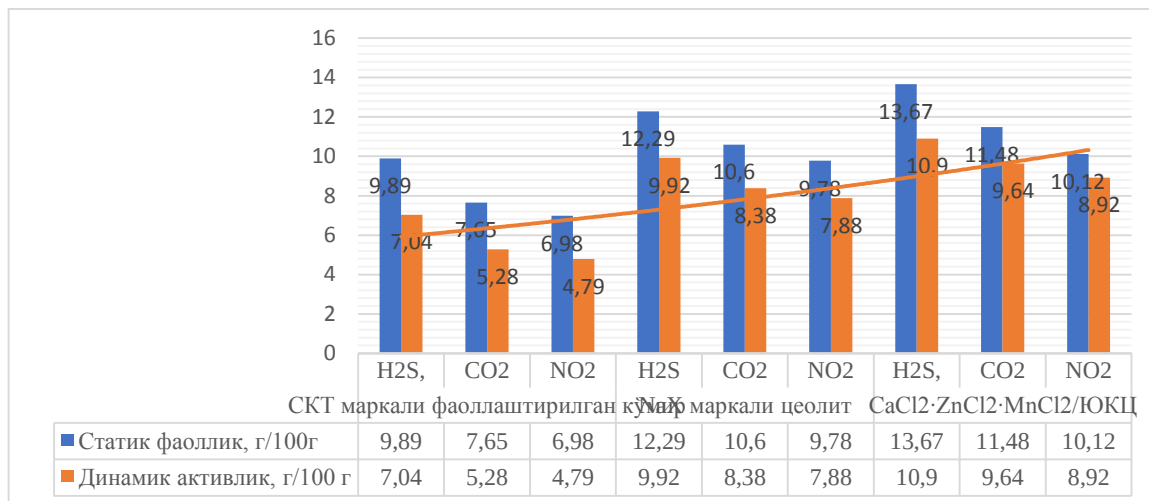
Mazkur jarayonda katalizator xemosorbent sifatida ishlaydi. $\text{CaCl}_2 \cdot \text{ZnCl}_2 \cdot \text{MnCl}_2 / \text{YUKS}$ va CaA (5A) katalizatorining eksperimental sinovlari Muborak gazni qayta ishlash zavodida o'tkazildi. Tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, ushbu adsorbentning vodorod sulfid yutishi 8,2% massaga teng umumiy sig'imiga ega ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari 2-rasmda keltirilgan.

2-rasm. $\text{CaCl}_2 \cdot \text{ZnCl}_2 \cdot \text{MnCl}_2 / \text{YUKS}$ va CaA (5A) xemosorbentlarining vodorod sulfid va tiollardan yo'ldosh gazlarni tozalash jarayonidagi tajribasi natijalari

3-rasmdan ko'rinib turibdiki, $\text{CaCl}_2 \cdot \text{ZnCl}_2 \cdot \text{MnCl}_2 / \text{YUKS}$ oltingugurt yutish miqdori CaA (5A) dan bir yarim baravar yuqori va 14,3% massani tashkil qilishini ko'rish mumkin.

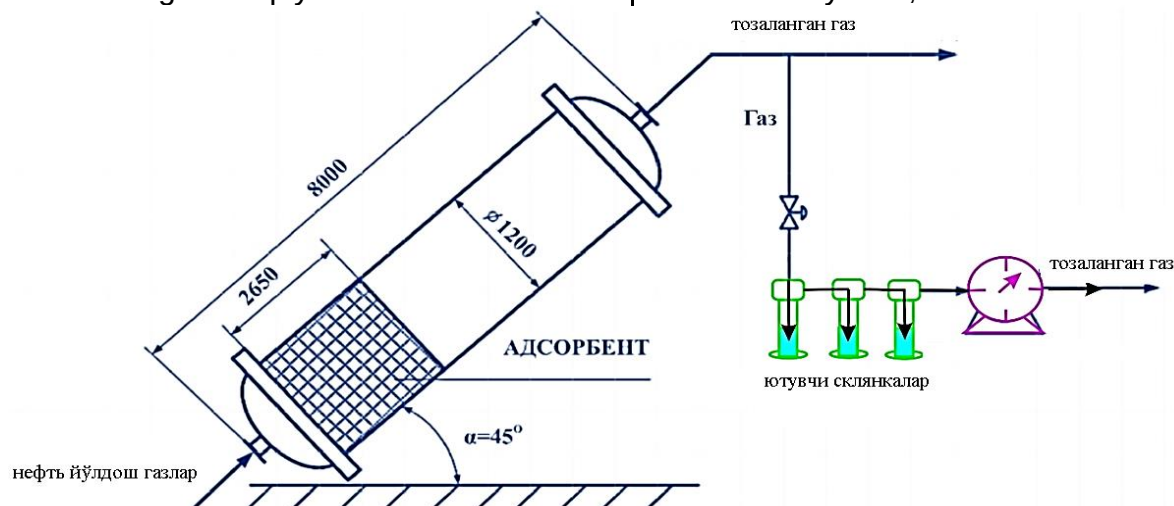
Biz vodorod sulfid, karbonat angidrid va azot (IV) oksidlarning adsorbsiya izotermalarini faollashtirilgan ko'mir (SKT); NaX seoliti va $\text{CaCl}_2 \cdot \text{ZnCl}_2 \cdot \text{MnCl}_2 / \text{YUKS}$ larda o'rgandik va natijalar 3-rasmda keltirilgan.

3-rasm Vodorod sulfid, karbonat angidrid va azot (IV) oksidlarning adsorbsiya izotermalarini faollashtirilgan ko'mir (SKT); NaX seoliti va $\text{CaCl}_2 \cdot \text{ZnCl}_2 \cdot \text{MnCl}_2 / \text{YUKS}$ larda olingan.

$\text{CaCl}_2 \cdot \text{ZnCl}_2 \cdot \text{MnCl}_2 / \text{YUKS}$ ning ishlatilish imkoniyatini tasdiqlash uchun eksperimentni diametri 1,2 m, balandligi 8 m bo'lgan 2 tonna adsorber bilan to'ldirilgan tajriba-sanoat qurilmasida Muborak gazni qayta ishlash zavodida

tekshirib ko'rildi. Sanoat qurilmasida (4-rasm) massa jihatdan 3,5% H_2S bo'lgan gazni tekshirganimizda tajriba boshlanganidan 24 soat o'tganidan so'ng adsorberdan chiqishda vodorod sulfidning konsentratsiyasi 0,018% ni tashkil etdi.

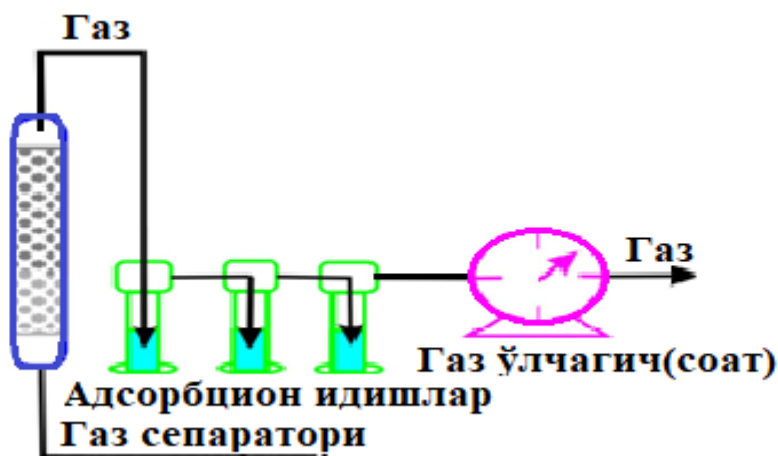
4-rasm. Neft yo'ldosh gazini adsorbent vositasida tozalash qurilmasi.

Eksperimental tekshirishlar Muborak gazni qayta ishlash zavodida yarim-sanoat qurilmasida vodorod sulfidning massa ulushi 2,9%, tiollarda oltingugurtning

massa ulushi 0,5% bo'lgan sharoitda o'tkazildi. Yuttirish jarayoni adsorbentning balandligi 120 sm, diametri 3,2 sm bo'lgan shisha kolonkalarda olib borildi. Shisha

kolonkalaridan yasalgan reaktordan chiqishda yutilmay qolgan vodorod sulfidni va tiollarni yuttirish uchun 10% li natriy gidroksid eritmasi bilan to'ldirilgan Dreksel

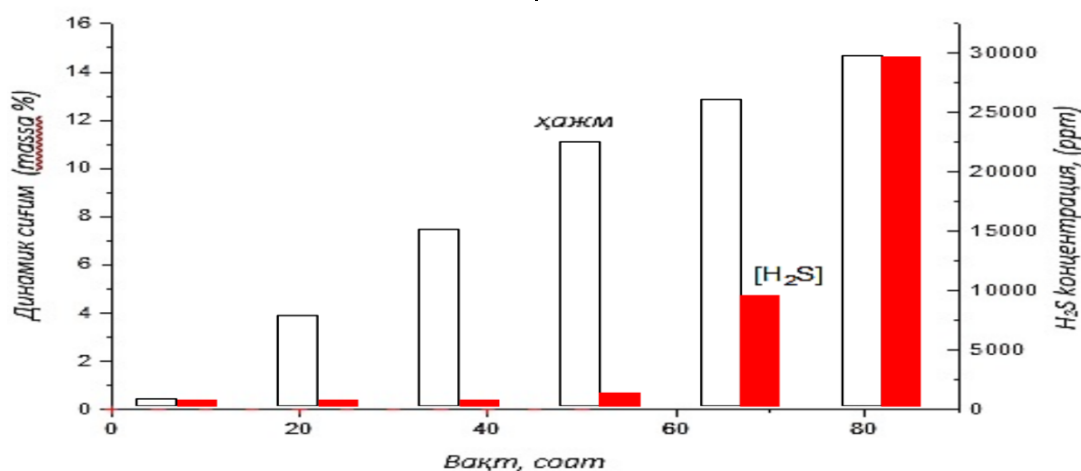
sklyankasi o'rnatildi (5-rasm)da. Hosil bo'lgan natriy sulfidi va tiollar potensiomertik usulda aniqlandi.

5-rasm. Neft yo'ldosh gazlarini vodorod sulfiddan tozalash uchun eksperimental adsorber qurilmasi

Tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, $\text{CaCl}_2 \cdot \text{ZnCl}_2 \cdot \text{MnCl}_2 / \text{YUKS}$ ning vodorod sulfid bo'yicha to'liq oltingugurt sig'imi 14,3% (massa jihatdan) ga teng. Oltingugurtning dinamik sig'imi 11,3 % ni

tashkil etadi. Eksperimental ma'lumotlardan shunday xulosa qilish mumkinki, 4000 m³/sutka gaz sarfiga ega bo'lgan qurilmada ushbu absorbentni 1,5 hafta uzluksiz ishlatish mumkin.

6-rasm. Gazlarni vodorod sulfiddan tozalashda vaqt davomida adsorberdan chiqishda $\text{CaCl}_2 \cdot \text{ZnCl}_2 \cdot \text{MnCl}_2 / \text{YUKS}$ xemosorbenti dinamik sig'imining o'zgarishi.

Adsorbsiya jarayoni gaz aralashmasidan keraksiz komponentlarni to'la tozalash va chuqur tozalash imkonini beradi. Tabiiy gazdan karbonat angidrid, vodorod sulfid va azot (IV) oksid adsorbsiyasi uchun turli adsorbentlar tahlil qilinganda Navbahor bentonitidan olingan yuqori kremniyli seolitdan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Adsorbentlar dinamik aktivligi

adsorber o'lchamini va sorbsiya sikli vaqtini aniqlashda muhim hisoblanadi.

Adsorbsion kolonkada joylashgan adsorbent qatlamlari orasidagi bosimining pasayishini inobatga olib tahlil qilinayotgan gazlar aralashmalaridagi har-bir gazning konsentratsiyasini aniqlash mumkin. Olingan natijalar 3-jadvalda keltirilgan. Navbahor bentonitidan olingan yuqori

kremniyli seolitidan foydalanilganda, taklif qilinayotgan usulda gaz aralashmasida uch komponentli adsorbsiya vodorod sulfid: azot (IV) oksid: karbonat angidrid nisbat

hajm birligida % miqdorlari - vodorod sulfid-80%, karbonat angidrid-15%, azot (IV) oksid -5% ni tashkil qiladi.

1-jadval

Adsorbent qatlamlari orasidagi bosimining pasayishi hisobiga adsorberning chiqish qismida tozalangan gazlar tarkibidagi gazlar konsentratsiyasining qiymatlari

Bosimning kamayishi, kG/sm ²	Tajribadan keyin gaz aralashmalari tarkibi, % tar.		
	Vodorod sulfid	Karbonat angidrid	Azot(IV) oksid
0,154	0,059	0,041	0,088
0,174	0,054	0,044	0,08
0,184	0,048	0,018	0,08
0,184	0,042	0,012	0,072
0,194	0,038	0,009	0,058
0,204	0,041	0,010	0,078
0,214	0,042	0,014	0,084
0,224	0,044	0,020	0,087
0,244	0,048	0,027	0,092

Shunday qilib, Adsorbsiya jarayoni uchun eng maqbul variant adsorbsion qatlamda bosim pasayishi 0,194 kG/sm² bo'lganda hisoblanadi, bunda tozalangandan so'ng komponentlar konsentratsiyasi % hisobida: vodorod sulfid-0,038, karbonat angidrid-0,009 va azot (IV) oksid -0,058 bo'ladi. Gaz tarkibidan karbonat angidrid, vodorod sulfid va azot (IV) oksid turli adsorbentdan va ajratib olish bir xil sharoitda olib borildi.

1. Tanlab olingan bentonit kislotalar, ularning tuzlari bilan ishlov berildi Jarayon parametrlari tadqiqi sohasi (maydalanish, harorat, quritish, tabletka ko'rinishga keltirish va boshqalar) eksperimental o'tkazildi.

2. Tabiiy gaz va neft yo'ldosh gazlarini vodorod sulfid va tiollardan tozalash xromatografik tekshirish asosida o'tkazildi unda sorbet sifatida CaCl₂·ZnCl₂·MnCl₂/YUKS va CaA (5A) markali katalizator yordamida olib borildi.

3. Vodorod sulfid, karbonat angidrid, azot (IV) oksid gazni tozalash bo'yicha

ma'lumotlar jadvallar asosida taqdim qilindi. Mazkur jarayonda faollashtirilgan ko'mir (SKT); NaX seoliti, CaCl₂·ZnCl₂·MnCl₂/YUKS va CaA (5A) tarkibli katalizatorining statik va dinamik aktivligi o'rganildi.

4. Turli tarkibga ega bo'lgan seolitlarning maqbul varianti sifatida CaCl₂·ZnCl₂·MnCl₂/YUKS tanlandi uni ishlatilish imkoniyatini tasdiqlash uchun eksperimentni diametri 1,2 m, balandligi 8 m bo'lgan 2 tonna adsorber bilan to'ldirilgan tajriba-sanoat qurilmasida eksperimental tekshirishlar Muborak gazni qayta ishlash zavodida tekshirib ko'rildi. Muborak gazni qayta ishlash zavodida seolitlarning vakt nisbatan sorbsion, statik va dinamik aktivligi hisoblab chiqildi va termodinamik xarakteristikalar o'rganildi.

5. Tabiiy gaz tarkibidan karbonat angidrid, vodorod sulfid va azot (IV) oksidning adsorbsiyasini sun'iy seolitda amalga oshirdik. Natijada tabiiy gaz izotermi va kinetik adsorbsiyasi olindi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Лютоев А. А., Смирнов Ю. Г., Ивенина И. В. Извлечение эмульгированных примесей нефти из воды при помощи высокодисперсных частиц магнетита //Защита окружающей среды в нефтегазовом комплексе. – 2014. – №. 4. – С. 40-45.

2. Серых А. И. Формирование, природа и физико-химические свойства катионных центров в каталитических системах на основе высококремнеземных цеолитов //Изв. дисс. док. – 2014. – С. 6.
3. Копылов А. Ю. и др. Современные жидкофазные методы сероочистки газового сырья //Известия высших учебных заведений. Химия и химическая технология. – 2010. – Т. 53. – №. 9. – С. 4-8.
4. Fayzullaev, N. I. (2019). Kinetics and mechanism of the reaction of the catalytic oxycondensation reaction of methane. Austrian Journal of Technical and Natural Sciences, (5-6).
5. Mamadoliev I.I. (2020). Synthesis Of High-Silicone Zeolites. Zbirnik naukovix prats «ΛΟΓΟΣ» 16-20.
6. Mamadoliev, I. I., Fayzullaev, N. I., & Khalikov, K. M. (2020). Synthesis of High Silicon of Zeolites and Their Sorption Properties. International Journal of Control and Automation, 13(2), 703-709.
7. Mamadoliev, I. I., Fayzullaev, N. I. (2020) Optimization of the Activation Conditions of High Silicon Zeolite International Journal of Advanced Science and Technology 29(3), 6807 – 6813.
8. Fayzullaev N. I., Mamadoliev I.I., Pardaeva S.B. Research Of Sorption Properties Of High Silicon Zeolites From Bentonite. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10 (10) 2020 244-251.
9. Fayzullaev, N., Saginaev, A., Shukurov, B., Xolliov, Sh. (2020). Kataliticheskaya degidroaromatizatsiya neftyannogo poputnogo gaza. Zbirnik naukovix prats ΛΟΓΟΣ, 122-126.
10. Mamadoliev I.I Study of the sorption and textural Properties of bentonite and kaolin. Austrian Journal of Technical and Natural Sciences Scientific journal № 11–12 2019 (november–december) 33-37
11. Fayzullaev N.I., Mamadoliev I.I. Yuqori kremniyli seolitning faollanish sharoitini maqbullashtirish. SamDU ilmiy axborotnoma (2019) 3 (115) 8-12

OLOVLI O'T (*PHLOMOIDES NUDA*) O'SIMLIGINING KIMYOVIY TARKIBI VA XALQ TABOBATIDAGI O'RNI

ОГНЕННАЯ ТРАВА (*PHLOMOIDES NUDA*) ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ И ЕГО РОЛЬ В НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ

FIERY HERB (*PHLOMOIDES NUDA*) CHEMICAL COMPOSITION AND PLACE OF PLANTS IN FOLK MEDICINE

I.R.Asqarov, Sh.V.Abdullayev,
D.R.Haydarova, M.M.Muminjonov

Annotatsiya. Ushbu maqola Farg'ona vodiysida o'sadigan Olovli o't (*Phlomoides nuda*) o'simligi tarkibidagi gullashdan oldingi va gullash davridagi inson organizmi uchun foydali bo'lgan tabiiy kimyoviy birikmalar, ularning xususiyatlari, hamda Olovli o't (*Phlomoides nuda*) o'simligi asosida tayyorlangan "Asixon" tabiiy biologik faol oziq-ovqat qo'shilmasining shifobaxsh xususiyatlari va xalq tabobatidagi o'rni haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Olovli o't (*Phlomoides nuda*), *Phlomoides speciosa*, *Phlomoides angreni*, *Phlomoides tuberosa*, alkaloidlar, flavonoidlar, iridoidlar, efir

Аннотация. В статье приводятся полезные химические вещества для организма человека в растении *Phlomoides nuda* до цветения и во время цветения, произрастающего в Ферганской долине, и их свойствах, состав природной натуральной биологически активной добавки к пище Asixon на основе растения *Phlomoides nuda*. а также информация о его лечебных свойствах и роли в народной медицине.

Ключевые слова. Огненная трава (*Phlomoides nuda*), *Phlomoides speciosa*, *Phlomoides angreni*, *Phlomoides tuberosa*, алкалоиды, флавоноиды, иридоиды, эфирные масла, сапонины, лечебные свойства, Asixon, народная медицина

Abstract. This article provides information on the natural chemical compounds of the Fiery herb (*Phlomoides nuda*), which grows in the Fergana Valley, and its properties

as well as the natural biologically active food supplement Asikhon, prepared based on the Fiery herb (*Phlomoides nuda*) and role in folk medicine.

Key words. fiery herb (*Phlomoides nuda*), *Phlomoides speciosa*, *Phlomoides angreni*, *Phlomoides tuberosa*, alkaloids, flavonoids, iridoids, essential oils, saponins, healing properties, Asikhon, folk medicine

Bugungi kunda inson organizmidagi kasalliklarni davolash maqsadida sintetik dori vositalari yaratilgan va qo'llanilib kelinmoqda. Lekin, mazkur sintetik dori vositalari organizmga tushgach parchalanib, asosiy ta'sir etuvchi birikma va quyi molekulyar yonaki moddalar hosil bo'ladi. Mazkur yonaki birikmalar qon orqali jigar, buyrak, o't kabi muhim a'zolarining zararlanishi va faoliyati buzilishiga olib keladi. Shuning uchun kasalliklarni davolashda sintetik dori vositalari o'rniga, tarkibida tabiiy, biologik faol moddalar saqlagan, o'simliklar asosida tayyorlangan oziq-ovqat mahsulotlaridan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shu boisdan dorivor o'simliklarning kimyoviy tarkibini o'rganish, ulardan biologik faol moddalarni ajratib olish, hamda dorivor o'simliklar asosida inson organizmi immunitetini oshiruvchi, turli xil kasalliklarni davolash va oldini olish xususiyatiga ega, sintetik dori vositalarining o'rnini bosuvchi, zararsiz, biologik faol oziq-ovqat qo'shilmalarini ishlab chiqish va ulardan xalq tabobatida keng foydalanish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi [1,2]. Bu borada, O'zbekistonda o'sadigan dorivor o'simliklarning kimyoviy tarkibini o'rganish va mazkur o'simlik asosida tarkibida

organizm uchun foydali tabiiy birikmalar saqlagan, zararsiz, biologik faol oziq-ovqat qo'shilmasi tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Biz Farg'ona vodiysi o'simlik florasidagi ayrim dorivor o'simliklarning kimyoviy tarkibi va shifobaxsh xususiyatlarini o'rgandik. Ushbu ishda Farg'ona vodiysida o'sadigan Olovli o't (*Phlomoides nuda*) o'simligi tarkibidagi gullashdan oldingi va gullash davridagi inson organizmi uchun foydali bo'lgan tabiiy kimyoviy birikmalar, hamda Olovli o't (*Phlomoides nuda*) o'simligi asosida tayyorlangan "Asixon" tabiiy biologik faol oziq-ovqat qo'shilmasining shifobaxsh xususiyatlari va xalq tabobatidagi o'rnini haqida fikr yuritilgan.

Yer yuzi florasida *Phlomoides* turkumining 150-170 turi, Markaziy Osiyo florasida 59 turi uchraydi keltirilgan. Shulardan O'zbekiston florasida 43 turi, Eron florasida 41 tur, Qirg'iziston florasida 37 tur, Qozog'iston florasida 30 tur, Tojikiston florasida 27 tur, Turkmaniston florasida 12 tur tarqalgan [3]. Farg'ona Vodiysida ushbu turkum vakillaridan Olovli o't (*Phlomoides nuda*) o'simligi uchraydi (1-rasm).

1- rasm. Olovli o't (*Phlomoides nuda*).

Olovli o't (*Phlomoides nuda*)ning ko'plab dorivor xususiyatlari o'simlik tarkibidagi biologik faollikka ega bo'lgan va ko'plab dorivor o'simliklar farmakologik ta'sirining asosi bo'lgan iridoidlarning mavjudligi bilan bog'liq. Mazkur birikmalar ilmiy tadqiqot natijalariga ko'ra, qon hosil bo'lish tezligiga ta'sir qiladi, anemiya kasalligini oldini oladi va davolaydi, qon ivishini oshiradi, shuningdek, gemoroy, sil va bachadon qon

ketishi ketishini to'xtatadi. Iridoidlar qon bosimini oshiradi va qon tomirlarini toraytiradi [4]. Biz tomonimizdan Olovli o't (*Phlomoides nuda*) o'simligining gullashdan oldingi va gullash davridagi yer ustki qismi tarkibidagi inson organizmi uchun foydali bo'lgan tabiiy kimyoviy birikmalar ajratib olindi va qiyosiy taqqoslandi. Olingan natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan.

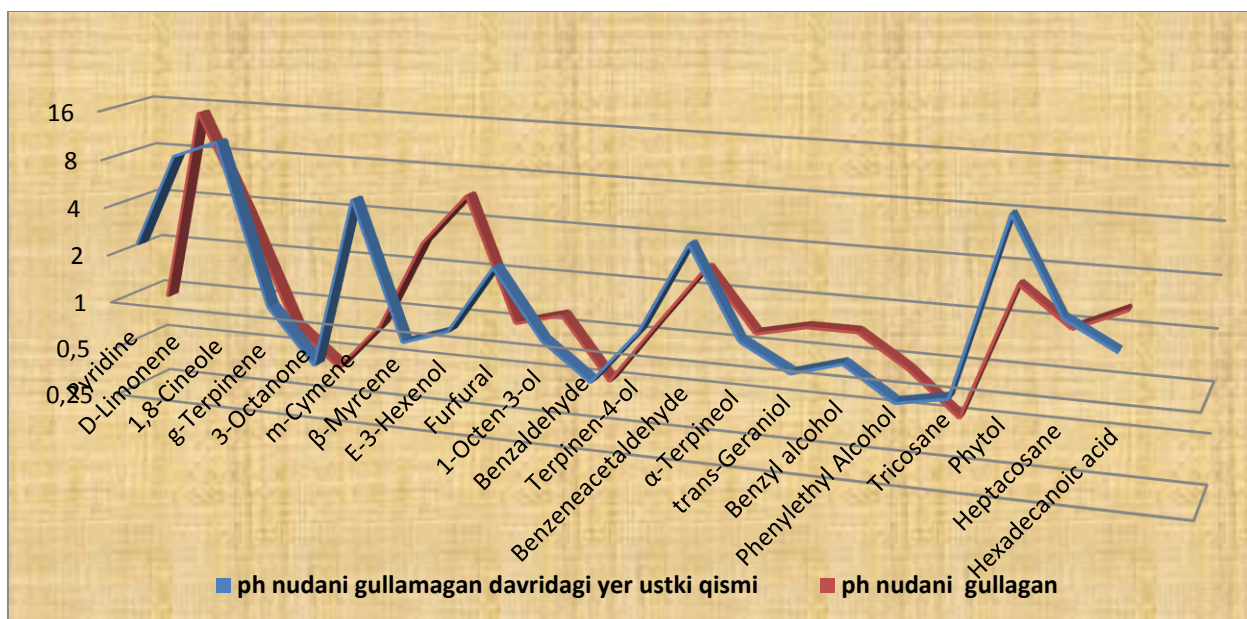
1-jadval.

Olovli o't (*Phlomoides nuda*) o'simligi tarkibidagi moddalar miqdorining qiyosiy tahlili.

Modda	Gullash-dan oldingi davrdagi miqdor, mkg/g	Gullash-dan keyingi davrdagi miqdor, mkg/g	Gullash-dan oldingi davrdagi miqdor, mkg/g	Gullash-dan oldingi davrdagi miqdor, mkg/g	Gullash-dan keyingi davrdagi miqdor, mkg/g
Piridin	2.3	0.9	Terpinen-4-ol	1.3	1,2
D-Limonen	8,7	14.4	Benzenatsetal aldegid	4,5	2,8
1,8-Cineol	11,1	3,4	α -Terpineol	1.3	1,2
α -Terpinen	1,1	0,7	trans-Geraniol	0,9	1,4
3-Octanon	0.5	0.4	Benzil spirt	1.1	1,4
m-Cimen	5.7	0.8	Feniletil spirt	0,7	0,9
β -Mircen	0,8	2.8	Trikozan	0,8	0,5
ϵ -3-geksenol	1	5.8	Fitol	9,2	3,2
Furfural	2,6	1	Geptakozan	2,6	1,9
1-Octen-3-ol	1	1,2	Geksadekan kislova	1.8	2.6
Benzaldegid	0.6	0.5			

Phlomoides turkumining *Phlomoides speciosa*, *Phlomoides angreni*, *Phlomoides tuberosa* tur o'simliklaridan uglevodlar, alkaloidlar, flavonoidlar, iridoidlar, efir moylari, saponinlar, kumarinlar, askorbin kislotalar, hamda ildiz mevasida mikroelementlardan temir, magniy, rux, mis, marganets, nikel,

titan va boshqa birikmalar aniqlangan [5]. Yuqoridagi jadvalga asoslangan holda, Olovli o't (*Phlomoides nuda*) o'simligining gullashdan oldingi va gullashdan keyingi davridagi yer ustki qismi tarkibidagi birikmalar miqdori o'zgarishining dinamikasi ishlab chiqildi (1-rasm).

1-rasm. Olovli o't (Phlomoides nuda) o'simligining gullashdan oldingi va gullash davridagi er ustki qismi tarkibidagi birikmalar miqdori o'zgarishining dinamikasi.

Yuqorida keltirilgan 1-jadval va 1-rasmdagi ma'lumotlar Olovli o't (Phlomoides nuda) o'simligi gullamagan davridagi er ustki qismi tarkibida uchuvchan komponentlardan 1-Butanol (5.3%), 3-Karen (6.7%), D-Limonen (8.7%), 1,8-Cineol (11.1%), m-Cimen (5.7%) birikmalari mavjud ekanligini ko'rish mumkin [6]. Shuningdek, ushbu ma'lumotlar Olovli o't (Phlomoides nuda) o'simligi tarkibida inson organizmi uchun foydali bo'lgan birikmalarning ko'pligini inobatga olib, undan zamonaviy tibbiyot va xalq tabobatida keng foydalanish mumkinligini tasdiqlaydi. O'tkazilgan tadqiqot natijalariga asoslanib, biz tomonimizdan Olovli o't (Phlomoides nuda) o'simligi asosida, inson organizmi uchun zarur bo'lgan makro- va mikroelementlar, biologik faol tabiiy birikmalar saqlagan "Asixon" nomli biologik faol oziq-ovqat qo'shilmasi ishlab chiqildi, hamda mazkur yangi biologik faol oziq-ovqat qo'shilmasi O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligida oziq-ovqat qo'shilmasi siftida ro'yxatga olindi va amaliyotda qo'llashga

ruxsat etildi. Mazkur oziq-ovqat qo'shilmasi inson organizmi immunitetini mustahkamlash, qon bosimini normallashtirish, qonni tozalash va tanadagi qon aylanishini yaxshilash, jigar faoliyatini tiklash va o't ajralib chiqishini normallashtirish xususiyatiga ega. Shuningdek, "Asixon" oziq-ovqat qo'shilmasi organizmni zararli moddalardan tozalashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, tarkibida inson salomatligi uchun foydali bo'lgan organizmi immunitetini mustahkamlash, qon bosimini normallashtirish, qonni tozalash va tanadagi qon aylanishini yaxshilash kabi xususiyatlarini namoyon qiluvchi tabiiy birikmalar borligi aniqlangan Olovli o't (Phlomoides nuda) o'simligi shifobaxsh xususiyatga ega ekanligi isbotlandi. Mazkur o'simlikdan standartlar asosida tayyorlangan "Asixon" tabiiy biologik faol oziq-ovqat qo'shilmasi xalq tabobatida inson organizmidagi turli xil kasalliklarni davolash va oldini olish maqsadiga qo'llash uchun amaliyotga joriy etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. И.Р.Асқаров. Табобат қомуси. Мумтоз сўз. Тошкент – 2019. – 1590 б.
2. И.Р.Асқаров. Сирли табобат. – Т: Фан ва технологиялар нашриёт-матбаа уйи. 2021. – 1084 б.
3. ФлораУзбекистана. – Ташкент, 1962.–Т. VI.–С. 78–81.
4. Определитель растений Средней Азии.–Ташкент, 1993.–Т. X. – С. 464–467.
5. Круглая А.А. Фармакогностическое изучение зопника колючего и зопника клубиеконосного, произрастающих на Северном Кавказе: автореф. Дис.... канд. Фарм.наук.-Пятигорск,2008. 23 с.

6. Шушеначева А.Б., Шергина О.С. Особенности компонентного состава эфирного масла хмеля обыкновенного и зопника клубненосного// Молодежь и наука: сборник материалов 6 Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых-2011 [электронный ресурс]. -Красноярск: Сибирский федеральный ун-т.- УРЛ: [хтмл](http://conf.cfu-kras.ru/sites/mn2010/сесион16.хтмл).

OG'IR PIROLIZ MOYLARINI FRAKSIYALARGA AJRATISH VA SUPERPLASTIFIKATOR OLIH JARAYONLARINI TADQIQ QILISH.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССОВ ПОЛУЧЕНИЯ СУПЕРПЛАСТИФИКАТОРЕ И РАЗДЕЛЕНИЯ ТЯЖЕЛЫХ ПИРОЛИЗОВЫХ ФРАКЦИЙ МАСЕЛ

STUDY OF THE PROCESSES OF OBTAINING SUPERPLASTICIZER AND SEPARATION OF HEAVY PYROLYSIS OIL FRACTION.

K.X.Ziyadullayeva
S.E.Nurmanov
D.A.Shayzakova

Annotatsiya. Maqolada og'ir piroliz moyining kimyoviy tarkibi aniqlangan. Piroliz chiqindilari fraksiyalarga ajratilib, inden, 1-metilinden, naftalin, 1-metil naftalin, 2-metil naftalin, 1-etil naftalin kabi moddalar mavjudligi aniqlangan. Ularning miqdori, moslik darajasi va zichligi natijalari to'liq tahlil qilingan. Shuningdek "Uz-Kor Gas Chemical" MChJ qo'shma korxonasida ishlab chiqarilgan naftalin asosida superplastifikator sintez qilingan. Superplastifikator PC-400 D-20 markali Portlend sement tarkibiga qo'shilganda uning mustaxkamligini oshirishiga olib kelgan.

Kalit so'zlar: piroliz, inden, 1-metilinden, naftalin, 1-metil naftalin, 2-metil naftalin, 1-etil naftalin, superplastifikator.

Аннотация. В статье изучен химический состав тяжелого пиролизного масла. Отходы пиролиза разделены на фракции и в них обнаружены такие вещества, как инден, 1-метилден, нафталин, 1-метилнафталин, 2-метилнафталин, 1-этилнафталин. Их количество, уровень совместимости и результаты плотности были полностью проанализированы. Также синтезирован суперпластификатор на основе нафталина производства СП ООО «Uz-Kor Gas Chemical». В портландцемент для повышения прочности добавляли суперпластификатор ПЦ-400 Д-20.

Ключевые слова: пиролиз, инден, 1-метилден, нафталин, 1-метилнафталин, 2-метилнафталин, 1-этилнафталин, суперпластификатор.

Abstract. The article studied the chemical composition of heavy pyrolysis oil. Pyrolysis wastes are divided into fractions and such substances as indene, 1-methylene, naphthalene, 1-methylnaphthalene, 2-methylnaphthalene, 1-ethyl naphthalene are found in them. Their number, level of compatibility and density results were fully analyzed. A superplasticizer based on naphthalene produced by JV Uz-Kor Gas Chemical LLC was also synthesized. Superplasticizer PC-400 D-20 was added to Portland cement to increase strength.

Key words: pyrolysis, indene, 1-methylene, naphthalene, 1-methylnaphthalene, 2-methylnaphthalene, 1-ethylnaphthalene, superplasticizer.

Piroliz distillati va piroliz moyi naftalin, aromatik uglevodorodlar, inden, ftal anhidrid va sanoatda boshqa	qimmatbaho kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarish shuningdek, suyuq piroliz mahsulotlarining og'ir fraksiyalari esa
---	--

kelgusida foydalanish uchun ta'sirchan salohiyatga ega ikkilamchi xom-ashyo hisoblanadi [1]. Hozirgi kunda zamonaviy texnologiyalar bizga yoqilg'idan ancha qimmat va zarur bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish imkonini beradi. Inden, naftalin va uning gomologlari ishlab chiqarish uchun piroliz chiqindilarini qayta ishlash bo'yicha maqbul texnologiyalar yo'qligi tufayli mamlakatimizda ftal angidrid ishlab chiqarilmaydi [2]. Shuning uchun respublikamizdagi mavjud gaz-kimyo majmualaridan chiqindilarni qayta ishlash bo'yicha kompleks texnologiyani ishlab chiqishga qaratilgan tadqiqotlar dolzarb vazifa bo'lib, o'z echimini talab qiladi [3-4].

Piroliz ikkilamchi mahsuloti "piroliz moyi"ni fraksion haydash orqali olingan inden, naftalin va uning gomologlari fraksiyasidan foydalangan holda superplastifikator sintezi, yuqori alyuminiyli sement pastalari bilan gips qorishmalari sinov natijalari olib borish va ularning tuzilishi IQ-spektroskopiya va skanerlovchi elektron mikroskop usullari yordamida o'rganish[5].

O'zbekistonda termik piroliz uchun ustuvor xom ashyolar etan, propan-butan fraksiyalari va gaz kondensatlari hisoblanadi. Ishda ikkilamchi gaz kimyo mahsulotlari tarkibidagi suyuq va qattiq piroliz mahsulotlarining og'ir fraksiyalari, piroliz distillatining kimyoviy tarkibi o'rganildi.

Piroliz distillatining kimyoviy tarkibida asosan uglerod atomlari soniga ko'ra 5 dan 12 gacha bo'lgan turli uglevodorodlar misolida o'rganildi. Unga ko'ra uglerod atomlari soniga piroliz mahsulotlari tarkibining asosiy miqdorini arenlar tashkil qilib umumiy 67.18 % ni, olefinlar 23.7 % ni, dien uglevodorodlar 2.57 % ni, sikloalkanlar 2.08 % ni va alkanlar 1.64 % ni tashkil etishi aniqlandi [6]. Natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki og'ir piroliz asosida ajralib chiqqan ikkilamchi mahsulotlar o'tkir hidli, to'q jigarrang yog'simon suyuqlik hisoblanadi, va hosil bo'lgan piroliz xom-ashyolarining tarkibi barqaror emasligi aniqlandi.

Suyuq piroliz mahsulotlaridan ikkilamchi xom ashyo sifatida foydalanish va ularni respublika uchun maqbul qayta

ishlash texnologiyasini ishlab chiqish maqsadida «Uz-Kor Gas Chemical» qo'shma korxonasi tomonidan ishlab chiqarilgan pirokondensatning kimyoviy tarkibini o'rganish ishlari olib borildi. Uglevodorod xom ashyosini termik piroliz qilish jarayoni past molekulyar to'yinmagan uglevodorodlar – olefinlar (alkenlar) – etilen va propilen ishlab chiqarishning asosiy usuli hisoblanadi. Suyuq piroliz mahsulotlarini ishlatishning asosiy yo'nalishlari, benzol va boshqa aromatik uglevodorodlar, naftalin, neft polimerlari, benzin, yuqori sifatli koks ishlab chiqarish uchun xom ashyo va boshqalar. Neft polimer smolalar (NPS) suyuq va quyuq holatda bo'lib, 200 °C gacha suyuqlanadigan piroliz mahsulotlari engil neft polimerlari smolalari hisoblanadi.

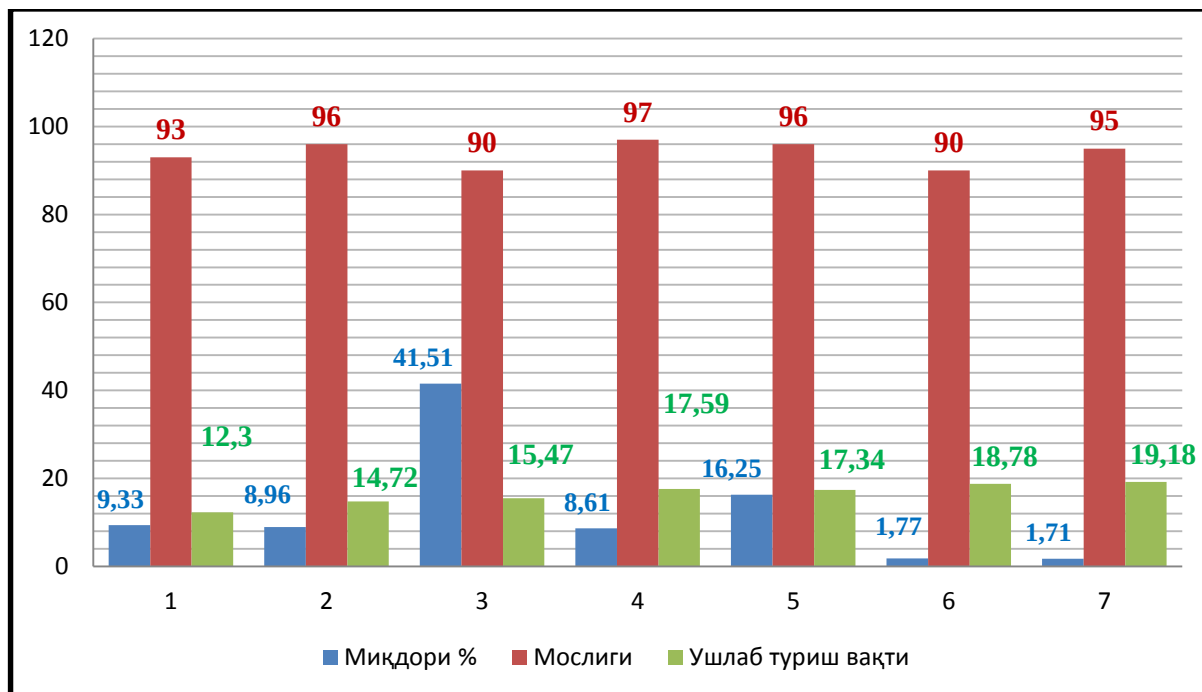
Hozirgi kunda neft-kimyo sanoatida neft qazib olish hajmining qisqarishi tufayli aromatik uglevodorodlar va ularning turli hosilalarini ishlab chiqarish uchun xom ashyo bazasini kengaytirish muammosi keskinlashib bormoqda. Og'ir piroliz mahsulotlari inden va naftalin hamda ularning gomologlari neft-kimyo mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun potensial xom ashyo sifatida katta qiziqish uyg'otadi.

Shuningdek ishda og'ir piroliz smolasidan tarkibidan dealkillash va rektifikatsiyalash orqali naftalin va uning gomologlari fraksiyalari ajratib olindi. Naftalin ishlab chiqarish mahalliy xom ashyolar asosida amalga oshirilishi og'ir piroliz smolasini qayta ishlashning butun jarayoni samaradorligiga ijobiy ta'sir etadi.

Shu bilan bir qatorda og'ir piroliz mahsulotlaridan samarali foydalanishning asosiy muammosi yuqori sifatli asfaltenlar va mexanik aralashmalar bilan bog'liq bo'lib, piroliz xom ashyosi tarkibidagi qatronlardan tozalash talab etiladi. Og'ir piroliz smolasi namunalari, dastlabki sifat va miqdoriy tarkibini aniqlash uchun 30 m×0.25 mm li Agilent 5977-A seriali gaz xromatografida, tayyorlangan namuna tarkibi esa xromato-mass spektroskopiya usulida tahlil qilindi. Tahlil natijalariga ko'ra og'ir piroliz mahsulotlari tarkibida inden, 1-metilinden, Naftalin, 1-metil naftalin, 2-metil

naftalin, 1-etil naftalin kabi moddalar mavjudligi aniqlanib, ularning miqdori, moslik darajasi va ushlab turilgandan

keyingi natijalari to'liq tahlili 1- rasmda ko'rsatilgan.

1-rasm. Og'ir piroliz smolasining namunalari miqdor va sifat tarkibi

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, og'ir piroliz moylari asosida ajratib olingan mahsulotlar hidsiz bo'lib tarkibi piroliz xom ashyosiga bog'liq. Respublikamizdagi sohaga ixtisoslashgan kimyo majmualarida hosil bo'ladigan og'ir piroliz mahsulotlaridan pirokondensatlar hamda ular tarkibidagi inden hamda naftalin asosida ftal angidrid sintezini amalga oshirish va ishlab chiqarish imkonini beradi.

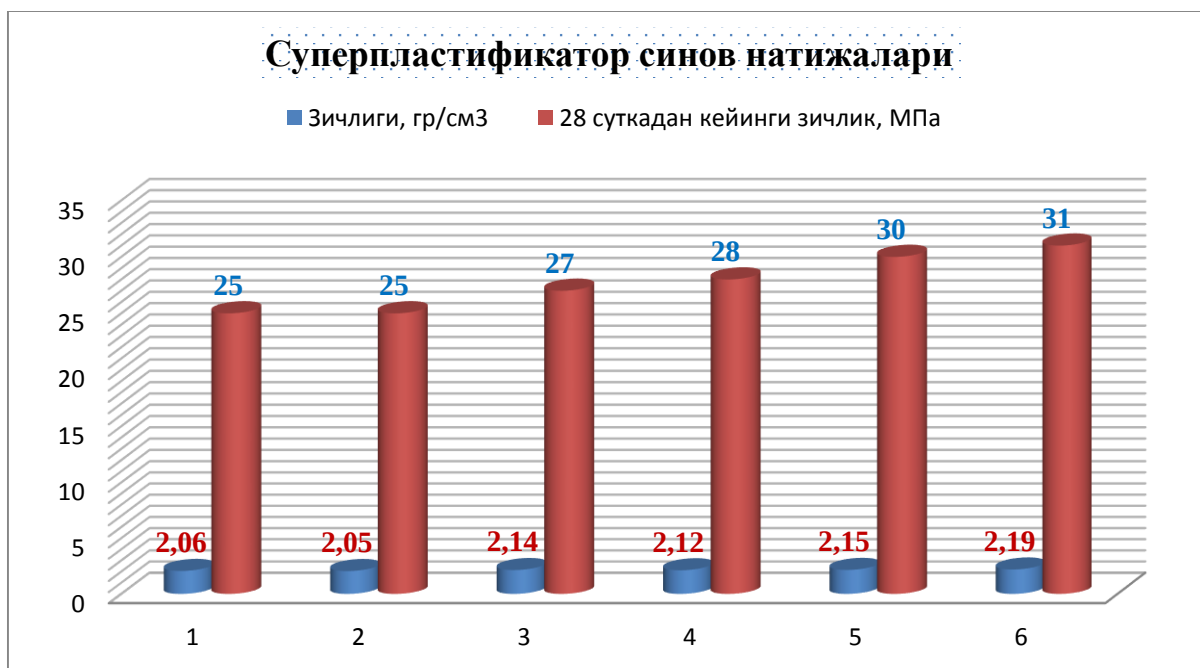
Shu bilan bir qatorda hozirgi kunda superplastifikatorlarni olish jarayoni ularning fizik-mexanik xossalarini yaxshilash va kompozitsion materiallarning struktura hosil bo'lishini tartibga solish uchun sintetik oligomerlar asosida o'zgartirgichlardan foydalanish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda qurilish materiallari uchun kimyoviy qo'shimchalar sohasidagi eng muhim muammolardan biri iqlim sharoitlari va agressiv muhitlarga ta'sir ko'rsatadigan tuzilmalar va inshootlarning mustahkamligi va chidamliligini

o'shiradigan yangi organik qo'shimchalarni qidirishdir. Sement tarkibini sifatini yaxshilash uchun yuqori samarali plastifikatsiyalovchi qo'shimchalardan foydalanish muhim. Qurilish sanoatida superplastifikatorlar xom-ashyo aralashmalarining harakatchanligini va tayyor mahsulotlarning xususiyatlarini maqsadga muvofiq o'zgartirishga imkon beruvchi organik kimyoviy qo'shimchalar-konsentrlangan suspenziyalarning struktura hosil qilish jarayonlari va reologik xususiyatlarini tartibga solish uchun ishlatiladi.

Shunga asoslangan holda ishda "Uz-Kor Gas Chemical" MChJ qo'shma korxonasida ishlab chiqarilgan naftalin asosidagi superplastifikator sintez qilindi.

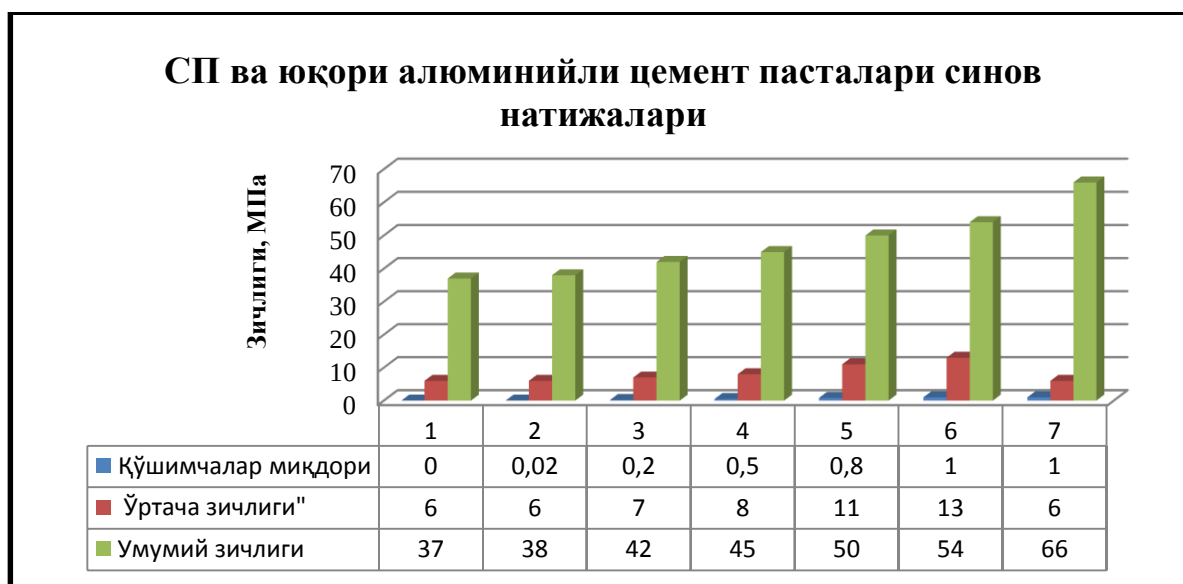
Superplastifikatorlar sinovi uchun quruq qurilish materiallari sifatida PC 400 D-20 markali Portlend sement, gips va yuqoriyaluminiyli sement tanlandi va ushbu mahsulotlarga nisbatan superplastifikatorlarning ta'siri o'rganildi (2-rasm).

2- rasm. Superplastifikator sinov natijalari

Superplastifikatorlar sinov natijalarini o'rganish jarayonida barcha natijalar uchun sement miqdori 100 gr massaga nisbatan olib borildi. Shuningdek superplastifikatorlar bog'lovchi og'irligining 1 % miqdorigacha qo'shildi.

Superplastifikatorlarni 1 % dan ko'p miqdorda qo'shish, ko'p hollarda sementning mustahkamligini pasayishiga olib keldi. Bu esa iqtisodiy jihatdan samarali hisoblanmaydi. Shu sababli ishda 0,5 % miqdoridan foydalanildi.

3-rasm. SP va yuqori alyuminiyli sement pastalari sinov natijalari

Olingan natijalar (**barcha natijalar uchun sement miqdori 100 gr miqdorga nisbatan olingan**) tahlili shuni ko'rsatadiki, doimiy suv-sement nisbatda sintezlangan superplastifikator qo'shilganda

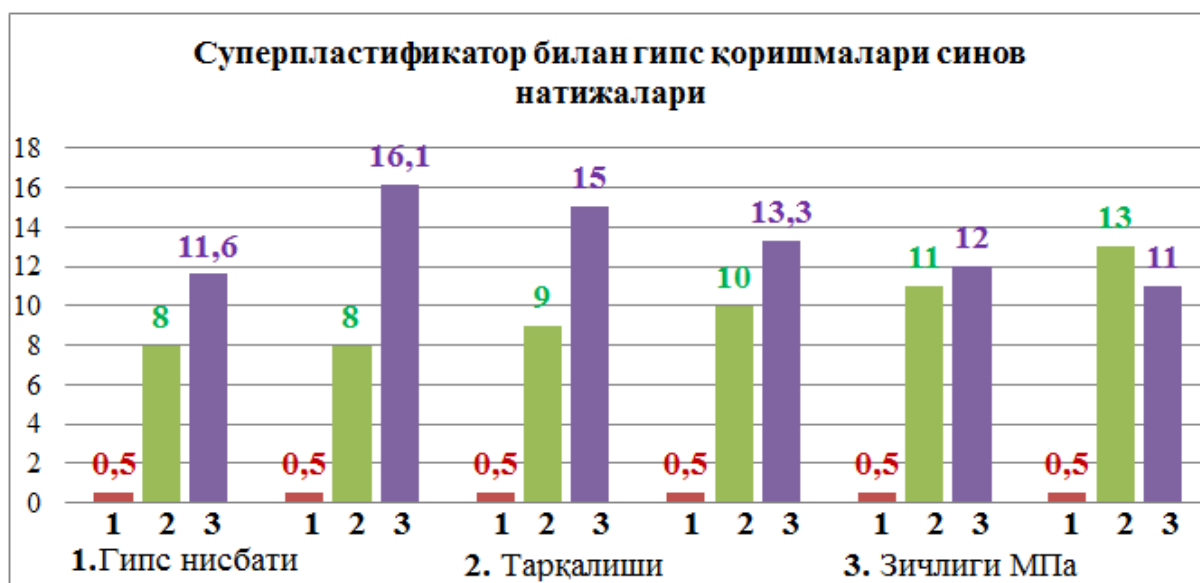
mahsulotning mustahkamligi ortadi va sement zarrachalarining o'rtacha zichligi superplastifikator miqdori ortishi bilan sement qorishmasining mustahkamligi,

ishlash davomiyligi yaxshilanishini ko'rsatadi.

Shu bilan birgalikda superplastifikator qo'shilgan yuqori alyuminiyli sement tarkibining tarqalishi 14 sm ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu natijalar an'anaviy sement kompozitsiyalari bilan solishtirilganda plastiklik xususiyatiga ta'sir etish darajasi o'rtacha oshishiga olib kelishi mumkin. Bu odatda adabiyotlardagi ma'lumotlarga

asosan trikalsiy alyuminiyning yuqori miqdori bilan izohlanadi.

Piroliz mahsulotlari tarkibidagi pirokondensatlar va ular asosida superplastifikatorlarni olish jarayonini o'rganish, olingan super plastifikatorlarni sement qorishmalarini o'rganishdan tashqari, gips qorishmalaridagi miqdori, gips massasiga nisbatan qo'shimchalar miqdori va ularning ta'siri, tarqalishi hamda sinov muddatidan keyingi zichliklari ham o'rganildi (4 rasm).

4-rasm. Superplastifikator bilan gips qorishmalari sinov natijalari

Natijalar tahlili (**barcha natijalar uchun gips miqdori 100 gr miqdorga nisbatan olingan**) shuni ko'rsatdiki, superplastifikatorning o'ziga xos xususiyati shundaki, superplastifikator ishtirokida sement qorishmasining normal qotishi yupqa kristall strukturasi hosil bo'lishi sodir bo'ladi. Shuningdek, bog'lovchi plasifikator namunalarining rentgenologik tahliliga ko'ra, superplastifikatorlar sement sirt yuzasidagi gidrat fazalari tarkibiga ta'sir etmaydi. Shu bilan birgalikda superplastifikator ham o'rtacha plastifikatsiyalovchi ta'sirga ega bo'lib, superplastifikator miqdori ortishi bilan gipsning mustahkamlik darajasi dastlab 11.6 MPa dan 16.1 MPa ga ko'tarilgan bo'lsa, Gips massasiga nisbatan qo'shimchalar miqdori 0.2 % dan 1 % ga

oshirilganda esa zichlikning 15 MPa dan 11 MPa ga kamayib borishini ko'rishimiz mumkin.

Piroliz distillati asosan 6-12 uglerod soniga ega bo'lgan arenlar va olefinlarni o'z ichiga oladi. Olefinlar tarkibida 23,7%, arenlar 67,18% ni tashkil etadi. Shu bilan bir qatorda piroliz distillatlari tarkibidan alkanlar, dienlar va sikloalkanlar ham ma'lum miqdorlarda ajratib olish mumkin.

Og'ir piroliz neft mahsulotlari asosan 41.51%, 2-metilnaftalin 16.25%, shuningdek, indene 9.33%, 1-metilnaftalin, 1,6-dimetilnaftalin va naftalinni o'z ichiga oladi. Miqdoriy va sifat tahlili shuni ko'rsatdiki, smola komponentlarining spektrogrammalari Nicolet 6700 IQ spektrometrining kontinuum mikroskopi va

Raman moduli yordamida o'rganildi va 90-97% ma'lumotlar bazasiga mos kelishi aniqlandi.

Ftal angidrid ishlab chiqarish uchun promotor sifatida kaliy sulfat va katalizator sifatida vanadiy (V) oksidi, naftalinning bug' fazali oksidlanishi reaksiyalarida

ishlatiladigan bentonit kleylar asosidagi to'rt turdagi katalizatorlarning fizik-kimyoviy xossalari o'rganildi. Olingan moddalar, ularning tuzilishi va fizik-kimyoviy xossalari turli spektroskopiya usullari yordamida isbotlandi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Зиядуллаева К.Х., Нурманов С.Э., Мухиддинов Б.Ф., Кодиров О.Ш., Вапоев Х.М. Катализатор окисления вк-10-2 для производства фталевого ангидрида из нафталина., Наональная ассоциация ученых (НАУ) # 61, 2020., С-46-49.
2. Зиядуллаева К. Х., Нурманов С.Э., Курбанова А.Дж. Ахмедова Н., Технологические основы приготовления и изучение свойств катализаторов при получении фталевого ангидрида на основе нафталина., Universum: технические науки: научный журнал. – № 8(89). Часть 2. М., Изд. «МЦНО», 2021. С-37-43.
3. Зиядуллаева К. Х., Нурманов С.Э., Курбанова А.Дж. Ахмедова Н., Технологические основы приготовления и изучение свойств катализаторов при получении фталевого ангидрида на основе нафталина., Universum: технические науки: научный журнал. – № 8(89). Часть 2. М., Изд. «МЦНО», 2021. С-37-43.
5. Кодиров О.Ш., Зиядуллаева К.Х. Элементный анализ синтезированных катализаторов на основе оксида ванадия и бентонита. Бухара, 2020. – С. 457–459.
6. Ziyadullaeva K.X., Nurmanov S.E., Abdullaev L. B., Kodirov O. Sh., Abdullaev M. Ch., Physicochemical properties of vapor phase oxidation heat catalysts based on bentonite clays, Austrian Journal of Technical and Natural Sciences № 11–12 2021 November – December., <https://doi.org/10.29013/AJT-21-11.12-31-38>

SYNTHESIS OF A SUPER BIOSTIMULATOR OF BIS-4-BROMPHENOXYCARBAMATE DERIVATIVES, TECHNOLOGY OF PROPERTIES AND THEIR APPLICATION

СИНТЕЗ СУПЕРБИОСТИМУЛЯТОРА ПРОИЗВОДНЫХ БИС-4-БРОМФЕНОКСИКАРБАМАТОВ, ТЕХНОЛОГИЯ СВОЙСТВ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ

SUPERBIOSTIMULYATOR BIS-4-BROMOFENOKSIKARBAMAT HOSILALARI SINTEZI, TEXNOLOGIYASI XOSSALARI VA ULARNING QO'LLANISHI

B.N.Xoliqulov, A.G'.Maxsumov, A.Umrzoqov
D.A.Xandamov, G'.M.Ochilov

ABSTRACT In the study, the synthesis of new derivatives of N,N'-hexamethylene-bis[(4-bromophenoxy-carbamates)] by the interaction of ortho-bromophenol with hexamethylene diisocyanate based on selective, energy-saving, waste-free technologies was carried out: The reaction was carried out in a medium of dimethylformamide and triethylamine at room temperature in within 4 hours. Scientific studies were carried out to determine the reaction mechanisms, properties and reactivity of compounds containing NH groups in bis-carbamates. The structure of the obtained compounds was proved by various spectroscopic methods.

Key words. 4-bromo-substituted bis-carbamates, N,N'-hexamethylenebis[(4-bromophenoxy)-carbamate], N,N'-dichloride, N,N'-dinitroso, N,N'-disodium, N,N'-dibenzyl, isopropyl iodide.

Аннотация: В исследовании проведен синтез новых производных N,N'-гексаметилен-бис[(2-бромфеноксикарбаматов)] взаимодействием орто-

бромфенола с гексаметилендиизоцианатом на основе селективных, энерго-энергосберегающих, безотходных технологий: Реакцию проводили в среде диметилформамида и триэтиламина при комнатной температуре в течение 4 часов. Научные исследования были проведены для определения механизмов реакции, свойств и реакционной способности соединений, содержащих NH-группы в бис-карбаматах. Строение полученных соединений доказано различными спектроскопическими методами.

Ключевые слова: 4-бромзамещенные бис-карбаматы, N,N'-гексаметиленбис[(4-бромфеноксид)-карбамат], N,N'-дихлорид, N,N'-динитрозо, N,N'-динатрий, N,N' -дибензил, изопропилйодид.

Annotasiya: Maqolada N,N'-geksametilen bis [(2-bromfenoksi)-karbamat]ning sintezi amalga oshirilgan, sintez jarayonida hosil bo'lgan N,N'-geksametilen bis [(2-bromfenoksi)-karbamat]ning tuzilishi IQ-spektr orqali o'rganilgan. Shuningdek N,N'-geksametilen bis [(2-bromfenoksi)-karbamat]ning N,N'-dixlor almashigan, N,N'-dinitrozo almashigan, N,N'-dinatriy almashigan, N,N'-dibenzil almashigan va N,N'-diizopropil hosilalari olingan. Ushbu moddalar sintezida reaksiyaga kirishuvchi aktiv markazlari, reaksiya mexanizmi asosida borishi ko'rsatib o'tilgan. Jarayonda erituvchi sifatida DMFA, trietilamin va katalizatoridan foydalanilgan.

Reaksiya unumi 90,6 % dan 93,3 % gacha bo'lishi isbotlandi. Sintez jarayonida olingan moddalarning biologik faolligi o'rganilgan va Roslin preparati bilan taqqoslangan.

Kalit so'zlar. 4-brom-almashgan bis-karbamatlar, N,N'-geksametilenbis[(4-bromofenoksi)-karbamat], N,N'-dixlorid, N,N'-dinitrozo, N,N'-dinatriy, N,N' -dibenzil, izopropil yodid.

Modern search in almost all areas of agriculture, especially in the national economy, revealed some derivatives of carbamates of bis-carbamates, which have various activities and are used, for example, foam [1]. As high-melting compounds [2]; as an anti-fouling agent [3]; in emulsions for photographic films [4]; as a resistant glue [5]; good coverage [6]; It is known that carbamate derivatives increase the photosensitivity of polymers by 20-50 times [7].

In addition, carbamate derivatives were used as fungicidal agents for the treatment of textiles, hides, furs, leather, as well as in detergents and cleaning agents [8-21], especially as a biostimulant in cotton growing, plant growing, industrial crops and many agricultural crops [21 -26]. This list can be continued, since the field of application of derivatives of carbamates, polyurethanes, enamels is very wide.

Therefore, the search and synthesis, as well as technologies for obtaining derivatives of carbamates, bis-carbamates are an urgent task of modern organic, bioorganic and chemistry of physiological activity.

The method developed by us for the preparation of N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] consists in nucleophilic addition of (A_N) 4-bromophenol to hexamethylene diisocyanate at a temperature of 26-47 °C in the structure and catalyst (base), filtration and drying at a temperature of 148-150 °C.

In the process of obtaining N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate], gaseous and solid waste are not formed, the catalyst after regeneration is used in the following operations.

The final finished compound of N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] is a colorless powder with a melting point of 232-233 °C, dissolves in DMFA, DMAC, DMSO, dioxane, nitrobenzene and other ecosystems.

Methods and materials.

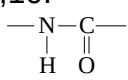
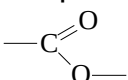
1. Synthesis of N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate]

In a three-necked flask equipped with a reverse effect, a thermometer, a stirrer, 34.59 g (0.2 mol) of 4-bromophenol is placed. Add 30 ml of triethylamine, 60 ml of

DMF, at room temperature 28°C with stirring, add 16.8 (0, 1 mol) of hexamethylene diisocyanate dissolved in 20 ml of DMF. The reaction mixture is stirred for 3 hours at a temperature of the reaction mixture of 37-48°C. After the time has elapsed, transfer the flask to a beaker, add water. The formed precipitate is washed with TLC. After drying, a colorless powder is obtained, the yield is (1) 48.21 g (94.2% of theoretical): $R_f=0,74$; $M_M=513,8$; T.melt.=197-198°C;

Found, %: C 46,57; H 4,24; N 5,37; Br 31,01

Calculated for $C_{22}H_{22}N_2Br_2O_4$, % C46,71; H4,28; N 5,47; Br 31,10:

IR-spectra, γ , cm^{-1} : (1284); NH (3190); (1694); $NHCH_2-$ (1396-1366);

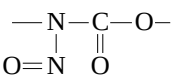
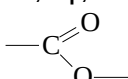
2. Synthesis of N,N'-dinitroso-N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] (2).

5.14 g (0.1 mol) of N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] dissolved in 100 ml of formic acid is placed in a three-necked flask equipped with a reverse thermometer and a stirrer. With constant stirring at a temperature of 0-4°C, portion 0.7 g of sodium nitrite in excess for 4.0 hours. After the start of the reaction, the contents are poured into a liter jar, 250 ml of cold water begins to be produced, and a precipitate begins to form. The precipitate is filtered off, washed with benzene and dried. The individuality of N,N'-dinitroso-N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] is established by TLC on "Silitol" plates.

Output - (2) -5,34 g (93,6 % from theoretical); T.melt.=341°C (decom.); $R_f=0,71$; $M_M=571,8$;

Found, %: C 41,84; H 3,41; N 9,81; Br 27,88;

Calculated for $C_{20}H_{20}Br_2N_4O_6$, %: C 41,97; H 3,50; N 9,79; Br 27,94

IR-spectra, γ , cm^{-1} : (1560-1430); 1716; $(-CH_2-)_6$ -(768-724).

3. Synthesis of N,N'-dichloro-N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] (3)

5.14 g (0.01 mol) N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate], 50 ml CCl_4 , 25 g wet alumina and 6.0 g of calcium hypochlorite is added dropwise at a temperature of 40°C for 1 hour. Then the reaction mass is left for 28 hours, filtered off, the residue is washed with ether, alcohol. Dried to give N,N'-dichloro-N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate].

Product yield - (3) -5,61 g (96,3 % from theoretical); T.melt.=159-160°C; $R_f=0,77$; $M_M=582,8$;

Found, %: C 41,06; H 3,34; N 4,67; Br 27,31; Cl 12,04;

Calculated for $C_{20}H_{20}Cl_2Br_2N_2O_4$, %: C 41,18; H 3,43; N 4,80;

Br 17,42; Cl 12,18

To prove the structure of N,N'-dichloro-substituted (1) (3), elemental analysis was performed with silver ($AgNO_3$ solution).

4. Synthesis of N,N'-substituted disodium (1) (4)

In CH_3ONa (from 0.031 g / mol Na and 30 ml abs. CH_3OH) 5.14 g (0.01 mol) are added (1). The mixture is stirred for 2 hours at a temperature of 20 °C and for 2 hours at a temperature of 40 °C, the precipitate is filtered off, washed with abs. CH_3OH and the product-N,N'-disodium substituted (1) (4) is obtained. The yield of the product (4) -4.54 g (81.4% of theoretical); m.p. = 347 °C (decomp.).

5. Synthesis of N,N'-substituted dibenzyl (1).

In a three-necked flask equipped with a reverse flow with a calcium chloride tube, an auto-stirrer and a thermometer, 4.54 g (0.008 mol) of N,N'-substituted disodium (1), 35 ml of dry benzene are placed. With slow stirring, 2.4 ml (0.02 mol) of benzyl iodide were added dropwise. The mixture

was then stirred for 14 hours while heating in a boiling water bath. After cooling, 30 ml of water was added, the precipitate was separated and recrystallized with 50% alcohol. Connections received (5) – 6,23 r (89,7 % from theoretical); $R_f=0,74$; $M_M=693,8$; T.melt.=217-218°C; Found, %: C 58,68; H 4,79; N 4,06; Br 22,88;

Calculated for

$C_{34}H_{34}Br_2N_2O_4$, %: C 58,80; H 4,90; N 4,03; Br 23,03

6. N,N'-diisopropyl-N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] (6)

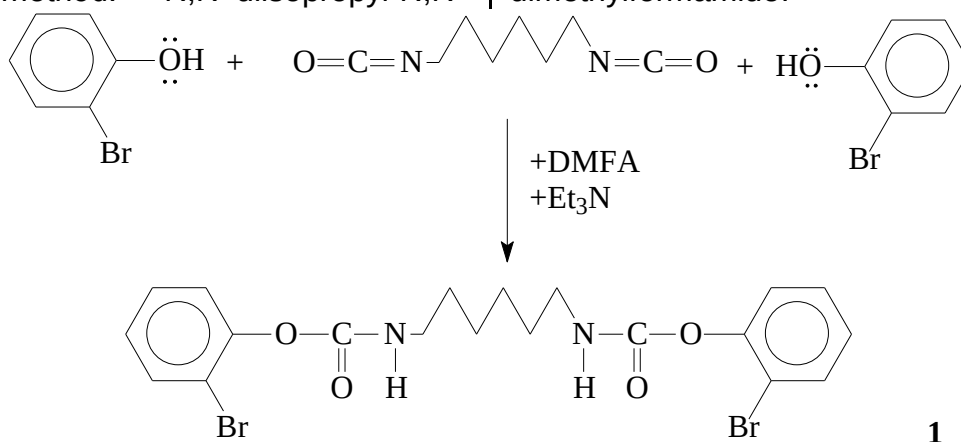
Received in a similar way according to the above method. N,N'-diisopropyl-N,N'-

hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] - with a yield of 92.7%, with 87.3; m.p. = 158-159 °C.

Results and discussion

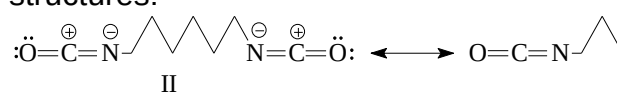
DESCRIPTION OF THE TECHNOLOGICAL PROCESS AND ITS SCHEME

A waste-free method for obtaining a super growth stimulator of technical devices includes the synthesis of N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] by the interaction of hexamethylene diisocyanate with 4-bromophenol on the assumption of a base catalyst $(C_2H_5)_3N$ and a universal device of dimethylformamide:

The chemical behavior of N,N'-hexamethylene diisocyanate is most consistent with such electron density

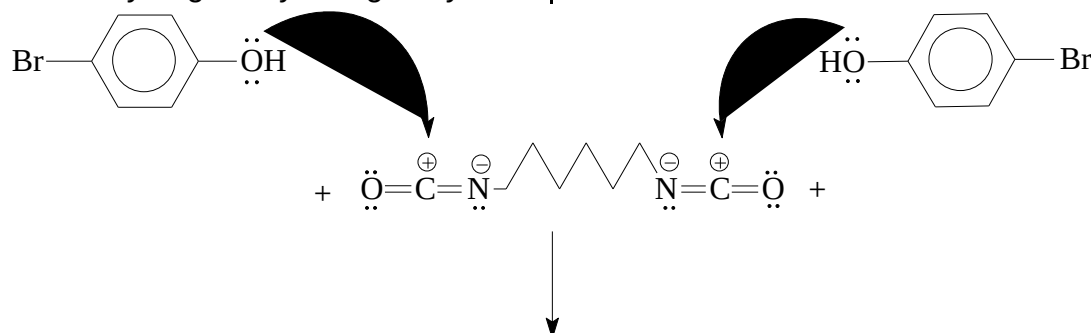
distributions in $\text{—N}=\text{C}=\text{O}$ group which is described by conjugation of the following structures:

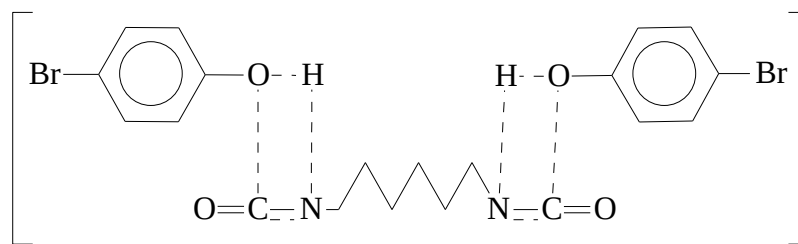

Nitrogen and oxygen in $\text{—N}=\text{C}=\text{O}$ the group is mainly negatively charged by both

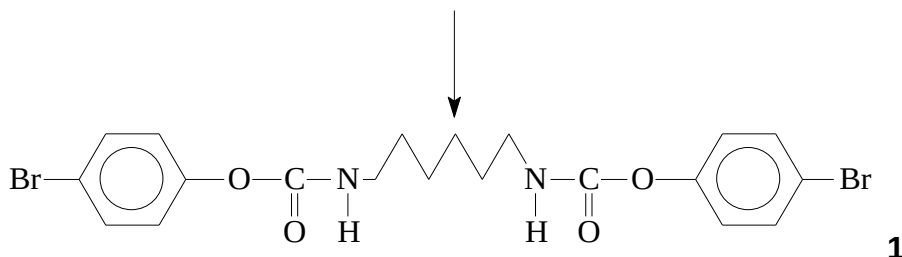
electron donor and electrophilic attacks. In some cases, diisocyanates can also act as electrophilic agents. The most typical (characteristic) for the reaction of nucleophilic addition (A_N) with the participation of oxygen and nitrogen-containing substances.

the 4-bromophenol group, having a free electron pair, attacks the electrophilic center in the hexamethylene diisocyanate molecule with the formation of an intermediate process (C), which rearranges into bis-carbamate.

(C)

Description of the technological process for the production of N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate]

The technological scheme for the production of N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] is shown in the figure.

The operating amount of 4-bromophenol, HMDI, DMF and $(C_2H_5)_3N$ is loaded into the reactor R_6 from the tanks E1-E3. The mixture is stirred at room temperature for 4 hours. The precipitated white crystals are filtered off in a F_7 filter. A mixture of DMF and base catalyst $(C_2H_5)_3N$ is collected in a container C_8 . The final product of the reaction and snow-white crystals are dried

in a drum dryer- T_9 , then sent to a D_{10} crusher and sifted out on a C_{11} vibrating sieve. The finished product is packed in polyethylene barrels with a capacity of 20-200 dm^3 . We must emphasize that during the technological process of obtaining N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate], the reaction of interaction of hexamethylene diisocyanate with 4-bromophenol proceeded without harmful side gases (CO , NO , Cl_2 , HCl , HCN , H_2S , CO_2 , etc.).

The physicochemical parameters of N,N'-hexamethylene bis[(4-bromophenoxy)carbamate] (1) are given in table 1.
Table 1.

Physicochemical parameters of compounds (1)

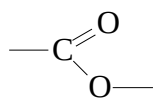
Structural formula	Output, %	T.me, °C	R _f	Gross formula	Element. Analysis, %		M _m
					Calcul.	Find.	
					N	N	
	94,2	197-198	0,74	$C_{20}H_{22}Br_2N_2O_4$	5,47	5,37	513,8

The structure of N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] was confirmed by the data of elemental

analysis, as well as IR and PMR spectroscopy.

The IR spectrum of N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] has a

broad absorption band in the region of 1694 cm^{-1} , which is characteristic of

group, and the absorption band

at 1284 cm^{-1} absorbs NHCOO^- bonds, a strong absorption band at 3190 cm^{-1} is characteristic of N-H groups. (table 2).

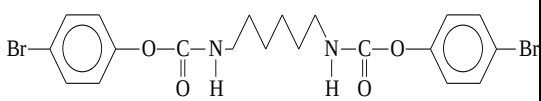
Connections	IR-spectra, ν , cm^{-1}						
	$\begin{array}{c} \text{H} \\ \\ -\text{N}-\text{CH}_2- \\ \\ \text{H} \end{array}$	$\begin{array}{c} \text{O} \\ \parallel \\ -\text{C}-\text{O}- \end{array}$	$\begin{array}{c} \text{H} \\ \\ -\text{N}- \\ \\ \text{H} \end{array}$	$\begin{array}{c} \text{H} \\ \\ -\text{N}-\text{C}-\text{O}- \\ \quad \parallel \\ \text{H} \quad \text{O} \end{array}$			$\text{C}-\text{Br}$
	1396-1366	1694	3190	1284	860-800	746-761	600-630
	PMR-spectra, δ , m,g						
	$\begin{array}{c} \text{N}-\text{CH}_2 \\ \end{array}$	$-\text{CH}_2-$					
	3,35	1,27-1,21			1,6-7,1		

Table 2

IR and PMR spectra of compounds (1)

To study the N-H reactivity of the reaction centers of N,N'-hexamethylene bis[(4-bromophenoxy)-carbamate] - we have launched rare reactions: N,N'-dinitrosozirovanie, N,N'-dichlorination, N,N'-dimetallation and N,N'-dialkylation.

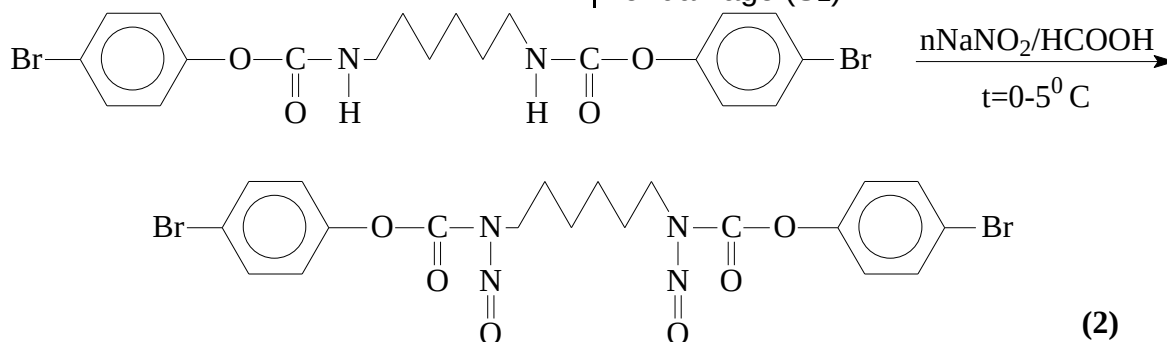
Chemical transformations of N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] (1).

1. Reactions of N,N'-dinitrosation of a compound (1).

The reactions of N,N'-dinitrosation of bis[(4-bromophenoxy)-carbamate]

derivatives have been relatively little studied in the world literature.

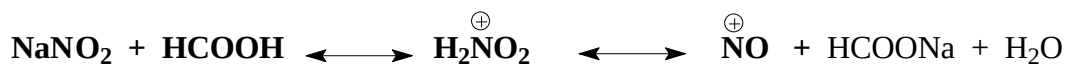
According to literature data and chain studies, nitrogen atoms react directly with polymethylene $(-\text{CH}_2)_n$. As a result of the reaction of N'-dinitrosation of N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] with NaNO_2 (in excess) in 98% HCOOH at a temperature of 0-5 $^{\circ}\text{C}$, N,N'-dinitroso-substituted N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] in high yield-88.3%. N,N'-dinitrosation proceeds according to the electrophilic mechanism for damage (S_{E}).

The attacking agent is nitrosonium ion NO^+ . Since nitrous acid is the most common nitrosating agent, which exists in a free

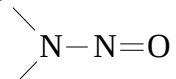
form, sodium nitrite and strong acid (HCOOH) were taken for the process.

The resulting nitrous acid, attaching a proton, generates an ion NO^+ :

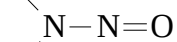

N,N'-dinitrosation is carried out while cooling the reaction mixture: an increase in temperature is undesirable, since this reduces the yield of the target product, and sometimes affects the direction.

N, N'-dinitroso compounds are identified by

absorption bands group. A

stripe in the area 1500-1420 cm⁻¹ for

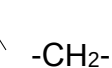
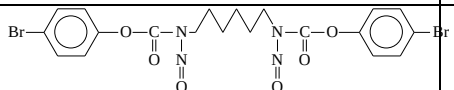

group.

The structure of the synthesized compound (2) was established by IR spectroscopy and elemental analysis data (table 3).

Table 3

IR - spectra of these compounds (2)

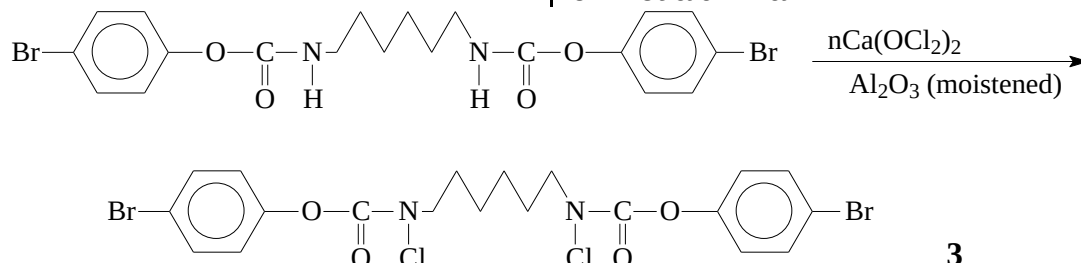
Name of connections	Ir-spectra, ν , cm^{-1}						
							
 N,N'-dinitroso-N,N'-hexamethylene bis [4-bromophenoxy]-carbamate]	1716	1560-1430	768-724	2940	860-800	610-632	1276

2. Preparation of N,N'-dichloro-substituted compounds (1)

Derivatives of bis-hexamethylene-carbamate are the most valuable raw material for the further method of various biologically active compounds used in engineering, agriculture, the interior, and also have a high reaction center of the N-H

group for carrying out nucleophilic and electrophilic compounds..

We have developed an effective, affordable, cheap, stable and favorable method for carrying out the N-dichlorination of bis-carbamate with calcium hypochlorite on wet alumina.

Physicochemical parameters of the compound (3) in table 4.

Table 4

Physicochemical parameters of compounds (3)

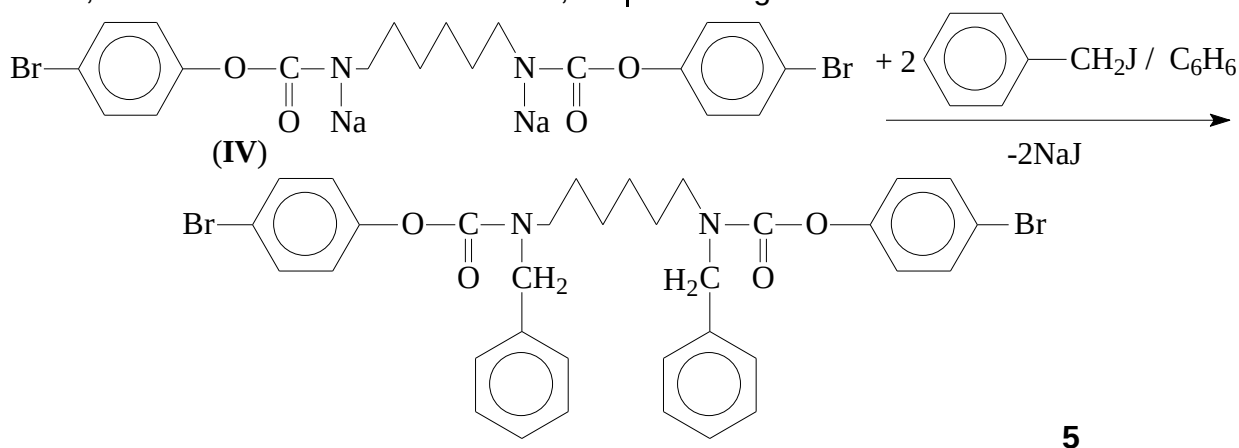
Structural formula	Output , %	T.me., °C	R _f	Gross formul	Element. Analysis, %		M _M
					Calcul.	Find.	

					N	Cl	N	Cl	
	96,3	159-160	0,77	$C_{20}H_{20}Br_2Cl_2N_2O_4$	4,80	12,18	4,67	12,04	582,8

Preparation of N,N'-dibenzyl substituted derivatives of compounds (1).

Dibenzylation at N-H groups in bis-carbamates (1) with benzyl iodides is of undoubted interest for establishing the reactivity of compounds (1). Benzylation reactions were carried out, the interaction of N,N'-disodium derivatives of N,N'-

hexamethylene bis[(4-bromophenoxy)-carbamate] with benzyl iodide in anhydrous benzene at a temperature of 28-35°C and benzyl iodide was added dropwise with stirring over 3.5 hours according to the following reaction scheme:

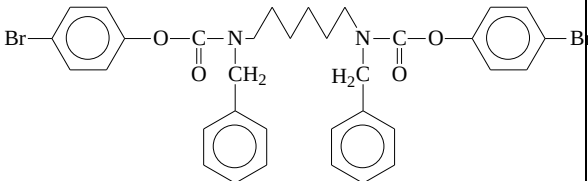
The course of the N-benylation reaction exclusively at the nitrogen atom N,N-is explained by the relatively easy dissociation of sodium from this atom by the presence of neighboring carbonyl

groups. The yield of compounds (5) was ~ 89.7%.

Physical and chemical characteristics (5) are given in table 5.

Table 5.

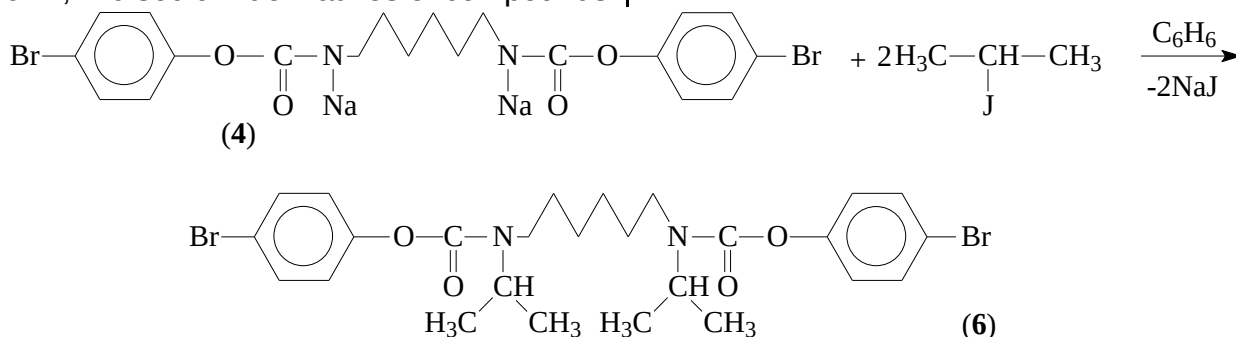
Physicochemical characteristics of compounds (5)

Structural formula	Output, %	T.melt., °C	R _f	Gross formula	Element. Analysis, %						M _m
					Calculat.			Find.			
					C	H	N	C	H	N	
	89,7	217-218	0,74	C ₃₄ H ₃₄ Br ₂ N ₂ O ₄	58,80	4,90	4,03	58,68	4,79	4,06	693,8

Preparation of N,N'-diisopropylene derivatives of compounds (1)

Diisopropylation at N-H groups in bis-carbamates (1) with isopropyl iodides is of undoubted interest for the reaction medium of compounds (1). An isopropylation reaction was carried out by the interaction of N,N'-disodium derivatives of compounds

(1) with isopropyl iodide in anhydrous benzene at a temperature of 36-48°C, and isopropyl iodide was added dropwise with stirring for up to 4.5 hours according to the reaction scheme:

The course of the isopropylation reaction exclusively at the nitrogen atom N,N-is explained by the relatively easy dissociation of sodium from this atom by the presence of neighboring carbonyl

groups. The yield of compound (6) was 92.7%.

The physicochemical characteristics of compounds (6) are given in table 6.

Table 6

Physicochemical characteristics of compounds (6)

Structural formula	Output, %	T.melt., °C	R _f	Gross formula	Element. analysis, %		M _M
					Calcul.	Find.	
					N	N	
	92,7	158-159	0,73	C ₂₆ H ₃₄ Br ₂ N ₂ O ₄	4,68	4,53	597,8

SUPER GROWTH-STIMULATING ACTIVITY N,N'-HEXAMETHYLENE BIS [(4-BROMOPHENOXY)-CARBAMATE] (1)

For the growth-stimulating activity of compounds N,N'-hexamethyl bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] (1) with the provisional name (BF-5) tests in the laboratory of the Institute of Chemistry of Plant Substances of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan in laboratory conditions, biotests were seeds of cultivated and cotton.

In the experiments, cucumbers of the Uzbekistan-740 variety, tomatoes of the Temp variety and medium-staple cotton of

the 6524 variety were used. The preparations were dissolved in DMF and used by the method of pre-sowing seed soaking for 18-20 hours. Were used -0.1; 0.01; and 0.001; %.

The experiments were repeated 4 times. Accounting for measuring the length of the stem and root in 10-day-old cotton seedlings.

It was assumed that all preparations tend to stimulate the growth of the root systems of young seedlings, both vegetable crops

and cotton. Primary screening was carried out according to the method of Yu.V. Rakitin. This method allows you to quickly determine the degree of physiological activity of new chemical compounds, which reveals the stimulation or inhibition of germination of plant seeds, as well as changes in the length of the roots and the length of the stem part.

The preparations were tested with locks in solutions of different concentrations,

followed by germination in Petri dishes. Control seeds were soaked in distilled water.

Each series of experiments is accompanied by control. Control variants and culture medium add only pure solvent. The result of the experiments is recorded in 3,5,7 and 10 days after inoculation (table.7-9).

Table 7

Effect of preparation 1 on seed germination and growth
cotton seedlings «C-6524»

Connections (1) Experiments	Concentration, %	Germination, °C	Cotton	
			Root growth, %	Stem growth, %
Control-H ₂ O	b/0	56	100,0	100,0
 N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate]	0,1	40	143,5	109,5
	0,01	60	142	128,6
	0,001	50	224	131
Roslyn - (famous)	0,75-1,0	52,1	101,9	103,6

Comparative tests also show that the study drug (1) (BF-5), i.e. N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate] -the best effect of stimulating the roots and stems of tomato seedlings was obtained when the seeds were soaked in a solution of 0.01–0.001%. Stimulation of root growth **42.0%**; **124.6%**, stem part **28.6%** and **31%** compared to control (Table 7).

Compound (1) demonstrates a higher growth-stimulating activity than is used by

the “Roslin” method in many sectors of agriculture in the Republic of Belarus.

The drug (1) (BF-5) showed biological activity on the cotton crop; at a concentration of 0.01% and 0.001% on the growth-stimulating activity of cotton, it showed that the drug promoted seed germination and the development of the seedling system (Table 8).

Table 8

Effect of the preparation (1) on seed germination and growth of cotton seedlings «C-6524»

Connections (1) Experiments	Concentration, %	Germination %	Cotton	
			Root growth, %	Stem growth, %
Control-H ₂ O	b/0	80	100,0	100,0
	0,1	88,4	114,6	110,7

 N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate]	0,01	86,6	134,7	128,5
	0,001	85,8	154,6	133,4
Roslyn - (famous)	0,75-1,0	80,0	103,4	105,3

The drug (1) on the culture of cucumber also showed biological activity, at a concentration of 0.001% (i.e., diluted by a factor of 7500) (Table 9). promoted root

growth by 149.4%, slightly lower stem growth by 129.6% higher than the control and the well-known drug "Roslin" (Concentration 0.75-1.0%). (Table 9)

Table 9

Influence of compounds (1) on seed germination and growth of seedlings of cucumbers variety "Uzbekistan-740"

Experiments Connections (1)	Connecti on, %	Germination %	Cucumbers	
			Root growth, %	Stem growth, %
Control-H ₂ O	6/0	100,0	100,0	100,0
 N,N'-hexamethylene bis [(4-bromophenoxy)-carbamate]	0,1	100,0	115,7	113,4
	0,01	100,0	137,6	120,3
	0,001	100,0	149,3	129
Roslyn - (famous)	0,75-1,0	100,0	103,7	104,6

Thus, the drug is low-toxic (LD₅₀ ~ 5333 mg / kg) (1). It showed high super stimulating activity on seeds of tomato, cucumber and cotton at 0.01-0.001% conv.

Conclusion: N,N'-hexamethylene-bis[(4-bromophenoxy)-carbamate] is a colorless powdery substance, soluble at 232-233°C in organic solvents such as DMF, DMSO, dioxane, nitrobenzene.

Upon receipt of N,N'-hexamethylene-bis[(4-bromophenoxy)-carbamate] 4-bromophenol was converted into hexamethylene diisocyanate at a temperature of 26-47 °C in the presence of a solvent and a catalyst, and the finished

product was dried at a temperature of 148-150 °C. As a result in the isopropylation reaction, the yield based on the relatively easy separation of sodium due to the presence of adjacent carbonyl groups was 92.7%. Also, according to the results obtained and a comparative analysis, the yield of N,N'-hexamethylene-bis[(4-bromophenoxy)-carbamate], which has a positive effect on the development of roots and stems of various melons, was studied.

References

1. Makhsumov A.G. "Synthesis, properties and biological activity of L-borneola carbamate derivative" // International Journal of Engineering & Scientific Research, India-2019, 1(7), pp. 1-8.
2. Махсумов А.Г., Атаходжаева М.А. Синтез и антимикробная активность бром-ПЭ пиразолил-N-метилкарбаматов // Химико-фармацевтический журнал. – 1988. – № 4. – С. 431-433.
3. Makhsumov A.G., Valeeva N.G., Nabiev U.A., Ismailov B.M. Synthesis of new bromine acetylene dithiocarbamates derivatives and their growth-stimulating activity // Journal of Critical Reviews, ISSN-2394-5125, doi: <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.04.20>, Vol 7, Issue 4, 2020, pp.113-119.

4. А. Г. Махсумов, Б. М. Исмаилов, Г. М. Абсалямова, М. А. Мирзаахмедова. Ацетиленовые изотиоцианаты: синтез, свойства и их биологическая активность // *Узбекский химический журнал*. Ташкент-2019. -№6. -С.59-70.
5. Мельников Н.Н., Басканов Ю.А. Синтез и физиологическая активность на растениях изопропиловых эфиров некоторых арилкарбаминовых кислот // *Журнал общей химии*. – 1954. – № 24. – С. 376-379.
6. Махсумов А.Г., Абсалямова Г.М., Исмаилов Б.М., Машаев Э.Э. Синтез и свойства производного N,N'-гексаметилен бис-[(орто-аминоацетилфенокси)]-карбамата и его применение // *Ж: Universum: Химия и биология, элект.научн.ж.*, Москва, 2019, №3,(57), с.65-72
7. Махсумов А.Г., Сулаймонов Б.И., Бурхонов И.Б., Бекчанов Д.Ш. Синтез безотходных технологий получения производных бромзамещенных арил-бис-карбаматов и их химические свойства // *Наука, образование, техника*. – Киргизия, 2009. – № 1 (2). – С. 45-47.
8. Карманова Л.П., Кучин А.В., Королева А.А. Химия, технология получения биорегуляторов // 17-й Менделеевский съезд по общей и прикладной химии. – Казань, 2003. – С. 243.
9. Moszynski W. Пестицидная активность ариловых эфиров N-арил-карбаминовой кислоты // *Organica.pronauk.ingot.org*. – 1980. – Р. 53-58.
10. Махсумов А.Г., Самадов С.Ж., Назиров З.Ш. Технология производства производного бис-[(орто-аминоацетилфенокси)-карбамата] и его свойства // *Химия*. – Алматы, 2008. – № 2. – С. 163-170.
11. Махсумов А.Г., Атаходжаева М.А., Талипова М.А., Джураев А.Д. Синтез и изучение ПВА пиразолил N-метилкарбаматов // *Химико-фармацевтический журнал*. – 1988. – № 4. – С. 431-433.
12. Махсумов А.Г., Атаходжаева М.А., Талипова М.А., Джураев А.Д. Синтез и изучение ПВА-активности производных пропаргилкарбаматов // *Химия и фармация*. – Ташкент, 1996. – № 6. – С. 11-12.
13. Махсумов А.Г., Закиров У.Б., Атаходжаева М.А. Изучение фармакологических свойств производных пропаргилкарбаматов // *Физиологически активные вещества*. – Киев, 1981. – Вып. 13. – С. 50-52.
14. Makhsumov A., Khaydarov K., Ibragimov A., Maksumova M., Kurbanova F., Nurmukhamedova M., Valeeva N., Ismailov B., Saydakhmetova Sh. "Synthesis and Properties of Acetylene Derivatives Containing Pyrazol, Possessing Anti-Arrhythmic Activity" // *International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology*, India-2020, 29 February, Volume 7, Issue 2, pp.12858-12865.
15. Sutoris V., Sunak J., Cipinova H. Получение этиниловых эфиров и карбаматов и изучение их пестицидного действия // *Chem.vesti*. – 1969. – № 11 (23). – С. 47-48.
16. Patent 7074782 United States. Carbamate inhibitors of caspase and their application.// Beblington David, Knegetel Ronald, Mortimore Michael/IPS7, с 07 D 213/8; it is declared on August 21,2003. Published on: 11.07.2006.
17. Khatamova M.S., Makhsumov A.G. Modern achievements in the synthesis of bis(alkyl)-carbamate derivatives and their properties. *J. chemical. Kazakhstan. Almaty*, 2007. Special issue. P. 120-124.
18. Patent 105160/04 of Russia. Derivatives of carbamate and fungicide of agriculture. Ozakt macati, fukhmoto su-mitiro. VGR7C 07C 27/20; F01 №47/12; declared on August 3, 2000. Published on November 20, 2003.
19. Siddikova Kh.H., Makhsumov A.G., Isaev A.N. Development of selective methods for the preparation of the tolu-ene-azo-thymol derivative and their properties. *Nauchny Vestnik. Andijan State University*. 2017. № 4. P. 22-25.
20. Makhsumov A.G., Nabiev U.A., Valeeva N.G. Development of synthesis, properties of derivative-l-aminoantravchion and its bio-simulating activity. *Austrian Journal of Technical and Natural Science*. 2018. № 16. P. 65-70.

O'ZBEKISTON FAUNASIDA UCHROVCHI CLADOCERA TURKUMI AYRIM

TURLARINING TAHLILI АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ CLADOCERA В ФАУНЕ
УЗБЕКИСТАНА

ANALYSIS OF SOME TYPES OF CLADOCERA IN THE FAUNA OF UZBEKISTAN

M.J.Madumarov

Qo'qonDPI Biologiya kafedrası dotsent

X.X.Abdinazarov

Qo'qonDPI Biologiya kafedrası dotsent

S.O.Madumárova

Qo'qonDPI Biologiya kafedrası mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. O'zbekiston faunasida *Daphnia* avlodining 2 ta kenja avlodiga tegishli 11 tur aniqlandi. *D.umbra* O'zbekiston faunasi uchun yangi tur turi sifatida ilk marotaba qayd etildi. *Daphnia* avlodi turlarning xaroratga bo'lgan munosabati o'rganilganda *D. pulicaria*, *D. atkinsoni* turlari o'rtacha havo xarorati 28-30 °S (suv xarorati o'rtacha 18-25 °S) bo'lgan vaqtlarda faol, *D. curvirostris*, *D. magna*, *D. similis* turlari esa havo xarorati ilq davrlar (suv xarorati o'rtacha 15-19 °S) qadar rivojlanishi aniqlandi. Havo xaroratining 35 °S dan yuqori (suv xarorati o'rtacha 32-34 °S) bo'lgan paytlarda *D. pulicaria*, *D. atkinsoni* turlarini rivojlanishiga cheklashlar kuzatildi.

Аннотатсия. В Узбекистанской фауне выявлено 11 видов относящиеся к двум под родам *Daphnia*. Впервые в Узбекистанской фауне в качестве нового вида отмечено *D.umbra*. В процессе изучения отношений к температуре видов рода *Daphnia* установлено что виды *D. pulicaria*, *D. Atkinsoni* активны в средней температуре воздуха 28-30 °C (средняя температура воды 18-25 °C), а виды *D. curvirostris*, *D. magna*, *D. Similis* развиваются до потепления (средняя температура воды 15-19 °C). Когда температура воздуха поднимался выше 35 °C (средняя температура воды 32-34 °C) наблюдался ограничения в развитие видов *D. pulicaria*, *D. Atkinsoni*.

Annotation. In the fauna of Uzbekistan, 11 species belonging to 2 subspecies of the genus *Daphnia* have been identified. *D.umbra* was first recorded as a new species for the fauna of Uzbekistan. *D. pulicaria*, *D. atkinsoni* species are active when the average air temperature is 28-30 °C (water temperature is 18-25 °C), *D. curvirostris*, *D. magna*, *D. similis* species are active when the relationship of *Daphnia* genus species to temperature is studied. development up to the initial periods (water temperature average 15-19 °C). Restrictions on the development of *D. pulicaria*, *D. atkinsoni* species were observed when the air temperature was above 35 °C (average water temperature 32-34 °C).

Dunyo miqyosida *Daphnia* (Cladocera: Daphniidae) avlodi vakillari deyarli barcha kichik va vaqtinchalik suv xavzalarda, yirik suv omborlarda, sun'iy va tabiiy ko'llarda, baliqchilik xo'jaliklarda va sholi poya xavzalarida uchraydi. Dunyo faunasi 400 ortiq turni tashkil qilib, suv ekotizimi zooplanktonlari ichida muhim bo'g'in hisoblanadi. Dafniyalar suv xavzalarida uchrovchi mikrosuvotlar,

bakteriyalar va detritlar iste'molchisi sifatida suvni filtrlash jarayonida ham o'z o'rniga ega. Bundan tashqari baliqchilik sohasida oqsilga boy tabiiy ozuqa sifatida keng qo'llanilib, ularni ko'paytirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish va takomillashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Jahonda *Daphnia* avlodi turlarining taksonomiyasi bo'yicha yangi tadqiqotlar

olib borishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu borada jumladan, klassik tadqiqot usullari yordamida turlarning morfologik belgilari bo'yicha klassifikatsiyasini aniqlash, fan va texnikaning rivojlanishi natijasida turlarning aniq taksonomik o'rnini aniqlashda DNK tahlillarini amalga oshirish, turlarni boshqa turlar bilan qiyosiy baholash, kelib chiqishini, morfologik aniqlashdagi xatolarni bartaraf etishda molekulyar-genetik tahlillardan foydalanish kabi ustuvor yo'nalishlarda ilmiy izlanishlar olib borishni taqazo etmoqda.

Respublikamizda suv xavzalarining gidrobiologik holati, zooplankton organizmlarni aniqlash bo'yicha tadqiqot ishlari olib borishga katta e'tibor qaratildi. Bu borada jumladan, boshqa sohalar singari ham zoologiya yo'nalishi bo'yicha molekulyar-genetik tahlillar orqali turlarning sistematik o'rnini belgilash bo'yicha bir nechta tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 avgustdagi PQ-4816-son «Baliqchilik tarmog'ini qo'llab-quvvatlash va uning samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» va 2022 yil 13 yanvardagi PQ-83-son qaroriga «Baliqchilik tarmog'ini yanada rivojlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi, hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 18 oktyabrdagi №845-son «Chorvachilik va baliqchilik tarmoqlarining ozuqa bazasini mustahkamlash chora-tadbirlarida to'g'risida»gi, qarorlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy xujjatlarda belgilangan vazifalarini amalga oshirishga ushbu tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Kladotserlar turkumi orasida eng ko'p tarqalgan tur *Daphnia* faunasi va taksonomiyasi bo'yicha dunyoning etakchi olimlari O.F. Müller (1785), D.S. Johnson (1951), L.J. Weider (1999), M. Boersma (2000), G.J. David (2000), A.H. Benzie (2005), F. Marrone (2007), J.Seda (2007), R. Vergilino (2009), H. Chizue (2014), B. Mittmann (2014), E.Özdemir (2017) tomonidan izlanishlar olib borilgan.

MDH davlatlarida M.K. Askerov (1958), M.V. Michukova (2008), T.L.Shashkova

(2011), A.G.Kirdyasheva (2017), A.A. Kotov (2013, 2019, 2021) va boshqalar tomonidan *Daphnia* avlodi vakillarining morfo-biologik xususiyatlari va molekulyar idetifikatsiyasini aniqlash yuzasidan keng ko'lamli tadqiqot ishlari olib borilgan.

O'zbekistonda ushbu tadqiqot yo'nalishida A.M. Muxamediev[5,6], E.A. Toshpo'latov [7], I.M. Mirabdullaev [8], G.M.Raxmatullaeva [9], A.R. Kuzmetov [10,11] va X.X.Abdinazarovlar [12] tomonidan zooplankton organizmlarning taksonomiyasi, tarqalishi, ekologik xususiyatlari va baliqchilik suv xavzalari ozuqa mahsuldorligini oshirishga yo'naltirilgan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Tadqiqot ishlari 2017-2021 yillar davomida O'zbekiston viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi hududidagi vaqtinchalik suv xavzalari, suv omborlari, tabiiy va sun'iy ko'llar, baliqchilik xo'jaliklari, shahar kanalizatsiya chiqindilari hovuzlarida statsionar va marshurutli tadqiqot usullar yordamida yilning bahor, yoz va kuz fasllarida olib borildi hamda 8872 nusxadan iborat materiallar to'plandi. To'plangan materiallar Benzie [1] ishlari asosida morfologik tekshiruvlar o'tkazildi.

Tadqiqot davomida O'zbekiston suv xavzalarida 2 ta kenja avlod, 11 tur aniqlandi. Olingan natijalar viloyatlar suv xavzalari kesimda tahlil etilgan. Namangan, Jizzax, Samarqand, Buxoro viloyatlaridagi suv xavzalarida *D.curvirostris*, Andijon, Farg'ona, Jizzax, Buxoro viloyatlaridagi suv xavzalarida *D.similis*, Qoraqalpog'iston hududidagi suv xavzalarida *D.galeata* turlari ilk marotaba qayd etildi. Lekin Andijon viloyatidagi suv xavzalarida *D.pulicaria*, Toshkent va Qashqadaryo viloyatlaridagi suv xavzalarda *D.pulex*, Jizzax viloyatidagi suv xavzalarda *D.laavis* turlari aniqlanmadi. Farg'ona viloyati Karkidon suv omborida olib borilgan tadqiqotlar natijasida *D.umbra* turi ilk marotaba qayd etildi. Ayrim turlarning yil davomida uchrash darajasi, ko'payish jarayoni va biologiyasi o'rganildi. Turlarning xaroratga bo'lgan munosabati o'rganilganda *D. pulicaria*, *D.atkinsoni* turlari o'rtacha havo xarorati 28-30 °S (suv xarorati o'rtacha 18-25 °S) bo'lgan

vaqtlarda faol rivojlanishi, *D. curvirostris*, *D. magna*, *D. similis* turlari esa havo xarorati ilq davrlar (suv xarorati o'rtacha 15-19 °S) boshlangan mart-aprel oylaridan boshlab, noyabr oyi 10-sanalariga qadar rivojlanishi aniqlandi. Mart oyining ikkinchi yarmida kichik suv xavzalarida va baliqchilik xo'jaliklarida faqat *D. magna* turi qayd etilgan bo'lsa, aprel oyining birinchi o'n kunligida (suv xarorati o'rtacha 18-22 °S) 2

ta tur qayd etildi. Iyul va avgustning birinchi yarmida havo xaroratining 35 °S dan yuqori (suv xarorati o'rtacha 32-34 °S) bo'lishi ayrim turlarga salbiy ta'sir etib, *D. pulicaria*, *D. atkinsoni* turlarini rivojlanishini cheklaydi. Iliq kelgan (suv xarorati o'rtacha 16-18 °S) noyabr oyining birinchi yarmida (2019 y) baliqchilik xo'jaligi hovuzida (chuqurligi 0,4 m.) *D. curvirostris* turi qayd etildi (1-jadval).

1-jadval

Farg'ona vodiysi suv xavzalarida dafniya avlodi turlarining yil davomida uchrash dinamikasi (2019-2020 yillar)

Tur nomi	Oylar																	
	Mart		Aprel		May		Iyun		Iyul		Avgust		Sentyabr		Oktabr		Noyabr	
	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	
<i>D. curvirostris</i>	-	<	<	<	<	<	<	+	+	+	<	<	<	<	+	+	-	
<i>D. pulicaria</i>	-	-	-	+	+	>	>	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	
<i>D. magna</i>	>	<	<	<	<	<	+	+	>	>	<	<	<	<	<	-	-	
<i>D. atkinsoni</i>	-	-	-	+	+	>	>	-	-	-	>	+	+	-	-	-	-	
<i>D. similis</i>	-	>	<	<	<	<	<	<	+	+	<	<	<	<	+	-	-	

Shartli belgilar: 0 % - tarqalmagan, 15-20 % gacha – kam tarqalgan, 40-50 % - o'rtacha tarqalgan, 70-80 % gacha – ko'p tarqalgan.

- Tarqalmagan > Kam tarqalgan

+ O'rtacha tarqalgan < Ko'p tarqalgan

Eng yirik tur *Daphnia magna*, *Daphnia cucullata* eng kichik tur hisoblanadi. *D. atkinsoni*, *D. similis*, *D. curvirostris* turlari nisbat o'rtacha kattalikdagi turlar sifatida qayd etildi. *D. lumholtzi*, *D. longispina*, *D. similis* turlarining tanaga nisbat dum ignalarining uzunligi bilan boshqa turlardan farq qildi. *D. longispina*, *D. galeata*, *D. curvirostris*, *D. similis* turlarining postabdomin shakli deyarli o'xshash va son jihatdan yaqin ekanligi qayd etildi. Bunday o'xshashlik *D. longispina*, *D. galeata*, *D. pulex*, *D. lumholtzi* turlarining erkaklarida uchraydi. Erkak turlarning tana xajmi deyarli bir - biriga o'xshash bo'lib, ventral qismidagi tukchalari va I antennalari, mandibulalari orqali farqlar kuzatildi. Xulosa qilib aytganda O'zbekiston faunasida *Daphnia* avlodining 2 ta kenja

avlodiga tegishli 11 tur aniqlandi. Shundan, *D. umbra* O'zbekiston faunasi uchun yangi tur turi sifatida ilk marotaba qayd etildi. O'zbekistonning Namangan, Jizzax, Samarqand, Buxoro viloyatlaridagi suv xavzalarida *D. curvirostris*, Andijon, Farg'ona, Jizzax, Buxoro viloyatlaridagi suv xavzalarida *D. similis*, Qoraqalpog'iston hududida joylashgan suv xavzalarida *D. galeata* turlari ilk marotaba qayd etildi. Turlar ichida eng yirigi *Daphnia magna*, eng kichik tur sifatida esa *Daphnia cucullata* hisoblandi. *D. atkinsoni*, *D. similis*, *D. curvirostris* turlari nisbat o'rtacha kattalikdagi turlar sifatida qayd etildi. *D. lumholtzi*, *D. longispina*, *D. similis* turlarida tanaga nisbat dum ignalarining uzunligi bilan boshqa turlardan farq qilishi, *D. longispina*, *D. galeata*, *D. curvirostris*, *D.*

similis turlarining postabdomin tishchalari shakli o'xshash ekanligi aniqlandi. Shu bilan birga mazkur turlar uchun aniqlagich kalitlari shakllantirildi. Turlarning xaroratga bo'lgan munosabati o'rganilganda *D. pulicaria*, *D. atkinsoni* turlari o'rtacha havo xarorati 28-30 °S (suv xarorati o'rtacha 18-25 °S) bo'lgan vaqtlarda faol rivojlanishi, *D. curvirostris*, *D. magna*, *D. similis* turlari esa

havo xarorati ilq davrlar (suv xarorati o'rtacha 15-19 °S) boshlangan mart-aprel oylaridan boshlab, noyabr oyi 10-sanasiga qadar rivojlanishi aniqlandi. Havo xaroratining 35 °S dan yuqori (suv xarorati o'rtacha 32-34 °S) bo'lgan paytlarda *D. pulicaria*, *D. atkinsoni* turlarini rivojlanishida cheklashlar kuzatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Xarakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 18 oktyabrdagi 845-son «Chorvachilik va baliqchilik tarmoqlarining oziqa bazasini mustahkamlash chora-tadbirlarida to'g'risida»gi qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 29 avgustdagi PQ-4816-son «Baliqchilik tarmog'ini qo'llab-quvvatlash va uning samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 13 yanvardagi PQ-83-son «Baliqchilik tarmog'ini yanada rivojlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori.
5. Мухамедиев А.М. Гидробиология водоемов Ферганской долины. –Ташкент: Фан, 1967. 275 с.
6. Мухамедиев А.М. Ракообразные Ферганской долины. – Ташкент: Фан, 1986. 160 с.
7. Ташпулатов Э.А. Гидробиология водоемов западной части Ферганской долины: Автореферат дисс. ... канд. биол. наук. – Ташкент, 1975. 24 с.
8. Мирабдуллаев И.М. О туромическом статусе *Moina microphthalma* Sars, 1907 (Crustacea, Cladocera) // Узбекистон биология журналы – 1992. – N 3/4. –С. 56–60.
9. Рахматуллаева Г.М. Морфо-экологическая характеристика сем. Дафниидае фауны Узбекистана: Автореферат дисс. ... канд. биол. наук. – Ташкент: ИЗ АН РУз., 1998. 22 с.
10. Кузметов А.Р. Зоопланктон рыбоводных прудов Узбекистана: Автореферат дисс. ... канд. биол. наук. – Ташкент: ИЗ АН РУз., 1999. 16 с
11. Kuzmetov A.R. O'zbekiston suv omborlari zooplankton organizmlarining faunasi, ekologiyasi va amaliy ahamiyati // Biologiya fanlari bo'yicha fan doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. –Toshkent. 2019. B.-23.
12. Abdinazarov X.X. Farg'ona vodiysi suv havzalari zooplanktoni: Avtoreferat diss.... biologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). –Toshkent, 2019. –B.18.
13. Benzie J.A.H. The genus *Daphnia* (including *Daphniopsis*) (Anomopoda: Daphniidae). Guides to the identification of the microinvertebrates of the continental waters of the world. V. 21. Ghent: Kenobi Productions & Leiden: Backhuys Publishers. 2005. 376 rr.

KIMYO TA'LIMIDA CLIL METODIKASI YONDOSHUVI ASOSIDA INTEGRASIYANI AMALGA OSHIRISH

РЕАЛИЗАЦИЯ ИНТЕГРАЦИИ В ХИМИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ НА ОСНОВЕ МЕТОДОЛОГИИ CLIL

IMPLEMENTATION OF INTEGRATION IN CHEMISTRY EDUCATION BASED ON CLIL METHODOLOGY

Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti
«Fizika va kimyo» kafedrası o'qituvchilari
H.M.Jamolova, M.M.Mo'ydinov, A.S.G'ofurov

Annotasiya: Ushbu keltirilgan ishimizda ta'limga integrasion tizimni kiritish, kimyo darsida talabalarga ingliz tillarini yaxshi o'zlashtirishlari uchun CLIL metodikasi yondoshuvi asosida integrasiyani amalga oshirishgan holda chet tilini o'rganish metodlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Integrasiya, ingliz tili, fan, talaba, kimyo, CLIL, faoliyat, topshiriq, guruh, yondashuv.

Аннотация: В этой представленной работе, посвященной внедрению системы интеграции в образование, представлены методы изучения иностранного языка на уроке химии, где учащиеся провели интеграцию на основе сопутствующей методологии CLIL для лучшего усвоения английского языка.

Ключевые слова: интеграция, английский язык, наука, студент, химия, CLIL, деятельность, задание, группа, подход.

Abstract: in this presented work, dedicated to the implementation of the integration system in education, methods of learning a foreign language in a chemistry lesson are presented, where students conducted integration based on the accompanying CLIL methodology for better English language acquisition.

Keywords: integration, English, science, student, chemistry, CLIL, activity, task, group, approach.

Bugungi kunda har bir fan o'qituvchisi xorijiy tillarni bilishi ham dolzarb vazifalardan biridir. Bu ham fanlararo integrasiyani yo'lga qo'yishda muhimdir. Kimyo fani o'qituvchisi ham darslarda talabalarga ingliz tillarini yaxshi o'zlashtirishlari uchun o'z xissasini qo'shishi lozim. Buning uchun kimyo darslarida kimyoviy tushuncha va atamalarni ingliz tillarida ham o'rgatish maqsadga muvofiqdir. Bunday aloqadorlikni ta'minlash fanni va tillarni o'rganishga zamin tayyorlaydi. Talabalarga kimyo darslarida fanlararo bog'liqlikni ta'minlash orqali talabalarning fanni va tilni o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirishga hamda o'z ustida ishlashiga yordam beradi.

Kimyo ta'limida integrasiyani amalga oshirish masalalarini o'rganishda

CLIL (Content and Language Integrated Learning yoki fanni tillar bilan integrasiyalashgan holda o'rganish) **xorijiy (ingliz) tilni o'qitishning eng qiziqarli va keng tarqalgan** yondashuvlaridan biridan foydalanish yaxshi samara beradi[1].

Integral ta'limga yondoshishning asosiy tamoyillari ikkita asosiy tushunchaga – "til" va "integrasiya" ga asoslanadi. CLIL shartli ravishda hard CLIL va soft CLIL ga bo'lingan. Hard CLIL har qanday maktab mavzusi ingliz tilida bo'lishi mumkinligini anglatadi (agar ta'lim oluvchilar uchun L2 bo'lsa). Ushbu dars davomida ta'lim oluvchilar chet tili orqali kimyo, adabiyot, biologiya, fizika yoki sportni o'rganadilar. Ingliz tili o'qituvchilari soft CLIL dasturidan foydalanadilar, ularning vazifasi esa aksincha: boshqa

fanlardan mavzular va materiallardan foydalangan holda chet tilini o'rganishdir.

CLIL ning afzalliklari: ta'lim oluvchilarga chet tilidan foydalangan holda bir-biri bilan yanada samarali muloqot qilish imkonini beradi, ta'lim oluvchilarning madaniyatlararo bilimlarini kengaytiradi, jonli ravishda xorijiy tilda aloqa ko'nikmalarini rivojlantiradi, fikrlashni rivojlantiradi va talabalarning ijodiy salohiyatini ochadi, ta'lim oluvchilarning g'ayratini va o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi, barcha til ko'nikmalarini o'rgatadi, til bilimi va tabiiy nutq qobiliyatini rivojlantiradi, turli tillarga qiziqish, ularni hayotning turli sohalarida qo'llashgaqiziqishlarini rivojlantiradi, qo'shimcha mashg'ulotlarga qatnashni talab qilmaydi.

O'quv faoliyatini tashkil etish shakllari. Mavzuni o'qitishda o'quv faoliyatini tashkil etishning quyidagishakllarini ajratish kerak: frontal, guruhli, juft va individual ish. Frontal ish shakli suhbatlarda, o'quv munozaralarida, mavzularda didaktik kartochkalar bilan ishlashda (tematik so'zlarni tarjima qilish), turli xil mashqlarni bajarishda, muayyan mavzudagi turli muammolarni hal qilishda, didaktik o'yinlarni ikki tilda ona tili va ingliz tilida olib borish orqali amalga oshiriladi. Fanlarni til bilan integrasiyalashgan holda o'rganish jarayonida ta'lim oluvchilarning til tayyorgarligi asosida guruhlar tashkil etilishi mumkin [2].

Bunday holda, topshiriqlar turli darajalarda berilishi kerak: ingliz tilini a'lo darajada biladigan ta'lim oluvchilar uchun "A", ingliz tilini yaxshi biladigan ta'lim oluvchilar uchun "B" va ingliz tilini yaxshi bilmagan ta'lim oluvchilar uchun "C". Shu bilan birga, bitta guruhga fizika, kimyo, biologiya va informatika bo'yicha turli darajadagi bilimlarga ega bo'lgan ta'lim oluvchilar kirishi mumkin, shuning uchun barcha guruhlar uchun topshiriqlarning mavzusi bir xil bo'ladi. Guruhlarning shakllanishi ta'lim oluvchilarning ushbu fan bo'yicha darajaviy tayyorgarligiga asoslanishi mumkin[3].

Individual ishlar fanlarda muayyan vazifalarni bajarishda amalga oshiriladi:

muammolarni yechish, mashqlarni bajarish, testlar bilan ishlash, turli adabiyotlar va Internet manbalari bilan ishlash, mavzularda mavzuga oid lug'atlarni to'ldirish va h.k. Masalan, talabalarga yil boshidan kimyo fanidagi muhim terminlarni har darsda muntazam ravishda yozib borish uchun lug'at daftar ham tutish yaxshi samara beradi. Bunda o'qituvchi asosan ko'p ishlatiladigan asboblar, terminlar nomini ingliz tilida yozdirib boradi. Masalan: Kimyo – chemistry, suv –water, o'lchov kolbasi - death tube, shakar – sugar, byuretk – burette, chinni xovoncha - china bowl, probirka - test tube, kimyoviy xossa - chemical property, petrol – benzin, pipetka – dropper, kolba – flask, massa–mass, quruq muz - dry ice, ohaktosh – limestone, oltin – gold, kislota – acid, neft – petroleum, osh tuzi - common salt, ishqor – alkali kabi so'zlar. Shuningdek, ta'lim sifatini oshirishda fanlararo integrasiyaga, talaba qiziqishining ortishiga xizmat qiladigan usullardan biri kartochkalarda mavzuga oid moddalarning ingliz tilida xossalari keltirilgan bo'ladi, talabalar qaysi modda haqida fikr yuritilayotganini topishlari kerak talab etiladi[4].

"SUV" MAVZUSIning mustahkamlash bosqichida, yoki umumlashtiruvchi darslarda bu usulni qo'llash yaxshi samara beradi. Talabalarga bir kun oldin mavzuga oid 4-5 ta so'zdan iborat ingliz tilidagi kimyoviy terminlar yod olishga vazifa qilib beriladi va "Moddani top" deb nomlangan usul orqali mavzu mustahkamlanib boradi: a) Bu sxema suv haqida ma'lumot beryapti, unda moddaning faqat ingliz tilidagi xossalari beriladi bu xossalarni umumlashtirib talaba qaysi modda haqida gap ketayotganini topishi kerak bo'ladi. Ushbu usul yordamida boshqa mavzularga va sinflarda tarqatma materiallardan yoki ekranda namoyish etilib talabalarni baholash ham mumkin. Bundan tashqari ingliz tilini rasmlardan, jadvallar orqali ham darsga bog'lab o'tish mumkin. Quyida amaliy mashg'ulotlarida foydalaniladigan "O'rnini top" usulidan namuna: Ushbu usulda doskada kimyoviy idishlar rasmi tushirilgan plakatga talabalar shu idishning

ingliz tilidagi mos so'zni kartochkalar orasidan topib mos idishga ilib qo'yadi. O'yinni 3 guruhga bo'lib, har bir guruhdan talabalar navbat bilan chiqib rasmga mos so'zlarni ilib boradilar, qaysi guruh ko'p va to'g'ri bajarsa o'sha guruh g'olib bo'ladi, o'qituvchi nazorat qilib baholab boradi.

Bundan tashqari talabalarga raqamlangan asboblarning rasmlari namoyish etiladi, talabalar esa raqam to'g'risiga shu asbobning ingliz tilidagi tarjimasini yozadilar. Mazkur usulda ham talabalar jamoa bo'lib ishlaydilar va guruhlariga ball olish uchun birgalikda idishlarning ma'nosini yozishlari kerak bo'ladi. Bu usulda talaba avvalo idishning o'zbekcha

nomini, keyin esa ingliz tilidagi tarjimasini mashq qilgan bo'lishlari kerak bo'ladi. 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 CLILni qo'llashning barcha qiyinchiliklariga qaramasdan, bu usul fan bilan chet tilini integrasiyalab o'rganishga ajoyib yondashuv bo'lib, ta'lim jarayonining ko'plab muammolarini hal qilishga imkon beradi[5].

Xulosa kilib aytganda ta'limga, integrasion tizimni kiritish yaxlit dunyoqarashga, o'zidagi bor bilimlarni mustaqil tartibga solish va turli muammolarni hal qilishga noan'anaviy yondashish qobiliyatiga ega bo'lgan bilimdon yoshlarni tarbiyalashda nisbatan ko'proq yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Meliboyeva G.S. "Kimyoni o'qitishda zamonaviy texnologiyalar" O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Muqumiy nomidagi Qo'qon davlat pedagogika instituti 5110300- kimyo o'qitish metodikasi bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma Toshkent «2020»
2. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Республика таълим маркази УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМДА КИМЁ ФАНИНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ (методик қўлланма) Тошкент-2020
3. Ixtiyarova G.A., Bekchanov D.J., Ahadov M.Sh., "Kimyoni o'qitishda zamonaviy texnologiyalar" Toshkent-2020 O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
4. Жуманиёзова М. Т. "Илғор педагогик технологиялар ва уларни амалда қўллаш" фанидан маъруза матни. Тошкент-2010.
5. Olimov Q.T. Pedagogik texnologiyalar.– T.: —Fan va texnologiyalarll nashriyoti, 2011.

KIMYO FANINI O'QITISHDA LOYIHALASH TEXNOLOGIYASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕХНОЛОГИИ ПРОЕКТИРОВАНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ

CHARACTERISTICS OF DESIGN TECHNOLOGY IN TEACHING CHEMISTRY

H.M.Jamolova

Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti
«Fizika va kimyo» kafedrası o'qituvchisi

Annotasiya: Kuyida keltirilgan ishimizda ta'lim jarayonida qo'llaniluvchi metodlardan biri loyihalash texnologiyasini xususiyatlari keltirilgan bo'lib unda o'qituvchi tomonidan loyihalash ko'rinishiga ega, muammoni izlash, uni tadqiq etish va hal etish, shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega natija (mahsulot)ga erishish, uni ommaviy taqdim etish va jamoatchilik tomonidan baholanishini tashkil etish va rejalashtirishni anglatuvchi, mustaqil o'quv faoliyati keltirilgan.

Kalit so'zlar: Pedagogik, texnologiyalar, loyihalash, ta'lim, o'qituvchi, talaba, rivojlantirish.

Аннотация: В нижеследующей работе одним из методов, используемых в образовательном процессе, являются особенности технологии проектирования, которая имеет форму проектирования преподавателем, поиска проблемы, ее исследования и решения, результата (продукта) личного и социально значимые независимые учебные мероприятия, которые включают в себя достижение, публичное представление, а также организацию и планирование общественной оценки.

Ключевые слова. Педагогический, технология, дизайн, образование, учитель, студент, развитие.

Annotation: In the following work, one of the methods used in the educational process are the features of design technology, which has the form of design by a teacher, problem search, its research and solution, the result (product) of personal and socially significant independent learning activities that include achievement, public presentation, and organization and planning of public evaluation.

Keywords. Pedagogical, technology, design, education, teacher, student, development.

Hozirgi kunda kimyo ta'limi jarayonida ko'plab pedagogik texnologiyalar qo'llanilmoqda, ular ichida loyihalash ta'lim texnologiyasi ham alohida o'rin tutadi. Loyihalash ta'lim texnologiyasi o'qishga bo'lgan qiziqishni oshishiga olib keladi, ularda ijodiy izlanish, mustaqillik va tashabbuskorlikni rivojlantiradi

Loyihaviy ta'lim - ta'lim modeli bo'lib, unda o'qituvchi tomonidan loyihalash ko'rinishiga ega, muammoni izlash, uni tadqiq etish va hal etish, muayyan, beqiyos, shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega natija (mahsulot)ga erishish, uni ommaviy taqdim etish va jamoatchilik

tomonidan baholanishini tashkil etish va rejalashtirishni anglatuvchi, mustaqil o'quv faoliyati tashkil etiladi.

Loyihaviy ta'lim quyidagi dolzarb ta'lim muammolarini hal etish imkonini beradi va davr talabiga mos keladi: - ta'limni real hayotga yuqori darajada yaqinlashtirilgan vaziyatda amalga oshirishni ta'minlaydi; - nazariy ma'lumotlarni amaliy faoliyat bilan boholash va o'quvchilarni faol mustaqil bilish jarayoniga jalb etish imkonini beradi; -kasbiy va tayanch layoqatlarini shakllantirish va rivojlantirishni ta'minlaydi.

Loyihalashtirish - ("loyiha" so'zidan) - real natijaga olib keluvchi, qat'iy tartibga solingan harakatlar izchilligini o'z ichiga oluvchi muammoni o'zgartiruvchi faoliyatni anglatadi. Loyiha - ko'pincha iqtisodiy-ijtimoiy yo'nalishda, qurilish, ilmiy ishlarni amalga oshirish holatlarida qo'llanilgan. "O'qitish-ta'lim" jarayonida doimiy ravishda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida o'zaro ta'sir yuz beradi.

Loyiha usuli - pedagogik texnologiya, haqiqiy bilimlar integrasiyasiga emas, uning qo'llanilishiga va yangi bilimlarga yo'naltirilgan.

Dars jarayonida loyihalar ustida ishlash aniq-sotsial-ijtimoiy masalalar yechimiga qaratiladi. Jumladan, ilmiy izlanishlarni, ijodkorlikni, axborotlarni, amaliy masalalarni yechish va hal etishda qulaylik tug'diradi.

Loyiha asosida tashkil etilgan darslarda talabalar fikr almashadilar, izlanadilar, hamkorlikda yechimini topadilar. Loyiha asosidagi darslarning boshqa usullardan farqi shundaki, o'quvchilar axborotlarni izlab topib, qayta ishlab, umumlashtirib o'zlari himoya qiladilar.

loyihalari o'zining davomiyligiga qarab: - kichik loyihalar (bir soatli); -qisqa muddatli loyihalar (4 soatga mo'ljallangan) -haftaga mo'ljallangan loyihalar; -uzoq muddatga mo'ljallangan loyihalar (ko'pincha bunday loyihalar darsdan tashqari ta'limni amalga oshirishga xizmat qiladi) bo'lishi mumkin.

Loyiha asosida tashkil etiladigan darslar o'qituvchidan darsni tashkiliy jihatidan puxta o'ylangan, sifatli, ishchanlik muhitida, o'quvchilarni jarayonga qiziqitira oladigan tarzda loyihalay olishni talab etadi. O'quv jarayonini loyiha asosida tashkil etishda o'qituvchi faollikda ish yurituvchi emas, balki keng qamrovli ijodkor pedagog rolini o'tashi talab etiladi. Loyiha asosida tashkil etiladigan darslar va unga sarf etiladigan vaqt, tashkiliy ishlar, beriladigan va to'g'ri yo'lga soluvchi savollar oldindan rejalashtirilishi kerak.

Loyihalash metodini kimyoni o'qitishda qo'llanilishi

Loyihalash metodi –talabalarni mustaqil fikrlash, o'tilgan va o'zlashtirilgan

mavzularni eslash, ularni yozma bayon etish, fikrlarni umumlashtirishga yo'naltirilgan. Murakkab moddalarning toifalanishi mavzusini umumlashtirishda loyihalash metodidan foydalanish yaxshi samara beradi. Bunda loyihalash texnologiyasining kichik guruhiiy ish shaklidan foydalaniladi.

O'quvchilar jamoasi 4 ta guruhga bo'linadi. O'qituvchi har bir guruh uchun A4 formatdagi qog'ozda quyidagi topshiriqlarni beradi

1-guruh – Oksidlar

2-guruh – Asoslar

3-guruh – Kislotalar

4-guruh – Tuzlar ga oid organgan barcha ma'lumotlarni yozadilar. Topshiriqni bajarish uchun o'qituvchi tomonidan tavsiyalar beriladi va uni bajarish uchun vaqt belgilanadi.

O'quvchilar o'z guruhlaridagi o'rtoqlari bilan birgalikda topshiriqni bajaradilar. O'quvchilar mavzuga oid ma'lumotlarni yozadilar va belgilangan vaqt tugagach guruh ishini taqdimot qiladilar. Uni quyidagi jadval asosida taqdimot etish mumkin. Guruhlarga topshiriq. Murakkab moddalarni sinflariga ta'rif bering va misollar keltiring. Oksidlar Asoslar Kislotalar Tuzlar

Kimyoni o'qitishda "Loyihalash" metodini joriy qilish. Bu metodni "Kompleks birikmalar" mavzusini o'qitish jarayoniga tatbiq qilish uchun mis (II) tetraammin gidroksidning sanoatda olinish jarayonlari va qo'llanilishi to'liq aks etgan, loyihani tuzib kelish guruh talalariga mustaqil ish sifatida topshiriladi. O'quvchilar tuzib kelgan loyihalari yuzasidan dars jarayonida qizg'in munozara olib boriladi. Eng yaxshi deb topilgan loyihalarga yuqori ball qo'yiladi hamda rag'batlantiriladi.

Quyida mavzuga oid loyihadan namuna keltiramiz. a) Mis kuporosini olish loyihasini tuzish. Mis (II) sulfat eritmasini elektroliz qilib, mis ishlab chiqarish vannasidagi Cu^{+2} ionining konsentratsiyasi kamaygan va H_2SO_4 ning konsentratsiyasi oshgan eritmani metall mis chiqindilari solingan minoraga tushiriladi va undan havo oqimi o'tkazilganda mis eriydi.

Olingan eritmani buglatish va kristallash idishga o'tkaziladi. Hosil bo'lgan mis kuporosi $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$ qadoqlanadi.

Jarayon loyihasini keltiramiz. Ishlatilgan mis (II) sulfat eritmasi va konsentratsiyasi oshgan H_2SO_4 Mis chiqindisi solingan minora Bug'latish CuSO_4 eritmasi Kristallash Tayyor mahsulot $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$ Havo bilan aralashtirildi Ammiak va mis (II) tetraammin gidroksid ishlab chiqarish va uning ishlatilishi loyihasini keltiramiz.

toza xavo $\text{NH}_3 \quad \text{NH}_3 + \text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{NH}_4\text{OH};$

$\text{CuSO}_4 + 2\text{NH}_4\text{OH} \rightarrow \text{Cu}(\text{OH})_2 + (\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$

$\text{Cu}(\text{OH})_2 + 4\text{NH}_4\text{OH} \rightarrow [\text{Cu}(\text{NH}_3)_4](\text{OH})_2 + 4\text{H}_2\text{O} [2]$

"Loyihalash" metodi mavzu bilimlarini mustahkamlash va turmushga tadbiq qilishda katta ahamiyat kasb etadi.

Kimyo o'qitishning rivojlantiruvchi funktsiyasini amalga oshirishda "Loyihalash" metodini o'qitish jarayoniga joriy qilish muhim ahamiyatga egadir.

Chunki bu metodni darsga tadbiq qilish natijasida predmet ichidagi va predmetlararo bog'lanishlar amalga oshadi, noorganik va organik moddalardan kompleks birikma hosil bo'lishidagi genetik bog'lanishlar hal qilinadi, loyihani ishlab chiqish jarayonida esa o'quvchilarda mustaqil fikrlash ko'nikmasi shakllanib boradi.

Kimyo ta'limini loyiha asosida o'qitish talabaning mustaqil ishlashi, fikr yuritishi, o'zi o'zlashtirib olishini kafolatlaydi. Bu metod o'quv mahsulini olishda samararali bo'lib, o'quvchining o'quv-bilish faoliyatini tashkil etishda keng tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жуманиёзова М. Т. "Илғор педагогик технологиялар ва уларни амалда қўллаш" фанидан маъруза матни. Тошкент-2010.
2. Asqarov .I.R, Gopirov K. Kimyo asoslari. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Toshkent-2013.
- 3.Olimov Q.T. Pedagogik texnologiyalar.– T.: —Fan va texnologiyalaril nashriyoti, 2011.

QO'QON ADABIY MUHITI SHOIRLARI IJODIDA ADABIY TA'SIR VA IJODIY MUSH'TARAKLIK (Zavqiy ijodi misolida)

ЛИТЕРАТУРНОЕ ВЛИЯНИЕ И В ТВОРЧЕСТВЕ ПОЭТОВ КОКАНДА ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА ТВОРЧЕСКОЕ СОДРУЖЕСТВО (на примере Zavqiy)

LITERARY INFLUENCE AND IN THE WORK OF POETS OF KOKAND LITERARY ENVIRONMENT CREATIVE COMMONWEALTH (on the example Zavkiy)

Sh.Karimova, PhD

"Al Bukhary University" oliy ta'lim muassasasi

Sh.G'.Toshxo'jayeva

PhD, Qo'qon DPI instituti dotsenti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada shoir Zavqiy ijodiga xos bo'lgan adabiy ta'sir masalasi va shoirning bu merosdan foydalanish mahorati ochib berilgan. Mavzu va obraz, badiiy tasvir va usullarni o'zlashtirish iste'dodi ko'rsatib berilgan.

Tayanch so'zlar: adabiy an'ana, adabiy ta'sir, ijodiy mushtaraklik, badiiy uslub, mavzular ko'lam, ijodkor mahorati, devon, novatorlik.

Аннотация: В данной статье раскрывается проблема литературного воздействия, присущего творчеству поэта Завкого, и возможности поэта использовать это наследие. Показано умение владеть темой и образом, художественным образом и приемами.

Ключевые слова: литературная традиция, литературное влияние, творческая общность, художественный стиль, тематика, творческие способности, девон, новаторство.

Annotation: This article reveals the problem of the literary impact inherent in the work of the poet Zavky, and the poet's ability to use this legacy. The ability to master the theme and image, artistic image and techniques is shown.

Key words: literary tradition, literary influence, creative community, artistic style, themes, creativity, Devonian, innovation.

Har bir milliy adabiyot o'zidagi mavjud yozma va og'zaki, adabiy an'analar zaminida rivojlanadi, shu bilan birga tashqi ta'sirsiz, ya'ni, boshqa xalqlar madaniyati va adabiyoti ta'sirisiz bu rivojlanish to'laqonli bo'lishi mumkin emas.

XIX asrning II yarmi – XX asr boshlaridagi o'zbek adabiyoti ravnaqini ham uzoq va yaqin xalqlar adabiyotlarining ta'sirisiz, adabiyotlar o'rtasidagi o'zaro aloqa va munosabatlarsiz tasavvur etish qiyin. Bu davr adabiyoti o'zida mavjud an'analarni munosib davom ettirish bilan bir qatorda, boshqa xalqlar adabiyotining eng xalqchil, faol an'alarini o'rganish natijasida taraqqiy etdi. Fors-tojik va o'zbek adabiyotining aloqasi shu qadar qadimiy va mustahkamki, o'zbek ijodkorlar Rudakiy, Xayyom, Sa'diy, Hofiz, Xusrav Dehlaviy, Jomiy va Bedil asarlarini sevib mutolaa qilishgan, ularni o'z shoirlari deb bilganlar. Sharq she'riyati daholari o'z ijodlari bilan mumtoz shoirlar she'riyatiga ham barakali ta'sir ko'rsatgan.

Hofiz ijodiga tayanish, undan madad, ruh olib qalam tebratish o'zbek – tojik shoirlari uchun an'ana tusiga kirgan edi, shoir ijodiyotiga hurmat bilan yondashib, uni maktab deb bildilar. G'azallar yanada nafisroq aytiladigan, ularning ma'no teranligiga katta e'tibor beriladigan bo'ldi. Majozilik kuchaydi. Hofiz badiiy uslubi, tashbeh va obrazlardan fikr maqsadini ifodalashda foydalandi. Bunday ta'sirlanishga yana bir sabab Hofiz, Bedil kabi fors-tojik shoirlari asarlari maktab, madrasalarda darslik sifatida ham o'qitilar edi. Ular ijodini puxta bilish, asarlarida aks etgan teran mazmun va mohiyatni ilg'ash nozik did va iste'dodni talab etardi. Shu bois madrasa tahsilini ko'rgan shoirlar uchun ulardan ilhomlanish tabiiy hol edi. Mana shunday ilhom va

iste'dod uyg'unligida ajoyib asarlar yaratgan shoirlardan biri Qo'qon adabiy muhitida o'ziga xos o'rin tutgan ijodkor Zavqiydir.

Ubaydullo usta Solih o'g'li Zavqiy (1853-1921) badiiy merosini o'rganish uning she'rlaridagi mavzu va obraz, badiiy san'atlarni kuzatish uning Hofiz Sheroziydan katta ma'naviy oziq olgani, ba'zan unga ergashganini ko'rsatadi. G'azal va muxammaslarida dunyoning adolatsiz qurilganligi, yaxshilarning xor-zorlikda, muhtojlikda, tekinxo'r va nodon kishilarning esa, aksincha, rohat va farog'atda yashayotganini g'oyat kuyunchaklik bilan tasvirlaydi, shoir she'riyatida uchraydigan tashbehlarining ko'pchiligiga takror-takror duch kelinadi. Zavqiyda ham yor ko'zlari nargisga, nafasini Iso bo'yiga, labini durga, oshiq dilini lola bag'riga, may to'ldirilgan sog'arga, ma'shuqani Layli, Shiringa, oshiqni Farhod, Majnunga o'xshatish ko'p uchraydi. Shoir sodda va ravon g'azallar yaratishda, badiiy mahoratda, qofiya va radiflar tanlay bilishda, xalq og'zaki ijodidan samarali foydalanish va boshqalarda Hofiz izidan bordi. "Charxi kajraftor" ishlaridan noliydi. Agar Hofiz Sheroziy shayx va zohidlar, muhtasib va so'fiylarning qilmishlarini umumiy tarzda tanqid qilsa, Zavqiy boy va qozilar, xon amaldorlari, jamiyatdagi boshqa tekinxo'rlarni nomma-nom sanab, qattiq hajv ostiga oldi. "Hajvi ahli rasta" fikrlarimiz isbotidir.

Zavqiyning iste'dodli shoir bo'lib etishuviga ijobiy ta'sir etgan omillardan biri buyuk ozarbayjon shoiri Fuzuliy g'azaliyotining ta'siri yaqqol aks etib turadi. Fuzuliy yuksak mahoratli, iste'dodli ijodkorlardan bo'lgani uchun ham uning ijodidan ta'sirlanish ham o'ta kuchli. Uning g'azallaridagi so'z, ohang va ma'no o'ziga

xos joziba kasb etadi. Obrazlar olami esa turfa. Shoir qo'llagan vaznlar engil, o'ynoqi. U tasvir usullari, badiiy vositalardan foydalanishda ham juda mohir. Salaf ijodidagi sodda uslub, ta'sirchanlik, jozibadorlik shoir e'tiborini tortgan. Adabiy ta'sirni she'riy shakllardan, ayniqsa, muxammaslarda kuzatish mumkin. E'tiborga molik jihati shundaki, shoir ularda iloji boricha an'anaga o'zining ijodiy munosabatini tiklagan holda qalam yuritadi. Zavqiy o'z she'rlariga reallik berishga intiladi, real turmushda bor hodisalar va tushunchalarga ko'proq diqqat qaratadi, ya'ni fikrni real turmush bilan bog'lash uchun urinadi, o'xshatishlar, mubolag'alar va obrazlarni shu turmushdan yoki xalq o'rtasida singib qolgan tushunchalardan oladi. Lirik ifodani jo'n, sodda lekin jozibali ravishda bayon etadi. Bu ham bo'lsa Zavqiyning Fuzuliy ijodiga yondashuvining xarakterli xususiyatlaridandir.

Fikrlarimiz isbotini Fuzuliy g'azaliga taxmis bo'lgan Zavqiyning ishqiy lirikasida salmoqli o'rin tutgan "Ey mahi olam, yuzingga tut niqob" muxammasining tahlilida ko'rib chiqaylik. Unda shoirning oshif ruhiyatidagi nozik va murakkab holatlarni mahorat bilan tasvirlash salohiyati namoyon bo'ladi. Muxammas an'anaga muvofiq boshlanadi va shu maromda davom etadi:

Ey mahi olam, yuzingga tut niqob,
Ko'p kishining jonina qilma shitob,
Xurshidu mah injimak et ixtisob,
Subh solub mohruxingdan niqob,
Chixma tamoshoya, chixar oftob , –

– deya ma'shuqaning go'zalligidan xavotir bo'lgan oshiq ruhiy holatining darajasi bandma-band ortib, kayfiyat tarangligi kuchayib boraveradi. Shoir muxammasning har bandida ifodalanishi ko'zda tutilgan asosiy ma'noni aks ettiruvchi so'zni qofiya qilib tanlaydi.

Birinchi bandda ma'shuqa olam oyiga qiyos qilinib, uning chiroyidan oy va quyosh "injishi" mumkinligi bilan hisob-kitob qilishini ta'kidlasa, keyingi bandlarda fuzuliyona uslub va ohanglar yaqqol namoyon bo'ladi. Uning falsafiy dunyoqarashi, badiiy uslub tamoyillarida bu

ulug' san'atkor g'azallaridagi huzurbaxsh va dardkash navolar ta'sirini sezish qiyin emas.

Ijodkorning lirik kamolotga erishuvida mumtoz adabiyotimiz ta'siri ahamiyatli, bunday boy merosdan o'z navbatida, ijodiy ilhomlanib, tug'ma iste'dod va qobiliyatiga ko'ra ijodiy foydalandi, bu an'anani munosib davom ettiruvchilaridan biriga aylandi.

Zavqiy ijodida o'tmish adabiyot an'analari to'g'risida gapirganda, Alisher Navoiy ta'siri masalasini alohida ko'rsatish zarur. Chunki Navoiyning buyuk ijodi bitmas-tuganmas ma'naviy xazina bo'lib, o'zidan keyingi adabiyotga, shu jumladan, XIX asrning II yarmi XX asr boshlari adabiyotiga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan. Adabiyotshunos I.Haqqul Navoiy ijodiga baho berar ekan, haqli ravishda "Shoir she'riyati san'atkorlikning buyuk maktabi, haqiqiy mezon", – deya bejiz ta'kidlamagan edi. Zavqiy ham o'z ijodiy faoliyatlarida Navoiyga tez-tez murojaat qilgan, uning uslubi va mavzusiga ergashib asarlar yaratgan, uning g'azallariga muxammaslar bog'lagan, naziralar yozgan, shoir qo'llagan badiiy tasvir vositalardan, obrazlardan, til, vazn, uslub jihatidan ijodiy yondoshgan: Do'stlar, men telba ahvolig'a yig'lang zor-zor,

Kim, soladur goh-goh o't ko'nglumga tushgan xor-xor, -
bayti bilan boshlanuvchi g'azaliga bog'langan taxmisda, chunonchi, g'azal mazmuni ruhiga, vazni ohangiga, g'oyaviy yo'nalishi – kutilgan maqsadiga to'la muvofiq tushadigan misralar bita olgan. Uning taxmislaridan birida butun borlig'ini ma'shuqasi yo'lga baxshida etgan oshiqning dardchil, mahzun holati tasvirlangan. Shoir ustoz salaf g'azalini uzviy davom ettiradi, yangi mazmun va yangi poetik ifodalar bilan boyitadi, fikrlarini rivojlantiradi:

Ey ko'ngul, qilg'il xarid ishq junun bozoridin,
Aylagil vasling talab husn ahlining sardoridin,
Tufroq uzra bosh qo'yub yotsam, turor yo'lloridin,

Vah, na hushdur, shahsuvorim kelsa
maydon soridin,
Kirpigim birla oritsam gardini ruxsordin.

Muxammasda shoir oshiqning nolalarini ifoda etish uchun ko'ngil obraziga murojaati bilan boshlanadi. Ko'ngil qo'yish mevasi siyaatida muhabbatning azobu rohati ham uniki. Zavqiy Navoiy baytida anglashilgan mazmun ma'shuqasining kelishidan baxtiyor oshiq yorining yuzidagi gardlarni kiprigi bilan artishga tayyor holatini rivojlantirib, ma'shuqa poyiga bosh qo'yib yotishni afzal ko'radi. Oshiq shunchalar yorining visoliga intizorki, hatto hoki poyi bo'lishga ham rozi. Oshiq nozi ko'p, jabru jafosi bisyor ma'shuqadan bir og'iz shirin so'z kutadi. Og'iz juftlamasa-da, goh qoshi bilan goh ko'zi bilan ishora qilishini intizorlik bilan kutadi. Bora-bora oshiq o'zining tushkun kayfiyatiga tasalli izlashga o'tadi. Bu taskinlar uning hayotiy xulosalar chiqarishga olib keladi: ishq elining barchasi ma'shuqalar domida bo'ladi, oshiqlar bir dam tinch va osuda tong ottirolmaydilar, chunki firoqning dardi, mashaqqati, raqiblar ozori ularga tinchlik bermaydi. Navoiyning "Kelmadi", "Ayt" radifli g'azallariga bog'lagan naziralari ham juda sodda va xalqona chiqqan.

Zamondosh qalam ahllari bilan ijodiy hamkorlik shoirlar ijodi uchun ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Bir davrada suhbatdosh bo'lib, she'rxonlik qilish ijodkor iste'dodining shakllanishiga, qalamining charxlanishiga turtki bo'lgan. Muqimiy, Furqatlar bilan ijodiy aloqalarning samarasi o'laroq, ustoz salafilar g'azallariga naziralar bitilar, yoki bir mavzuda shoirlarning iste'dodi sinab ko'rilar edi. Chunonchi, Muqimiy, Nusrat, Furqat, Muhyi, Nisbat, Zavqiy birgalikda G'oziy g'azaliga bog'langan bir band fikrimizga yorqin misol bo'la oladi:

Umid ila Muqimiy ko'yida ko'p nola qildurdi,
Topib Nusrat o'zini tig'i Furqat birla tildurdi,
O'shal Muhyi qushiga Nisbatiy Zavqiyni ildurdi,
Nihon dardingni ko'z yosh to'kub olamg'a bildurdi,
Giriftor o'lmasun G'oziy kabi g'ammoz yo'ldosha.

Xulosa o'rnida fikrlarimiz quyidagicha:

1. Zavqiyning ijodining ijtimoiy-falsafiy salmog'ini, badiiy qimmatini oshirishdagi yutuqlari Fuzuliy kabi zabardast g'azalnavislardan olgan ibрати va ilhomi samarasi edi.
2. Fuzuliyning oshiqona g'azallaridan ilhomlanib, ularning g'oyaviy motivlari va ifoda usullari ta'sirida yaratilgan she'rlar Zavqiy ijodida ham uchraydiki, bunda shoir faqat ta'sirlanibgina qolmasdan o'zi ham dilbar muxammaslar yarata olish iste'dodini namoyon qildi.
3. Zavqiyning Navoiyga bog'lagan boshqa taxmislari ham badiiy ta'sir quvvati hamda shoir iste'dodi darajasini ko'rsatishi jihatidan diqqatga sazovor asarlardir.
4. Zavqiy mumtoz adabiyotimizda necha asrdan buyon davom etib kelayotgan an'anaviy mavzularni davom ettirib go'zal asarlar yaratdi. Iste'dod va ta'sir namunasi sifatida yuzaga kelgan asarlarida qo'llangan badiiy tasvir vositalari, obraz, shakl va uslubda ham o'z-o'zidan ergashuv sezilsa-da, lekin shoir o'z ijodiy tajribasidan kelib chiqqan holda mahoratlarini namoyish qildi.
5. Asarlarining janr qamrovi, mavzular doirasi, g'oyaviy mazmun va badiiyat uzviyligi, shakliy mutanosibliklar shoirning ham adabiy ta'sirlanishi, ham ijodiy qobiliyatidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ibrohim Haqqul Mushohada yog'dusi. Toshkent, "Fan" nashriyoti. 2009.
2. Abdug'afurov A. Qalb qa'ridagi qadriyatlar Toshkent, "O'qituvchi", 1998.
3. Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2006.
4. Quronboyev K. Adabiy jarayon ijod mas'uliyati adabiy aloqalar Toshkent, "Cho'lpon" nashriyoti, 2009.

ALISHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSIDA G'AZALLAR TAHLILI, XALQ
MAQOLLARI VA IBORALARNING TADQIQI MASALASI

ВОПРОС АНАЛИЗА ГАЗЕЛЕЙ, ИЗУЧЕНИЯ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ И
ПОГОВОРОК В АВТОРСКОМ КОРПУСЕ АЛИШЕР НАВОИ

ANALYSIS OF GAZELLES IN THE AUTHOR'S CORPS OF ALISHER NAVOI,
NATIONAL PROVERBS AND PHRASES

N.S.G'ulomova

Annotatsiya Alisher Navoiyning g'azallarini o'qib o'rganish, tahlil qilish jarayonida foydalanuvchilarning g'azaldagi voqelikni to'la his qilishi, undagi falsafiy mohiyatni tushunishi, tasavvufiy olamini idrok etishi, ishq haqiqiy va ishq majoziyini anglashi, har bir zarrada Oloh ishqini his qila olish uchun Alisher Navoiyning "Badoye' ul-vasat" devoni g'azallari semantik teglari bazasi yaratildi. Mualliflik korpusi uchun g'azal matnlarini semantik teglash bilan birga ularning tarkibida qo'llanilgan hikmatli so'zlar, xalq maqollari, iboralar saralab olinishi va korpusi bazasiga kiritilishi mumtoz asarlarimizning o'qililigi oshirish birga yosh avlod ta'lim-tarbiyasida o'ta ahamiyatli hisoblanadi.

Kalit so'zlar: mualliflik korpusi, devon, g'azal, maqol, ibora, irsoli masal, badiiy tahlil, obrazlilik.

Annotation. In the process of reading and analyzing Alisher Navoi's ghazals, users should fully feel the reality of the ghazal, understand its philosophical essence, perceive the mystical world, understand the real and figurative love, and feel the love of Allah in every particle. Therefore Alisher Navoi's "Badoye' ul-vasat" is created a database of semantic tags for gazelles. For the author's corps, along with the semantic tagging of ghazal texts, the selection of wise words, folk proverbs, phrases used in them and their inclusion in the corps database is very important in the education of the younger generation.

Key words: author's corpus, devon, ghazal, proverb, phrase, parable, artistic analysis, imagery.

Аннотация. Во время чтения и изучения, анализа газелей А.Наваи читатель испытывает полное происхождение событий, ее философские мысли, воспринять мистический мир, осознать истинную и образную любовь, чувствование в каждой частичке любовь Аллаха. Для полного понимания вышеперечисленных создана база семантического тега дивана газелей "Бадое уль-васат". Для авторского корпуса наряду с семантическим сравнением текстов газелей, употребление в их составе мудрых слов, народных пословиц, поговорок, сортировать и внедрить в эту базу даёт возможность лёгкого чтения, а также является важным фактором при воспитании молодого поколения.

Ключевые слова: авторский корпус, диван, газель, пословица, поговорка, пример передачи, художественный анализ, образность.

Kirish. Alisher Navoiy ijodida uchraydigan, jumladan, "Badoye' ul-vasat" devonidagi izohtalab so'zlarning semantik bazasi yaratilib, korpusda berilishi o'zbek tilshunosligining yanada rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Ayrim so'zlar tahlili natijasida muayyan so'zning o'ndan ortiq ma'nolari yuzaga keladi. Albatta, bunday polisemantiklik, birinchidan, Navoiyning so'z

mulkining sultoni ekanligidan dalolat bersa, ikkinchidan, o'zbek tili so'z boyligining naqadar keng ko'lamli ekanligini belgilaydi. Mazkur devondagi she'riy janrlarni ma'no va mag'zini to'laigicha his qilib anglash, tushunish, uchun har bir baytni va unda ishlatilgan har bir so'zni ilmiy va badiiy tahlil qilish talab etiladi. Navoiyshunos olim Ibrohim Haqqul Navoiy g'azallarining tub

ma'nosini anglash haqida shunday deydi: Har qanday ulug' san'atkorning she'rida so'zning o'zi aks ettirishni istagan fikr va tuyg'udan bir necha hissa ortiq ma'nolarni ifodalaydi. Shuning uchun haqiqiy she'rning g'oyaviy-badiiy tarkibida hamisha nimalardir sir bo'lib, allaqanday ma'no gavhari yashirinligicha qolaveradi. Eng zukko she'rshunosning ham tahlil imkoniyati cheklangan. Chunki u har qancha urinmasin, so'zning majoziy mohiyatini barcha rang, ohang tovlanishlari bilan idrokdan o'tkaza olmaydi. Birdaniga bir necha ramziy mazmunlarni tarkibiga birlashtira olgan she'r—chinakam she'r. Navoiyning g'azali shu da'voning yorqin isbotidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Navoiyshunoslar tomonidan shoirning g'azaliyoti turlicha tavsiflanadi: g'oyaviy jihatdan, badiiy (tasvir uslubiga qarab). Bularning barchasi qaysidir ma'noda shartli tahlillardir[1]. Alisher Navoiy asarlaridagi fikr teranligi, ozod ruh, mustahkam imon, tuyg'ular nafosati va nihoyat, mukarram va ulug'vor turk (o'zbek) so'zining qudratini anglamay turib, ma'naviy yo'limiz qanchalik yorug' va ravshan bo'lmasin undan dadilroq odimlash mumkin emas. Ulug' adib o'zigacha mavjud barcha ilohiy-falsafiy, adabiy ilmlarni izchil o'rganib, ularni o'z asarlarida mukammal bir suratda tartiblay olgan ediki, zero Navoiy so'zlari bag'ridagi hikmatni, dard-u hasrat va san'atni anglash hamda o'sha buyuk ruhiy dunyo ichiga kirish uchun uning badiiy so'z haqidagi qarashlarini o'rganishimiz kerak bo'ladi[2]. Alisher Navoiy ijodining bebaho xazinasini bo'lgan g'azallarga baho berilar ekan, ijodkor ifodalayotgan ma'rifiy-tarbiyaviy, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy masallar mazmuni va ahamiyati, janrda keltirilgan badiiy timsollar jilosi bilan birga foydalanilgan she'riy san'atlarning rang-barangligi, badiiy tasviri, mantiqiy asoslanishi, g'azallar mazmunini yoritishdagi ahamiyati benihoyadir. Navoiyning shakl va mazmun mutanosibligida yaratilgan betakror lirik merosi, badiiyati haqida Yoqubjon Is'hoqov: *Navoiyning u yoki bu san'atga munosabati uning asosiy estetik prinsiplari bilan to'la*

mutanosiblikka ega: har bir she'riy usul muayyan bir maqsad asosida yuzaga kelgan bo'lib, aniq fikr va g'oyaning yorqin badiiy ifodasi uchun xizmat qilishi lozim mazmunning (yoki "ma'no" ning) yorqin ifodasi uchun mone'lik qiladigan har qanday san'at yoki usul haqiqiy ijodkor nazdida qimmatga ega emas"[3] deydi.

Navoiy o'z lirikasida betakror she'riy san'atlardan unumli foydalanib, badiiy salohiyati, mantiqiy tafakkur olamining cheksizligini dalillagan bo'lsa, go'zal badiiyati, chuqur va boy, teran mushohadasi bilan she'riyat ahlining qalbini o'ziga rom etgan. "Badoye' ul-vasat" devonidagi g'azallarda ham she'riy san'atlarning beqiyos turlaridan samarali va mohirona foydalangan.

Irsoli masal she'riy san'ati baytlarning lafziy nazokati, musiqiyiligi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Irsoli masal oshiq sharhi holining ifodasida poetik mazmun kasb etadi Ilmi badi'ga[4]. doir deyarli barcha manbalarda ushbu san'at haqida ma'lumotlar keltiriladi. Adabiyotshunos olim Atoullah Husayniyning "Badoyi' us-sanoyi'" asaridagi irsoli masal san'at haqida keltirilgan ilmiy ma'lumotlarga ko'ra ushbu san'atning ikki usul bilan hosil bo'ladi: "Birinchi va afzali uldurkim, masalning so'z va tartibini o'zgartirmay bergaylar. Ikkinchi yo'li uldurkim, masalda o'zgarish yuz berur"[5]. Bunda muallif irsoli masal san'atining birinchi turida she'r tarkibida keltiriladigan maqol yoki hikmatli so'zning hech o'zgarishsiz berilishini, ikkinchi turida esa matnning mazmuni saqlangan holda she'r talabi bilan maqol yoki hikmatli so'zning shakli bir oz o'zgartirilishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. "Badoye' ul-vasat"da Navoiy *irsoli masal* san'atini yuzlab o'rinlarda o'rinlarda o'ziga xos tarzda qo'llaganligi bilan hamda baytlar ravonligi, o'ynoqi ohangda bitilganligi, xalq maqollari va iboralaridan foydalanish orqali etakchi g'oyani o'quvchiga teran etkaza olganligi bilan ham alohida ajralib turadi. So'z mahoratidan foydalanib insonning murakkab ruhiy holatlari tasvirini kishi ko'z o'ngida gavdalantirishi o'ziga xoslik kasb

etadi. Navoiy "Badoye' ul-vasat" devonida irsoli masal san'atini uch xil holatda qo'llagan:

1) bayt tarkibida qo'llanilayotgan maqol, hikmatli so'z "masal", "masalkim", "derlar" jumalari bilan keltiriladi:

Derlarki, og'iz o't
desa kuymas, vale bu oh,

Chun sabt bo'lsa, xoma-yu
daftarni kuydurur.[6]. (164-g'azal, 5-bayt)
"O't degan bilan og'iz kuymas" maqoli bilan mazmunan mos keladi.

2) maqol yoki matal yuqoridagi jumalarsiz aynan keltiriladi:

Tilar Laylini Majnun,
dilbarin miskin Navoiy, vah,

Kerak bulbulg'a gul,
devonag'a yori pariy paykar. (161-g'azal 9-bayt)
Ushbu baytda qo'llanilgan irsoli masal "Bulbul gulga – oshiq, yigit – sanamga" xalq maqoli bilan ma'no jihatdan bir xil. Yoki:

maqollari tasnif etildi:

Yuzun ko'r, qilmag'il
mujgon-u xattu xolidin nola,

Ki bo'lmas xorsiz gul,
dudsiz o't, dog'siz lola. (522-g'azal, 1-bayt)
"Tikansiz gul bo'lmas" xalq maqoliga mazmun jihatdan teng keladi.

3) maqol yoki matalning mazmuni saqlangan holda, uning shakli bir oz yoki butunlay o'zgartiriladi:

Yaxshi ot badnomlig' birla
chiqarg'il o'lgucha,

Ey Navoiy, o'zni yaxshi ot
bila badnom etib. (57-g'azal, 9-bayt)

Ushbu baytda "Yaxshidan bog' qolur, yomondan dog" maqolining mazmuni saqlangan holda so'zning shakli o'zgargan. "Badoye' ul-vasat" devonidagi g'azallarning sematik teglari bazasini yaratish jarayonida devonda qo'llanilgan ellikdan ortiq xalq

G'azal, bayt	Mazmunan mos kelgan maqollar
Yaxshi ot badnomlig' birla chiqarg'il o'lgucha, Ey Navoiy, o'zni yaxshi ot bila badnom etib. (57-g'azal, 7-bayt)	"Yaxshidan ot, yomondan dod qoladi"
Ishqing bosh ursa zor tanimdin, emas ajab, Xoshok ichinda shu'lani bo'lg'aymu yoshurub. (66-g'azal, 5-bayt)	"Kasalni yashirsang isitmasi oshkor qiladi"
Umr qasrin necha kun tutqil g'animatkim, darig', Xush binodur, poydor ermas vale bunyodi ko'p. (67-g'azal, 8-bayt)	"Umrni g'animat bil"
Boshim chu gardu ko'zum ko'rsen siz o'lmadi bot, Qoshingda bosh ko'tarib, ko'zo charg'a qo'ymas uyot. (74-g'azal, 1-bayt)	"Uyat o'limdan qattiq"
Falakning pardai zaylin bukim qildi shafaq gulrang, Magarkim er yuzidin ko'z yoshim xunobi toshibdur. (144-g'azal, 6-bayt)	"Ko'z yoshi toshni eritar", "Yosh ko'zdan chiqmaydi, ko'ngildan chiqadi"
Tilar Laylini Majnun, dilbarin miskin Navoiy, vah, Kerak bulbulg'a gul, devonag'a yori pariypaykar. (161-g'azal, 9-bayt)	"Bulbul gulga oshiq, gul – sanamga"
Derlarki, og'iz o't desa kuymas, vale bu oh Chun sabt bo'lsa, xoma-yu daftarni kuydurur. (164-g'azal, 5-bayt)	"Og'iz o'tdan emas oh- vohdan kuyar"

Navoiy yaratgan hikmatli so'z va iboralar xalq maqollariga aylanib ketgan bo'lsa, obrazli badiiy iboralar xalqning ibratli hikmatlariga aylangan va o'zbek tili

frazelogiyasini boyitgan. Bunday birikma va iboralar orqali u ijtimoiy hayotdagi voqea – hodisalarining xalq donoligiga xos tipik xususiyatlarni umumlashtirib, qisqa –

lo‘nda va mazmunli ifodalash namunalarni ko‘rsatdi va Navoiy o‘zining g‘azallari orqali o‘zbek adabiy tilining bitmas-tuganmas boyligini ko‘rsatdi, uning istiqbollarini kelgusi taraqqiyot yo‘llarini belgilab berdi. Navoiy g‘azallarda: *tilimni lol etib, olur hushingni. jon etti og‘zimga, mashaqqat chektim, jon taloshur, kulini ko‘kka sovurdin, boshga chiqmoq, toshdek ko‘nglin oning mum qil, yuz qarolig‘, oqardi boshim, ko‘nglum ochilur, bersa emdi pand, jon berib, iki yuzlik* kabi ko‘plab iboralardan foydalangan.

Bir sinonimik qatorni tashkil qiluvchi iboralar o‘zaro obrazlilik darajasiga ko‘ra farqlanadi. Masalan, *chok aylab iborasidan*

devonda bir necha marotaba foydalanilgan: *Sarg‘arib ashkin to‘kub, mendek yaqo chok aylamish; chok-chok.*[7] *aylab* ko‘ngulni, tilni aylab yuz tilim; Buki hijron tig‘idin ko‘ksumni *yuz chok aylading*; Ichkaridin ko‘kragimni *sar-basar chokayladi* kabi misralarida *chok* aylading iborasi bir ma‘noni anglatga-da, ammo obrazlilik darajasiga ko‘ra farq qiladi. Ushbu iboralarning so‘nggisi ma‘no darajasining kuchliligi, obrazlilik va ifodaliligi jihatidan ajralib turadi. Iboralar ma‘nosidagi ana shu nozik jihatlar ham Navoiy e‘tiboridan chetda qolmagan va shoir baytda iboralarni obrazlilik darajasiga ko‘ra ketma-ket qo‘llagan.

Quyida “Badoye’ ul – vasat” devonida uchragan iboralar tahlili berilgan:

Bayt	Mazmunan mos ibora
Ki ishq shu‘lasi o‘t soldi xonumonim aro	Bor budiga o‘t qo‘ymoq
Ishq o‘ti ichra har dam kul bo‘lurmen o‘rtanib	Ishqida kul bo‘lmoq
Soldi o‘t ko‘nglumg‘avu orom tutti g‘ayrila	Ko‘ngliga o‘t solmoq
Har zamon ko‘nglum qotig‘ ermas dema, ey siymbar	Ko‘ngli qattiq
Chun dudi ohim uchqunini ko‘kka etkurub	Ohi ko‘kka etmoq
Qoshingda bosh ko‘tarib, ko‘z ocharg‘a qo‘ymas uyot	Bosh ko‘ratmoq, Ko‘z ocharga qo‘ymaslik

Xulosa. Devondagi g‘azallarda o‘ziga xos tarzda xalq maqollari va iboralarning qo‘llanganligi baytlarning ravonligi, o‘ynoqi ohangda bitilganligi, etakchi g‘oyani o‘quvchiga teran etkazish bilan ajralib turadi. So‘z mahoratidan foydalanib insonning murakkab ruhiy holatlari tasvirini kishi ko‘z o‘ngida gavdalandirishi o‘ziga xoslik kasb etadi. Navoiy yaratgan hikmatli so‘z va iboralar xalq maqollariga aylanib ulgurgan va o‘zbek tili frazeologiyasini[8]. boyitgan. Navoiy turg‘un birikma va iboralar, hikmatlar orqali xalq donoligiga xos tipik xususiyatlarni umumlashtirib, qisqa – lo‘nda va mazmunli ifodalaydi, o‘zbek adabiy tilining bitmas-tuganmas boyligini ko‘rsatdi, uning istiqbollarini kelgusi taraqqiyot yo‘llarini belgilab berdi.

Adabiyotlar

- 1.Husan Maqsud. Oshiq sharhi holi ifodasida badiiy san’atlarning o‘rni. Maqola. 2015. – 2 b.
2. Boltaboyev H. Sharq mumtoz poyetikasi –Toshkent O‘zbekiston 2008. –9 b.
- 3.Isoqov Yo. Navoiy poyetikasi. – Toshkent. Fan nashriyoti. 1983.– 112 b.
- 4.Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik – Toshkent. Tamaddun. 2018. – 422 b.
- 5.Husayniy Atoulloh Badoyi’ us-sanoyi’ XI asr
6. Navoiy A. Badoye’ ul-vasat. – Toshkent. Tamaddun. 2011. –170 b.
7. Kononov A., Qayumov P., Shukurov Sh., Hayitmetov H., Bektemirov H., Karimov Q. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 3-jild – O‘zbekiston. Fan nashriyoti, 1983. – 473 b.
- 8.Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. O‘qituvchi. 1965. – 402 b.

ОКСЮМОРОНЫ В ПОЭЗИИ О.Э. МАНДЕЛЬШТАМА

MANDELSHTAM POEZIYASIDA OKSUMORONLAR

OXUMORONES IN O.E. MANDELSHTAM

Л.В. Половина

Annotatsiya. Maqola adabiyotda oxymoronlardan foydalanishga bag'ishlangan. Ishda O. E. Mandelstamning she'riy ijodida oksimoronlar ko'rib chiqiladi. Ularning mohiyati shoirning tarixiy-madaniy rivojlanishi va dunyoqarashi, dunyodagi tushunarsiz narsalarni o'rganishga bo'lgan urinishlari bilan doimiy aloqada to'liq amalga oshirilganligi ko'rsatilgan. Ko'rib chiqilgan oksimoronlar Mandelstam dunyosining til rasmining o'ziga xosligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, ifoda vositalari, san'at asarlari, she'riy matn, oxymoron, O. E. Mandelstam.

Annotation. The article is devoted to the use of oxymorons in fiction. The paper examines the oxymorons in the poetic work of O.E. Mandelstam. It is shown that their essence is fully realized in constant internal connection with the historical and cultural development and worldview of the poet, his attempts to know the inexplicable in the world. The considered oxymorons emphasize the individuality of Mandelstam's linguistic worldview.

Key words: linguistics, means of expression, artwork, poetic text, oxymoron, O.E. Mandelstam.

Аннотация. Статья посвящена использованию оксюморонов в художественной литературе. В работе рассматриваются оксюмороны в поэтическом творчестве О.Э. Мандельштама. Показано, что их сущность в полной мере реализована в постоянной внутренней связи с историко-культурным развитием и мировоззрением поэта, его попыток познать необъяснимое в мире. Рассмотренные оксюмороны подчёркивают индивидуальность языковой картины мира Мандельштама.

Ключевые слова: лингвистика, средства выразительности, художественное произведение, поэтический текст, оксюморон, О.Э. Мандельштам.

Средства выразительности придают речи яркость, усиливают её эмоциональное воздействие, привлекают внимание читателя и слушателя к высказыванию. Средства речевой выразительности многообразны. Выделяются фонетические (звуковые), лексические (связанные со словом — лексемой), синтаксические (связанные со словосочетанием и предложением), фразеологические (фразеологизмы), тропы (обороты речи в переносном значении) изобразительные средства. Они используются в разных сферах общения: художественной, публицистической, разговорной и даже научной речи. Особую роль играют средства выразительности в художественной речи. [1].

К лексико-синтаксическим средствам художественной выразительности, которые помогают автору создать художественный образ, а читателю войти в мир художественного произведения и раскрыть авторский замысел, относятся оксюмороны.

Оксюморон — прием, когда одно понятие определяется через свою невозможность. В результате оба понятия отчасти теряют смысл, и образуется новое значение. Особенность оксюморона в том, что он всегда провоцирует смыслопорождение: читатель, столкнувшись с вопиюще невозможной фразой, начнет «достраивать» смыслы. Писатели и поэты часто пользуются этим приемом, позволяющим сказать о

чем-то кратко и емко. В ряде случаев оксюморон бросается в глаза («Живой труп» Л. Н. Толстого, «Горячий снег» Ю. Бондарева), в других он может быть менее заметен, обнаруживает себя при более вдумчивом прочтении («Мертвые души» Н. В. Гоголя – ведь у души нет смерти, «мертвая зелень ветвей» у пушкинского анчара – ведь зеленая листва у дерева знак жизни, а не смерти). Огромное число оксюморонов мы найдем в поэзии А. Блока, А. Ахматовой и других корифеев русской поэзии. [3]

О. Мандельштам – блестящий мастер слова, его поэтический лексикон представлен в изящной, изысканной манере, которая под силу редкому поэту. Технология его творчества, богатство языка, недосказанность в отчётливо зримой форме оказывают сильное влияние на читателя.

Использовать оксюмороны Мандельштам начинает уже в раннем творчестве. Он ломает привычные сочетания и создает свой неповторимый язык, который не сочетается с общепринятыми стилистическими нормами. Исходя из отобранных нами оксюморонов, стоит сказать, что в поэтических текстах О. Мандельштама они обусловлены восприятием, непосредственным отражением объективной реальности органами чувств. Почти все оксюмороны построены по стандартной схеме: прилагательное + существительное, в прямом значении имеющих взаимоисключающий характер.

В стихотворении «Звук осторожный и глухой...» главный, вводный оксюморон — «немолчный напев глубокой тишины» окружен в ранней лирике подобиями и вариациями: «Музыка твоих шагов в тишине лесных снегов», «дум туманный перезвон», «тишины тимпан», «восторженная тишь», «И отточен их звук тишиной» (о дождевых каплях). [4]

В стихотворении «Век мой, зверь мой, кто сумеет...» использован оксюморон «горячая рыба»:

Кровь-строительница хлещет
Горлом из земных вещей
И горячей рыбой мечет
В берег теплый хрящ морей.

Необходимо отметить, что рыба не может быть горячей, потому что рыба – хладнокровное водное позвоночное животное.

«В стихотворении мы наблюдаем смерть века, который захлебнулся в жестокости и крови. Мотив перелома, постоянное упоминание костей говорят о том, что прошлое убито... Образ эпохи перекликается с образом природы. Она выступает здесь как олицетворение прошлого века. Она становится символом времени. Природа – вещь непостоянная, как и время, а именно она стала еще и символом перемен: «И горячей рыбой мечет в берег теплый хрящ морей». [6] Мир не будет прежним, прошлое убито новым временем, в котором даже рыба горячая.

Аналогичный оксюморон «жаркая могила» мы можем увидеть в следующих строках:

Возможна ли женщине мертвой
хвала?

Она в отчуждении и в силе,
Её чужелюбая власть привела
К насильственной жаркой могиле.

Стихотворение «Возможна ли женщине мертвой хвала?...» посвящено Ольге Ваксель, которая была дорога поэту. В сентябре 1932 г. она уехала в Норвегию со своим мужем-дипломатом и через два месяца застрелилась. Смерть Ольги стала для Мандельштама чем-то вроде конца мелодии, которую эта женщина несла в себе и в то же время в стихотворении происходит своего рода переселение душ: Ольга покидает могилу для того, чтобы продолжить жизнь в памяти поэта, поэтому могила не холодная, а жаркая.

Оксюморон «одинокое множество звезд» можно встретить в стихотворении «Были очи острее точимой косы...»:

Были очи острее точимой косы –
По зегзице в зенице и по капле
росы,–

И едва научились они во весь рост

Различать одинокое множество звёзд.

Слово «множество» толкуется как очень большое количество, число кого-нибудь или чего-нибудь, а слово «одинокый» как один без других, отделенный от других, себе подобных. «Лексический оксюморон «одинокое множество (звезд)» подчеркивает отсутствие коммуникации между самими звездами...» [8]

Интересен оксюморон «крахмальная нищета», который Мандельштам использует в стихотворении «В лицо морозу я гляжу один...»:

А солнце щурится в крахмальной нищете –

Его прищур спокоен и утешен...

Десятизначные леса – почти что те...

И снег хрустит в глазах, как чистый хлеб, безгрешен.

Как может нищета быть крахмальной? Известно, что в XVIII-XIX в.в. строгие нормы общественного благоприличия дворян требовали только безукоризненного крахмального белья, нищие о крахмале даже и не слышали.

И в заключение обратимся к стихотворению «Петербургские строфы». Особенность данного примера состоит в том, что автор использует в нем сразу три оксюморона:

А над Невой — посольства полумира,

Адмиралтейство, солнце, тишина!

И государства жёсткая порфира,

Как власяница грубая, бедна.

В этих строках привлекает внимание оксюморон «жёсткая и бедная порфира». Порфира, пурпурная мантия монарха, почему-то бедна. Да и ещё и

жёсткая! Не может парадный церемониальный наряд, символ власти монарха, быть жёстким. Здесь мы наблюдаем двойной оксюморон. Дальше порфира сравнивается с власяницей, грубой волосяной одеждой, с помощью которой умерщвляли плоть. Получается тройной оксюморон, да ещё и с усилением – «грубая».

«Петербургские строфы» написаны в январе 1913 года. Революция уже витала в воздухе, и вся творческая интеллигенция это чувствовала. Зная это, легко понять сравнение – жёсткая порфира символизирует, естественно, монаршую власть, которая для простого народа – власяница, не дающая спокойно жить. Мало того, что порфира жить не даёт, так она ещё и обеднела, чем и вовсе лишилась право сильного.

Таким образом, употребление оксюморонов О.Э. Мандельштамом оправдано, правда не всегда легко читаемо. Блок отмечал в своих записных книжках: «Его стихи возникают из снов – очень своеобразных, лежащих в областях искусства только». [7] Возникавшие из пророческого понимания бытия, стихи Мандельштама очень медленно открываются читателю. Из стихов Мандельштама лишь немногие поддаются пересказу: слишком тесно со своим единственным положением в стихе связаны первоначальный и побочные смыслы слов, игра ими, метафоры и ассоциации.

Оксюмороны Мандельштама - это выражение мыслей поэта о мире. Они вызывают у читателя определенные ассоциации, позволяют подчеркнуть необычность не только лирического героя, но и самого поэта, его противоречивые отношения с действительностью, сложность мироощущения.

Литература:

1. Лазарева О. А. Средства художественной выразительности в поэзии местных авторов / О. А. Лазарева, Н. Н. Щипунова. // Юный ученый. - 2019. - № 8 (28). - С. 8-12. Режим доступа: URL: <https://moluch.ru/young/archive/28/1542/>.

2. Ласкин А.С., Нерлер П.М. «Возможна ли женщине мертвой хвала?» Воспоминания и стихи Ольги Ваксель - Записки Мандельштамовского общества, выпуск 20 - Российский государственный гуманитарный университет, Москва, 2012.
3. Николаев А. И. Основы литературоведения: учебное пособие для студентов филологических специальностей. – Иваново: ЛИСТОС, 2011. – с. 145.
4. Тоддес Е. Смыслы Мандельштама (Первая глава из неопубликованной книги). / Новое литературное обозрение. – 2014. - № 6 (130) . Режим доступа: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/130_nlo_6_2014/article/11217/
5. Шестакова Э. Г. Оксюморон как категория поэтики (на материале русской поэзии XIX – первой трети XX в.в). – Донецк : НОРД-ПРЕСС, 2009. – 209 с.
6. Ирхина К. Анализ стихотворения «Век» (О.Э. Мандельштам). Режим доступа: <https://litrekon.ru/analiz-proizvedenij/vek-mandelshtam/>
7. Громов П. - А. Блок. Его предшественники и современники. Л. 1986. с. 111
8. Гутрина Л.Д. От текста — к личности автора: постижение творческой индивидуальности писателя на уроке («Были очи острее точимой косы. . . » О. Э. Мандельштама) // Филологический класс. 2013. № 4 (34). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ot-teksta-k-lichnosti-avtora-postizhenie-tvorcheskoy-individualnosti-pisatelya-na-uroke-byli-ochi-ostree-tochimoy-kosy-o-e-mandelshtama>

MUQIMIY IJODIGA YANGICHA MUNOSABAT

НОВЫЙ ПОДХОД К ТВОРЧЕСТВУ МУКИМИ

A NEW APPROACH TO MUKIMI'S WORK

Q.U.Pardayev

Annotatsiya. Muhammad Aminxo'ja Muqimiy asarlarining nashrlari matnini shoir dastxat bayozlari bilan qiyoslaganda, aksariyat she'riy asarlar matni asliyatga muvofiq emasligi ma'lum bo'ldi. Chunki sho'ro davri mafkurasi talabidan kelib chiqib, shoirning diniy-tasavvufiy mavzudagi she'rlari tahrirga uchradi, qisqartirildi. Hajviy asarlar matnidagi kuchli ijtimoiy tanqidiy bayt va bandlar ham tushirib qoldirildi. Natijada, tahrir qilingan asarlar mazmun-mohiyatga zid talqin qilindi.

Kalit so'zlar: Satira, nashr, shoir, misra, bayt, adabiy muhit, uslub, talqin, tahrir, qo'lyozma, g'azal, she'r.

Аннотации. Посравнение в произведениях Мухамада Аминходжа Мукимии с его рукописний и с реалной работе наблюдался несовпадения. Потому что времена советского союза по идеологическом вопросам написана была писателем стихотворение пришлось отредактировать. В сатирических произведениях была указана писателем отрицательное моментом пришлось сократить. В результате отредактированное произведение неправильное в общих смыслах.

Ключевые слова: Сатира, редактирование, интерпретация, рукопис, газел, редакция, поэт, строка, строфа, литература, стихотворение, стиль.

Annotation. Comparing the current text of the works of Mohammad Aminkhoja Mukimi with handwriting bayaz of poet do not correspond to the original. Because of the ideology of Soviet Union poet's poems on the religious and mystical nature have been amended and shortened. Strong social critical verses in the texts of comedic works of poet were also dropped down. As a result, the edited work was interpreted against the essence.

Key words: poet, interpretation, line, gazelle, stophe, editing, literary environment, edition, manuscript, poems, satirical, style.

Muhammad Aminxo'ja Muqimiy | markazida bo'lgan. Ma'lumki, shoir ijod asarlari har doim mutaxassislar diqqat | namunalari yuzasidan ko'plab tadqiqotlar

yaratilgan. Taassufki, ularda Muqimiy asarlari sho'ro davri mafkurasi talabiga ko'ra bir tomonlama talqin qilingan. Natijada shoir nazmiy merosi o'zining asosiy mohiyatidan uzoqlashtirildi. Ya'ni asarlari tahrirga uchradi, qisqartirildi, manbalarda qolib ketdi. Bu esa, o'z navbatida, shoir adabiy merosini yangicha mezonlar asosida xolis va haqqoniy o'rganish zaruratini kun tartibiga qo'yadi.

Sho'ro davri mafkurasiga ko'ra muqimiyshunos olimlar tadqiqotlarida shoir ijodining quyidagi jihatlari ataylab buzib ko'rsatildi. Birinchidan, shoirning diniy-tasavvufiy ruhdagi aksariyat she'riy asarlari nashr etilmay qoldi. Ikkinchidan, Muqimiyning boy, savdogar, qozilarga qarshi qilib ko'rsatish tadqiqotlar uchun ustuvor vazifa etib belgilandi. Uchinchidan, Muqimiyning "Saroy adabiyoti" va an'alariga bo'lgan munosabati noto'g'ri talqin qilinib, ulardan sinfiy kurash alomatlari izlandi.

Shoirning turli janrlardagi lirik she'rlari singari "Darig'o mulkimiz", "Hajvi Bekturboy", "Dar mazammati zamona", "Ho'qandlik bir boyning sha'niga Muqimiy shoirning aytkon she'ridur", "Veksil", "Dar mazammati qurbaqa", "Sayohatnoma" kabi ko'plab ijtimoiy-siyosiy mavzulardagi hajviy asarlarining tahrir qilinib, qisqarishlar bilan nashr etilishi buning isbotidir. Jumladan, Zavqiyning "Veksil" sarlavhali g'azaliga Muqimiy muxammasi shoir asarlar to'plamining eng so'nggi nashrida (377-sahifa) 5 band holda uchraydi. O'zFA Shlda saqlanayotgan 7521- raqamli Muqimiy dastxat bayozining 59^a-sahifasida esa 6 band. Nashrdan tushirib qoldirilgan band quyidagicha:

*To o'tdi Rusiyoga Farg'onaning xiroji,
Vojgun bo'lub yiqildi xonlarni taxtu toji,
Har lahzai digar kun g'aybi falak mizoji,
Qoldi rivoj olmay Xo'qand zarb royiji,
Bo'ldi zaif islom, kofir zamoni chiqdi.*

Xo'sh, bu muxammasning yozilishiga sabab nima edi? Ma'lumki, chor Rossiyasi o'zbek xalqi boshiga qanchadan-qancha og'ir kunlarni soldi. Shunday ekan, bu kulfatlar nafaqat tarixchilar, balki davr shoirlari asarlarida ham haqqoniy tasvirlandi. Muqimiyning mazkur muxammasi chor mustamlakachilarining

o'z manfaati yo'lida yurgizgan pul islohoti haqida edi. Nashrdan tushirib qoldirilgan misralarda chor mustamlakasi o'rnatgan qonun-qoidalarga qarata aytilgan shoir iztiroblari aks etgan edi. Umuman, muxammasda xalq pulining iste'moldan chiqishi, natijada ulusning talanishi, narx-navoning oshishi, savdo-sodiq ishlaridagi tartibning buzilishi haqida so'z yuritiladi.

Muqimiyning "Turkiston viloyatining gazet" 1903 yil 15 yanvar, 2-sonida 31 baytli "Ho'qandlik bir boyning sha'niga Muqimiy shoirning aytkon she'ridur" sarlavhali hajviy asari berilgan. Negadir, barcha Muqimiy asarlar nashrida she'ning nomlanishi "Voqeai ko'r Ashurboy hoji" deb nomlangan. Muqimiy asarlar nashrida she'ning 2-, 7-, 15-bayti quyidagicha berilgan:

Ashurboydin eshiting qissae,

Ayo ey bu Farg'onada nomdor.

Ko'rub dedilar: boy ekan, qochiring,

Ashur ko'r o'zi ham bo'lub beqaror.

Sekinroq gapir, men Ashurboy – dedi.

Qochib o'turibman, senga intizor.

Mazkur baytlarni "Turkiston viloyatining gazet"da esa bu tarzda o'qiymiz:

Eshiting o'shal boydin qissae,

Ayo ey bu Farg'onada nomdor.

Ko'rub dedilar: boy ekan, qochiring,

Oyog'ida kishan qochururg'a ozor.

Sekinroq gapir, men falonboy – dedi.

Qochib o'turibman, senga intizor.

Ko'rinib turibdiki, biron joyda Ashurboy obrazi yo'q. She'r misralari noshirlar tomonidan tahrir qilinib o'zgartirilgan. Shundan so'ng, hajviy she'rga "Voqeai ko'r Ashurboy hoji" deb sarlavha qo'yilgan. She'ning 26-bayti sho'ro davri mafkurasiga ko'ra quyidagicha qayta yozilgan:

Haqorat qilingan kishilar qolib,

Topib boy so'zi bunda zo'r e'tibor.

Bayt haqida adabiyotshunos A.Abduq'afurov bunday yozgan edi: "Ushbu satirada alohida diqqatga sazovor yana bir bayt bor. Unda shoir "boy so'zi" "zo'r e'tibor" topishining asl sabablaridan biriga – pul, oltinning u tuzumda hal qiluvchi rolga aniq ishora etadi. Ashurboy hoji "g'ubor"ni yuvish uchun barcha amaldorga "nihoniy" oltin-kumushlar ("siymu zar")ni

“suv kabi” ishlatadi, pora beradi”[1.14]. Boshqa muqimiyshunoslar fikri ham shunga mutanosib. Aslida “Turkiston viloyatining gazet”da bayt bunday edi:

*Eshonlar qolib dukchini aybig'a,
Bu odam uyatig'a ahli tujjor.*

Bunday tahrir qilinib, misralari qayta yozilgan she'riy asarlar Muqimiy asarlar nashrida ko'plab uchrashini ta'kidlash kerak. Bunday holni shoirning “Dar mazammati zamona” sarlavhali ijtimoiy-siyosiy mavzudagi she'ri misolida ham kuzatish mumkin. Afsuski, she'r matni Muqimiy asarlari tabdil nusxalarida 10 bayt holda bo'lib, 7 bayti tashlab ketilgan. Bu esa shoirning chor mustamlakasiga bo'lgan tanqidiy qarashining yashirilishiga olib kelgan. Misol uchun, nashrlardan tushirib qoldirilgan she'rning 2-, 3-bo'lib keluvchi baytlari O'zFA Shlda saqlanayotgan Muqimiyning 1325- raqamli dastxat bayozida (120^a – sahifa) quyidagicha keladi:

*To'lib cherkas, qizilbosh, armanilar
shahrimiz ichra,
Musulmonlar tahipo yaxshilar ko'zdin nihon bo'ldi.*

*Hamiyat aylab Ahmadjon turib tujjor ahlidin,
Shijoatdin tanida har sari mui sinon bo'ldi.*

Qo'qon adabiy muhiti ijodkorlarining “Viktor” turkumidagi hajviy asarlari ham o'sha davr manzaralari tasviriga qaratilgan. Muqimiy ham Zavqiy, Muhyi, Zoriy, Muhayyir va Qoriy singari bu mavzuda “Hajvi Bekturboy”, “Hajvi Bektur”, “Voqelai Bektur” hajviy she'rlarini yozgani mutaxassislariga ma'lum.

G'.Karimov “Hajvi Bekturboy” hajviyasining yozilish tarixi, Bekturboy firibgarliklari haqida so'z yuritib, Muhyining mazkur turkumdagi she'ri haqida bahstlab fikrlar bildiradi: “Muhyi satiralari uchun feodal-klerikal adabiyotning g'oyaviy yo'nalishi, diniy mazmun, panislomistik ruh xosdir... Temani ishlashda, talqin qilishda Muqimiy Muhyiga prinsipial zid turadi.”[2.200]. Izlanishlarimiz natijasida bunday biryozlama talqinlar asossiz ekanligini ko'rsatmoqda. “Muqimiy asarlar to'plami”da “Hajvi Bekturboy” hajviyasi 4 band bo'lgani holda 2 bandi tushirib qoldirilgan. Natijada asarning asosiy

g'oyasi soyada qolib ketgan. Aslida esa mazkur hajviya “Zapiski Vostochnogo otdeleniya imperatorskogo Russkogo Arxeologicheskogo obshchestva” to'plamining 1894 yildagi IX tomida 6 band holda uchraydi. Muqimiy asarlari nashrlaridan tushirib qoldirilgan bandlar quyidagicha:

*Shikva qilsam joizdir, zamonalar na bo'ldi?
Botil mazhab muravvaj, musulmonlar xor bo'ldi.*

Bektur tutgan ishiga yurak-bag'rim qon bo'ldi,

Kimki sanga pul berdi, ko'p yaxshi deb qo'l qo'ydi,

Bir umr ani ishi armon ekan, Bekturboy.

Bo'lmas duo ijobat betaqvou betoat,

Ko'rmas jannat yuzini har kimda yo'q diyonat,

*Mo'min qullar qilmaydur amonatga xiyonat,
Arzon emas beillat, qimmat emas behikmat,*

Noinsofu betavfiq, olg'on ekan, Bekturboy.

Shoir “Shikva qilsam joizdir, zamonalar na bo'ldi?”-deya o'sha davr ijtimoiy muhiti, undagi tartib-qoidalar to'g'risida, jamiyatdagi chor hukumati o'rnatgan adolatsizliklar haqida bong uradi. Musulmonlarning kofirlar zulmidan xor bo'lishi-yu, Bekturning firibgarliklari shoirning haqli e'tiroziga sabab bo'ladi.

Adabiyotshunos R.Tojiboev ham “Hajvi Bekturboy” muxammasining tushirib qoldirilgan ikki bandini keltirib, bunday yozadi: “Mazkur bandlar Muqimiy asarlarini nashrga tayyorlovchilar tomonidan shoirning chop etilgan to'plamlariga nega kiritilmagani bizga qarong'u. Taxminimizcha, ulardagi chor Rossiyasi istilosiga munosabat (“zamonalar na bo'ldi?”, Botil mazhab muravvaj, musulmonlar xor bo'ldi”) fikrlar g'oyaviy-siyosiy jihatdan “ehtiyotkor” bo'lgan noshirlarni cho'chitgan bo'lishi mumkin” [3.79]. Muqimiy ijodiga biryozlama yondashuvni shoirning turkum ijtimoiy-siyosiy mavzulardagi she'riy asarlari talqinida ko'ramiz. Bu esa, Muqimiyni boy, savdogar, qozi va din peshvolariga qarshi qilib ko'rsatishda kuzatiladi. Misol uchun, shoirning “Sayohatnoma” asari talqini buning isbotidir. “Sayohatnoma”ning “Qo'qondan Shohimardonga” qismining 8-

bandi barcha Muqimiy asarlari joriy nashrlarida quyidagicha berilgan:

*Unda bo'lus G'ozini dedi,
Ham mufti, ham qozini dedi,
Yurt barcha norozini dedi,
Qilg'on ishi ozor ekan.*

Mazkur band talqini haqida dastlab adabiyotshunos H.Yoqubov bunday yozgan edi: "Shoir bu erdan Do'rmancha mavzuiga o'tadi. Bu erning bo'lusi ham Iso sarkordan sira qolishmaydi. U, ertayu kech ko'knori ichib, badmast holda yuradi va bir necha mansabni o'z qo'liga kiritib olgan." [4.99]. A.Abdug'afurov fikri ham xuddi shunday: "Qishloqdagi barcha mansablarni egallab olgan amaldorlarning zolimligi, "ozor" berishi, "yurt"ning esa "norozini"ligi kabi katta ijtimoiy mazmun quyidagi bandda to'g'ridan-to'g'ri yaxlit va dangal ifodalangan." [5.65]. Professor G'.Karimov esa mazkur band talqiniga batavsilroq to'xtaladi: "Do'rmancha qishlog'ining hokimi ham yaramas fe'l-atvori bilan Hoji Isodan qolishmaydi. Shuning uchun u ham Muqimiy tanqididan omon qolmaydi. Do'rmonchada volost' hokimi ("bo'lis boshlig'i") bo'lib turgan G'ozini ismli kishi zolimlik bilan shuhrat qozongan, el-yurt nafratiga uchragan edi." [6. 121].

Ko'rinadiki, deyarli muqimiyshunos olimlar fikrlari bir xil. Qanday qilib bo'lmasin qozini, mufti, hojilarga salbiy munosabat bildirilish kerak. Endi mazkur bandning aslyatdagi (O'zFA Shlda saqlanayotgan 6352- raqamli bayoz, 181^b) bandini keltiramiz:

*Anda bo'lus hojini dedi,
Ham mufti ham qozini dedi,
Yurti hamma rozi dedi,
Bechora beozor ekan.*

Umuman, davr talabi nuqtai nazaridan bandning barcha misralari tahrir qilingan. Natijada muallifning mufti, hoji va qozilar haqidagi rost gaplari yolg'onga

do'ngan, matn aslyatdan mutlaq yiroqlashgan. Aslida esa mazkur bandda G'ozini obrazining o'zi yo'q.

Muqimiyshunoslar tilga olgan badkor Hoji Iso kim? Bu savolga javob topish uchun mazkur asarning 5-bandiga e'tibor qaratamiz. Muqimiy asarlari joriy nashrlarida band quyidagicha keladi:

*Mingboshilik kimning ishi,
Desam, dedi bedonishi,
Bir "Qo'shtegirmonlik kishi,
Xo'ja Iso badkor ekan.*

Aslyatda:

*Mingboshilik kimning ishi,
Desam, dedi bir donishi,
Bir "Qo'shtegirmonlik" kishi,
Xo'ja Iso bekor ekan.*

Ta'kidlash joizki, Muqimiy asarlar nashrining ba'zilarida 4-misrasi "Xo'ja Iso sarkor ekan" shaklida uchraydi. Ko'rinadiki, bandning 2-misrasidagi "*bir donishi*" so'zining "*bedonishi*"ga aylantirilishi muallif badiiy niyati butunlay teskari talqin etilishiga olib kelgan. 4-misradagi "*bekor*" so'zi "*badkor*", "*sarkor*" tarzida tahrir qilinishi misralar mazmuniga mos emas. Band misralari mazmunidan ma'lumki, Muqimiy so'rayapti. Bu joyning mingboshisi kim? Shunda bir donish odam bir "Qo'shtegirmonlik" kishi ekanligini aytib, Xo'ja Iso mingboshilik lavozimidan bo'shagani ta'kidlanmoqda.

Xullas, Muqimiyning "Veksil" muxammasi o'z mohiyatidan uzoqlashtirilib talqin etilganligi, "Dar mazammati zamona", "Sayohatnoma", "Ho'qandlik bir boyning sha'niga Muqimiy shoirning aytkon she'ridur", "Hajvi Bekturboy" sarlavhali asarlari matni tahrir qilinib, joriy nashrlardan tushirib qoldirilgan bandlari yangicha mulohaza yuritish, muhim umumlashma xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуғафуров А. Муқимий сатираси. Тошкент.: Фан, 1976. Б.14.
2. Каримов Ғ. Муқимий ҳаёти ва ижоди. (Монография). – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.
3. Тожибоев Р. Бир адабий чалкашлик хусусида. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. №6.-Б. 79.
4. Ёқубов Ҳ. Демократ шоир. // Шарқ юлузи, 1953. №9.- Б. 99.
5. Абдуғафуров А. Муқимий сатираси. – Т.: Фан, 1976.-Б.65.
6. Каримов Ғ. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1987. Б. 121.

MIFOLOGIK TASAVVURLAR VA ZAMONAVIY EPIK TALQIN XUSUSIDA
О МИФОЛОГИЧЕСКИХ ОБРАЗАХ И СОВРЕМЕННОЙ ЭПИЧЕСКОЙ
ИНТЕРПРЕТАЦИИ

ON MYTHOLOGICAL IMAGES AND MODERN EPIC INTERPRETATION

F.Qurbonova-o'qituvchi, Qo'qon DPI

Annotasiya. Maqolada Isajon Sultonning "Xazinabon" hikoyasidagi Xizr obrazining badiiy talqini va muallifning bu boradagi mahorati masalasida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: xalq og'zaki ijodi, folklor, mif, mifologiya, mifologik obraz, mifologik motiv, safar motivi, Xizr obrazi, yozuvchi uslubi.

Аннотация. В статье рассматривается художественная интерпретация образа Хызра в повести Исаджона Султана «Казначей» и мастерство автора в этом плане.

Ключевые слова: фольклор, фольклор, миф, мифология, мифологический образ, мифологический мотив, мотив путешествия, образ Хызра, писательский стиль.

Annotation. The article discusses the artistic interpretation of the image of Hizr in Isajon Sultan's story "Treasurer" and the author's skill in this regard.

Keywords: folklore, folklore, myth, mythology, mythological image, mythological motif, travel motif, Khizr image, writer's style.

Hozirgi davr kashfiyotlari-yu adabiyotdagi benazir tavsiflar, maftunkor o'xshatishlar, betakror voqealar tasvirlari bari-barisi bashariyat tafakkurining eng rivojlangan bosqichi namunalari sifatida qaraladi. Bugungi adabiyot inson hayoti va insonning olam va odamga munosabatlarini badiiy buyoqdorlikda talqin qilishi bilan insoniyatning badiiy - estetik ehtiyojlarini qondirib kelmoqda. Badiiy adabiyotdagi voqea va hodisalarni bu kabi jozibador uslubda tasvirlash qachon paydo bo'lgan? Yozuvchilarimiz tafakkurida voqelikni go'zal ifodalash qachondan boshlab san'at darajasiga ko'tarilgan? Bu kabi savollar badiiy adabiyotning tasvir ob'yekti va badiiy tafakkur tadrijiy takomili borasida jiddiy o'ylab ko'rish lozimligini taqazo etadi.

Ma'lumki, badiiy adabiyotning ibtidosi qadimgi ajdodlarimizning og'zaki badiiy ijodiyotiga borib taqaladi. Xalq og'zaki ijodi yozma adabiyotning beshigi vazifasini o'tagan. Qadimgi ajdodlarimiz dastlab o'z badiiy mushohadalarini og'zaki tarzda ifoda etishgan. Folklorshunoslar yakdillik bilan arxaik shaklidagi og'zaki asarlarni adabiyotning ilk namunalari sifatida baholaydilar[1]. Folklorshunos

O.Qayumovning yozishicha, arxaik mifologiyadagi tabulashtirish an'anasi insonni inson haqida hikoya qilishini taqiqlagan. Badiiy tafakkurning ilk tasvir ob'yektida aks etgan badiiy obraz mifologik mohiyat kasb etib, tashqi ko'rinishi butunlay g'ayri tabiiy maxluq sifatida tasvirlangan.

Mifologik obrazlar tafakkur tadriji davomida asta - sekinlik bilan gibrid qiyofa(yarmi hayvon, yarmi g'ayri tabiiy maxluq), keyinchalik zoomorf qiyofa (jonivorlar, ilon-ajdar, kaptar singari), tafakkurning keyingi bosqichlarida qurama(yarmi odam yarmi ot, yarmi odam yarmi ho'kiz, yarmi odam yarmi baliq) va nihoyat badiiy tafakkurning oxirgi bosqichida badiiy tasvir ob'yektiga to'la qonli inson qiyofasi kirib kelgan [2]. Biz mazkur tadqiqotchi mulohazalariga tayangan holda badiiy tafakkur tadrijiy takomilida epik voqeilik talqining rivojida ham mushtaraklik bor degan xulosaga keldik. Bizningcha, epik voqelikda hayoliy uydirmaning etakchilik qilishi, mifologik motivlarning mifologemalarning maydonga kelishiga asos solgan. Yozuvning paydo bo'lishi va ommalashishi bilan yozma adabiyotning maydonga kelishi ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan epik

an'analarning hayotida yangi davrni boshlab bergan. Burxoniddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asarida arxaik folklorning epik an'analari to'raligicha o'z ifodasini topgan. Ayni shu asar mumtoz va zamonaviy adabiyotda avliyolar, ular bilan bog'liq sirli voqealarning talqin qilinishiga zamin hozirlagan. Miflarga xos vazifalar – karomatlilik inson qiyofasidagi mifologik obrazlarning maydonga kelishiga sabab bo'lgan. Inson qiyofasida turli g'aroyib voqealarni sodir etishga qodir, G'ayb olamiga mansub kishi sifatida talqin etiladigan shunday obrazlardan biri Xizr alayhissalom obrazidir.

Bugungi o'zbek hikoyachiligida asrlar davomida xalqimiz orasida g'aroyib voqealarning sababchisi bo'lgan mifologik obrazlar bilan bog'liq hodisalar talqini juda ko'p kuzatiladi. Xususan, taniqli o'zbek yozuvchisi Isajon Sulton hikoyalarida xalq og'zaki ijodi ta'siri yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Yozuvchining "Xazinabon yoki hazrati Xizr izidan" nomli hikoyasi inson tafakkuri imkoniyatlari doirasidan tashqarida, ya'ni G'aybda sodir bo'ladigan voqelikka murojaat qilish, arxaik tafakkur qoldiqlarining hozirgi zamon kishisi ongida qayta jonlanayotgani, ajdodlarimizning sirli olam haqidagi qarashlarining yangi avlod shuurida yangicha bo'y ko'rsatishini badiiy ifolashga qaratilganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Yozuvchi hikoyada yurtimizdagi azizlar – avliyolar haqida gapirar ekan, tafakkur tadriji takomili qonuniyatlariga beixtiyor bo'ysunadi. U dastlab ajdodlarimizning totemistik qarashlari ta'sirini kitobxonga sezdiradi: "Dashtning sariq o'tlari chuchmal is taratardi. Havo issiq bo'lsa-da, uzoq-uzoqlarda nima uchundir siyrak tumanga o'ralib olgan ko'kimtir tog'lar ko'zga tashlanadi. Balki masofa juda uzoq bo'lgani uchun shunaqa ko'rinayotgandir? Tog'lar yonbag'rida to'p-to'p yashil qishloqlar bor, Arslonbob tog'lari, Arslon ota daxmasi o'sha yoqlarda. U tog' oralarida bo'ri, tulki va hatto ayiq ham yashaydi, deyishadi. Tiyonshonga qaraganda ancha kichkina, ko'kimtir-qoramtir qoyalarini yilning deyarli har

faslida mana shunday siyrak tuman o'rab turadi. Qoyatoshlarning yonbag'irlari deyarli yaydoq, mayda-chuyda tog' butalariniyu pistalarni aytmasa, archayu sarvlar oz. Bilmadim, lekin yurtimning ayrim kishilari bo'riyu ayiqni ulov qilib minib yurishgan. Ba'zilar hatto arslonlarni o'zlariga bo'ysundirganlar. Arslon ota ham o'shalardan biri bo'lishi mumkin"[3].

Hikoyada dastlabki tasavvur ajdodlarimizning jonivorlar oldidagi qudratini tasvirlaganday ko'rinadi, biroq Arslon ismining odamga qo'yilishi, avliyoning Arslon nomi bilan yuritilishi, tog'ning Arslonbob atalishi kitobxonni o'ylanishga, bu dahshatli jonivorlarning bizning ajadodlarimiz bilan qanday aloqasi borligini mushohada qilishga undaydi. O'quvchiga tabiatning sirli qonuniyatlarini pinhona singdirishga intiladi. Yozuvchining bobolarimiz bo'ri-yu arslonlarni o'ziga bo'ysundirishi bilan bog'liq mulohazasi o'quvchini qadimiyat sirlari tomon etaklaydi.

Hikoya qahamoni hazrati Xizrni izlab yo'lga otlanadi. U Buxorodagi etti Pir, Nurotadagi azizlarning dahmalariga tashrif buyuradi. Cho'l va sahro tabiatidagi o'ziga xosliklardan ta'sirlanadi, o'z niyatiga etishi mumkinligini o'ylab xayol suradi. Epik qahramonning xayolidan o'tkan kechinmalar, voqealar tasviri hikoya syujetini tashkil etadi. Azizlar qabrini ziyorat qilish, aziz sanalgan kishilarning ruhlaridan madad tilash ajdodlarimizning an'anaviy madaniyati bo'lib, bu madaniyat qadimgi animistik tasavvurlari bilan bog'liq holda maydonga kelgan. qadimgi kishilarining dunyoni anglashdagi an'anaviy madaniyati tabiat kuchlarini jonli va muqaddas sanashlarida, inson vafotidan keyin ham uning ruhi tiriklar uchun muayyan ta'sir ko'rsata olishiga ishonishlarida ko'rinadi. Folklorshunos O.Qayumov esa azizlar qabrini ziyorat qilish, azizlar ruhidan madad tilash an'anasini shomoniylilik e'tiqodi bilan bog'liq holda izohlaydi. Uning talqinicha, ajdodlarimizning qadimiy shomoniylilik e'tiqodi sababli marhum avliyolar qabrini tavof qilish orqali farzand talab qilish, mushkullarning osonlashishini ularning ruhidan so'rash an'anasi shakllanib, islom

e'tiqodi kirib kelgandan keyin ham bu an'ana qadriyat sifatida xalqimiz orasida saqlanib qolgan[4].

Ajdodlarimiz badiiy tafakkuri va ijtimoiy hayotidagi an'anaviy madaniyati tarkibidan o'rin olgan mazkur dunyoqarash asta-sekinlik bilan badiiy tafakkurda o'z ifodasini topa boshlagan. Isajon Sulton hikoyalarda avliyolar qabrini ziyorat qilish motivining etakchilik qilishi, ayni shu mifologik motivning butun boshli syujetning shakllanishiga asos bo'lishi, epik qahramonning hazrati Xizrni shu tariqa topishiga ishonishi tasviri ham bevosita qadimgi turkiy an'anaviy madaniyatning zamonaviy tafakkurimizdagi ifodasidir.

Hikoyada yozuvchi muqaddas joylar ziyoratidagi sarguzashtlari tasviri davomida tog'dagi qoya toshlar oldida qo'nim topgan dahma tasvirini beradi hamda yonidan buloq chiqib turgan bu ziyorat goh atrofidagi qoyalarning bag'rida qadim ajdodlarimiz tomonidan bitilgan noma'lum suratlar, shakllar haqida o'ygacha cho'madi va xayoliga yoshligida eshitgan bir rivoyat kelib kitobxonga xalq rivoyatini so'zlab beradi. Qahramonning rivoyatning esiga tushib qolishi va uni so'zlab berishi xotirlash motividir. Epik qahramon tomonidan muayyan voqealarning xotirlash motivi syujetning shakllanishi va voqealar rivojini jonlantirishga, asarning badiiy g'oyasini ochib berishga xizmat qilishini ko'rsatmoqda. Isajon Sultonning tahlilga tortilgan hikoyasida rivoyatning epik qahramon xayoliga kelishi – xotirlash motivi Xizrning aslida kimligi, Xizr bilan bog'liq xalq qarashlarining mohiyatini ochish, insoniyatning G'ayb olam sirlaridan voqif bo'lishi borasidagi e'tiqodiy qarashlar semantikasining majmui sifatida qaralmog'i lozimdir.

Ma'lumki, har qanday badiiy asar mantiqqa asoslanadi. Ijodkor muayyan voqealarning tasvirini badiiy ifodalash orqali o'quvchiga qaysidir mantiqiy mazmunni – tushunchani etkazishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Epik asarda murakkab folklorizmlardan foydalanish – rivoyat yoki afsonani eslash orqali voqealar mohiyatini ochib berish, mifologemalar yoki mifologik obrazlarning qo'llanilishi yashirin

semantik kompleks bo'lib, adib individual uslubiga xos badiiy mahorat detallaridan biridir.

Yozuvchi marhum azizlar ruhiga iltijo qilayotgan kishilar haqida gapirarkan: "Bir qari cholni ko'rdim, umri tugashiga bir yoki ikki kungina qolgan bu bebaxt vujudiga yopishgan va hozir azob berayotgan kasallikdan qutqarishini so'rab iltijo qilmoqda edi.

Tujjorlarni ham ko'rdim, molu dunyosi behisoblighi yiltillab yog' bosib ketgan ko'zlaridan bilinib turgan bu kishilar u mollarga yana qo'shishini so'rab tavallo qilar edilar. Biroq, bu erdan chiqqanlarida qaysi biri yana qaytib o'sha molu dunyosigacha sog'-omon eta olarkan, biron bilmas edi.

Bu olomonda yashash istagi shu kadar zo'r ediki, aql bovar kilmasdi. To'qson oltiga kirgan ilviragan bir chol badanida paydo bo'lgan oq dog'lardan xalos qilishini so'rab kelibdi. Aravachada qo'lsiz-oyoqsiz, g'ola kabi bir odamni ham olib kelishgan ekan, u tushunarsiz va tuzalmas bir kasallikka muhtalo bo'libdi, o'sha kasalligiga davo so'rab yolvormoqda edi. Faqat shamolgina begidir va ozod kezar, qumlarni va qurigan maysalarning xazonlarini betinim sohib o'ynardi", -degan tasvirni beradi.

Falsafiy mazmunni aks ettirgan mazkur tasvir inson va tabiat unsurlarining mohiyatini ochib beradi. Insonning naqadar ochko'zligi, noshukurliqi, dunyodan to'ymasligi, nochorlarining umidvorligini badiiy ifodalagan bo'lsa, shomolning erkinligi, g'amsizligi, barglarni sohib o'ynashi bilan qiyoslaydi. Bu kabi voqelikni taqqoslash metodi Isajon Sulton nasrining etakchi belgilaridan bo'lib, adibning o'ziga xos individual uslubidir.

Hikoya voqelari davomida epik qahramon dahmalar ziyorati yo'lida davom etadi. U har bir dahma tomon yaqinlashganda uning oyoqlariga chang va yaproqlarning shamol tomonidan kelib urilishi aytib o'tiladi. Quyidagi lavhada shamol olib kelib qaharmonimizning oyoqlariga urilgan barglarning olislarga olib ketganligi o'zgacha falsafiy uzvlarda ochib beriladi: "Nihoyasiz shu yo'limda ketar

ekanman, so'qmoqda yana bir miskin uchradi. Yonida yosh bir bola bor edi.

– Xudo yo'liga sadaqa qiling, bolam, – dedi miskin, yolvorib.

– Bu bola etim, men ishlab pul topolmayman. Xudo haqqi, ochmiz, ozgina sadaqa qiling.

So'rovlari ijobat bo'lmaganlarning bittasimi bu? Azizlar qabri tepasida bu bebaxt ham xazina yoki boylik so'rab ancha yolvorgandir? Dahma ichidagi zotning qay iztiroblar ichida ekanidan bexabar, pul, tilla, omad so'ragandir u tilaklari ijobat bo'lmagach, tirikchilikning osonroq yo'liga o'tib olgandir?

Uni qattiq malomat qilib o'tib ketdim. Miskinning ko'zlari yoshlanganini, ezilib tuproqqa o'tirib qolganini, bolakay esa boshini egib ma'yuslanganini ham ko'rdim. “Hoy inson, yoningdagi yosh bolangdan uyalmaysanmi, qay yuz bilan uyalmasdan sadaqa so'raysan?”

– Dilimni vayron qilmang, – dedi miskin.

– Har Musoga bir Xizr deganlarini eshitmaganmidingiz, bolam?

Yana qaraganimda miskin ham, bola ham yo'q edi. Balki ho'v ortda qolib ketgan daxma sari ketishgandir? Shamol ular turgan joydagi daraxtning qurigan bargini uzib oldi. Biroq oyoqlarim ostiga olib kelib urmadi, balki uzoq-uzoqlarga uchirib ketdi”.

Hikoyada tilanchilik qilib tutrgan miskin va tilanchi bolaning iltijoli boqishi, qahramonning ularni koyib o'tib ketishi va ortiga o'girilib qaraganda haligi miskin chol va tilanchi bolaning ko'zdan g'oyib bo'lishi motivi mifologik mohiyat kasb etadi. Miskin tomonidan aytilgan “Har Musoga bir Xizr deganlarini eshitmaganmidingiz, bolam?” – degan gap tasvirning mifologik mohiyatiga mantiqiy ma'no bag'ishlaydi. Xalq orasida Xizr turli qiyofalarda ko'rinib ko'pincha, miskin sifatida kishilardan nimadir so'raydi. U kutilmaganda paydo bo'ladi va daf'atan

ko'zdan g'oyib bo'lish xususiyatiga ega degan mifologik tasavvurlar mavjud. Yozuvchi shuurida ajdodlarimizning ibtidoiy e'tiqodiy qarashlari miskin qiyofasida Xizrning namoyon bo'lishi, shamol tomonidan xazonning qahramon oyoqlariga emas, balki olislarga olib ketilishi tabiatning jonli tasavvur qilish, tabiat hodisalarida muayyan g'oyibona siru sinoat mavjudligi bilan bog'liq mifologik tasavvurlarning epik talqini bo'lib, zamonaviy epik voqelikda o'zining mifologik vazifasini kengaytirgan. Aniqroq aytganimizda mifologik obraz – Xizr va uning izidan safarga chiqqan qahramonning sarguzashtlari tasviri, zamonaviy epik talqinda mifopoetik vazifani bajargan.

Xullas, Isajon Sulton hikoyasi syujeti arxaik epik an'analar asosida shakllantirilgan. Bular quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Syujetning shakllanishi safar motivi asosiga qurilishida ko'zga tashlanadi. Qadimgi afsonalar va ertaklarda qahramonning safarga chiqishi motivi asosiga butun boshli asar syujetining qurilishi etakchilik qiladi. Yozuvchi asar syujetini shakllantirishda folklor an'alaridan o'rinli foydalangan;
2. Hikoyada marhumlar – azizlar qabrlarini ziyorat qilish bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlar, dahma ichidagi azizning ahvolini tasvirlash orqali ajdodlarimizning mifologik tafakkuri mahsuli bo'lgan o'zga olam haqidagi tasavvurlardan mifologema sifatida foylanishida ko'zga tashlanadi;
3. Yozuvchi mifologik obraz mohiyatini ochishda tabiat unsurlari va olam sirlari uyg'unligini tasvirlash (shamol, qurigan yaproq, va uning qahramon oyog'iga urilishi motivi) orqali asar badiiy g'oyasining yashirin mantiqiy majmuini yaratdiki, bu uning yuksak badiiy mahoratidan dalolat beradi.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.142;
Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Филол. фанлари докт. дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – Б.16;
2. Қажумов О. Ўзбек шомон маросим фольклори. – Тошкент, Иқтисод-молия, 2020. –Б. 46.

3.Қаюмов О. Ўзбек фольклорида пари образи (генезиси ва поэтикаси). Филол.фан.номз. дисс. – Тошкент,1999. – Б. 59.

4.Исажон Султон. Хазиначон ёки ҳазрати Хизр изидан .Асарлар.1-жилд.Ҳикоялар. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт- матбаа ижодий уйи,2017.-Б.247.

БАБУР - ПРОЗАИК, МАСТЕР ПОРТРЕТА И ПЕЙЗАЖА

BABUR - PROSE WRITER, MASTER OF PORTRAIT AND LANDSCAPE

BOBUR - NASHR, PORTRET VA MANZARA USTASI

Р.М.Казакова

Аннотация: в данной статье рассматривается проблема изучения «Бабур-наме», идейно-художественных особенностей произведения, а также приводятся примеры мастерства Бабура портретиста и пейзажиста.

Ключевые слова: портрет, пейзаж, мемуары, исследования, перевод, язык, стиль.

Annotatsiya: ushbu maqolada “Bobur-noma”ni o’rganish muammosi, asarning g’oyaviy-badiiy xususiyatlari ko’rib chiqiladi, shuningdek, Boburning portret va manzara rassomi sifatidagi mahoratiga oid misollar keltiriladi.

Kalit so’zlar: portret, manzara, xotiralar, tadqiqot, tarjima, til, uslub.

Abstract: This article deals with the problem of studying "Babur-name", the ideological and artistic features of the work, as well as gives examples of Babur's skill as a portraitist and landscape painter.

Key words: portrait, landscape, memoirs, studies, translation, language, style.

Важнейшим произведением Бабура, снискавшим ему мировую известность, является «Бабур-наме». Это произведение поистине одно из самых выдающихся и редчайших на Востоке (и не только на Востоке!) произведений науки и литературы.

Одной из известных личностей далекого прошлого, сыгравших значительную роль в литературе и науке, является Захираддин Бабур. Он большую часть своей жизни провел в Индии, Афганистане. Испытав сильное влияние культур народов этих стран, он создал такие духовные ценности, которые до сих пор нужны и дороги людям.

Бабур был замечательным поэтом и ценителем искусства, литературы, науки, крупным учёным. К тому же он был реформатором в некоторых важных социальных

вопросах. Не все его произведения сохранились. Потеряны трактаты по музыке, военному делу. Однако и дошедшее до нас наследство – ряд разнообразных сочинений – представляет большую научную ценность. Они с давних пор служат важнейшими первоисточниками для учёных Запада и Востока, в том числе для исследователей истории, культуры, экономики Средней Азии, Индии, Афганистана, Ирана.

Один из западных ученых-историков писал, «что мемуары Бабура содержат подробное описание жизни Бабура наряду с выражением его личных мнений и чувств, свободных от маскировки и утрирования, а также от показной откровенности и прямоты. Стиль его простой и мужественный, а также живой и образный. Точно в зеркале отображает автобиография

Бабура его соотечественников и современников, их облик, обычаи, стремления, поступки. В этом отношении она почти единственный образец подлинного исторического повествования Азии: Бабур изображает внешность, одежды, вкусы и привычки каждого человека и описывает страны, их климат, пейзаж, хозяйство, произведения искусства и ремесла. Наибольшее очарование работе придает, однако характер самого автора...» [1.214]

«Бабур-наме» имея большую ценность для ряда отраслей науки, является по существу первым крупным произведением своеобразной прозы в истории узбекской литературы, и, будучи таковым, оно в течение длительного времени оказывало значительное влияние на развитие жанра прозы в нашей литературе.

Смело можно сказать, что в данном произведении имеют место в той или иной степени почти все элементы художественной прозы. Во многих основных частях своего произведения автор именно как художник описывает, излагает то, что слышал, видел и пережил, свои отношения и связи с людьми; то, что делали люди, которые окружали его, или те, с которыми соприкасался он, так или иначе знал их.

В этой мемуарной прозе проявлялись умение, художественный талант и мастерство автора. Сюжетная линия и герои (исторические личности), их действия, события тесно и органически сплетаются. Главное, ведущее начало «Бабур-наме» - описание жизни и деятельности Бабура, его дел. Они так преподносятся, что в некоторых местах приобретают характер подлинно художественного обобщения.

Книга написана в жанре мемуарной литературы, содержит материалы автобиографического

характера. Поражает огромная эрудиция автора, его наблюдательность, умение зафиксировать самое главное. Лёгкий стиль, лаконичный язык «Бабур-наме» ставит её в один ряд с великолепными памятниками художественной литературы, хотя по содержанию она больше относится к историко-географическим трудам.

Творческий диапазон Бабура был весьма широк, его эрудиция глубока, а память поистине поразительна, что особенно бросается в глаза в «Бабур-наме». Его интересовало всё – как в природе и вселенной, так и в общественной жизни, культуре и литературе. Он, например, серьёзно занимался вопросом алфавита. Среди народов, говоривших на языках тюркской системы, он ещё тогда, практически первым, поставил вопрос о целесообразности реформы и упрощения арабского алфавита. И действительно, этот алфавит Бабура, названный его именем («Хатти Бабури»), отличался от крайне сложного, трудного и не соответствующего особенностям узбекского языка арабского алфавита. Алфавит Бабура сравнительно удобен и прост, о чем говорит, например, то, что он не имеет точек (ни нижних, ни верхних).

Это, несомненно, явилось одной из важных заслуг Бабура. Бабур оставил потомкам большое духовное богатство – литературное и научное. Оно имеет важное значение, хотя и этой части его деятельности свойственны классовые противоречия, историческая ограниченность.

Однако, несмотря на эти противоречия и ограниченность, Бабур в своем творчестве высказал такие прогрессивные мысли, которые не вмещаются в узкие рамки господствующей идеологии той эпохи. Эти передовые мысли он выразил с

помощью прекрасных поэтических средств.

Литературное творчество и поэтическая карьера (крупного представителя узбекской классической литературы XV-XXI веков З.М.Бабура) имели большое значение для истории, литературы и науки не только Средней Азии, но и Афганистана и Индии. Те долгие пять столетия, прошедшие со времени жизни этого тонкого лирика, прозаика, государственного деятеля и полководца, а напротив, глубоко эрудированного мыслителя и ученого, несколько не только не умалили, но укрепили значение и ценность его собрание произведений. К сожалению, не все его творения дошли до нас. Но и такие, сохранившиеся его произведения, как сборник лирических стихов («Диван»), «Мубайин», «Хатти Бобури», перевод «Рисолам волидия», «Трактат об Арузе» и в особенности крупное историко-литературное автобиографическое произведение «Бабур-наме», эта энциклопедия целой эпохи в жизни народов Востока, достойны стать и являются объектом внимания исследований не только специалистов, но и самого широкого круга его почитателей, в целях полноценного научного осмысления жизни и творческого наследия Бабура.

Благодаря своим выдающимся способностям Бабур вошел в историю не только как полководец и правитель обширного государства, но также как ученый и литератор, который написал на турки сочинение литературного жанра «Бабур-наме» и Диван лирических стихов.

Наибольшее внимание исследователей всегда привлекала и привлекает до сих пор проза Бабура, интенсивное изучение которой начато было прежде всего историками.

Это закономерно, так как и «Бабур-наме» в качестве источника сведений о разных исторических

событиях, связанных с жизнью автора, сопровождающимися краткими, но выразительными характеристиками много людей, родственников, сподвижников, союзников и врагов, крупных и мелких правителей, деятелей литературы и искусства, а также описаниями городов и местностей, животных и растительного мира тех областей, которые Бабуру довелось поведать, невозможно переоценить. Предпринимались резкие попытки изучения «Бабур-наме» как литературного памятника своего времени, обладающего художественными достоинствами. Проза Бабура изучалась и в лингвистических целях.

Тем не менее приходится признать, что несмотря на то большое значение, которое имеет творчество Бабура для развития литературы Средней Азии, оно до сих пор не изучено в необходимой полноте и объеме. Ещё слабее чем проза, исследована поэзия Бабура.

Неслучайно «Бабур-наме» - одно из лучших произведений тюркской классической прозы, уникальное по ценности, охвату, достоверности и многообразию собранных в нем материалов по художественным достоинствам, всё более привлекает внимание представителей различных наук, самого широкого круга его почитателей.

Наряду с исследованиями идейно-художественных особенностей «Бабур-наме», [2.48] появился ряд научных работ и статей, посвященных языковым особенностям [3.47] произведения, которые позволили сделать серьезные научные выводы о своеобразии словаря и синтаксиса не только самого Бабура, но и всего староузбекского языка XV-XVI столетий. Кроме того, материалы этого энциклопедического по охвату описываемых событий, явлений, фактов произведения используются для

толкования отдельных реалий, слов и терминов.[4.23] Появляются исследования «Бабур-наме» и в других областях гуманитарных и естественных наук, таких как история, этнография, география, история книжного искусства.[4.5.6.7.8]

Видный историк-востоковед С.Азимжонova в ряде своих работ, основанных на «Бабур-наме», подчеркивает: «В записках Бабура можно найти много сведений о политическом и социальном строе Ферганы, Маверанахра, Афганистана, Индии». «...Богатством описанных исторических событий, обилием ценных фактов и материалов, глубиной мысли и содержания... «Бабур-наме» - бесценный труд как исторический источник и классический образец узбекской прозы XVI века» [9.256]

В целях активной научной пропаганды, а также ознакомления широкой общественности с замечательным памятником староузбекской литературы ведутся работы над переводом на русский язык, который был осуществлен и дважды издан М.А.Салье. В 1948-49 годах публикуется двухтомник «Бабур-наме» на современной узбекской графике [14.57]. В основу этого издания, как и издания М.А.Салье, были положены Казанское издание староузбекского текста «Бабур-наме» русского учёного Н.И.Ильминского, а также лондонское факсимильное издание Хайдарабадской рукописи «Бабур-наме» английской ориенталистки Аннет Беверидж. Как констатирует ученый-текстолог П.Шамсиев, настоящее издание не было лишено ошибок и упущений, вследствие чего и было предпринято второе, переработанное его издание.[10.11.12.]

К 520 летию со дня рождения Бабура было приурочено издание (состоящее из 2-х книг) его произведений на русском языке, вторая книга которого является сокращенным изданием перевода «Бабур-наме» М.А.Салье.

Вместе с тем следует признать, что несмотря на большое значение творчества Захириддина Бабура для развития литератур народов Средней Азии, в частности, узбекской литературы, оно до сих пор не получило достаточно глубокого и полного освещения в литературоведческой науке, особенно как произведение литературно-художественное. Это, несомненно, масштабная и трудная задача, так как ценность и своеобразие его настолько велики и многогранны, что в рамках даже нескольких исследований невозможно их в полной мере охватить и раскрыть. Достижение этой цели – в продолжении и активизации исследований, в коллективных условиях, развивающих уже достигнутое в различных направлениях.

Бабур-прозаик проявляет себя и как мастер портрета, пейзажа. Следует отметить, что и здесь Бабур не изменяет своим принципам лаконизма, стремится охватить основное, связывая все детали и стороны предмета, явления друг с другом, берет их в художественном единстве.

Вот каким выглядит в его изображении отец:

«Омар-шейх был небольшого роста, тучный, с округлой бородой, бледным и пухлым лицом. Одежду он носил очень узкую и, стягивая завязки, убирал живот внутрь; если же, стянув их, он нагибался, то часто бывало, что завязки рвались. В одежде и пище он был неприхотлив и наматывал чалму на лад «дестар-печ» (в то время чалма у всех была четыре оборота; её наматывали без складок, опуская конец вниз)». Летом, везде, кроме дивана, он большей частью ходил в монгольской шапке.

В этом точном портрете схвачено все характерное прежде всего во внешности героя как в физиологическом отношении, так и в части одежды, её формы и ношения. Эти детали так преподнесены, даны в таком сочетании, что помогают понять характер и

внутреннее содержание данной личности.

Вот портрет другого персонажа «Бабур-наме», ещё одно доказательство мастерства портретиста: «Он был человек с раскосыми глазами, рослый, сложенный как лев, тонкий в поясе. Хотя он прожил много лет и стал седобородым, но одевался в красивые шелка, красный и зеленый, носил чёрную мерлушковую шапку или колпак. Иногда, в праздники, он ходил на молитву в маленьком плоском тюрбане, дурно намотанном в три оборота, с воткнутым в него пером цапли»

Пожалуй, такую же точность описаний, простоту, зоркость художника можно увидеть и в пейзаже Бабура. Вот автор и его люди перед могучей рекой, которую им необходимо было фарсировать: «Глазам представилась очень большая река. Другого берега совсем не было видно. Вода, казалось, сливается с небом. Горы и холмы на той стороне, словно в мареве, как будто висели между небом и землёй....» Лаконично и впечатляюще!

Важно то, что и описание природы почти всегда дается в тесной связи со сложившейся обстановкой и разворачивающимися событиями – то для усиления напряженности, то для раскрытия характера, настроения людей и т.д. Эстетическая оправданность пейзажа вне сомнений!

Несколько слов о вопросе, который имеет немалое методологическое значение. Это вопрос о том, как Бабур подходил к способу изображения и оценки социальной действительности и деятельности людей.

Заслуживают внимания оценка Бабуrom тех или иных людей – деятелей науки, культуры, политики и т.д., отношение к ним. Весьма важно при этом то, что Бабур, во-первых, старается подойти к ним художнически объективно, во-вторых, стремиться оценить человека с общественной стороны, выдвигая, таким образом, на

первый план социальную значимость, общественную деятельность человека, утверждает, что хорош тот, кто что-либо хорошее, положительное сделал для социальной жизни, общества, страны, населения, культуры, науки, и наоборот – плох, кто не сделал.

Частая у Бабура мысль: тот, кто делает зло стране, науке, обществу, не только плох, но и обречен – может считаться своеобразным нравственным законом его.

Всё это имело не только теоретическое, но и практическое значение для исторической науки и художественного отображения реальности, для определения жизненности объекта, события, личности. Всё это также способствовало развитию научного, прогрессивного отношения к деятельности людей науки, литературы, искусства.

Авторская позиция Бабура чаще всего не вызывает сомнений. Следует отметить, что временами ненависть Бабура к людям гнусных поступков и деяний очень велика. Говоря об родном из таких (Хусрау-шахе), он пишет: «...Пусть будет сто тысяч раз проклят до дня воскресенья тот, кто совершил столь гнусный поступок, или тот, кто задумал такое деяние! Всякий, кто услышит о подобных делах, пусть клянет Хусрау-шаха; если человек, услышав о таких поступках, не проклянет его, то он сам заслуживает проклятия!».

Приведем некоторые примеры к вышеизложенным тезисам о людях как положительных, так и отрицательных деяний. Бабур некоего Ходжи-агу-Садра считает очень хорошим человеком прежде всего потому, что у него (Ходжи-аги-Садра) были стремления к науке. Такой «утилитаризм» встречается много раз.

Вот как Бабур оценивает великого таджикского и персидского писателя Абдурахмана Джами: «Одним из возвышающихся людей был Маулана Абдар-Рахман Джами. В его время не было другого человека, столь

сведущего в науках явных и сокровенных. Стихи его хорошо известны, достоинства Маулана Джами выше того, чтобы была нужда их восхвалять. Мне пришла мысль начертать на этих ничтожных страницах его имя и упомянуть о некоторых из его качеств только ради своего благословения и счастья и ради».

Особенно большого внимания заслуживает то, как и почему Бабур восторженно и лестно отзывался об Алишере Навои. «Алишер-бек был человек бесподобный, - говорил Бабур. – С тех пор, как на тюркском языке слагают стихи, никто другой не слагал их так много и так хорошо».

Перечислив основные произведения Навои, Бабур в продолжении пишет: «Неизвестно, существовал ли когда-нибудь другой такой пособник и покровитель людей науки и искусства, как Алишер-бек». (198)

Бабур для иллюстрации этого своего тезиса приводит примеры, затем пишет: «Мало кому удалось построить столько полезных зданий, сколько построил он». При осуждающем изображении нравственная аргументация достаточно убедительна и распространена. Бабур обычно освещает и результат зла, печальный итог.

Знакомясь с портретными зарисовками и раскрытием особенностей характера личностей в «Бабур-наме», следует сказать, что мастерство Бабура здесь также подчинено в основном идейному смыслу произведения и основной цели. Бабур опирается на те же основные принципы, которые были выработаны Алишером Навои: что объективный подход к каждой описываемой фигуре,

деятельное освещение её качеств, непринужденность стиля, меткость, лаконичность и образность изложения. Следовательно, можно утверждать, что в этой грани мастерства Бабур явился достойным продолжателем традиций своего предшественника.

Вместе с тем нельзя не усмотреть самобытности, оригинальности Бабура как в общем подходе к предмету, так и в формах его художественного воссоздания.

Это, прежде всего, простота языка и стиля, свойственная творчеству и разговорному языку народа; в его повествовании гораздо реже отмечается отягощенные арабской и персидской лексикой и фразеологией обороты. Так, В.В.Бартольд указывает, что при самом глубоком подсчёте в «Бабур-наме» всего 12-13 арабских слов и не более 15-17 персидских. В этом произведении Бабур впервые в свое время проявил смелый, новаторский подход к проблемам языка и стиля [15.88].

Анализируя русские переводы «Бабур-наме» различного назначения и полноты (Н.Ф.Петровского, Н.Н.Пантусова, В.Островского, В.А.Вяткина, С.И.Полякова, П.И.Петрова, М.А.Салье) и исследователи стремятся показать эволюцию мастерства переводчиков, систематизировать факторы, влияющие на качество перевода. Для нас особенно ценным здесь явилось внимание к воссозданию в русском переводе (М.А.Салье) таких художественных элементов, как портреты и характеры исторических лиц, самого автора, а также методика сопоставления не только оригинала с переводом, но и самих переводов.

Список использованной литературы:

1. Н.К.Синг, А.Ч.Банерджи. История Индии.М., 1954, стр.214
2. Джамалов С.О. О художественных особенностях «Бабур-наме». Автореф.дисс. канд.филол.наук. Ташкент, 1961; Захидов В.Ю. Вдохновенный поэт и ученый. В кн:Захидов В.Ю. Классики и современники.М.,1977. Миклухо-Маклай Н.Д. Хондемир и «Записки» Бабура.-Тюркологические исследования.М.-Л.,1963.

3. Благова Г.Ф. «Кутадгу билиг», «Бабурнаме» и методика историко-лингвистического сопоставления.// «Советская тюркология», 1970, №4. Она же. Характеристика грамматического строя XVв. По «Бабурнаме» - Дисс.канд. филолг. наук.М., 1954. Она же История изучения «Бабурнаме» в России. //Тюркологический сборник к 60 летию Н.Кононова.М., 1966, с.175
4. Назарова Х. «Бобирнома» асари тилидаги пайт эргаш гапли кушма гапларга доир. - // «Ўзбек тили ва адабиёти».1977, №2. Она же. Захириддин Мухаммад Бобир асарлари учун кискача лугат. Т.Фан,1972.
5. Губаева С.С.Бабур и топонимия.В кн.:Этнография имен.М.,Ин-т этнографии им.Н.И.Миклухо-Маклая АН СССР, 1971.
6. Хасанов Х. Захириддин Мухаммад Бобир ҳаёти ва географик мероси.Т., 1966
7. Сулейманов Х. Проблемы изучения художественной рукописи и искусство калиграфии эпохи тимуридов.Т.,Фан, 1969/на узб.,рус. и англ. Яз./;Миниатюры к «Бабур-наме»/Альбом/.Сост., автор пред./на узб., рус., англ.яз/Х.Сулейманов.Т.,Фан,1970/Сборник выдержал ещё 8 изданий/
8. Азимджанова С. К истории Ферганы второй половины XV века. Т., Фан, 1966. стр.29
9. Бабур З.М. Бабурнаме. В 2 т., Пер. и пред. М.Салье. Т., 1958
- 10.Бобир З.М. Бобирнома. Т. I. 1948; Т.2. 1949. Нашрга тайёрловчилар: П.Шамсиев, С.Мирзаев.Т., ЎзФА нашриёти, 1948-1949.
- 11.“Бабер- наме” или “Записки султана Бабера”. Изданы в подлинном тексте Н.И.Ильинским. Казань, 1857
- 12.The Babur-name, being the autobiography of the Emperor Babur, the founder of the Moghul dynasty in India, written in chagatay Turkish, edited in faces, by A Beveridge; Leiden-London, 1905.
- 13.Бобир Захириддин Мухаммад. Бобирнома.Нашрга тайёрловчилар: П.Шамсиев, С.Мирзаев.Т., ЎзФА нашриёти, 1960.
- 14.Бартольд В.В. Культура мусульманства. Пг. 1917, стр.117
- 15.Благова Г. Ф. О соотношениях прозаического и поэтического вариантов среднеазиатско-тюркского письменно-литературного языка XV-начала XVI в.в.; Тюркологический сборник. М., Наука, 1978, стр.88

QO'QON ADABIY MUHITIDA “MUAMMO” LAR

«ПРОБЛЕМЫ» В ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ КОКАНДА

"PROBLEMS" IN THE LITERARY ENVIRONMENT OF KOKAND

T.Toshboltayeva, QDPI katta o'qituvchisi
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Аннотасија: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning muammo janriga qo'shgan hissasi va bu an'ananing Qo'qon adabiy muhitida bardavom bo'lishi haqida ilmiy mulohaza hamda mushohadalar bayon qilingan.

Аннотация: В данной статьи приводятся научные размышления о вкладе Алишер Навоий в жанр проблемы и о том, что этот жанр продолжался в литературной среде Коканда.

Annotation: This article presents Alisher Navoi's contribution to the problem genre and his scientific observations and observations on the continuation of this tradition in the Kokand literary environment.

Kalit so'zlar: kichik janr, muammo, amal, an'ana, isqot, boshqa amallar, ta'rix, muashshah, arab tili sarfi va nahvi, qoidalar, arab harflarning shakl va nom xususiyatlari, harflarning son qiymati (ya'ni abjad hisobi), oy va yil hisoblari, falakiyotdagi burjlar, raqamlarning shakllari.

Ключевые слова: малый жанр, проблема, традиции, выполнение, икарт, названия и комментарии арабских букв, сарв и нарвх арабского языка, правила, таърих, муашшах, знаки зодаика, количественное значение букв, формы цифр.

Keywords: minor genre, problem, action, tradition, isqat, other actions, history, muashshah, Arabic usage and grammar, rules, form and name features of Arabic letters, number of letters (ie abjad calculation), month and year calculations, horoscopes in astronomy, forms of numbers.

“Badoi’ ul-vaqoye”ning muallifi Zayniddin Vosifiyning yozishicha, XV asrda muammo ayta olmagan va uni yecha bilmagan qalamkashlar shoirlar davrasiga qo’shilmagan. [9,] Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”da 65 ta muammogo’y shoir haqida ma’lumot bergani ham buning dalilidir. [2,] XIX asrga kelib bu an’ana Qo’qon adabiy muhitida ham bardavom bo’ldi. Shoirlar o’rtasida muammo va uning xos ko’rinishlaridan ta’rix, muashshah yozish urf bo’lganligini M.Shayxzoda ham alohida qayd etgan edi. [13,] Qolaversa, bu usullarning yorqin namunalarini Fazliyning “Majmuai shoiron”, Muhammadhakimxon to’raning “Muntahab ut-tavorix”, Po’latjon Qayumiyning “Xo’qand tarixi va uning adabiyoti” singari bitiklarida ko’rishimiz mumkin.

Bilamizki, Alisher Navoiyning “Chor devon”ga kiritilgan 52 ta muammosi ichida Sa’d nomiga aytgan mashhur muammosi bor:

Bu gulshan ichraki yo’qtur baqo guliga sabot,

Ajab saodat erur chiqsa yaxshilik bila ot. [2, 442] Baytning tashqi – chalg’ituvchi ma’nosi ayon: shoir deydi, bu dunyoyi dunda hech bir narsa boqiy, sobit emas, hamma narsa o’tkinchi; faqat bir narsaning umri boqiydir, bu ham bo’lsa, insonning yaxshilik bilan chiqargan nomidir. Bu muammo “isqot” (muammo yechishda “isqot” qoidasi she’rda ishora qilingan ma’lum so’zdan bir yoki bir necha harflar alohida tayinlab yoki tayinlanmay olib tashlanadi. Bunda olib tashlashga dalolat qiluvchi turli so’zlar bilan ishora qilinadi. Masalan, “Ajab saodat erur yaxshilik bilan chiqsa ot” deyilsa, “chiqmoq” so’zidagi ishoraga ko’ra, “saodat”dan “ot” olib tashlanadi [10,22]) amali asosida yozilgan bo’lib, arabcha “saodat” - سعادة “to” (nalib kilihsxay) nadiz’os qismi chiqarib tashlansa, “sa’d” دَعَس qismi qoladi. “Sa’d” so’zi turdosh ot ma’nosida baxt, iqbol, tole’ kabi so’zlarni atashga

ishora qiladi. Bu turdosh ot atoqli ot (antroponim) sifatida ishlatilishini hisobga olsak, muammo “Sa’d” ismli kishi nomiga ekanligini anglash qiyin emas.

Muammolarning yechilishida adabiyot nazariyasidagi badiiy san’at talablari, shuningdek, Sharq poetikasining chuqur sirlari, arab tili sarfi va nahvining qoidalari, arab alifbosidagi harflarning shakl va nom xususiyatlari, harflarning son qiymati (ya’ni abjad hisobi), oy va yil hisoblari, falakiyotdagi burjlar, raqamlarning shakllari va hokazolarni bilish taqozo etiladi. [10, 10]

L.Zohidovning ko’rsatishicha, muammo o’zbek adabiyotida poetik janr sifatida aksariyat bir bayt – fard shaklida yozilgan. Ba’zi bir muammolar ruboiy, tuyuq, qit’a, hatto g’azal shakllarida ham bo’lgan. Shuningdek, nasrda bitilgan muammolar ham bo’lib, bunday muammolar saj’ shaklida tartiblangan. Ba’zi bir boshqa muammolar katta epik asarlar parchasi sifatida ham berilgan. [10, 12] Chunonchi, Alisher Navoiyning to’liq harf san’ati asosiga qurilgan bir taronayi ruboiysi bor. Uning matni tubandagicha:

“Jon”imdagi “jim” ikki dolingga fido,
Andin so’ng “alif”i toza niholingga fido.
“Nun”i dog’i anbarin hilolingga fido,
Qolg’on ikki nuqta ikki ikki hilolingga fido.

Biz bu o’rinda “jon” نَج so’zidagi “jim” ج , “alif” ا va “nun” ن harflarini ajratib qo’shtirnoq ichida keltirayotganimiz, bu uch harf orqali “jon” so’zining shu harflardan tashkil topganini ko’rsatish xolos. “Qolg’on ikki nuqta...” dan murod “jon” نَج so’zidagi “jim” va “nun” harflarining bittadan nuqtasidir. Bularni (harflarni) bir-biriga qo’shilsa, “jon” so’zi kelib chiqishi mumtoz she’riyatda harflarning shakllari orqali yuzaga keladigan kitobat san’atidir. Biroq buning o’zi kifoya emas. Kitobat san’ati mohiyatini arab harflaridan xabardor kishigina biladi. Aks holda, ruboiyda yashiringan so’z o’yinidan bexabar qolib, harf shakllarining kombinasiyalariga

mahliyo bo'lib, shoirning asar mazmuni va shaklidagi mahorati yoddan faromush qilinadi. Agar mazmun va shakl mutanosibliyi badiiy asar ziynati ekanligini hisobga olsak, qachonki mazkur bo'lgan ruboiydagi oshiq, "jon" timsoli va ma'shuqa timsollari oralaridagi bog'liqlikni sezginkina, shoir demoqchi bo'lgan fikrni anglab yetamiz. Ruboiyda shoir oshiqning o'z ma'shuqasi uchun jonini fido qilishga tayyorligini tasvirlaydi va bunda muammo usulini ishga soladi. Shoir "jon" so'zidagi harf va nuqtalarni taqsimlaydi. Ya'ni nuqtasiz "jim"ni ma'shuqaning ikki zulfiga, "alif"ni qaddi-qomatiga, "nun"ni uning qoshlariga, "jim" va "nun"dan qolgan ikki nuqtani ma'shuqaning ikki xoliga o'xshatish bilan muammo yechimini beradi.

Ba'zan katta hajmli epik asarlar ichida ham muammolar uchraydi. "Layli va Majnun" dostonida Majnunning Ka'bada Layliga bo'lgan ishqini yanada ziyoda qilishini so'rab, Allohga qilgan munajatlarida "ishq" so'zining harflarini alohida olib, uning shakllariga ishora etganini sezish mumkin:

Bo'ynum uza aynin aylagin tavq,
Shinin kil ichimg'a shu'layi shavq.
Qofin menga ayla ko'hi anduh,
Ko'nglimg'a g'amini ko'h to boko'h.

[3,]

Darhaqiqat, bu o'rinda gap "ishq" haqida ketayotganini misralar mazmuni ko'rsatib turibdi. "Ishq" كفش kalomi arab yozuvida "ayn", "shin" va "qof" so'zlarining birikishidan hosil bo'ladi. Majnun "ishq" so'zidagi "ayn"ning xalqasini bo'ynimga tavq, ya'ni bo'yintriq, "shin"ini ichimga shavq (zero "shavq" so'zi "ishq" so'zi bilan muqobil ishlatiladi) qil, deydi. Chunki "shin" harfining ustki qismlari huddi shamni eslatadi. "Qof"ini anduh tog'i qilgin deganida, "q" harfining shakli tog'ga o'xshab ketadi. Arab alifbosidagi nomi esa, forsiydagi "tog'" so'zi bilan sinonim. Ayni chog'da, keyingi misrada keltirilgan "ko'h" ham "tog'" demakni anglatadi.

Muammolarning yechilishida talmeh, tarodif, kinoyat, tashif, istiora, tashbih, aks, qalb kabi badiiy san'atlar bilan bog'liqligini ham doimiy nazarda tutish lozim. [10, 12-16]

Bularki XV asrga tegishli muammolar. Xatto XIX asrda ham muammo bitish o'z mavqeini yo'qotmagan ko'rinadi. Chunonchi, Fazliy Namangoniyning Qo'qon adabiy muhitining asoschisi Umarxon Amiriy topshirig'i va rahnamoligida tuzgan "Majmuai shoiron" tazkirasida bir qator muammolar joy olganki, ular yechilganida muammo orqali bayon etilgan fikr o'z nisbatini topgani, bular o'quvchida muayyan bir voqea, hodisa yoki shaxs to'g'risida tasavvur va o'z yechimi bilan katta zavq hosil qilganiga shohid bo'lishimiz mumkin. Bu muammo janri XVIII asr oxiri XIX asr boshlari adabiyotida ham keng qo'llanilganligi, tazkira muallifining katta zakovat egasi ekanligini isbotlaydi. Fikrimizga dalil sifatida tazkiradagi ayrim muammolarga e'tibor qarataylik.

Eshoni Qoriyning "Sayyid Umar" ismiga aytgan muammosi ushbu ikki misra ichida berilgan:

Ba dastam domani xurshid ruxsori
duchor omad,

Maro mehr az yamin tole' shavad,
moh az yasor omad.[16,500]

Mazmuni:

Qo'linga xurshid yuzli go'zalning etagi ilindi. Mening o'ng tomonimda quyosh ko'ringan bo'lsa, so'l tarafimda oy (qamar) namoyon bo'ldi.

Muammoning dastlabki misrasidagi "xurshid" so'zi birlamchi kalit bo'lib, (خرشید xurshid)ning etagi, ya'ni ikkinchi qismi, bo'g'ini olinadi. Bu دیش qismi bo'lib, uni nuqtalarisiz o'qiladi, ya'ni muammoning tarodif qoidasiga asosan uning ham shakli olinsa, "Sayyid" bo'ladi. Ikkinchi misradagi ishoraga binoan o'ng tomondan "mehr" - "xurshid" arab tilida ayn عین bo'lib - uning boshi "ayn" olinsa, chap tomondan "moh" - رم ماه in'ay - qamarning etagi - "mar" kelib chiqadi va bundan "Umar" - عمر so'zi hosil bo'ladi. Har ikki tahlil qo'shilsa, "Sayyid Umar" so'zi kelib chiqadi. Bundan Qo'qon adabiy muhitining homiysi Umarxon Amiriy ismi kelib chiqqanini sezish mumkin.

Mir Asad Xojaning "Jomiy" so'ziga aytgan muammosi ham anchayin murakkab yechimga ega:

Daron bazmiki la'liu dehad kom,
Qadah be po shavad, may
besaranjom.[16,502]

Mazmuni:

Uning la'luga (labiga) yetishiladigan bazmda qadah (jom) oyoqsiz qoladi, ya'ni oyoqlari sinadi, may esa besaranjom bo'lib boshini – aqlini (o'z ma'nosini) yo'qotadi. Bu yerda yorning vasliga yetishgan oshiqning hushini yo'qotishi nazarda tutilyapti.

Muammoning yechimi “qadah” so'zidan kelib chiqadi, “qadah” so'zining sinonimi جام - jom so'zidir. Birinchi ishoraga ko'ra, u oyoqsiz qolishi kerak.

– jom so'zining “oyog'i” م “mim” olib tashlansa, “jo” جا qoladi. Ikkinchi ishoraga ko'ra esa, may “may” besaranjom bo'lib “aqlu hushini”, o'z shakl-shamoyilini yo'qotib, oldingisi bilan qo'shilib ketadi va جامى - “jomiy” so'zi kelib chiqadi.

Sultonxon To'ra Adoning quyidagi muammosiga diqqat qilaylik:

Chi g'am ba bulbul va parvona gar rasad sad nish,

Zi sarv g'unchaki malham nihod bar dili rish.[16,597]

Mazmuni:

Bulbul va parvonaning yaralangan (teshilgan) qalbiga g'uncha va sarvdan malham qo'yiladigan bo'lsa, ular o'z qalbiga uriladigan nishlardan nechun g'am cheksin.

Muammoning kaliti “dili rish” (teshilgan, yaralangan qalb) so'zidadir. Muammoning qalb (teskari o'qish) qoidasiga asosan “dili rish” birikmasini “rishning dili” deb ham o'qish mumkin. “Qalb” so'zining “teskari” degan ma'nosi ham bor, “rish” – so'zining teskarisi “shir” – شير idal'ob .idalmisrasidagi “dili rish”ning yana bir ishorasi “rish” so'zining “dili”, ya'ni o'rtasi demakdir.

“Rish”ning o'rtasi رى - yo harfi hisoblanadi. Ishoraga ko'ra “rish”ning “dili”ga g'uncha va sarvdan malham qo'yilishi kerak. Arab alifbosidagi ع - ayn harfi she'riyatda g'uncha va ko'zning timsoli sifatida ishlatiladi. ل - lom harfining so'z o'rtasidagi shakli tikligi sarvga o'xshatiladi. “Rish”ning “dili”ga g'uncha رى - yo va sarv ل - lom dan malham qo'yilsa, “ali” عالى

so'zi hosil bo'ladi. Ikki tahlilni qo'shsak, “Alisher” – رىشىلى ismi kelib chiqadi. Muammo hal etilgan bo'ladi.

Alisher Navoiy muammoni nasr usulida yaratishning ham ajoyib namunalarini ko'rsata olgan. Xususan, “Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti devonlarida har bir harfga bitilgan g'azallarini boshlashda ayni muammo usulida sarlavha qo'yan. Masalan, “Alif” harfining ofatlarining ibtidosi “G'aroyib”din”, “Dol” harfining diloromlarining davroni “Navodir”din”, “Nun” harfining nozaninlarining nozi “Badoye”din”, “Mim” harfining mahbublarining malohati “Favoyid”din” deyar ekan bularda ham muammoning unsurlarini ishlatib, ularda sifatlovchi so'zlarning birinchi harflari shoir maqsadini ifodalashga xizmat qildirilgan. Yoki “Favoyid ul-kibar” devonidan o'rin olgan bir qit'aga quyidagicha sarlavha qo'yilgan: “Oshnolig' bobidakim, avvali va oxiri alam va ofat ibtidosidur va shin va nuni shayn ibtido va intihosi”. Mazkur sarlavha “oshno” mafhumiga aytilgan muammo bo'lib, shoirning ishorasiga ko'ra, “oshno” - “mala” fila ikki igadiz'os - ا ش د نا “tafo” av الم - ‘os uhS .ridisoditbi gniniralz'os ا ش د نا “shin” - “nun” av ش - ase iralfrah ن - “shayn” - av ihsob gniniz'os nosqun ش د ين oxiridir, demoqchi bo'ladi. “Hayrat ul-abror”ning bir qator maqolotlari sarlavhalari ham muammo usullaridan foydalanilgan holda tuzilib, ularda ko'tarilayotgan mavzuning tub mohiyati bemisl so'z o'yinlari bilan beriladiki, natijada o'quvchi shoir bayon qilmoqchi bo'lgan masala haqida oldindan muayyan tasavvurlarga ega bo'ladi. Chunonchi, karam haqidagi maqolot quyidagicha sarlavhalangan: “Karam vasfidakim, qalbi diram margi durur, balki rahmat shajarasining bargi. Va buxlikim, saxo qalbidin xoli bo'lsa, nihoyatsiz balo bo'lur. Va bazl surati ko'rguzmasa, muruvvatdin hadsiz xalo. Va isrof nafyikim, har yonidin boqsa ofati behad erur va itlof mazallatikim, ko'proq harfi lofdur”. Mazkur bo'lgan sarlavha ham mazmunan, ham shaklan bob markaziga qo'yilgan masala mohiyatini yoritishga to'la safarbar etilgan. Bu vazifa uning

muammolik xususiyatidan kelib chiqib shakllantirilgan. Dastlabki ishora “karam vasfidakim” gapidan keyin kelgan “qalbi diram margi durur” jumlasida; “qalb” so‘zining “teskari” degan ma’nosi ham bor. Demak, “karam” كرم so‘zining qalbi (teskarisi) “marg” لكرم bo‘ladi. “Marg” so‘zining o‘zbekchasi “o‘lim” bo‘lib, shoir bu o‘rinda, kimki saxovatni o‘ziga pesha qilsa, uning qo‘lidagi diram (boylik) mutlaqo ma’nisiz bo‘lib qoladi, uni boshqalarga ulashadi, deydi. Navbatdagi ishora karamning ziddi bo‘lgan “buxl” - بخل baxillik so‘zida bo‘lib, uning qalbi (bu o‘rinda “qalb” so‘zi yurak – o‘rta ma’nosida kelmoqda) “xo”dan xoli bo‘lsa, oxiri yo‘q balo qoladi, ya’ni لخب so‘zi o‘rtasidagi ifrah igrixo in’ay ,”lab“ ل ,astekx tushirilgan balo qoladi, deydi. Bu o‘rinda “oxiri yo‘q” deyilganida ham “behad yomonlik” va “balo”so‘zidagi oxirgi harfning yo‘qligiga ishora mavjud. Muammoning keyingi kalidi “isrof” - اسراف adnuB .ridiz’os shoir keltirilgan so‘zning ikki tomonidan boqsa, behad, ya’ni oxiri bo‘lmagan “ofat” - افات ,nake rayed ,idaqihc bilek iz’os isrofgarchilik saxovatpeshalik bo‘lmasdan, insonga baloyu ofat olib borishiga diqqatni qaratadi. Bunda payg‘ambarimiz

Rasululloh (s.a.v.)ning “Yenglar, ichinglar, lekin isrof qilmanglar” degan marhamatlariga ishora qiladi. So’ngra “barbod qilish” ma’nosida kelgan “itlof” - اطلاف nagl’ob ifrah qorp’ok gniniz’os qismi(bo‘g‘ini)ni olishga ishora etadi va bu so‘zning ko‘p harfdan iborat bo‘lgan bo‘g‘ini “lof” فال bo‘lib, bu ham zamima xislatlar sirasiga kiradi.

“Majmuai shoiron”, “Muntahab ut-tavorix”da ham bir qator nasriy muammolar uchraydi.

Keltirilgan misollardan shu narsa ayon bo‘ladiki, muammo bitish o‘z davrida muayyan urf maqomini olibgina qolmasdan, qalam ahllarining mahoratini belgilovchi mezonlardan biriga aylangan. Muammolar shoirning iste’dod qirralarini har tomonlama ko‘rsatuvchi usul sifatida e’tiborda tutilgan. Bu holatda muammogo‘yning so‘zga chechanligi, so‘z boyligining behad kengligi, so‘z shakllarini turli holatlarda jilvalantirish salohiyati namoyon bo‘lgan. Shu sababdan muammo mumtoz adabiyotning xos janr va usullaridan biri sifatida uzoq yillar amalda bo‘lib kelgan va Qo‘qon adabiy muhitida ham muayyan mavqe va darajaga ega janrlar qatorida turgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Т., Ўз МЭ нашр. 2011.
2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Т., Ўз МЭ нашр. 2011.
3. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Т., Ўз МЭ нашр. 2011.
4. Бердак Юсуф. Мумтоз адабий асарлар луғати. 2010.
5. Бобоева Т. Шеър илми таълими. Т.: “Ўқитувчи”, 1996.
6. Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз қадри. Т.: “Адолат”, 2004.
7. Воҳидов Р.Ж., Эшонқулов Ҳ.П. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. Т.: 2006.
8. Жувонмардиев А. Ҳарфлар рақамларга айланганда. Т.: 1966.
9. Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979.
10. Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. Т.: “Фан”, 1986.
11. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси (“Хазойин ул-маоний” асосида). Т.: “Фан”, 1983.
12. Муҳаммадҳакимхон Тўра. Мунтахаб ут таворих. Т.: “Янги аср авлоди”, 2010.

THE FORMATION OF COMPOUNDS IN THE OIL AND GAS TERMINOLOGY
ОБРАЗОВАНИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В НЕФТЕГАЗОВОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ
NEFT VA GAZ TERMINOLOGIYASIDA BIRIKMALARNING SHAKLLANISHI

X.Sh.Abdinazarov,

Senior Lecturer, English language teacher, researcher
Karshi Engineering-Economic Institute

Abstract. In comparing terms of oil and gas engineering within two languages; English and Uzbek, we could find a wide range of varieties in their word-formation, especially, compounding. Furthermore, words are formed syntactically, morphologically, phonetically. Consequently, some words are called closed, open compounds but some are hyphenated ones in English whereas in Uzbek language they are named “juft and qo’shma” so’zlar. Even words denote different parts of speech, for instance, noun+ noun, adjective+ noun or noun+ verb but they give new meaning to the profession or topic we research. Additionally, this paper highlights a lot of ideas concerning technical words occurring in the terminosystem of oil and gas engineering, and some experimental research on them was carried out. Moreover, the result showed that there are a lot of compounds in English terminosystem of oil and gas engineering.

Key words: oil and gas, terminology, experimental research, compounds.

Аннотация: При сравнении терминов нефтегазового машиностроения на двух языках; английском и узбекском языках, мы можем найти широкий спектр вариантов их словообразования, особенно словообразования сочетаний. Кроме того, слова образуются синтаксически, морфологически, фонетически. Следовательно, некоторые слова называются закрытыми, открытыми составными, но некоторые из них в английском языке пишутся через дефис, тогда как в узбекском языке они называются «джуфт и кошма» сузлар. Даже слова обозначают разные части речи, например, существительное + существительное, прилагательное + существительное или существительное + глагол, но они придают новое значение профессии или теме, которую мы исследуем. Кроме того, в данной статье освещается множество идей, касающихся технических слов, встречающихся в терминосистеме нефтегазового машиностроения, и по ним были проведены некоторые экспериментальные исследования. Более того, результат показал, что в англоязычной терминосистеме нефтегазового машиностроения много сложных слов.

Ключевые слова: нефть и газ, терминология, экспериментальные исследования, соединения.

Annotatsiya: Ikki tilda neft va gaz muhandisligi atamalarini solishtirishda; ingliz va o'zbek tillarida ularning so'z yasashida, xususan, birikmalarida ko'plab turlarni uchratishimiz mumkin edi. Qolaversa, so'zlar sintaktik, morfologik, fonetik yo'l bilan ham yasaladi. Binobarin, ba'zi so'zlar yopiq, ochiq birikmalar deyilsa, ba'zilari esa ingliz tilida tire orqali qo'yilgan bo'lsa, o'zbek tilida “juft va qo'shma” so'zlar deb ataladi. Hatto so'zlar nutqning turli qismlarini bildiradi, masalan, ot+ ot, sifat+ ot yoki ot+ fe'l, lekin ular biz tadqiq qilayotgan kasb yoki mavzuga yangi ma'no beradi. Bundan tashqari, ushbu maqolada neft va gaz muhandisligi terminlar tizimida uchraydigan texnik so'zlar bilan bog'liq ko'plab fikrlar yoritilgan va ular bo'yicha ba'zi eksperimental tadqiqotlar olib borilgan. Bundan tashqari, natija shuni ko'rsatdiki, neft va gaz muhandisligining ingliz terminlar tizimida juda ko'p birikmalar mavjud.

Kalit so'zlar: neft va gaz, terminologiya, eksperimental tadqiqotlar, birikmalar.

In Uzbek and English languages we often find a nominal as a phrase, a word, term which specifies the exact object regarding to specific profession we intend to study and conduct a research what it is. A compound word is two or more words linked together to produce a word with a new meaning regardless of their part of speech and grammatical, phonetical and semantic and morphological composition. Semantic transparency refers to the extent to which the meaning of a multimorphemic word can be determined from the meaning of its constituents. According to the statement of scholar's (Leah Auch, Christina L. Gagne, Thomas L. Spalding, 2020) in terms of compounds, semantic transparency has been operationally defined in multiple ways and semantic transparency is a theoretical construct referring to the extent to which the constituents of multi-morphemic words (e.g., fool +ish or re+ hearse in the case of derived words, or snow+ ball or shin, dig in the case of compound words) contribute to the meaning of the whole word. Furthermore, semantic transparency ranges continuously from fully transparent to fully opaque. As we could see in the long-term conducted analysis of scholars on the issues concerning compound words and its formation, but in the sphere of oil and gas, it usually forms more differently because of inaccuracy of terms in other fields of study or work. Moreover, we made a qualitative analysis focusing on technical terms formulation in the field of oil and gas engineering in both English and Uzbek languages.

Word Formation

The formation of words in Uzbek language are called composition and it is proved to be as an effective way of word building. Furthermore, a composition way of word formation is to connect a word with other word. In the Uzbek language, two independent words are combined in a certain grammatical form, and there is a grammatical connection between the connecting words. As a result of such combination states a lexical unit, that is, a syntactic unit, not a lexeme, or a sentence

(A. Xojiyev, 2007:8). Compound words can be formed due to some ways and we use lexical units in order to form compound words for, example, in Uzbek language there are a lot of words which denote compounding such as *suvchi* (*suv+chi*)-noun +suffix, which means noun and *tekisla* (*tekis+la*) adjective+suffix which formed a verb. However, within some compound words we do not observe this kind of composition for instance, *qurqbug'un*, *itburun*, *boyug'li qirqog'ayni*" which do not consist of suffixes because it does not contain word formation as it has own word building, and we can call those words in one unit of formation (A. Xojiyev, 2007:8).

What's more, word formation happens accordingly, for instance, *gulbior*, *gultojixuroz*, *oromijon* those are derived from other languages such as Tojik and they are not considered as a formed word in Uzbek language. That's why we cannot add any additional words to them. Additionally, a. Xodjayev (2007:7) stated that word-formation can be named as "qushma so'zlar" and "juft so'zlar" and he revealed that the words within those are different according to their formation for, example, *qozon-tovoq*, *katta-kichik* which denotes "juft so'zlar", and *tog'olcha*, *tokilon*, *mosh rang*, *sodda dil* belongs to "qo'shma so'zlar" in Uzbek language.

R. Doniyorov (1977) also stated some technical words which formed by suffixes (sozlik, lik, li); *traktor+soz'lik sanoati* (*traktor factory*), *kema+sozlik* (*shipbuilding*), *avtomobil+sozlik* (*machin construction*), *mexanik+lik* (*mechanization*), *traktor+chilik* (*traktordriving*), *energetik mashina+sozlik*, *aviasoz+lik*. Meanwhile, he addressed to some terms reading to oil and gas engineering: *dizel+sozlik* (*disel engine*), *injinerlik* (*engineering*), *burg'lovchi* (*driller*). However, Kun Sun, R. Harald Baayen (2021) conducted a research on the issues of hyphenated compounds, having stated that hyphenation is used when words form a unit, which reduces the possibility of parsing them into separate units or other forms. Booij (2012: 75)

indicated that compounding is “the most frequently used way of making new lexemes in a good deal of languages as it is essential in English word-formation and often used to create new words in language. The issues concerning compounding words have been widely investigated by a lot of scholars such as Plag (2018), Masini (2009), Scalise and Vogel, (2010) revealed morphological, Peter and Neeleman,(2010) found the phonological syntactic, Jarema (2006), Fehringer (2012), Kuperman and Bertram (2013) pointed out cognitive and Pirrelli et al (2010) computational peculiarities.

If we join two (or more) words to form a new word, it will actually be a compound, that usually provides a new meaning. The meaning of this compound could be similar to or different from the meaning of its components in isolation. According to the statement of Kun Sun, R. Harald Baayen (2021), compounds are divided into three types with respect to their orthographic forms, namely, open compounds (there is a space between the words, such as “firing squad”), hyphenated compounds (such as “long-term”), and closed compounds (a solid form, such as “blackboard”). There are also criteria based on the part of speech which entire compound belongs to. Two-, three- and four-word compounds can be found if the number of components in a compound is used as the criterion. A hyphenated compound can be understood simply as a compound consisting of two (or more) words with hyphenation. However, it is rarely recognized that hyphenated compounds are quite distinct from their counterparts. For example, the use of hyphenation makes it possible for two or more consecutive words within a sentence to be linked to form a new unit with new lexical, syntactic and semantic functions. These hyphenated combinations can express temporary concepts or a whole range of concepts and things by turning a phrase into a word, such as “state-of-the-art” and “top-of-the-line”. In these cases, hyphenation can be used to signal a modifier prior to a noun or a noun phrase of a phrasal compound (Kun Sun, R. Harald

Baayen (2021). Meanwhile, A. Xodjayev (2007:13) indicated that compounds are divided into two types and called them in Uzbek as following: “Juft”-open and closed, and qo'shma-hyphenated, for instance, кам (камҳосил, камқатнов), бахш (оромбахш, роҳатбахш), умум (умумхалқ, умумш аҳар), бон (майизбоп, кўйлакбоп), ранг (жигарранг, кулранг), хуш (хуштаъм, хушқомат), ҳам (ҳамсуҳбат, ҳамшаҳар)-q'shma so'z (open and closed compounds).

However, an important principle for creating compounds is the combination of words that follow the syntactic order and it includes *Subject(doer) + Verb; Verb + Noun; Verb + Prep./Adv.; Adj. + Noun; and Noun +Noun., Subject(doer) + Verb: “daybreak, headache, rainfall”, etc.; Verb + Noun: “firing squad, wading bird, watchdog”, etc.; Adj. + Noun: “longboat, blackboard, greenhouse”, etc.; and Noun (modifier) + Noun: “cigar smoker, cable car, power plant, silkworm, piano keys, dragonfly”, etc.* (Kun Sun, R. Harald Baayen (2021).

Data Analysis

On the issues concerning compounding word and word-formation, we collected some technical vocabulary (words) from the English-Russian and Russian-Uzbek dictionary. At first we indicated the compounding words such as hyphenated and other compound words.

1. *Abd-gw [abandoned gas well]-ликвидированная газовая скважина*
2. *Abd loc [abandoned oil well]-ликвидированная буровая, оставленная буровая площадка*
3. *Abd-ogw [abandoned oil and gas well]-ликвидированная газонефтяное скважина*
4. *Abd-ow [abandoned oil well]-ликвидированная нефтяное скважина [11]*
5. *Concentrated acid – концентрированная кислота*
6. *Dilute acid-разбавленная кислота*

7. Fatty acid-жирный кислота	25. Air-foam-буровой раствор [17]
8. Gelled acid-загущённый кислота	26. Back-draft-задний ход
9. Hydrochloric acid-хлористо-водородная кислота	27. Backfill-ликвидационный тампонаж (скважины)
10. Mahogany acid- (нефтяная) сульфоновая кислота, растворимая в нефтепродуктах	28. Backfiller-машина для засыпки траншей (после укладки трубопровода) экскаватор.
11. Intensified acid-активированная кислота	29. Backfilling-заполнение ствола скважины при подъёме бурильного инструмента. Засыпка траншей (для трубопроводов)
12. Mud acid-загрязнённая соляная кислота [12]	30. Backflow-обратная промывка
13. Aerometer- аэрометр прибор для определения газов	In the above-mentioned terms of oil and gas fields focuses mainly on compounding words and word-formation, with Russian language translation, we found those technical vocabulary (words) as following as we made analysis on them widely according to their grammatical structure and formation: 1. Abd-gw[abandoned gas well]- hyphenated compounds- participle II +noun+noun, 2.Abd loc [abandoned oil well]- hyphenated compounds- participle II +noun+noun, 3. Abd-ogw [abandoned oil and gas well]-hyphenated compounds-participle II noun+noun, 4. Abd-ow [abandoned oil well]- hyphenated compounds-participle II noun+noun, 5. Concentrated acid- open compounds-participle II (modifier) noun: burg'ilash qudug'idan foydalanib bo'lgach, yoki quduqdan olingan natija salbiy bo'lganda, quduq og'zini sement bilan tampon qilib bekish. 6. Dilute acid- open compounds - Adjective + noun-suyultirilgan kislota, 7. Fatty acid- open compounds- adjective + noun-yog' kislota. 8.Gelled acid-open compounds-adjective+noun- zagushynniy kislota, 9. Hydrochloric acid-open compounds-adjective + noun- xlorid kislota. 10. Mahogany acid-open compounds-adjective+ noun-(neftli) сульфокислота,neft maxsulotlariga qushiladigan, 11. Intensified acid-open compounds-participle II + noun-
14. Aerosol-аэрозоль	
15. Aftereffect-последствие результат; выявившийся позднее	
16. After-expansion-остаточное расширение	
17. Afterflow- остаточная пластическая деформация	
18. Afterflush-последующая промывка (скважины)	
19. Afterproduct-вторичный продукт, низший продукт	
20. Afterproduction-дополнительная добыча за счёт применения вторичных методов воздействия на пласт; вторичных добыча	
21. Aftershrinkage-дополнительная усадка	
22. Aftertreatment-последующая обработка; обработка после сварки[15].	
23. Air-actuated-пневматический с воздушным приводом	
24. Air-controlled-пневматическим управлением	

aktivlashgan kislota, 12. Mud acid-open compounds-adjective+noun- Ifloslangan xlorid kislota. 13. Aerometer-closed compounds-adjective+noun- aerometr (gazni aniqlaydigan asbob), 14. Aerosol-closed compounds-adjective + noun- aerazol. 15. Aftereffect-closed compounds-preposition+noun-amalga oshirilgan jarayonni ta'siri. 16. After-expansion-hyphenated compounds-preposition + noun- qoldiq kengayishi. 17. Afterflow- closed compounds-preposition + verb- qoldiq deformatsiya. 18. Afterflush-closed compounds-preposition+verb- qayta yuvish (quduq). 19. Afterproduct-closed compounds-preposition + noun- ikkilamchi maxsulot, past sortli maxsulot. 20. Afterproduction- closed compounds-preposition + noun- ikkilamchi qazish mahsulot). 21. Aftershrinkage-closed compounds- preposition + noun- qo'shimcha kirishish, cho'kish, qisqarish. 22. Aftertreatment- closed compounds-preposition+noun-svarkadan keying ishlov berish. 23. Air-actuated-hyphenated compounds-noun+participle II-bosimli havo texnikasini boshqaruvi. 24. Air-controlled-hyphenated compounds- noun + participle II- bosimli havo texnikasi. 25. Air-foam-hyphenated compounds-noun+noun-burg'ulash eritmasi. 26. Back-draft-hyphenated compounds-preposition+noun- задний ход (orqa qoralama). 27. Backfill-closed compounds-preposition+verb-quduq og'zini sement bilan tampon qilib bekitish va mahsus belgi qilish kabi ishlarni amalga oshirish jarayoni. 28. Backfiller-closed compounds-preposition+noun- (quvurlar yotqizilgandan keyin) xandakni kumadigan ekskavator. 29. Backfilling-closed compounds-preposition+verb-burgulash uskunasi kutarishdan oldin quduqni kumish (quvurlar uchun). 30.

Backflow-closed compounds-verb+verb-teskari oqim.

While having made a deep analysis of technical words relating to oil and gas engineering, we could found out that there are a lot of open and closed and hyphenated compounds in English-Russian dictionary and some linguists (Kun Sun, R. Harald Baayen (2021), (Hunston and Francis, 2000: 51-59; Jurafsky, 1996) highlighted more about compounds in their research findings. Besides, we could find translation of technical terms in Uzbek. In above-mentioned schedule a list of terminology (words) were carried out with its features whether they are hyphenated, open or closed compounds.

Conclusion

While having studied technical terms of oil and gas engineering we came into conclusion that there is a need to know compounds because they are very useful for learners in target environment where they may be able to demonstrate their knowledge in spoken context using technical hyphenated, open and closed compounds. The terms we use in class or at the heavy industry are usually not utilized in speech in our daily life bases. In our investigation we collected forty technical terms which is main component of terminological system of petroleum engineering to acquire. Those terms are taken from English-Russian dictionary written by Булатов А.И.(1999) and its Uzbek translation was accomplished by assistance of Russian-Uzbek dictionary written by O.U. Salimov, Z.S. Ibrohimov (1995). Besides, for some translation purposes we also addressed to the google-translator.com platform. However, we could observe still terminological deficiency in Uzbek language because this sphere was not fully conducted et.

References:

1. Leah Auch, Christina L. Gagne, Thomas L. Spalding. Conceptualizing semantic transparency: A systematic analysis of semantic transparency measures in English compound words. *Methods in Psychology*. www.journals.elsevier.com/methods-in-psychology. 2020. – P. 3-15.
2. Xodjayev A. Uzbek tili so'z yasash tizimi. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2007. – 168 b.
3. Doniyorov R. Uzbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1977. – 158 b.

4. Kun Sun, R. Harald Baayen. Hyphenation as a compounding technique in English. Language Sciences. www.elsevier.com/locate/langsci. – 2021. – P 2-20.
5. Booij Geert, 2012. The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology. – Oxford University Press, Oxford.
6. Plag Ingo, 2018. Word-formation in English. – Cambridge University Press, Cambridge. England.
7. Masini Francesca, 2009. Phrasal lexemes, compounds and phrases: a constructionist perspective. – Word Struct. 2 (2), 254-271. <https://doi.org/10.3366/e1750124509000440>.
8. Scalise Sergio, Vogel Irene, 2010. Cross-Disciplinary Issues in Compounding. John Benjamins. – Amsterdam.
9. Peter Ackema, Neeleman Ad, 2010. The role of syntax and morphology in compounding. In: Scalise, Sergio, Vogel, Irene (Eds.), Cross-Disciplinary Issues in Compounding. John Benjamins. – Amsterdam, pp. 21-36.
10. Jarema Gonia, 2006. Compound representation and processing: a cross-language perspective. In: Libben, Gary, Jarema, Gonia (Eds.), The Representation and Processing of Compound Words. – Oxford University Press, Oxford, pp. 45-70.
11. Fehrer Carol, 2012. The lexical representation of compound words in English: evidence from aphasia. – Lang. Sci. 34 (1), 65-75. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2011.06.001>.
12. Kuperman Victor, Bertram Raymond, 2013. Moving spaces: spelling alternation in English noun-noun compounds. – Lang. Cognit. Process. 28 (7), 939-966. <https://doi.org/10.1080/01690965.2012.701757>.
13. Pirrelli Vito, Guevara Emiliano, Baroni, Marco, 2010. Computational issues in compound processing. In: Scalise, Sergio, Vogel, Irene (Eds.), Cross-Disciplinary Issues in Compounding. – John Benjamins, Amsterdam, pp. 271-286.
14. Hunston Susan, Francis Gill, 2000. Pattern Grammar: A Corpus-Driven Approach to the Lexical Grammar of English. – John Benjamins, Amsterdam.
15. Jurafsky Daniel, 1996. A probabilistic model of lexical and syntactic access and disambiguation. Cognit. – Sci. 20 (2), 137-194. https://doi.org/10.1207/s15516709cog2002_1.
16. Булатов А.И. Англо-русский и русско-английский нефтегазопромысловый словарь. – Северо-Кавказское отделение инж. Академии, 1999.
17. Салимов О.У., Иброхимов З.С. Русча-ўзбекча политехника атамалари луғати. – Тошкент: Фан нашриёти, 1995.

GRAMMATIK SHAKLLAR PARADIGMASI VA UNDA “SHAXS” LINGVISTIK ZARRASINING IFODALANISHI

ПАРАДИГМА ГРАММАТИЧЕСКИХ ФОРМ И ЕЕ ВЫРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОГО АТОМА «ЧЕЛОВЕК»

PARADIGMA OF GRAMMATIC FORMS AND ITS EXPRESSION OF THE LANGUAGE ATOM "MAN"

U. Yigitaliyev,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tili grammatik shakllari paradiigmasida “shaxs” lingvistik zarrasining ifodalanishi masalalari antroposentrik aspektda tadqiq etiladi.

Tayaynch so'z va iboralar: grammatik shakl, lingvistik paradigma, shaxs zarrasi, antroposentrizm, shaxs deyksisi, morfologik vosita, assotsiativ yondashuv.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы выражения языкового атома «человек» в парадигме грамматических форм узбекского языка с антропоцентрической точки зрения

Ключевые слова и фраза: грамматическая форма, языковая парадигма, атом личности, антропоцентризм, дейксис личности, морфологические средства, ассоциативный подход.

Annotation: This article with the expression of the linguistic atom "man" in the paradigm of grammatical forms of the Uzbek language from an anthropocentric point of view.

Key words and phrases: grammatical form, language paradigm, personality atom, antroposentrizm, personality dexterity, morphological means, associative approach

O'zbek tilining morfologik sathida ayrim grammatik shakllar funksional tomonida "shaxs" lisoniy zarrasi bilan assotsiativ bog'lana oladigan nutqiy hosilalar uchraydi. Bundan anglashiladiki, grammatik shakllar sintaktik qurshovda ma'noviy xususiyatlari orqali "shaxs" lisoniy zarrasini assotsiativ tarzda xotirada tiklaydi.

O'zbek tilshunosligida grammatik ma'no, grammatik shakllar, ularning sintaktik imkoniyatlari masalasi bo'yicha tadqiqotlar amalga oshirilgan [5;7;9]. Bu ishlarda shaxs-son grammatik shakllarining **shaxs** kategoriyasini hosil qilishi o'rganilgan, ammo ularning "shaxs" lisoniy zarrasi bilan assotsiativ bog'lanishi masalasi tekshirilmagan [4].

Shu o'rinda ayrim morfologik vositalarning sintaktik imkoniyatlarini namoyon qilishida "shaxs" lisoniy zarrasi bilan bog'liq ba'zi o'rinlarga e'tiborni qarataylik.

O'zbek tilida munosabat shakllari bo'lgan egalik va shaxs-son qo'shimchalarining "shaxs" zarrasi bilan assotsiativ bog'lanishi ularning sintaktik qurshovda boshqa so'zlar bilan sintagmatik munosabatlarida voqelikka aylanadi. Tilshunos B.Mengliyev ta'kidlaganidek, "Birlik jarayonida morfologik hodisalar o'zlarining ma'noviy xususiyatlarini ishga soladilar, sintaktik imkoniyatlarini voqelantiradilar"[5:13].

Egalik va shaxs-son qo'shimchalari birlik va ko'plikdagi barcha shakllarida "shaxs" lisoniy zarrasi bilan assotsiativ aloqaga kirishadi. Ya'ni *kitobim*, *kitobing*, *kitobimiz*, *kitobingiz*, shuningdek, *o'qidim*, *o'qiding*, *o'qidik*, *o'qidingiz* grammatik shakllari orqali til egalari xotirasida bevosita "shaxs" zarrasi yodga tushadi.

Tabiiyki, bu kategorial shakllar orqali "shaxs" zarrasining assotsiativ tarzda voqelanishi ularning *insonga* ishora qilishi, ya'ni deytik vazifa bajarishi bilan bog'liq. Shaxs deytisini hosil qiluvchi egalik

affikslari o'zi bog'lanib kelgan so'zdan anglashilgan **predmet egasi** (*so'zlovchi*, *tinglovchi* yoki *o'zgani bildiruvchi odam*)ni kishi ko'z oldida gavdalanira oladi [3:100].

Xuddi shunday, shaxs-son affikslari ham **shaxs**ga ishora qilish orqali harakat-holatni bajaruvchi (*inson*)ni assotsiativ tarzda yodga soladi. Shu bois bu affikslar sintaktik qurshovda kishilik olmoshlarining qo'llanishini taqozo qiladi. Nutq jarayonida bu olmoshlar va mazkur grammatik shakllar o'ziga xos **pleonazm**, ya'ni takrori tashkil etadi: *Mening kitobim*, *Biz keldik* kabi nutqiy qurilmalarida (*hosilalarida*) "inson", "shaxs" va "son" ma'nolarining ifodalanishida bu pleonazm yaqqol ko'rinadi[10: 12].

Xarakterli tomoni shundaki, nutqda I, II shaxs egalik va shaxs-son qo'shimchalarida "shaxs" zarrasi yorqin voqelanadi. Shuning uchun bu shakllar narsa va predmetlarga (*o'simliklar*, *hayvonlar* va h.k.) nisbatan qo'llanilsa, personifikatsiya, jonlantirish, tashhis badiiy san'ati voqelanadi [6]. CHunonchi:

*Qani ayt, maqsading nimadir sening,
Nega tilkalaysan bag'rimni, ohang?*
(A.Oripov)

Bunda qorning taglarida qish.

Bahor uchun so'ylaydi olqish. (H.Olimjon)

Egalik va shaxs-son grammatik shakllarining III shaxsida "shaxs" lingvistik zarrasining voqelanishi sintaktik qurshov orqali oydinlashadi. Bu holat grammatik shaklning ma'nosi bilan emas, balki u qo'llanilgan sintaktik qurshov bilan bog'liq. Masalan:

*Bulutning orasidan // Quyosh kulib qaraydi.
Majnunolning juvilgan // Sochlarini taraydi.*
(E.Vohidov)

Ushbu to'rtlikda jonlantirish san'ati orqali insonga xos *kulib qarash*, *soch tarash* xususiyatlari quyoshga ko'chirilgan. Garchi "qaramoq", "taramoq", fe'llari til egalari xotirasida "shaxs" lingvistik zarrasini gavdalanitirsa-da, ayni sintaktik qurilma bu

kontseptual jarayon bilan mantiqan bog'lanmaydi.

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida egalik tushunchasi quyidagi yo'llar bilan hosil qilinadi: 1) egalik ko'rsatuvchi affiksalar: *-im (-m)*, *-ing (-ng)*, *-i (-si)* // *-imiz (-miz)*, *-ingiz (-ngiz)*, *-lari* kabi;

2) chiqish kelishigi shakli *-dan* orqali (*Bu mollar kimdan? Madaminjondan – Madaminjonning mollari*);

3) egalik ifodalovchi maxsus so'zlar yordamida (*ega, qarashli, xos* kabi: *Bu erlar fermer xo'jaliliga qarashli* kabi);

4) *-niki* affiksi orqali:

Qaynashim chashmadan teran joydandir, Sen faqat mening bo'l, meniki, mening. (O.Matjon).

Ko'rinadiki, egalik kategoriyasida *shaxs* lingvistik zarrasini ifodalashda sinonimik holat mavjud. Bundan tashqari sub'ektiv baho shaklli so'zlarga egalik affiksi qo'shilganda kichraytish-erkalash ma'nosi yanada kuchaytiriladi. Chog'ishtiring: *onajon – onajonim, toychoq – toychog'im, jonim – jonginam* kabi. Yoki boshqa holat, ya'ni qarindosh-urug' ma'nosini ifodalovchi so'zlarda ko'plik formasidan oldin qo'shilib, shu **shaxs**ga nisbat "hurmat", "ta'kid" ma'nosii ifodalaydi: *dadamlar, oyimlar*.

Badiiy asarlarda, og'zaki nutqda "odam"ga xos bo'lgan ta'sirchanlik, kamtarlik, mag'rurlanish ma'nolarini ifodalash uchun egalik affikslari *shaxs*lar bo'yicha almashtirilib qo'llanishi mumkin. *Nevarasi buncha shirin bo'lmasa odamning, -deb chol qizchani quchoqlab ko'tardi.* (S.A.) Misolda uchinchi shaxs birlik shakli birinchi shaxs birlik (*nevaram*) ma'nosida ishlatilgan. *Qizimiz yangi farzand ko'rdi, -dedi Oysha xola.* Birinchi shaxs ko'plik shakli shu shaxsning birligi o'rnida ishlatilgan. Shuningdek, qavm-qarindoshlik atamalarida shaxs shakllari evfemistik ma'no berish maqsadida almashtirilib, qo'llanadi: *Oyisi, qizchaga nima olib keldingiz? Tog'angiz savodsiz bo'lsa ham, dunyo ishlarini yaxshi tushunar edi.* (S.A.)

"Shaxs" lisoniy zarrasi bilan assotsiativ bog'lanuvchi morfologik vositalarning keng tarqalganlardan biri sub'ektiv baho shakllari, antropoindikator va shaxsiy

munosabat qo'shimchalaridir [1;8]. Shuningdek, shaxs otlari va ismi foil yasovchi qo'shimchalar ham "shaxs" lingvistik zarrasini assotsiativ tarzda voqelantiradi [7:18].

Hozirgi o'zbek tilida *-gina (-kina, -qina)*, *-cha, -choq, -chak, -loq, -jon, -xon, -oy, -voy* ko'rinishidagi affiks va so'zshakllar so'zlovchining ob'ektiv borliqqa, o'z nutqiga bo'lgan modal, boshqacha aytganda, "shaxs"ga xos munosabatni bildirib keluvchi sub'ektiv baho shakllaridir. Bu shakllar *sevish, erkalash, kuchaytirish, kamsitish* kabi konnotativ ma'nolarni ifodalaydi. Sub'ektiv baho shakllaridagi turli qo'shimcha ma'nolar badiiy asarlarda personajlarning o'ziga xos xususiyatlarini: ulardagi *dilkashlik, muloyimlik, yoqimlilik*ni ochishda, baholashda muhim ahamiyatga ega. Masalan:

-cha grammatik shaklida ob'ektiv kichiklik ma'nosidan tashqari, sub'ektiv baho ma'nosi ham ifodalanadi. Chog'ishtiring: *qozoncha, daftarcha, taqsimcha, bolacha, yigitcha, xotinch*a kabi. Atoqli otlarga *-cha* shakli qo'shilganda esa so'zlovchining salbiy emotsiyasi bo'rttiriladi: *SHunday emasmi, Fayzicha? – deb so'radi boy.* (S.A.) Shuningdek, *-cha* shakli egalik shakllari bilan yonma-yon kelib, o'rni bilan kesatish, piching, hazil ma'nolarini ham bildiradi: *Oyimachamiz, xotinchangiz* kabi.

-gina (-kina, -qina) shakllari nutqda ayirish, chegaralash ma'nosini ifodalovchi ioklama hamda erkalash ma'nosini ifodalovchi sub'ektiv baho shakli sifatida ishlatiladi. *-gina* modal shakl yasovchi bo'lib kelganda otlarga egalik va kelishik affikslaridan oldin qo'shiladi va urg'u oladi. Xuddi shu xususiyat unga modal munosabat – *kuchaytirish* ma'nosini ifodalashi qaysi so'z turkumiga birikib kelishi va matnga ham bog'liqdir.

-gina (-kina, -qina) affikslari otlarga qo'shilib kelganda, so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan turlicha munosabatini kuchaytiradi: *Bo'yginangdan o'rgilay; Oyijon, oyi-ya, boshginam og'riydi-ya!* (Qo'shiqdan.)

Tilimizda ayrim so'zlar o'z mustaqil ma'nosini yo'qotib, kichraytish-erkalash ma'nosini ifodalovchi so'zshakllarga

aylanib qolgan. Bunday so'zshakllardan – *-jon, -xon, -oy, -niso, -sho, -boy, -(voy), -bek, -toy, -bonu, -gul* kabilar so'zlashuv nutqida, ayniqsa, badiiy uslubda keng qo'llanadi. Bu so'zshakllar *sevish, erkalash, hurmat, hazil* kabi modal ma'nolarni ifodalaydi.

O'zbek tilida *-ovlon, -ov, -ala* morfemali grammatik shakllar ham bevosita "shaxs" zarrasi bilan assotsiativ bog'lana oladi. Qiyoslang: *odam – beshovlon, odam – uchovi, odam – ikkalasi* kabi.

-ov, -ovlon morfemali grammatik shakllar "shaxs" kontsepti bilan zich bog'lanadi, ammo *-ala* affiksli grammatik shakllarning "shaxs" kontsepti bilan assotsiativ bog'lanishi kontekst bilan aloqador. Qiyoslang: *to'rttala qiz – to'rttala mahsulot*. Ko'rinadiki, *-ovlon, -ov* va *-ala* jamlovchi son shakllari "shaxs" lisoniy zarrasi bilan assotsiativ bog'lanishni hosil qilishiga ko'ra privativ oppozitsiya (noto'liq ziddiyatni)ga kirishadi. Bu ziddiyatda *-ovlon, -ov* affikslari kuchli a'zoni, *-ala* affiksi esa kuchsiz a'zoni tashkil etadi.

Yana shuni ta'kidlash o'rinliki, jamlovchi son shakllari *-ov, -ala* o'ndan kam bo'lgan

ayrim sonlargagina qo'shilib, birgalik, jamlik ma'nolarini anglatadi: *ikkovi o'rtoq, ikkalasi o'rtoq* kabi. Bu qo'shimchalar hamma vaqt biri ikkinchisining o'rnida ishlatilavermaydi: *uchala quyon* deyish mumkin, ammo *uchov quyon* deyilmaydi.

Ba'zan ma'noni kuchaytirish va ta'kidlash uchun *-ov* va *-ala* affiksini olgan sonlardan oldin kishilik va ko'rsatish olmoshlari yoki *har* so'zi kelishi mumkin: *Biz ikkov, ular beshov edi. Olimlarning har ikkalasi ham tuproqshunos edi*.

Sonlar otlashganda, ayniqsa, jamlovchi son shakllarini olgan holatlarda, mazkur "shaxs" lingvistik zarrasining ifodalanishi yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan: *Ikkovga birov botolmas, otliqqa yayov etolmas (Maqol) Oltovlon ola bo'lsa og'zidagin oldirar. (Maqol.)*

Xullas, o'zbek tilida grammatik birliklar orqali ham "shaxs" lingvistik zarrasining voqelanishi kuzatiladi. Bunday birliklar til egalari xotirasida inson qiyofasini gavdalantirishi jihatidan "shaxs" bilan assotsiativ aloqaga kirishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E. Antroponimlar – antropotsentrik tadqiq ob'ekti // O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2013. –№3. – B. 35-39.
2. Ishoqov YO. So'z san'ati so'zligi. –Toshkent: Zarqalam, 2006. – B. 92-94.
3. Yigitaliyev U. Gapning kommunikativ qurilishi jarayonida "shaxs" tushunchasining deytik ifodalanishi // O'zbek tili va adabiyoti, 2020. 5-son. –B. 99-103.
4. Yigitaliyev U. Cognitive Analysis of Morphological Phenomena in The Uzbek Language (In Associative-Verbal Aspect) // International Journal of Human Computing Studies (IJHCS). Vol.3. №2 (2021). –P.249-252.
5. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'naviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Fil. fan.nomz. ...diss. avtoreferati. –Toshkent: O'zR FA TAI, 1996. – 24 b.
6. Rahmonov V. She'riy san'atlar. –Toshkent: Fan, 1962. – B.
7. Saloyev R.B. O'zbek tilida ismi foillar: Fil.fan.nomz. ...diss. avtoreferati. –Samarqand,1994. – 22 b.
8. Tojiyev Yo. O'zbek tilida shaxs otlari yasovchi affikslar sinonimiyasi. –Toshkent: O'qituvchi,1987. – B.87
9. Shahobiddinova Sh.X. Grammatik ma'no talqini xususida: Fil.fan.nomz. ...diss. avtoreferati. – Samarqand, 1993. 25 b.
10. Qilichev E. O'zbek tilining amaliy stilistikasi. – Toshkent : O'qituvchi, 1992. – B. 12-16.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ОТРАЖЕНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ ЧЕЛОВЕКА В ПОСЛОВИЧНОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

LINGUOCULTURAL ASPECT OF REFLECTING AESTHETIC ASSESSMENT OF A HUMAN IN THE PROVERBAL LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

INSONNI ESTETIK BAHOLANISHINI DUNYO MAQOL TILI RASMIDA AKS ETTIRISHNING LINGVOMADANIY JIHATI

Р. Х.Абдуллаева,

Аннотация: Лингвокультурный аспект отражения эстетической оценки человека в пословичной языковой картине мира с точки зрения аксиологического подхода разграничивает понятия ценности / ценностного отношения и оценки. Процесс концептуализации окружающего мира носителями языка определенной лингвокультуры, включая ценности и оценку, вербализуется и отражается в пословичной языковой картине мира.

Ключевые слова: лингвокультурный аспект, эстетическая оценка, пословичная языковая картина мира.

Annotation: The linguocultural aspect of the reflection of a person's aesthetic evaluation in the proverbial language picture of the world from the point of view of the axiological approach delimits the concepts of value / value attitude and evaluation. The process of conceptualization of the surrounding world by native speakers of a certain linguistic culture, including values and evaluation, is verbalized and reflected in the proverbial linguistic picture of the world.

Key words: linguistic and cultural aspect, aesthetic assessment, proverbial linguistic picture of the world.

Annotatsiya: Aksiologik yondashuv nuqtai nazaridan dunyoning maqol tilidagi rasmida shaxsning estetik bahosini aks ettirishning lingvomadaniy jihati qiymat / qadriyat munosabati va baholash tushunchalarini chegaralaydi. Muayyan til madaniyatiga ega bo'lgan ona tilida so'zlashuvchilar tomonidan atrofdagi dunyoni kontseptualizatsiya qilish jarayoni, shu jumladan qadriyatlar va baholash dunyoning maqol lingvistik rasmida og'zaki tarzda ifodalanadi.

Kalit so'zlar: lingvistik-madaniy jihat, estetik baholash, dunyoning maqol lingvistik tasviri.

Пословица определяется большинством авторов как народное изречение в форме предложения или устойчивого словосочетания, относящееся к языковым клише по ряду признаков: синтаксическая форма (словосочетание, предложение), наличие образного или прямого значения (Г.Л. Пермяков, Д.О. Добровольский, В.Н. Телия). Следует отметить, что помимо пословиц к языковым клише авторы относят поговорки и фразеологизмы, которые отражают в своем семантическом содержании процесс культурно-исторического развития народа,

передают из поколения в поколение культурные установки и стереотипы. Природа пословиц тесно связана с языковой картиной мира [7, 68]:

а) они всегда обращены на субъекта и отражают его субъективное отношение к чему-либо (оценка);

б) они связаны с фоновыми знаниями языка, практическим опытом языковой личности, культурно-историческими традициями;

в) их семантика направлена на характеристику человека, его поведения, ценностей, отношения к окружающим и т.д.;

г) они отражают социальные, географические, интеллектуальные, культурные характеристика natsionalной общности как носителя языка;

д) объединяют в себе все характеристики людей одной культуры и своеобразие их видения окружающего мира, а также способы реагирования на него (И.Т. Дубова, Е.В. Иванова).

Исходя из вышеизложенного, мы полагаем, что пословичная языковая картина мира опредмечивает в языке natsionalно-культурные ценности, стереотипы, эталоны с учетом с отражением как универсальных общечеловеческих, так и сугубо natsionalных особенностей мировидения и миропонимания. Тем самым пословичная языковая картина мира как средство хранения и передачи natsionalного опыта и мировоззрения обнаруживает взаимосвязь с лингвокультурными концептами, которые составляют когнитивную основу natsionalной языковой картины мира.

На синтаксическом уровне пословицы представляют собой коммуникативные единицы, которые закрепляют представления определенной natsionalной общности не только о самой оценке чего-либо, но и об аксиологической модели мира, об иерархии ценностей (Н.А. Седова, В. Коротун и др.).

С точки зрения аксиологического подхода основой пословиц являются ценности определенной natsionalной общности, в которых заключены концентрированно знания истории, традиции, обычаи носителей языка определенной культуры (С.Г. Воркачев, В.И. Карасик, О.Г. Почепцов, О.А. Дмитриева, В.М. Огольцов, А.Г. Назарян и др.). В данном случае пословицы следует рассматривать как лингвокультурный текст, в структуру которого входят культурно маркированные единицы языка, которые в сознании носителей языка проецируются как логически и

стилистически выстроенная когнитивная взаимосвязь с жизненным, историческим, культурным опытом (И.Р. Гальперин, А.В. Кунин, Ю.А. Сорокин, А.Е. Супрун). Совокупность данных знаний отражает лингвокультурную составляющую пословичной языковой картины мира, которая с точки зрения мировосприятия носителями языка измеряется посредством изучения культурных концептов и стереотипов (Дмитриева, Арутюнова, Карасик). В связи с этим мы полагаем, что особенности взаимодействия человека как носителя языка и окружающего мира закрепляются в его языковом сознании в процессе концептуализatsii с точки зрения ценностного характера базовых понятий [4, 67].

Аксиологический подход разграничивает понятия ценности / ценностного отношения и оценки:

- языковая семантика концепта отражает когнитивную составляющую определенной лингвокультуры (память, историю, опыт), включая систему ценностей;

- концептосфера как совокупность концептов включает систему ценностей определенной лингвокультуры по отношению к окружающему миру, предметам и явлениям действительности, но не включает их оценку;

- концептосфера включает семантически культурно обусловленные языковые единицы через призму нормативно-оценочного характера;

- оценка может быть представлена в любом познавательном процессе как со стороны индивида, так и коллектива и может быть как ценностной, так и неценностной [10, 23].

Исходя из данных характеристик, мы отмечаем, что процесс концептуализatsii окружающего мира носителями языка определенной лингвокультуры, включая ценности и оценку, вербализуется и отражается в пословичной языковой картине мира. В общем смысле ценностное отношение базируется на представлении об

идеальном, совершенном или, наоборот, не соответствующем ему. Как ранее нами было отмечено, с позиций нравственного, социокультурного характера оценка также сопряжена с понятиями нормы, примера, эталона, стереотипа, требований и т.д. (О. Духачек, Ю. Найда, Т.В. Писанова). Соответственно, эстетическая оценка человека включает систему ценностей как общечеловеческих, мировоззренческих, так и ценностей, присущих определенной лингвокультуре. Эстетическая оценка отличается максимальной субъективностью, наименьшей мотивированностью и обоснованностью, отсутствием строгой нормативности, что объясняется невозможностью удовлетворения неким стандартом (Н.Д. Арутюнова). Однако, учитывая то, что степень субъективности эстетической оценки зависит от самого носителя языка, особенностей восприятия им окружающего мира как члена той или иной лингвокультуры, то ее осмысление эстетической оценки человека в пословичной языковой картине мира происходит в процессе протекания процессов, направленных на взаимодействие [8, 44]:

- концептосферы как совокупности культурных концептов, представляющих когнитивную базу понятий;

- стереотипов как традиционных представлений о человеке, его деятельности и др., закрепленных в определенной лингвокультуре;

- системы ценностей, существующей в сознании носителей языка определенной лингвокультуры;

- пословичным фондом языка, включающим пословицы определенной лингвокультуры.

Анализ результатов исследования положительной и отрицательной эстетической оценки человека в главе 2 показал, что шкала эстетических оценок всегда коррелирует со шкалой, отражающей иерархию ценностей той или иной национально-культурной

общности в рамках единого концептуального пространства.

В лингвокультурологии и когнитивной лингвистике изучение концептов осуществляется с разных позиций:

- хранящие в памяти человека и значимые для него фрагменты опыта, типичные для одной лингвокультуры [2, 15];

- отражение системы языка и когнитивных понятий всей языковой картины мира в сознании человека как носителя языка определенной лингвокультуры [3, 56].

Исходя из данных позиций, мы можем заключить следующее:

- а) концептосфера как совокупность отдельных концептов отличается коллективным сознанием, национально-культурным содержанием;

- б) поскольку опыт охватывает разные сферы жизнедеятельности человека (когнитивный, чувственный, образный, эмоциональный и др.), то концепт включает в себя не только описание базовых понятий и описаний, но и образных, чувственных, ценностных характеристик, выраженных в вербальной форме и репрезентирующихся непосредственно в речи [5, 78].

В данном случае когнитивная составляющая концепта включает в себя понятия, дефиниции, описывающие явление, предмет, объект действительности. Образная составляющая отражает представления и ассоциации, связанные с признаками данных понятий. Ценностная составляющая концепта заключается в значимости концепта для

представителей определенной лингвокультуры. При этом ценностные смыслы одного концепта группируются в единый языковой комплекс, который поддерживается и сохраняется в языке его носителями, образуя определенный тип культуры.

При рассмотрении классификации концептов мы ориентировались на несколько оснований: а) возможность

отражения когнитивной, образной и ценностной составляющих, б) применимость к определенной лингвокультуре. С этой целью за основу мы взяли классификацию В.И. Карасика, который выделил следующие типы концептов:

1) специфические этнокультурные и социокультурные, отражающие особенности культуры;

2) неспецифические со скрытым культурным содержанием;

3) универсальные, не имеющие культурной специфики.

Концепты первой группы подразделяются на параметрические и непараметрические. К первым относятся такие концепты, как время, пространство, возраст, количество и др., то есть те, которые отражают реальные характеристики объекта, к непараметрическим – концепты с предметным содержанием, которые автор делит на регулятивные, например, счастье, щедрость и др., в которых наиболее значимым компонентом является ценностный, которые определяет и регулирует поведение, состояние и отношение человека к чему-либо, и нерегулятивные концепты, которые включают синкретичные образования разного характера, например, здоровье, подарок и др.

С точки зрения аксиологического подхода нам интересны именно регулятивные концепты, поскольку они отражают ценности как высшие ориентиры, нормы поведения как стандарты и/или стереотипы, а также оценочный кодекс, присущий определенной лингвокультуре [7, 4]. По своему составу регулятивные концепты также неоднородны:

1) по содержанию:

- концепты, в составе которых заключен духовный смысл (счастье, любовь, дружба);

- частно-регулятивные, например, пунктуальность, гордость и др.;

2) по типу отношений:

- концепты – оценки, в основе которых лежат основания хорошо-плохо, правильно-неправильно, соответствует норме – не соответствует норме и др.;

- концепты – позиции, в основе которых лежит семантика движения / местоположения и др. (вверх- вниз, вместе, близко-далеко и т.д.);

- концепты-привативы, в основе которых лежит привативная оппозиция, то есть обладание-не обладание чем-либо (свой-чужой, брать-отдавать и т.д.).

В нашем исследовании мы изучаем концепты – оценки, затрагивающие эстетическую оценку человека в русской и узбекской пословичной языковой картине мира, отражающие процесс оценивания ситуации / поведения / состояния с точки зрения ценностной значимости и социально-культурных стереотипов, получивших статус знания и включенных в состав языковой картины мира.

Анализ пословиц, включающих положительную и отрицательную оценку человека, позволил выделить следующие основные концепты-оценки: красота, друг/дружба, ум (интеллектуальные способности). Также мы определили четыре основных семантических признака, характерных для репрезентации указанных концептов: антропоцентрический, личностно-индивидуальный, ценностно-оценочный и эмоционально-оценочный, которые в зависимости от содержания концепта могут отражать различные характеристики, ценности и стереотипы.

Литература:

1. Абдуллаев Х. Энциклопедия ума. – Ташкент, ИПД Давр Пресс, 2016. – 448с.
2. Абдурахимов М. Узбекско-русский словарь афоризмов. – Ташкент: Укитувчи, 1986. – 214с.
3. Аксенова Е.Д. Лингвокультурологический анализ концептосферы «Здоровье человека» в русской паремиологии: афтореферат диссер. канд. филол. наук. – М., 2008.
4. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 145с.

5. Богуславский В.М. Типология значений образных средств выражения оценки внешности человека. – М., 1995. – 98с.
6. Калонтаров Я.И. Мудрость трех народов. Панду хикмати се халк. Уч халкнинг хикматлари. – Душанбе, 1989. – 432с.
7. Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира. – М., 1996. – 167с.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001. – 204с.
9. Мудрость трех народов. Пословицы и поговорки народов Средней Азии. – Ашхабад, 1984. – 174с.
10. Мякишева Е.В. Эстетическая оценка человека в современном русском языке: лингвистический и лингвокультурологический аспекты: автореферат диссер. канд. филол. наук – Омск, 2009.
11. Садыкова М. Русско-узбекский фразеологический словарь. – Ташкент: Укитувчи, 1976. – 192с.

GAP BO'LAKLARINING SYSTEM-NAZARIY TALQINI XUSUSIDA

О СИСТЕМНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОМ ИСТОЛКОВАНИИ ПАССАЖЕЙ

CONCERNING THE SYSTEM-THEORETICAL INTERPRETATION OF PASSAGES

Sh.Akramov, Qo'qon DPI dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada gap bo'laklarining nazariy tahlil etishga e'tibor qaratiladi va gapdagi bo'laklar masalasi [WPM] valentligi doirasidagi mavqeiga ko'ra belgilanishi borasida fikr yuritiladi. Ayniqsa so'z kengaytiruvchisi mavqeida keluvchi birliklarning gapda mustaqil mavqega ega emasligi, ular asosiy markaz bilan o'zi birikib kelgan so'z orqali bog'lashuv hosil qilishi misollar orqali izohlanadi.

Kalit so'zlar: gap markazi, verbsentrik nazariya, valentlik, funktsional to'ldiruvchi, nofunktsional to'ldiruvchi, so'z kengaytiruvchisi, gap kengaytiruvchisi.

Аннотация В этой статье основное внимание уделяется теоретическому анализу частей речи и обсуждается, как вопрос о частях речи определяется в соответствии с их положением в валентности [WPM]. В частности, тот факт, что единицы в позиции словорасширителя не имеют самостоятельного положения в предложении, объясняется на примерах тем, что они образуют связь с основным центром через слово, к которому он присоединяется.

Ключевая слова. Распространение предложения, валентность, распространение слова, статус дополнения, статуса обстоятельства, выделения второстепенных членов предложения.

Annotation. This article focuses on the theoretical analysis of parts of speech and discusses how the question of parts of speech is defined according to their position in the valency [WPM]. In particular, the fact that units in the expander position do not have an independent position in the sentence is explained by examples by the fact that they form a connection with the main center through the word to which it is attached.

Key word. Sentence propagation, valence, word distribution, supplement status, circumstance status, highlighting of minor members of the sentence.

So'nggi yillarda o'zbek tilshunosligida barcha til hodisalarida bo'lgani kabi gap ta'rifida ham turkiy tillarning ichki tabiatidan kelib chiqib yondashildi hamda asosiy darslik va qo'llanmalarda gapning quyidagi milliy tavsifi yuzaga keldi: "Kesimlik belgisiga ega

bo'lib, tugallangan ohang bilan talaffuz qilinuvchi va ma'lum bir fikr ifodalovchi sintaktik birlik gap deyiladi"[2, 160]. Uzluksiz ta'limning asosiy bo'g'inlarida gapga berilgan ta'riflarning barchasini "kesimlik belgisiga egalik" tushunchasi umumlashtiradi. Ko'rinib turibdiki, ayni

paytda o'zbek tilshunosligida gapni ta'riflashda gap bo'laklari – xususan, kesimga ta'kid berilyapti. Demak, kesim – gapning tavsifiy belgisi, fikriy mundariyasi.

Ammo nutq shu qadar cheksiz va rang-barang ko'rinishlarga egaki, ularning barcha ko'rinishlarini mavjud qoidalarda jamlab olishning imkoni yo'q. O'qitish jarayonida shunday nutq parchalariga duch kelamizki, ularni gap bo'laklariga ajratishda darsliklardangina o'zlashtirilgan bilimlar bilan qanoatlanib bo'lmaydi. "Gapda so'zlar o'zaro grammatik munosabatga kirishib, gap bo'laklarini hosil qiladi. Gap bo'laklari vazifasini mustaqil so'zlarga bajaradi"[3, 56]. Ushbu hukmga tayangan o'quvchi **Va – teng bog'lovchi. Bilan ko'makchisi bog'lovchi vazifasida kelishi mumkin. Albatta modal so'zi tasdiqni bildiradi. Zarur ishlarim bor. Yo'q gapni qayerdan olding. Lekini ham bor** kabi gaplarni bo'laklarga ajratishda *va, bilan, albatta, zarur, bor, lekin, yo'q* so'zlarining mustaqil so'z emasligi o'quvchining ularni ega, aniqlovchi yoki kesim sifatida ajratishiga, shuningdek, **O'qimaymaning nimasi. Boramandan gapir. Bordim – nima, bormadim** – nima tipidagi gaplarda esa so'zning shakli "*boramandan*"ni to'ldiruvchi, "*o'qimaymaning*", "*bordim*" va "*bormadim*"ni ega sifatida belgilashiga monelik qiladi. Darslikdagi "Ega, asosan, kim? nima? so'roqlariga javob bo'lib keladi. Ega doimo bosh kelishik shaklida bo'ladi" ta'rifi "*Bu kitobdan menda ham bor*"[4, 116] tipidagi gaplarda "*kitobdan*"ni ega deb ajratishga, tilshunoslikda kesimning grammatik shakli xususida etakchilik qiladigan qarashlar poetik nutqda uchrovchi *Man saningman, san manim* (Iqbol Mirzo), *Aytgum, bu kun, u manim, manim* (A.Oripov), *Falak amri: men – sening, sening* ("Yevgeniy Onegin"dan) tipidagi gaplarda *saningman, manim, manim, sening* so'zlarini kesim deb qarashga to'sqinlik qiladi. Tilshunoslikda, xususan, o'zbek tilshunosligida ham mavjud bo'lgan sintaktik nazariyalarda gap bo'laklarini tasniflashga yondashuv turlicha bo'lgani kuzatiladi. Yaqinga qadar mavjud darslik va qo'llanmalarda gap bo'laklari bosh bo'laklar (ega, kesim) va ikkinchi

darajali bo'laklar (aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol) sifatida o'rganilib[5, 70-71], tilshunosligimizda gap bo'laklarining ega – kesim – to'ldiruvchi – aniqlovchi – hol tartibi hamda "Ega o'z sostavidagi bo'laklarga hokim (shu sostavning bosh elementi) bo'lganidek, kesim ustidan ham hokimdir. Kesim egaga nisbatan tobe, o'z sostavidagi bo'laklarga nisbatan hokimdir"[6,160] degan nazariya etakchilik qilib keldi. So'nggi tadqiqotlarda gapni bo'laklarga ajratishning yangi-yangi tamoyillari ilgari surilmoqda. "Ega va kesimni asosiy, qolgan bo'laklarni esa fakultativ (ikkinchi darajali) bo'lak deb hisoblash gapning struktur sxemasini va struktur tiplarini belgilashda asosiy mezon rolini o'ynadi. Gap strukturasi bunday qarash uning tarkibiy qismlari bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga bo'linishini taqozo etdi. Gapning struktur sxemasini tashkil etuvchi predikativ minimum ifodalovchi ega va kesim shu gapning konstuyentlari sifatida bosh bo'laklar; ega yoki kesimga tobe bog'lanib, ularni kengaytirib kelgan bo'laklar ikkinchi darajali hisoblanadi"[7, 131].

Tilshunos H.Usmonovanning ta'kidlashicha, gap tarkibida mazmuniy va grammatik tayanch nuqta – predikativlik shaklidagi predikat, ya'ni kesim. Boshqa barcha bo'laklar kesimning "bo'sh o'rinlari"ni to'ldirib, unga nisbatan ma'lum vaziyatda keladi. Bir necha morfologik shakllardan ifodalangan, kesimga nisbatan biror sintaktik vaziyatda kelgan sintaktik butunlik bir butun holda funksiyalashadi. Bunday sintaktik butunliklarda bir uzv boshqa uzvlarni birlashtiruvchi etakchi vosita sanaladi. Ayni paytda, bu etakchi qism o'zi ergashtirib kelgan boshqa qismlar bilan birgalikda bir butun holda kesimga nisbatan tobe vaziyatda keladi[7, 39].

Kesim gapning fikriy markazi ekan, gapdagi barcha bo'laklar bilvosita yoki bevosita unga tobelanadi. Gap kesimini shakllantiruvchi vosita kesimlik kategoriyasi bo'lganligi sababli o'zbek nutqidagi gapning tarkibiy qismini shu gap tarkibiga kiruvchi so'zning va kesimlik kategoriyasi shaklining valentligi belgilaydi. Gap tarkibidagi bo'laklar ana shu markaziy

bo'lakni to'ldirishdagi rolga ko'ra ayni paytda gap kengaytiruvchilari (gap markazini tashkil etuvchi so'zdagi kesimlik kategoriyasi shakllariga bog'lanuvchi bo'laklar), so'z kengaytiruvchilari (gapda ishtirok etayotgan ma'lum bir so'zning ma'noviy valentligini to'ldiruvchi bo'laklar)ga bo'linadi. Gapdagi barcha bo'laklarning o'rne, maqomi kesimga nisbatan aniqlanadi. Gap bitta markaziy bo'lak (yadro) – kesim, kesimlik belgisini kengaytiruvchi bo'laklar – ega, hol (ega kesim tarkibidagi shaxs-son, hol zamonni aniqlashtiradi) va kesimni ifodalagan so'zning ma'nosini kengaytiruvchi bo'laklar - to'ldiruvchi, aniqlovchilardan tashkil topadi. H.Usmonova gapning markaziy birligi bo'lgan kesimning bo'sh o'rinlariga nisbatan "sintaktik pozitsiya" terminini qo'llaydi. Uning bo'sh o'rinlarini to'ldiruvchi sintaktik birliklar kesimga nisbatan muayyan vazifani bajaradi. Bu vazifa kesimning bo'sh o'rinlariga (valentliklariga) qarab belgilanadi. Pozitsiyaga ko'ra gapni bo'laklarga ajratish masalasi o'zbek tilshunosligida o'tgan asr oxirlarida ham ilgari surilgan edi.

Gap bo'laklarini, ularning turlarini belgilashda, bir qancha hodisalar hisobga olinishi, jumladan, sintaktik munosabatdagi holat va mazmun, grammatik aloqaga kirishgan so'zlarning qaysi turkumga kirishi va formasi, gapdagi o'rne, intonatsion xususiyati muhimligi; mazmun jihatdan kesim birinchi o'rinda turishi, boshqa bo'laklarning darajasi uning kesimga yaqin turishi bilan ham bog'liqligi A.G'ulomov va M.Asqarovalar, gap bo'laklarini belgilashda, ularni gap strukturasida to'g'ri va obyektiv tayin etishda gapni pozitsion struktura ekanligidan kelib chiqishi maqsadga muvofiqligi A.Hojiyev va N.Mahmudovlar tomonidan kun tartibiga qo'yilgan.

Xususan, taniqli tilshunos J.Omonturdiyev gap bo'laklari tipologiyasi xususida to'xtalar ekan, gap bo'laklarini to'g'ri tahlil qilish va ajratish sintaktik qayta bo'linish hodisasi bilan ham bog'liqligiga urg'u beradi. Ya'ni, so'zlarning biror bo'lak bo'lishga xoslangan funksiyasi doimiy emas, gapda biror bo'lak deb qaraladigan

so'z davr o'tishi bilan forma tomondan o'zgarib, oldingi vazifasini bajarmaydigan bo'lib qolishi mumkinligi ta'kidlanadi. Olim ma'lum bir bo'lakning qayta funksiyalanish natijasida gapda boshqa bo'lak vazifasida kelishiga nisbatan sintaktik qayta bo'linish terminini qo'llaydi.

Shuni ham aytish kerakki, sintaktik qurilmada ishtirok etayotgan a'zolarning qurilmadagi vazifasini aniqlash, gap bo'laklari tahlilida bo'lakning qanday so'zlar bilan ifodalanishi, so'rog'i yoki grammatik shakligina emas, balki uning gap yadrosi bo'lgan markaz, ya'ni kesimning qaysi bo'shlig'ini to'ldirayotganligi, kesimga nisbatan joylashuv o'rne ham muhim rol o'ynaydi. O'zbek nutqining turli uslubiy shakllarida uchraydigan har qanday qo'llanishlarning sintaktik qurilishi tahlilida mavjud mezonlarga qo'shimcha sintaktik pozitsiya tushunchasidan kelib chiqib yondashish gap bo'laklari tahlilida bo'shliq qolishiga yo'l qo'ymaydi. Shu sababli gap bo'laklari masalasiga an'anaviy talqinlar bilan emas sistem nazariy talqin asosida yondashish zarur. Bu vaziyatda gapning sintaktik tahlili gap yadrosi va uning qurshovini aniqlash bilan, hamda qurshovni tashkil etuvchilarining o'zini aniqlashtirib qo'yish bilan kifoyalanadi. Bu holat o'quvchi va uni tushtiruvchi o'qituvchi uchun ham birmuncha qulay hamda tushunarli bo'lar edi deb hisoblaymiz. Ya'ni gapning sintaktik tahlilida gapning asosiy markazi bosh bo'lak(kesim) va uni kengaytirishga xizmat qiluvchi so'z va gap kengaytiruvchilarini farqlash va izoh berish zarurligidir.

Shunday qilib, gap bo'laklari gap tarkibida nechta so'z bo'lishi bilan emas, gapda nechta mustaqil bog'lashuv markazi borligi bilan belgilansa maqsadga muvofiq bo'ladi. So'z bog'lashuvi haqidagi ta'limotning kurtaklari an'anaviy tilshunosligimizda aslida avvaldan mavjud. Xususan, ko'pincha aniqlovchilar o'z aniqlanmishidan mustaqil gap bo'lagi sifatida ajratilmaydi (masalan, ba'zi qaratqichli va murakkab aniqlovchilar), ular o'zi ergashib kelgan hokim bo'lak doirasida ko'riladi. Masalan, *Bepoyon dalalarda oltin boshhoqlar jilvalanadi* gapida bepoyon, oltin

kabi aniqlovchilar holning aniqlovchisi(bepoyon), eganing" aniqlovchisi (oltin) deb qaraladiki, bizning tahlilimiz shunday talqin kurtaklarini mantiqiy nihoyasiga etkazishga qaratilgan. Gap tarkibidagi bog'lashuv markazini gap qurilishiga bevosita aloqador bo'lmagan kengayish sifatida tahlil etish so'z kengaytiruvchilari tushunchasining shakllanishiga olib keldi. So'z kengaytiruvchilari so'z ma'noviy valentlik(bog'lashuv) imkoniyatlarining nutqdagi voqelanishi bo'lib, ular gapning sintaktik qurilishida mustaqil o'rin egallamaydi va gap tarkibiga o'zining markazi orqali bog'lanadi. Boshqacha aytganda, so'z kengaytiruvchilari o'z kengayuvchi so'zi bilangina bog'liq bo'lib, gap qurilishida hal qiluvchi ahamiyatga ega emas. Ular gap tarkibidagi so'zlarning markaziy bo'lakka(muayyan so'zga) ma'noviy bog'liqligini aks ettiradi va shu asosda uning mohiyati belgilanadi[1, 45].

Anglashiladiki, so'z kengaytiruvchilari so'zning semantik valentligi bilan uzviy aloqada bo'lganligi sababli hamrohlari yoki soyalari sifatida qaraladi. Hokim so'z(semantik valentlik) imkoniyati asosida kengaytiriluvchi so'z qo'llangan barcha holatlarda(o'rinlarda) uning so'z kengaytiruvchilari doimiy erashib keluvchi hamrohlar sifatida so'z bilan birga qo'llana oladi.

Gapdagi bo'laklar masalasiga (WPm) valentligi doirasida yondashish ularning mohiyatan ikki turini farqlash imkonini berar ekan, yuqorida tavsiflangan so'z kengaytiruvchilari gap bo'laklari bo'la olmasligi yanada oydinlashadi.

Bu masalada sintaktik tahlilning nazariy asosi sifatida valentlik imkoniyatlaridan keng foydalanish hamda uni amaliyotga joriy etish katta samara berishini alohida ta'kidlash zarur.

Adabiyotlar:

1. Akramov Sh.T. O'zbek tilining gap qurilishida to'ldiruvchi va hol ([WPm] valentlik aspektida).ND.Toshkent. 1997 y.
2. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Akademik litsey va kasb-hunar kollejarining 3-kurs talabalari uchun darslik. A.Nurmonov va boshq.– T.: "ILM ZIYO", 2010. –160 b.
3. Она тили 8-синф учун дарслик. М.Қодиров ва бошқ. – Т.: Чўлпон, 2014. –144. В-56
4. .Ўзбек тили грамматикаси. II-том. Синтаксис. Ф.Абдурахмонов ва бошқ. Т.: Фан, 1976. 560 б. В-116-117
5. А.Ғуломов, М.Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Т.: Ўқитувчи, 1987. – 256 б. В-70-71
6. Н.Usmonova. "O'zbek tilidagi gap bo'laklarining pozitsion strukturasi" Filol.fan. dok. dis.. avtoref. T., 2009. 39 b.
7. Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Darslik. –Toshkent: "Fan va texnologiya", 2010. 414 b. В-335

TILSHUNOSLIKDA TERMINOLOGIYANING ILMIY-NAZARIY MASALALARI

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕРМИНОЛОГИИ В
ЛИНГВИСТИКЕ

SCIENTIFIC AND THEORETICAL PROBLEMS OF TERMINOLOGY IN
LINGUISTICS

N.N.G'afforov, O'zbekiston davlat
jismoniy tarbiya va sport universiteti
dotsenti

Annotatsiya: Maqolada terminologiyaning ilmiy-nazariy asoslari, sohaviy terminologiyaning o'ziga xos rivojlanish bosqichlari, atamalarni tartibga solish jarayoni tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: termin, terminologiya, lingvosentrik terminologiya, kognitiv terminologiya, sport, sport konsepsiyasi, professional tafakkur, konsepsiya mazmuni.

Аннотация: В статье анализируются научно-теоретические основы терминологии, своеобразие этапов развития отраслевой терминологии, процесс упорядочения терминов.

Ключевые слова: термин, терминология, лингвоцентрическая терминология, когнитивная терминология, спорт, концепция спорта, профессиональное мышление, содержание концепции.

Annotation: There scientific and theoretical foundations of terminology, the specific stages of development of sectoral terminology, the process of regulation of terms have been analyzed by this article.

Key words: termin, terminology, linguocentric terminology, cognitive terminology, sport, sports concept, professional thinking, concept content.

Jahon tilshunosligida terminlarni tartibga solish masalasi har doim ham dolzarb bo'lib kelgan va bugun ham bu masala o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Ayniqsa, so'nggi yillarda kognitiv terminologiya yangi tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllanib ulgurdi. U kognitiv tilshunoslik usullarini ma'lum bir bilim sohasi terminologiyasi ortida turgan kognitiv tuzilmalarni tahlil qilishni amalga oshiradi. Sotsiopragsmatik jihatdan terminologiyani o'rganish, professional tajriba professional tafakkurga qanday ta'sir qilishini, bir kasb vakillari (sportchilar, sport jurnalistlari hamda muxlislar) atrofda voqelikni qanday tasniflashi, shuningdek, ular uchun qanday tushunchalar asosiy ekanligini aniqlash hamda uni anglash va qo'llashning ijtimoiy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Sport terminologiyasini o'rganishda har xil yondashuvlardan – to'g'ri terminologiyadan foydalanish sportning, sport maydonini

tavsiflovchi maxsus bilimlar tuzilmalarining xususiyatlarini eng to'liq ko'rsatish imkonini beradi.

Ilm-fanning rivojlanish mantig'ini tushunish, terminologiyada yangi bosqichning rivojlanish qonuniyatini asoslash va uning xususiyatlarini berishda E.Kubryakova tomonidan taklif qilingan lingvistik bilimlarning rivojlanishini tahlil qilish sxemasi [6, 57]ga murojaat qilish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Ushbu sxema bo'yicha terminologiyaning har bir davri uchun shart-sharoit, predmet-kognitiv va protsessual qismlarni aniqlash kerak. Shuning uchun terminologiyaning har bir yo'nalishini tahlil qilishning umumiy "matritsasi" quyidagi shaklga ega:

- o'rnatish: integratsiya, integratsiya turi, momentum;

- mazmuni: tadqiqot obyekti, tadqiqot predmeti;

- metodologiya: tushuntirish [3, 98].

Terminologiyada ma'no tushunchasi, odatda, ikki o'rinda tahlil qilinadi: birinchisi- "lug'atdagi atama" ni o'rganish, ikkinchisi - "matndagi termin" ni o'rganish. Lingvosentrik terminologiyani o'rganishning har ikki yo'nalishi bo'yicha ham tadqiqot predmeti - lingvistik belgi sifatida atamaning o'ziga xosligidir.

Kognitiv terminologiya, bir tomondan, an'analarni davom ettirsa, ikkinchi tomondan, ilmiy bilimning zamonaviy bosqichiga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Shuning uchun kognitiv yo'nalishning xususiyatlarini terminologiyaning oldingi bosqichlari bilan solishtirgan holda ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Agar an'anaviy terminologiya lingvistik belgini tahlil qilishdan nariga o'tmasa, kognitiv yo'nalish terminologiyani "ochiq" fanga aylantiradi, uning chegaralarini kengaytirish tendensiyasi asosida, fanlararo tadqiqot dasturlarini ajratishga olib keladigan integratsion jarayonlarga moyillikni kuchaytiradi.

Terminologiyaning kognitiv yo'nalishining subyekt-kognitiv qismini tasvirlashda uni an'anaviy yo'nalishlar bilan solishtirish maqsadga muvofiqdir. Shunga asoslanib, kognitiv terminologiyani o'rganishning o'ziga xos xususiyati "ekspansionizm" yoki fanlararo sintez deb e'tirof etilishi kerak, shuning uchun an'anaviy terminologiya nazariyalari monoparadigmatik, kognitiv terminologiya nazariyalari esa poliparadigmatik sifatida namoyon bo'ladi [3, 98]. Terminologiyaning kognitiv yo'nalishining yetakchi tushuntirish prinsipi "odam bilan aloqa" bo'lib, bu uni "antropotsentrik", an'anaviy terminologiya nazariyalarini "termotsentrik" va "lingotsentrik" deb hisoblash imkonini beradi. Kognitiv atamashunoslik "til qobiliyati" ni til shaxsiyatining "nutq oldidan tayyorgarligi" ning o'ziga xos xususiyati sifatida tilni ifodalashning boshqa usullari – "til-matn" va "til-tizim" ("lingosentrizm") bilan o'zaro aloqada o'rganadi.

Tilshunoslikda terminologiya tadqiqi masalasida ko'plab qimmatli ishlar amalga oshirilgan bo'lib, jumladan, sport sohasida ham talaygina ishlar qilingan bo'lsa-da, biroq bugungi kun talablari darajasida

emas. "Chunonchi, tadqiqotchilar N.Zisman, Yu.SHolomitskiy, Yu.Kovalevlar tomonidan yaratilgan asarlarda O'zbekistonda jismoniy tarbiya madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi, sovet hokimiyatining jismoniy tarbiya va sport sohasida olib borgan siyosati yoritilib, bu muammoning ayrim qirralariga oid ayrim mulohazalar bildirilgan" [5, 112; 8, 77]. Z.Abdullayeva [1, 15] tadqiqot ishida sport sohasini tarixiylik nuqtai nazaridan o'rgangan bo'lsa-da, sport terminologiyasining tarixiy takomiliga tegishlilik jihati yoritilmagan.

Sport konsepsiyasi toifali bo'lib, murakkab, ko'p bosqichli deb tasniflanadi, chunki konsepsiyaning ko'lami va mazmuni sport sohasining butun konseptual tizimi bilan bog'liq va bugungi kunda sport haqidagi barcha bilimlarni o'z ichiga oladi. Ushbu kontsepsiya terminologiyada ko'plab verbalizatsiyani oldi va sport faoliyatining asosiy mazmunini to'playdi, sport sohasidagi barcha boshqa tushunchalarni birlashtiradi. Kontsepsiya mazmuni sport faoliyatining barcha turlarini birlashtirishni o'z ichiga oladi.

Etimologik jihatdan sport so'zi qadimgi lotincha disportare – "maza qilish" ga borib taqaladi. Qadimgi fransuz tilida fe'l desporter - «ko'ngil ochish, ishdan chalg'itish» ga aylandi, keyin so'z ingliz tiliga - disport - «o'yin-kulgi, o'yin-kulgi» ga kirdi, bu yerda qisqartirish orqali yangi sport otlari paydo bo'ldi [4, 64]. Ko'rib turganingizdek, nom tahlil qilingan konsepsiyaning «o'yin» tushunchasi bilan bog'liqligini aniqlaydi, bu unchalik murakkab bo'lmagan ramka. Ushbu tushunchalar uchun umumiy bo'lgan ma'lum qoidalar g'oyasi, «natija» ning shartli tabiati, zavq bilan bog'liqlik.

Terminologiyaning fan sifatida shakllanishi tarixida rus tilshunoslari G.Vinokur, A.Reformatskiy, A.Lesoxin hamda P.Florenskiy tadqiqotlari milliy terminologiya maktabi faoliyatiga katta hissa qo'shganligi e'tirof etiladi. XX asr o'rtalarida terminologik kontekstda dunyo maktablarida, atamaning muhim xususiyatlari haqida paydo bo'ladigan nazariy munozaralar alohida ahamiyat

kasb eta boshladi. U rus tadqiqotchisi va terminologi R.Piotrovskiy tashabbusi bilan yaratilgan bo'lib, bu munozarada qatnashgan olimlar, o'z navbatida, terminologiyani o'rganishning keyingi yo'nalishlarini aniqladilar. D.Lotte, G.Vinokur, A.Reformatskiy rus terminologiya maktabining asoschilari hisoblanadi. Terminologiya nazariyasiga poydevor qo'ygan g'arblik olimlardan, birinchi navbatda, avstriyalik olim Evgen Vyusterning ismi tilga olinishi kerak.

Terminologik tizimlarni o'rganishda uchta yondashuv mavjud deb qaraladi va ular quyidagilar [7, 23-26]:

Birinchi yondashuvga ko'ra, mantiqiylik, bu ma'lum bir tushuncha tizimining asosiy, lotin va murakkab tushunchalarini belgilaydigan atamalarni ajratishga imkon beradi. Bu bo'linish ma'lum bir sohaning obyektlari va tushunchalar tizimiga asoslangan nazariya (kontsepsiya) tomonidan o'rnatiladi.

Ikkinchi yondashuv - lingvistik. U qanday leksik birliklar semantikasi va shakli nuqtai nazaridan ushbu termin tizimining birliklari bilan ifodalanishini ifodalaydi [7, 23-26].

Terminlar har xil tuzilishga ega bo'lishi mumkin va faqat ularning semantik yaqinligi ularning tizimga integratsiyasini ta'minlaydi.

Uchinchi yondashuv - bu terminologiya, u birinchi ikkita yondashuvni birlashtiradi, u atama va terminologik tizim o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadi, tegishli birlikning tegishli terminologik tizimdagi o'rnini ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida sohaviy terminologiyalarni tartibga solish masalasida bir qancha ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, biroq yechilishi lozim bo'lgan ko'plab muammolar mavjud. Buni terminlarni tartibga solish masalasini barcha soha terminologiyalarida ham bir xilda olib borilmayotganligi bilan izohlashimiz mumkin. Ma'lumki, har bir fan sohasining rivojlanish va takomillashuv darajasi shu soha terminologiyasining qay darajada taraqqiy etganligi, shuningdek, tartibga solinganligi kabi belgilar bilan ham uzviy bog'lik. Chunki ilmiy adabiyotda

qo'llanadigan termin yoki uning ifoda shakli aniq va ravshan bo'lmas ekan, unda, albatta, chalkashlik, noaniqlik kabi salbiy holatlar saqlanib qolaveradi. Shu bois V.P.Danilenko ta'kidlaganidek, har bir fan yoki sohaning taraqqiyot ko'rsatkichi shu soha terminologiyasining «qat'iy ilmiy terminologiya»ga ega ekanligi bilan ham belgilanadi.

Atamalarining rivojlanishi, tartibga solinishi fanning har xil sohalarida turlicha bo'lib, ma'lum fanning taraqqiyotiga bog'liq. Bu taraqqiyot to'xtovsiz bo'lgani uchun yangi atamalarining kelib chiqishi, tartibi ham uzluksiz bo'ladi. Umuman, ona tilida atamalarining puxta ishlanishi, tartibga solinishi darslik va qo'llanmalar tuzish uchun ham, ona tilida dars olib borish uchun ham zarur bo'lgan manbadir. Atamalarining ishlanmaganligi va tartibga solinmaganligi nutq uslubiga ham ta'sir ko'rsatadi. Demak, terminologiyaning tartibga solinishi nafaqat ilmiy sohada, balki ijtimoiy hayotda ham ahamiyati katta bo'lgan masaladir.

Terminologiyani tartibga solishning samaradorligi terminlar bevosita qo'llanadigan quyidagi holatlarda yaqqol ko'rinadi: kasbiy ta'limni to'g'ri tashkil etishda, ishlab chiqarish amaliyotida bo'ladigan og'zaki muomalada, ilmiy va ishlab chiqarish jarayonlaridagi o'zaro yozishmalarda, matbaachilikda (ilmiy, o'quv, ishlab chiqarish kabilarga oid adabiyotlarni nashr etishda), chet el adabiyotlarini tarjima qilishda va hokazo. Tilshunoslikda terminlarning o'zgarishi hamda yangi terminlarning paydo bo'lishi fan va texnika taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Bu haqda tilshunos olim L.I.Bojno quyidagilarni ta'kidlaydi: "Texnika taraqqiyoti ta'sirida terminologiya o'zaro aloqador ikki qonuniyat asosida, birinchidan, ilmiy-texnika progressi qonuniyatlari bilan, ikkinchidan, til rivojlanishining umumiy qonuniyatlari bilan bog'liq ravishda o'zgarib boradi" [2, 103]. Texnik malakaning endilikda ma'lum tor doiradan chiqib, ommaviy xarakterga ega bo'layotganligi va turli sohalarning mutaxassisleri kundalik faoliyatida fan va texnika yutuklaridan keng

foydalanayotganligi terminlarga bo'lgan yuksak talab bilan uning hozirgi holati orasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etishni talab etadi. Chunki hayotda fan va texnika taraqqiyoti qanchalik katta ahamiyatga ega bo'lsa, uni egallash, boshqarish va taraqqiy ettirish uchun terminlar ham shunchalik muhim ahamiyatga molikdir. Shu jihatdan, terminlarni tartibga solish, uni turli jihatlariga ko'ra tadqiq qilish juda katta ilmiy va ijtimoiy ahamiyatga egadir. Fan-texnikaning tez sur'atlar bilan rivojlanib borishi natijasida yangidan-yangi mashinalar, apparatlar, asbob-anjomlar va texnologik jarayonlarning paydo bo'lishi bilan ularni ifodalovchi yangi terminlar ham vujudga kelayotganligi tabiiy hodisa bo'lgani holda yangi texnika vositalari qaysi sohaga

ko'proq kirib kelgan bo'lsa, shu soha terminologiyasi to'xtovsiz ravishda kengayib bormoqda. Masalaning yana bir jhati shundaki, vaqt o'tishi bilan rivojlanib, xalqaro maydonda o'rni va nufuzi ortib borayotgan mamlakatlarning ta'siri ham bunga o'z hissasini qo'shmoqda. Misol sifatida O'zbek milliy kurash sportidagi "Halol, chala, yonbosh" kabi terminlarni keltirib o'tishimiz mumkin. Ko'pchilik hollarda yangi terminlar yaratish ishiga oddiy tarjima yoki kalkalash jarayoni sifatida qaraymiz. Terminologiyadagi mavjud kamchilik hamda tartibsizliklarning asosiy sabablaridan biri ham shundadir. Zotan, yangi termin yaratish har taraflama mukammal bo'lgan ijodiy jarayondir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаева З. Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортнинг шаклланиш ва ривожланиш тарихи. Дисс...тарих фан..номз... Тошкент. 2009.
2. Божио Л.И. Научно-техническая терминология как один из объектов изучения закономерностей развития языка / Филологические науки. 1971. №5.-С. 103.
3. Володина М.Н., Когнитивно – информатсионная природа термина. – М., 2000. С.98.
4. Гуреева Е. Спортивная терминология в лингвокогнитивном аспекте. Дисс.канд..фил..наук. Челябинск – 2007. – Б. 64.
5. Зисман Н.В., Шоломицкий Ю.С. Физкультура и спорт в Узбекистане. – Ташкент, 1956;
6. Кубрякова, Е. С. Язык и знание: На пути становления знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира Е. С. Кубрякова. - М.: Языки славянской культуры, 2004. –Б. 57.
7. Лейчик В. М. Применение системного подхода для анализа терминосистем // Терминоведение. № 1–2, 1993. М.: Московский лицей, 1993. С. 23–26.
8. Физическая культура и спорт / Под ред. Ю.А. Ковалева. – Ташкент, 1956

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA SUBYEKTIV MUNOSABAT SEMANTIKASINING FONETIK VOSITALAR ORQALI IFODALANISHI

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ СЕМАНТИКИ СУБЪЕКТНЫХ ОТНОШЕНИЙ ФОНЕТИЧЕСКИМИ СРЕДСТВАМИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

REPRESENTATION OF THE SEMANTICS OF SUBJECTIVE RELATIONS BY PHONETIC MEANS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

A. Ziyayev, f.f.d., professor v.b. Qo'qon DPI
A. Ixtiyorov o'qituvchi, Qo'qon DPI

Annotasiya. Ushbu maqolada zamonaviy ingliz va o'zbek tillarida sub'yektiv munosabat semantikasining fonetik sathda voqelanishi, unli va undosh tovushlarni cho'zib talaffuz etish orqali ijobiy yoki salbiy baho ifodalanishi xususida fikr yuritiladi.

Tayanch so'z va iboralar: *sub'yektiv munosabat, baholash, ijobiy baho, salbiy baho, fonetik vositalar, unlini cho'zib talaffuz etilishi, undoshni cho'zib talaffuz etilishi, unli yoki undoshni kuchli talaffuz etilishi.*

Аннотация. В данной статье рассматривается возникновение семантики субъектных отношений в фонетическом уровне современном английском и узбекском языках, выражение положительных или отрицательных оценок через пролонгированное произношение гласных и согласных.

Ключевые слова и выражения: субъективное отношение, оценка, положительная оценка, отрицательная оценка, фонетические средства, произношение гласных, произношение согласных, сильное произношение гласных или согласных.

Annotation. This article discusses the phonetic level of the semantics of subjective relations in modern English and Uzbek, the expression of positive or negative evaluations through the prolonged pronunciation of vowels and consonants.

Key words and expressions: subjective attitude, evaluation, positive evaluation, negative evaluation, phonetic means, vowel pronunciation, consonant pronunciation, vowel or consonant strong pronunciation.

Ma'lumki, munosabat kishining voqelikka, undagi narsa - hodisalarga qarashi, yondashish prinsipi ma'nosini bildirib, falsafa tarkibida muayyan tizimdagi elementlarning joylanish xarakteri va ularning o'zaro bog'liqligini ifodalovchi mantiqiy tushuncha sanaladi.

Demak, baho va munosabat so'zlari o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liq va o'zbek tilshunosligida «baho munosabati», «sub'yektiv munosabat», «ijobiy munosabat», «salbiy munosabat» terminlari tilshunoslar tomonidan keng qo'llanilmoqda [1; 27-31]. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, shaxslararo munosabatlar baholash orqali yuzaga keladi, ya'ni muloqot ishtirokchilari o'zi va tinglovchiga bo'lgan shaxsiy bahosidan kelib chiqib,

muloqot jarayonida fikr bildiradi. O'z navbatida baho, muloqotda kommunikantlar munosabatlari asosida shakllanadi va o'zaro fikr almashish jarayonida ochiq yoki yashirin tarzda aks etadi. Demak, «baho munosabati» termini orqali voqelikka fikr bildirish mazmuni tushuniladi va baho munosabati nutqda til sath birliklari orqali yuzaga chiqadi. Baho munosabati ifodalanishida til sath vositalarining ijobiy va salbiy ma'no anglatishi asosiy o'ringa chiqadi.

Fonetik sathning segment va suprasegment vositalari orqali pragmatik ma'no ifodalanishi zamonaviy tilshunoslikdagi yangi sohalaridan biri fonopragmatika tarkibida o'rganilmoqda.

Mazkur maqola va ingliz va o'zbek tillarida sub'yektiv munosabat semantikasining fonetik vositalar orqali ifodalanishining chog'ishtirma tahliliga bag'ishlanadi.

Ma'lumki, nutq tarkibida baho munosabati segment vositalar orqali asosan quyidagi ko'rinishlarda aks etadi: a) unli tovushlarni kuchli talaffuz qilish: *Kind Heaven! What a realization of paradise! What a consummation of luxury!* (Th.Dreiser. An American tragedy); b) unli tovushlarni cho'zib talaffuz qilish: – *E-e, bor-e, xo'p, o'shaman, lekin seni unutganman, nima desang, deyaver, hozir ko'zini yog' bosib, o'zgargan nomardman.* (A.A'zam. Ro'yo yoxud G'ulistonga safar); v) undosh tovushlarni qavatlash: *"Will you listen to dis now?" exclaimed Heggund, dramatically.* (Th.Dreiser. An American tragedy)

Yuqorida ko'rib o'tilganidek, fonetik usulda baho munosabatining unlilar orqali yuzaga chiqishi uchun tovushning cho'ziq yoki qisqa aytilishi ahamiyatli sanaladi. Lekin bunda unlilarning cho'ziq yoki qisqa talaffuz qilinishi farqlanuvchi yoki farqlanmovchilik xususiyatini ko'rsatishini ham unutmaslik va buni unlini cho'ziq yoki zarb bilan talaffuz qilish orqali baho xususiyatini namoyon qilishi bilan adashtirmaslik kerak. Masalan: Unlilarning uzun-qisqalik xususiyati o'zbek va rus tillari uchun farqlanmovchi, lekin ingliz, nemis, fransuz, qirg'iz, turkman tillari uchun esa farqlanuvchidir. Ingliz tilida *eat* [i:t] – *it* [it] so'zlaridagi cho'ziqlik orqali fonologik ma'no farqlanishi kuzatiladi.

May I eat an ice-cream? (yemoq, iste'mol qilmoq)

Is it so harmful for my health? (III shaxs birlik shaklini ko'rsatuvchi olmosh u)

O'zbek tilida: bir [bir] – bir [biir]

Bir kun kelib hammasi unitilib ketadi.

Biiir qarab o'ting bizga leytenant

Zoru intizor qizga leytenant...

Qo'shiqda i unlisidagi fonetik cho'ziqlik yordamida yalinish ma'nosi kuchaytirilyapti, lekin bu ma'no farqlash vazifasini bajarmayapti. Yuqoridagi misollarda ko'rinib turibdiki, ingliz tilida unlini cho'zish fonologik xususiyatga ega,

ammo bu xususiyat o'zbek adabiy tili uchun xos emas. Lekin ayrim o'zbek shevalarida, xususan o'g'uz lahjasida bir fonetik qurshovda cho'ziq, qisqa unlilar o'rin almashib, so'z ma'nosiga ta'sir etish imkoniyatiga ega. Masalan: *ot* [ot] (*o'simlik*), *ot* [o:t] (*olov*); *yoz* [yaz] (*xat yoz*), *yoz* [ya:z] (*yoz keldi*) [5; 42].

Bundan ingliz tilida unlilarni cho'zish orqali faqatgina ma'no farqlash xususiyati ro'yobga chiqadi deb xulosa qilmasligimiz lozim. Chunki ingliz tilida ham unlilarni cho'zish orqali uslub va ohangga bog'liq holda emosional baho ifodalanadi: «*Ye-es!*», «*Good!*» [1; 115].

Undov so'zlar orqali baho munosabati yuzaga kelganida biz unlilarni cho'zish yoki undoshlarni qavatlash orqali baho munosabati yuzaga kelishini ko'p kuzatamiz. Masalan, jahlni bildirgan: *daamn! zoundsss!*, ma'qullash: *hurrah!*, achchiqlanish: *bother! ouch! Cut my bangs reaaaal short. Whoops!*, mensimalik: *baah! phooey!*, mamnuniyat: *goody! yippee!*, nafrat: *aargh! rot!*, zavqlanish: *wahoo! zowie!*, qo'rquv: *eeeeek!*, og'riq: *ooow! oouch!*, hayrat va ajablanish: *wooow! dear meee!*

Quyidagi misollarda **ijobiy baho** munosabatini unlilarni cho'zish orqali ifodalanishini ko'rib chiqamiz:

«*That's it! Thaaat's a good boy. Fine boy. Fine, manly little fellow. Two thousand verses is a great many – very, very great many*» (M.Twain. The Adventures of Tom Sawyer) Bu misolda ijobiy baho bir necha til vositalari, xususan, [æ] unlisini cho'zish, good, fine kabilarda denotat asosida, little fellow, two thousand verses, a great many – very, very great many larda leksemalarning sintagmatik munosabati orqali ifodalanyapti.

Many of the girls «ooooohed!» at the sight of the unicorn. «Oooh it's so beautiful!» whispered Lavender Brown. (J.K.Rowlin. Harry Potter and the Goblet of Fire) Mazkur misolda unlini cho'zishdan ikki holatda foydalanilmoqda. O unlisining cho'zilishi birinchi holatda o'ta xursandchilik ma'nosini ifodalovchi undov so'zdan yasalgan **ooooohed** fe'lining, ikkinchi holatda esa undov so'zning ijobiy

baho ottenkasini yanada bo'rttirib ifodalashga xizmat qilgan. Ularga qo'shimcha beautiful leksemasining qo'llanilishi ijobiy baho munosabatini kuchaytirgan.

Unlini cho'zish bilan baho ifodalash bir bo'g'inli so'zlarda ham uchraydi. Masalan: wide – wi-ide room – ke-yeng xona; low – lo-ow voice – pa-ast ovoz; Yes – e-e-e-s – juda to'g'ri; good – go-o-o-d – juda yaxshi.

Undoshni qavatlash bilan ijobiy yoki salbiy baho ma'nosini kuchaytirish juda kam so'zlar doirasida uchraydi. Bu hodisa undosh tovushlarning tabiati bilan bog'liq. I.Dikushinaning ta'kidlashicha, unli va undosh tovushlar, odatda, biror so'zning ma'nosini kuchaytirish, ta'kidlash maqsadida cho'zib talaffuz etiladi. Masalan: *How bi-i-ig it is –buncha katta bo'lmasa; How la-a-ate you are – namuncha kechga qolmasangiz; Marvellous – m-m-marvellous – juda ajoyib; "I r-r-r-ruin my character by remaining with a Ladyship so inflame!"* [2; 146-147].

Ba'zan jarangsiz undoshni cho'zib talaffuz qilish orqali ham ma'no kuchaytiriladi. Masalan: *It's filthy – f-f-filthy – nihoyatda iflos*. Ba'zi bir belgi bildiruvchi so'zlarda undoshni cho'zib talaffuz etish: *bit-t-ter - ach-ch-chiq, h-hard- qat-t-tiq, t-thin-tir-riq, sm-m-al-jaj-j-jj* kabi, shuningdek ushbu so'zlarning birinchi bo'g'inidagi unilarni cho'ziq talaffuz etish ham mumkin: *ha-a-ard - qa-a-attiq, bi-i-tter - a-a-chchiq, very sma-a-l - ja-a-ajji*.

M.I.Matuseyevichning fikricha, rus tilida unlini cho'zish ko'proq ijobiy his-tuyg'ular: On takoy *do-o-o-obryi, sla-a-a-a-vnyy chelovek*, undoshni cho'zish esa salbiy his-tuyg'ular bilan bog'liq bo'lib, urg'uli bo'g'indagi undosh cho'ziladi hamda so'zdagi o'rnidan qat'i nazar butun urg'uli bo'g'in kuchli, so'zdagi unilar esa aksincha qisqa talaffuz qilinadi: *Ch-ch-chert vozmi!, m-m-merzaves!, On takoy g-gadkiy chelovek!, Eto band-dit kakoy-to* [3; 238-239].

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, baho ifodalashda unlini kuchli talaffuz qilish (dinamik urg'u) kam qo'llanilishi, ayni holat ko'proq unli yoki undoshni cho'zib talaffuz

etish (kvantitativ urg'u) orqali ifodalanilishiga guvoh bo'ldik: cho'ziq unilar: 1) Masalan, *ingliz tilida*: Tom looks *pre-ye-etty* tired –Tom *sa-a-al* horg'in ko'rinadi. You have *ha-a-ardly* eaten anything (E. Hemingway. Short stories, 157). Siz *deyarli* hech narsa emabsiz-ku; *o'zbek tilida*: Ortiqcha jizzaki ko'rinmaslik uchun *bosi-i-iq* tovush bilan gapirdi (P.Qodirov, Qora ko'zlar. 198).2). U.... *g'ari-i-ib* bir kimsa edi (Oybek, Ulug' yo'l, 231); Yuzaki qaralganda, keltirilgan misollarda unlini cho'zish bilan belgi kuchaytirilayotgandek ko'rinadi. Xaqiqatda esa bunday emas. Buni *g'arib* so'zida zarb urg'u va unlini cho'zib talaffuz etishdagi ikki xil holatdan bilib olish mumkin. Qiyoslang: *g'arib – g'ari-i-i-ib*.

O'zbek tilida: – *Rahmat, Hofiz aka, bi-ir miriqdik suhbatingizdan. Shunaqa kelib turing... Otamlashish yaxshi narsa-da, a?* (T.Malik. Shaytanat, 2-kitob)

Bir so'zidagi [i] unlisini cho'zish miriqmoq (biror narsadan o'ta huzurlanish) fe'lidagi ma'noning kuchayishiga, narsada so'zidagi a unlisini cho'zish yaxshi so'zidagi ma'noning kuchayishiga xizmat qilgan va ularning yaxlit qo'llanilishi gapga xos ijobiy baho munosabatini yuzaga chiqargan.

– *Bir-biridan shirin, bir-biridan asal* qayinsingillariga **salo-o-om!** (O'.Hoshimov. Dunyoning ishlari) Bu misolda bir-biridan shirin, bir-biridan asal jumalari ifodalayotgan ijobiy baho [o] unlisini cho'zish orqali yanada kuchaytirilgan, shuningdek, biroz xushomad ma'nosini ham ifodalagan.

Shunga aqlim etgandan keyin o'zim ham «e-e, barakalla!» deb yubordim. (A.A'zam. Ro'yo yoxud G'ulistonga safar) Bu o'rinda [e] unlisini cho'zish hamda maqtov, olqish semantik xususiyatiga ega barakalla undov so'zining birgalikda ishlatilishi qahramonning o'z xatti-harakatiga qoyil qolish asosida ijobiy bahoni hosil qilgan.

– **Juda-a-a** obro'li shekilli, kuniga inomarka mashinalarda olib ketib, olib kelib *qo'yishadi*, – *dedi piching qilib*. Bu parchada [a] unlisini cho'zish, obro'li so'zi orqali ijobiy baho ifodalangandek ko'rinsada, lekin gap mazmuni va piching qilmoq

iborasi orqali salbiy baho munosabati anglashiladi.

Quyidagi misollarda salbiy baho munosabatini unli orqali ifodalanishini ko'rib chiqamiz: Ingliz tilida: «**Ha haaa!**» elled Lee Jordan as the Slytherin Beaters lurched away from each other, clutching their heads. «Too bad, boys!» (J.K.Rowlin. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban) Bu gapda [ɑ:] unlisini cho'zish, elled, bad so'zlaridagi salbiy baho va paralingvistik vositalar orqali matn mazmunidan salbiy baho anglashilgan.

«**Ooooooh, wait till you see,**» she said. «**It's awful**» (J.K.Rowlin. Harry Potter and the Chamber of Secrets) – [əʊ] diftongini cho'zish, **awful** so'zidagi ma'no orqali salbiy baho munosabati ifodalangan.

«**Oooooh, it was dreadful,**» she said with relish. «**It happened right in here. I died in this very stall.**» (J.K.Rowlin. Harry Potter and the Chamber of Secrets) – [əʊ] diftongini cho'zish, **dreadful** so'zidagi salbiy ma'no bo'yog'i orqali salbiy baho munosabati anglashilgan.

«**Pooh! you can't be silly enough to wish to leave such a splendid place?**» (Ch. Bronte. Jane Eyre) – [əʊ] diftongini cho'zish, **silly** so'zidagi salbiy ma'no bo'yog'i orqali salbiy baho munosabati anglashilgan.

«**I have been evil. I have been unkind. I have lied. Oh! Oh! Oooh! I have been unfaithful. My heart has been wicked. I have joined with those who have done evil things. Oh! Oh! Oh! I have stolen. I have been false. I have been cruel! Oh! Oh! Oh!**» (Th.Dreiser. An American tragedy) [əʊ] diftongini cho'zish, diftong qatnashgan so'zni takrorlash va unfaithful, wick, evil things, cruel so'zidagi salbiy ma'no bo'yog'i orqali salbiy baho munosabati anglashilgan.

O'zbek tilida: U xo'-o'-o'p o'qimishli, xo'-o'-o'p bilimdon, xo'-o'-o'p olim odam. Faqat bitta «juz'iy» kamchiligi bor: chin dildan kulolmaydi, chin dildan

yig'olmaydi... (O'.Hoshimov. Daftari hoshiyasidagi bitiklar) bu gapda [o'] unli tovushini cho'zish, «juz'iy» kamchilik so'z birikmasi va gap mazmuni orqali salbiy baho munosabati yuzaga kelgan.

– **Voy, sharmanda-a-a!** – dedi qoqshol qo'llari bilan yuzini yumdalab. – Voy, bevafo! (O'.Hoshimov. Daftari hoshiyasidagi bitiklar) ushbu misolda [a] unlisini cho'zish, sharmanda, bevafo so'zlari va qoqshol qo'llari bilan yuzini yumdalab paralingvistik vositasi orqali salbiy baho ifodalangan.

– Voy, omon bo'lgur, ukang shuncha yotib **bi-ir** martayam bormadingmi? Senki, bormagansan, xotining o'zingdan besh battar. Voy, man bilganimda sanlarni **bi-ir** qovurib tashlardim-a! Voy, san insofi yo'qlar... (T.Malik. Shaytanat, 1-kitob) Bu gapda esa ikki unli tovushni cho'zish, qovurib tashlardim va gap mazmuni orqali salbiy baho munosabati anglashilgan.

– **E-e-e, unday dema-ye, ukkag'arni ayoli, unday dema!** (T.Murod. Otamdan qolgan dalalar) Ushbu misolda esa fonetik vositalardan ham unli tovushni cho'zish, ham undosh tovushni qavatlash orqali baho ifodalangan.

– **Yo-u-u, chayonsan-ku, a! Bor senlarga yarim so'm ham bermayman. Agar osmon qo'lingda bo'lsa ustimga tashlab yubor!**¹ Misoldagi [yo], [u], [a] unli orqali cho'zish, «osmon qo'lingda bo'lsa ustimga tashlab yubor» frazeologik birikmasi orqali salbiy baho anglashilgan.

Yuqoridagi fikrlardan shuni anglash mumkinki, har ikki tilda ham unli va undoshni cho'zib talaffuz etish orqali kishilar o'zlarining sub'yektiv munosabatlarini ifodalaydilar. Yana shuni qayd etish joizki, tillarda ijobiy bahoga nisbatan salbiy baho ifolash holatlari ko'proq uchraydi. Har ikki til vakillari ham salbiy baholash jarayonida unli tovushlarga ko'proq murojaat qilishlari va bu orqali voqelikka sub'yektiv munosabatlarini bildirishlariga guvoh bo'ldik.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduazizov A.A., English phonetics – Toshkent: Musiq, 2008. – B. 115.
2. Dikushina O. English Phonetics. – M.: Prosveshcheniye, 1965. – P. 146-147.

3. Matusevich M.I. Sovremennyy russkiy yazyk: Fonetika. – M.: Nauka , 1976. – S. 238-239.
4. Rasulov R. Ijobiy munosabat ifodalovchi ruhiy holat fellari haqida. //Til va adabiyot ta'limi. -2003,1-son, B. 27-31.;
5. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – B. 42.
6. Tohirov Z.T. O'zbek tilida pragmatik semalarning hosil bo'lishi va ularda sub'yektiv munosabatning yuzaga chiqishi: Filol. fanlari nomzodi dis. avtorf. - T., 1994

TERMINLARNING BADIY MATNDA EPITET SIFATIDA QO'LLANILISHI

УПОТРЕБЛЕНИЕ ТЕРМИНОВ В КАЧЕСТВЕ ЭПИТЕТОВ В ЛИТЕРАТУРНОМ ТЕКСТЕ

USE OF TERMS AS AN EPITET IN A LITERARY TEXT

D.M.Jamoliddinova
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
M.A.Jo'rayeva
Qo'qon DPI dotsenti

Аннотация: В статье рассматривается употребление терминов в качестве эпитетов в художественных текстах. Научно обосновано, что термины могут употребляться в переносном значении, как и другие единицы языка, вне научной области, к которой они принадлежат, и могут образовывать аналогии и прилагательные. В нашем языке есть термины, проанализированные с помощью примеров того, как переход от научной области к живой речи стал общеупотребительным словом, понятным широкой публике. Было показано, что такие термины широко используются во всех формах речи.

Ключевые слова: Художественный текст, эстетическое назначение, эпитет, языковые средства, термин, владелец речи, поэтический аспект

Annotation. The article discusses the use of terms as epithets in literary texts. It is scientifically based that terms can be used in a figurative sense, as well as other units of language, outside the scientific field to which they belong, and can create analogies and adjectives. There are terms in our language that have been analyzed with the help of examples of how the transition from the scientific field to live speech has become a common word understood by the general public. Such terms have been shown to be widely used in all forms of speech.

Key words. Literary text, aesthetic purpose, epithet, means of language, term, owner of speech, poetic aspect

Badiiy matn estetik maqsadni amalga oshirish yo'lida tildan o'ziga xos tarzda foydalanish mahsuli bo'lganligi uchun unda umumxalq tilidagi barcha vositalarning ishtiroki kuzatiladi. Adabiy tildagi, hatto umumxalq tilidagi birliklarning qo'llanishi bilan bog'liq ko'plab me'yorlar, qat'iy qoidalar badiiy matnda yumshashi, ancha erkin harakat qilishi mumkin. Albatta, til vositalarining badiiy matndagi bu imkoniyati ijodkor badiiy niyatining ro'yobga chiqishiga xizmat qiladi. Ammo bundan badiiy matndagi til vositalarining

barchasi bab-baravar, bir xil estetik mohiyat kasb etadi degan xulosa kelib chiqmasligi kerak.

Badiiy matnda til vositalarining har biri alohida, ayricha poetik qimmatga ega bo'ladi. Ayrim birliklar badiiy tasvir ifodasi tarkibida ishtirok etsa ham, poetik jihatdan ahamiyatli bo'lmasligi mumkin. Badiiy matnda qaysi til birligi poetik jihatdan ahamiyatli bo'lakka aylansa, u birinchi planga chiqadi va ekspressiv-emosional ma'no ifodachisiga aylanadi. Nutq egasining kommunikativ maqsadi asosida

matnda til birliklariga yuklatiladigan bu vazifa o'z vaqtida Praga lingvistik to'garagi vakillari tomonidan "aktuallashuv" hodisasi sifatida baholangan edi. [1;B-315-317] Til vositalarining badiiy matnda bunday poetik aktuallashuvi tovushdan tortib yirik sintaktik birliklar doirasida ham amal qiladi. O'z navbatida, terminlar ham bundan mustasno emas.

Ma'lumki, terminlar asosiy hollarda emosional-ekspressiv bo'yoq va stilistik belgilardan xoli bir ma'noli so'zlar sifatida baholanadi. N.Mahmudov terminlarda bir ma'nolilik masalasiga munosabat bildirar ekan, quyidagi mulohazalarni bildiradi: "Termin muammolari bilan bog'liq ishlarning deyarli barchasida termin mohiyatiga daxldor belgilardan biri sifatida uning bir ma'noliligi hamisha qayd etiladi. Termining bu xususiyati, tabiiyki, termin mansub bo'lgan sistemadan tashqarida mazkur xususiyatini to'lasicha namoyon eta olmaydi. Shuning uchun ham ayrim mutaxassislar terminlarning ko'p ma'nolilik xususiyatini ham kasb etadigan real nutqiy sharoitlarni hisobga olgan holda ularga xos bo'lgan bir ma'nolilik belgisiga egaligini mutlaq holat deb qaramaslik maqsadga muvofiqligini qayd etar ekan, terminologik leksikaning ayni shu xususiyati ko'p hollarda ularning maxsus sohalardan tashqarida tasviriy vositalar tizimiga jalb qilinishiga imkon berishi"ni ta'kidlash muhimligini aytadilar, terminning bir ma'noliligi va emosional-ekspressivlikdan mahrumligi faqat maxsus tizim ichidagina ekanligini ta'kidlaydilar." [2;B-4.]

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, terminlar o'zi mansub bo'lgan ilmiy sohalardan tashqarida tilning boshqa birliklari kabi ko'chma ma'nolarda qo'llanishi hamda o'xshatish va sifatlashlarni hosil qilishi mumkin. Tilimizda shunday terminlar mavjudki, ilmiy sohadan jonli so'zlashuv nutqiga o'tar ekan, umumxalq tushunadigan oddiy so'zga aylanadi. Bunday terminlar barcha nutq uslublarida keng qo'llana oladi.

Keyingi yillarda terminlar tadqiqiga oid ilmiy izlanishlarda bu turdagi birliklarning badiiy matnda qo'llanishi bilan bog'liq lingvopoetik xususiyatlarini

o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Terminlarning funksional xususiyatlarini belgilashda ularning badiiy matnda epitet sifatida qo'llanib, poetik jihatdan aktuallashuvi masalasini yoritish ham muhim ahamiyatga ega. Ma'lumki, "epitet (yun. epitheton – ilova etilgan, izohlovchi) badiiy sifatlash; narsa-hodisaning belgisini obrazli ifodalaydigan badiiy aniqllovchi. Til nuqtai nazaridan qaralsa, epitet hamisha aniqllovchi vazifasida keladi, lekin oddiy aniqllovchidan farqli ravishda, badiiy funksiyani o'taydi: agar oddiy aniqllovchi narsa-hodisani bir turdagi boshqa predmetlardan ajratsa (yolg'iz ayol), epitet unga xos muayyan belgini ajratib-ta'kidlab ("Xiyobondagi yolg'iz daraxt...") ko'rsatadi. Ko'p hollarda epitet belgini ko'chma ma'no orqali ifodalaydi va bu holda metaforik epitet deb yuritiladi."

Anglashiladiki, epitet badiiy tasvir vositasi sifatida nutq jarayonida til materialida bo'lgan ichki imkoniyat asosida yuzaga keladi. Shuningdek, epitet orqali muallifning narsa-hodisalarni o'ziga xos qiyoslash darajasi hamda tasvirlanayotgan voqelikka nisbatan munosabati namoyon bo'ladi. Epitet murakkab tasvir vositasi sifatida o'xshatish va metaforaga juda yaqin turadi. Shunga qaramay, o'ziga xos belgi-xususiyatlariga ko'ra ulardan farq qiladi.

D.Xo'jayevaning ma'lumot berishicha, "epitet ritoriklar tomonidan tilga olingan bo'lmasa ham, juda qadimdan adabiyotshunoslar, keyinchalik tilshunoslar e'tiborini tortgan nutq hodisasidir. U XV asrdayoq fors va o'zbek adabiyotshunosligida istiora tarkibida o'rganila boshlangan. Bu hodisa XIX asrda G'arb tilshunosligining ham e'tiborini tortgan, epitet nomi bilan o'tgan asrda yashagan Adelung, A.Ben asarlarida tilga olingan." [3;B-368.]

"Epitet – sifatlashning bir turi. Ammo u doimiy sifatlashdan ekspressivligi, ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan farq qiladi. Epitet – poetik aniqllovchi. Epitetning oddiy aniqllovchidan yana bir farqi shundaki, u ayni paytda tasvirlanayotgan narsaning so'zlovchi nuqtai nazaridan muhim hisoblangan tomonini ta'kidlab,

bo'rttirib ko'rsatadi. Ayniqsa, she'riy asarlarda bu ko'proq talab qilinadi. Chunki she'riy asarda prozaik asarga nisbatan so'zning estetik va emosional ta'siri kuchliroq bo'lishi kerak." [4;B-239]

O'zbek tili lug'at tarkibining ma'lum bir qismini tashkil etuvchi terminlar badiiy adabiyotda epitet sifatida qo'llanar ekan, ma'lum narsa- hodisalarga xos xarakterli belgini emosional tarzda bo'rttirishga xizmat qiladi. Fikrimizni dalillash uchun quyidagi misollarni tahlil qilamiz:

Ega-kesim eskirgan ta'rif,
Men hokim so'z, sen tobe bo'lak.
Undalmangni yo'lla o'zimga,

So'roqlarga to'lmasin yurak. ("Tilchi qizga". /She'rlar uz.com/)

Keltirilgan she'riy parchada tilshunoslikka oid qator terminlar qo'llangan. Yuqorida ta'kidlanganidek, epitet oddiy aniqlovchidan farqli o'laroq narsa va hodisaga xos xususiyatlarni obrazli tarzda, bo'rttirib ifodalaydi. Ushbu she'rda hokim so'z, tobe bo'lak terminlari epitetni hosil qilgan. Bu terminlar oshiqning dil izhori ifodachisi sifatida uning ahvolini obrazli tarzda bo'rttirishga xizmat qilgan. Natijada she'riy matnga badiiy bo'yoqdorlik kasb etgan. Oshiq yigitni hokim so'zga, sevgilisini tobe bo'lakka qiyoslanishi orqali inson ruhiy olamiga xos ichki his-tuyg'u va kechinmalar tasvirlangan metaforik epitet hosil qilingan.

Ta'ziyali varaqalar
Cho'yanday vazmin,
Marmarday sokin,
Qon qochgan chehraday

chekar iztirob... (R.Bobojon. "Uch qahramon")

Keltirilgan misralarda cho'yan, marmar terminlari orqali epitet hosil qilingan. She'riy parchada varaqalar cho'yanday vazmin va marmarday sokin tarzida sifatlangan. Shoir urush davrida jangchilardan kelgan qoraxatni metaforik usulda ta'ziya varaqalari deya nomlagan. Uning cho'yan kabi vazmin, lekin marmar kabi sovuq ekanligini obrazli tarzda tasvirlab, metaforik epitet hosil qilishga erishgan.

Quyidagi she'riy parchada ham tilshunoslik terminlari yordamida o'ziga xos epitetlar hosil qilingan:

Kel, tilchi qiz, go'zal filolog,
Undov bo'lsin muhabbatimiz.
Bu izhorlar tugamas - vergul,
Boshlay qolsin muhabbatimiz.

("Tilchi qizga". /She'rlar uz.com/)

Mazkur she'rda tilchi, undov, vergul, filolog kabi tilshunoslikka oid terminlar qo'llangan. Qahramon sevgi izhorini sevgan qizining tilshunos ekanligini nazarda tutgan holda obrazli ifodalagan. Matnda tilchi termini bilan sodda epitet, undov (bo'lsin) termini bilan murakkab epitet hosil qilingan. Oshiq yigit undov belgisi yordamida o'z muhabbatining naqadar kuchli ekanligiga ishora bergan. Quyidagi she'riy parchada ham terminlar ishtirokida o'ziga xos epitetlar hosil qilinganligiga guvoh bo'lamiz:

Jangovar satrlarim,
Fazogir fikrlarim,
Yana jo'sh uring,
Yurak chashmasiga sho'ng'ing,
to'sh uring.

(R.Bobojon."Yuragimdan ilhaqman")

Mazkur she'riy matnda astronomiyaga oid fazogir termini yordamida obrazli tasvir yaratilib, sodda epitet hosil qilingan. Shoir o'z fikrlari tezligini fazogirlarga xos tezlikka qiyoslash orqali o'ziga xos obrazli sifatlashni yuzaga keltirgan. Bilamizki, xayol uchun chegara yo'q. Inson real hayotda erisholmagan orzu-maqсадlarini xayol qiladi. Xayolot juda katta psixologik jarayon bo'lib, insonga kelajakda amalga oshiradigan rejalariga yo'l ochadi. Shoir xayolot olamiga kirar ekan, o'z fikrlarining fazogir kabi uchqur, tez ekanligini tasavvur qiladi. Demak, ushbu epitetga terminning "tezlik", "uchqur" semalari asos bo'lib xizmat qilgan.

Quyidagi she'riy parchada esa M.Yusuf po'lat terminidan sodda metaforik epitet hosil qilishda foydalanilgan:

Kun botmayin eshigingiz yopiladi,
Ko'k zulfiga po'lat zanjir osiladi.
Yig'i bilan xumoringiz bosiladi,
Izlab-izlab shu zindonni

topdingizmi...

Hilolim-a, yot go'shaga botdingizmi.
(M.Yusuf. "Kelinchak")

Ushbu she'r orqali shoir o'zbek oilalariga xos odatlar va munosabatlarning, xususan, kelinchaklarning burchi va mas'uliyatlari qanchalik nozik masala ekanligini ko'rsatmoqchi bo'lgan. She'rda kelin bo'lib tushgan xonadonning tutumlari po'lat zanjirga qiyoslangan. Po'lat termini zanjir leksemasi bilan birikib, uslubiy bo'yoqqa ega bo'lgan. Bu o'rinda po'lat leksemasining "qattqlik" semasi epitet yaratishga asos bo'lgan.

Natural sonlardek beg'ubor yashang,

Qalbdagi g'amlarni ayirib tashlang.

Plyusdek charaqlab tursin ko'zingiz

Hosilasiz hosil bersin kuzingiz.

("Matematik tabrigi" /Sherlar uz.com/)

Berilgan she'riy matnda esa natural son, ayirib tashlash, plyus, hosila kabi matematik terminlar qo'llangan. Shoir o'z tilaklarini matematik terminlarga murojaat qilgan holda o'zgacha tarzda ifodalagan va ilmiy terminlarga o'z niyatlarini ifodalash vazifasini yuklagan.

Ushbu she'riy parchada qo'llangan plyus termini orqali plyusdek charaqlab turgan ko'z epiteti hosil qilingan. Bu epitet murakkab sintaktik strukturaga ega.

Misollar tahlilidan anglash mumkinki, terminlar yozuvchi yoki

shoirning badiiy maqsadi asosida epitetga asoslangan obrazli ifodalarni hosil qilishda faol qo'llaniladi.

Tilshunoslikda epitetlarning umumtil va individual-muallif kabi turlari farqlangan. N.Mahmudovning qayd etishicha, "an'anaviy, umumtil epitetlarining asosiy xarakterli belgilari sifatida aniqlovchi (epitet) va aniqlanmish (epitetlanmish) o'rtasidagi aloqaning barqarorligi, bunday birikmalarning adabiy tilda ko'p qo'llanishi va qayta tiklash imkonining mavjudligi, doimiyligini ta'kidlash mumkin, individual-muallif epitetlari esa nutqiy, ya'ni okkozional bo'ladi, ammo ular ham vaqt o'tishi bilan umumtil guruhiga o'tishi mumkin." [5;B-9]

Poetik asarlarda terminlar asosida o'ziga xos individual-muallif epitetlari hosil qilinadi. Yuqorida tahlil qilingan she'riy matnlarda kuzatilgan epitetlarni muallifning individual epitetlari sifatida baholash mumkin. Masalan, fazogir fikrlarim epiteti yoki plyus termini bilan hosil qilingan plyusdek charaqlab turgan ko'z epitetini muallifning individual-muallifiy epiteti sifatida baholash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, terminlar badiiy asarda obrazli tasvir vositalaridan biri sanalgan epitetlar vazifasida kelib, matnning poetik qimmatini oshirishga xizmat qila oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Юлдашев М.М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2009. – Б. 316.
2. Маҳмудов Н. Илмий матнда термин таносиби ва тақомили // Ўзбек тили ва адабиёти – Тошкент, 2020. – №2. – Б.4.
3. Қуроноф Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б.368.
4. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 239.
5. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – Б.9.

FE'LLI BIRIKMALARNING LEKSIK TAHLILI
LEXICAL ANALYSES OF THE PHRASAL VERBS
ЛЕКСИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СПРЯЖЕНИЯ ГЛАГОЛОВА

A.M.Timirov
SamDAQI v.b.dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada fe'lli birikmalarning leksik tahlili xususida fikr yuritildi va birqancha misollar asosida tahlil qilindi. Leksik tahlil tarjimada muhim ekanligini ko'rdik, bular ayniqsa kasbga doir mavzularda juda qo'l keladi va aniq fikr yuri - tishimizga zamin yaratadi. Mutaxassislikka oid maxsus mavzu va matn tarjima- larida fe'lli birikmalar anchagina murakkab bo'lsada, tinglovchiga bu qiziqish, motivatsiya beradi. Chunki sevgan kasbga doir yangi ma'lumotni o'rganib oladi.

Kalit so'zlar. "foizi oshgan", "buzilgan, yaxshi holatda emas", "toliqqan", "sog'likni tiklash uchun ta'til", "savdo markazi yoki tex. ma'noda suvning chiqish yo'lagi", "ro'yxatga kiritmoq", "taklif kiritmoq", "qurilishni reja qilmoq", "olovni o'chirmoq", "rejali ishni vaqtida tugatmoq", "biriktirmoq", "pulni maqsadli sarf qilish".

Annotation: This article discusses the lexical analyses of the phrasal verbs and analyses them, and based on some examples which are professional topics. So we've seen that lexical analysis is important in translation, which is especially useful in professional matters and allows us to think clearly. Although verb conjugations are very complex in translation of special topics and themes are related to the specialty, it gives the students interest and motivation, because the students learn a new information about their favourite profession.

Key words: "in the red", overhauled, stained, break down, out let, put down, put forward, put up, put out, put through, put together, put upon

Аннотация: В этой статье обсуждается лексический анализ спряжения глаголов и анализирует их количественном основе примеров. Мы увидели, что в переводе важен лексический анализ, который особенно полезно в профессиональных вопросах и позволяет нам мыслить ясно, хотя глаголы очень сложных при переводе специальных тем, и текстов, относящихся к специальности, это дает слушателям интерес и мотивацию, потому что студенты узнают новые информации о своей любимой профессии.

Key words: "in the red", overhauled, stained, break down, out let, put down, put forward, put up, put out, put through, put together, put upon

Ключевые слова: «Повышенный интерес», «битый, не в хорошем состоянии», «уставший», «отпуск для восстановления здоровья», «торговый центр или тех. в смысле водовыпуска», «прописать», «сделать предложение», «запланировать строительство», «потушить пожар», «выполнить запланированную работу в срок», «пристроить», «целенаправленно тратить деньги, чтобы делать».

Bizga ma'lumki, ingliz tilida fe'lli birikmalar va frazeologik birikmalar matn tarjimalarida, shuningdek og'zaki suhbat tarzida muhim rol o'ynaydi. Bunday holat ayniqsa mutaxassislikka doir matn tarjimalarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bunday paytda biz tarjima qilayotgan tilning leksik hamda semantik xususiyatiga e'tibor berishimiz kerak bo'ladi. Shundagina fe'lli birikmalarning asl mohiyatini tarjimada

anglay olamiz va tinglovchiga bekami -ko'st etkaza olamiz. Aks holda tarjima juda noaniq chiqadi, anglanilayotgan fikr o'zining tub ma'nosini bermaydi. Bunga biz bir qancha misollar bilan murojaat qilamiz va tahlilni misollarda ko'rib chiqamiz.

Eg. You look a bit stained and overtired and you've always complaining of your headaches. I think you've thoroughly run

down .You'd better more careful or you'll have a breakdown.

Bu parchani quyidagicha tarjima qilishga jazm qilamiz

“Siz bir oz xorg'in ko'rinasiz va zo'riqib charchagansiz , doim bosh og'rig'idan shikoyat qilasiz. Menimcha , siz yaxshisi e'tiborliroq bo'ling o'zingizga yoki siz dam olishingiz lozim.”

Tahlilga ko'ra “stained” so'zi horg'in ma'nosida kelayotganini gapga mantiqan yondashuv asosida aniqlash mumkin bo'ladi, chunki ergashgan qo'shma gapning ergashgan qismi gapning bosh qismini to'ldirib kelishini anglab etamiz, shunga ko'ra “stained” so'zini - “xoriqgan, toliqqa”, deb tarjima qilishga imkon tug'iladi.

Shuningdek “overtired” – so'ziga to'xtaladigan bo'lsak, aksincha gapning ergashgan qismi bosh qismini mantiqan to'ldirib kelayotganini ko'ramiz va “zo'riqib charchash” tafakkurimizda namoyon bo'ladi. Chunki “stained” so'zi mantiqan “overtired” so'zini to'ldirib kelayotganini ma'no mazmunga ko'ra aniqlaymiz.

So'zlarning ketma – ketligiga e'tibor beriladigan bo'lsa, so'zlar gapda sintaktik va semantik jihatdan bir – birining mantiqiy davomiyligini ifodalab keladi. Fikrimizning isboti tariqasida yuqoridagi xuddi shu misolni tahlil etishda davom etamiz.

“Complaining” so'zining “shikoyat qilmoq, arz qilmoq”, - degan ma'noda kelayotganini “headache”, so'zi “complaining” so'zining mantiqiy davomiyligini to'ldirib kelayotganini anglab etamiz. Ingliz tilidagi qat'iy so'z tartibi ham tahlilni ancha yengillashtiradi, chunki biz bilamizki, har doim ingliz tilida gap strukturasi ega va kesim qat'iy tartibda bo'ladi. “Complaining” va “headache” gerundiy funksiyasida kelib gapdagi kesimni to'ldirib keladi, bu esa bizga gerundiyni o'zbek tili- ga qiyoslagan holda tarjima qilishimiz to'g'ri ekanligini ko'rsatadi. Aks holda gerundiyni, sifatdash tarzida tarjima qilsak boshi berk ko'chaga kirib qolgan bo'lar- dik. Ko'rib turganingizdek parchaning so'ngida “breakdown” so'zini “hordiq chiqarmoq”- deb tarjima qilganimiz holda , “breakdown” – oddiygina bir yoki ikki soatlik dam olish emas, bir necha kunlik sog'likni tiklash

uchun ta'til ekanligini bilamiz va shunga asoslanib, gapning bosh qismidagi fe'lli brikmalarni to'g'ri e'tirof etganimizga amin bo'lamiz.

Mutaxassislik matnlari tarjimasida bu chigal tushunchalar yana ortadi. Chunki maxsus kasbga oid terminlar so'zma –so'z tarjima qilinmaydi va so'zlarning asl ma'nosini topishimizga to'sqinlik qiladi. Tafakkurimizdagi aniq fikrdan chalg'iy- miz va bu sezilarli darajadagi xatoni keltirib chiqaradi. Fikrimizning davomi sifati- da yana bir misolga yuzlanamiz, fe'lli birikmalarning termin yani atama bo'lib kel –ganda qanday ma'no kasb etadi va gapda atama funksiyasida kelgan so'zlarni tarjima qilishda qanday tahlil qo'l keladi. Bu borada bizga yana misollar asosidagi sintaktik tahlil yordam beradi.

Eg. No, but it is not very good condition. We must have it overhauled.

Bu misolda e'tiborimiz markazida “overhauled”, fe'lli birikmasi bo'ladi. So'zma –so'z tarjima qilinsa ko'rinib turganidek boshi berk ko'chaga kirib qolishimiz tayin. Gapning tub ma'nosini “good condition” so'z birikmasi ochib beradi va quyidagi- cha tarjima qilamiz;

“Yo'q lekin bu juda yaxshi holatda bo'lmagan. Biz buni texnik ko'rikdan o't -kazishimiz kerak”

Lug'at boyligimiz qanchalik etarli bo'lmasin, gapni tahlil va analiz qilmasak to'g'ri yo'lni topa olmaymiz. E'tiborimizni qidirilayotgan so'zning mantiqiy moslashuviga qaratamiz;

a) “overhauled”- texnik vositalarni tamirlash, tuzatish,

b) “overhauled” – insonlarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish

Yuqorida takidlaganimizdek “good condition” – so'z birikmasi faqat texnik vositalarni ta'mirlash ma'nosida ekanligini mantiqan hisobga olsak tarjimaning mantiqiy ketma -ketligini saqlagan bo'lamiz. Xuddi shu fikrni keyingi misolda davom ettiramiz.

Eg. He was overhauled by a doctor.

“overhauled” so'zining asl ma'nosini “doctor” – so'zi mantiqan ochib beradi. Biz bilamiz, doctor faqat tibbiy ko'rikni

o'tkazadi. Mantiqan yondashuvga asoslanib,

"U doctor tomonidan tibbiy ko'rikdan o'tkazilgan edi" – deb tarjima qilishga jazm qilamiz.

Mantiqiy yondashuv ham leksik va semantic tahlilni talab etadi. Navbatdagi misol- da buni ko'rib chiqamiz;

Eg. They overhauled to state of a business (of accounts).

Bu misolda "overhauled" felli birikmasi batamom boshqa ma'noni kasb etayotgani bir o'qishda ma'lum bo'ladi. "Business", "account" so'zlari fe'lli birikmaning "taftish" yani "reviziya" ma'nosida ekanligini ko'r satadi, shunga asosan gapni qu - yidagicha tarjima qilamiz.

"Ular davlat savdo taftishini o'tkazgan edi (bug'galteriya)".

Shu o'rinda bir qancha mutaxassislikka oid matnlarda fe'lli birikmalarning sintak- tik va semantik tahlilini ko'rib chiqamiz. Tarjima davomida mutaxassislikka doir matn tarjimalari uchun tahlil naqadar zarur ekanligiga amin bo'lamiz.

Eg. -Now, Mr. Moor, situation like this. Your account is in the red.

-In the red, 'overdrawn', it means that you've taken more money out of the bank than you've put in.

O'zbek tiliga tarjimasi quyidagicha;

"Hozir, janob Moo, shunga o'xshash ahvol yani jamg'armangiz foiz bilan ko'- ko'paygan miqdorda".

"in the red", iborasini so'zma – so'z tarjima qilganda juda noaniq fikrga ega bo'lamiz. Sintaktik tahlilga asoslangan holda tarjimaga mantiqan yondashamiz. Bunda bizga "overdrawn" –fe'lli birikmasi qo'l keladi va uning mazmum- mohiyatini ochib beradi.

a) "overdrawn" – bank jamg'armasining oshirilgan foizi;

eg. overdrawn an account

b) "overdrawn" – texnik vositalarga nisbatan, -buzilgan,

eg. overdrawn a lock

"Overdrawn" ning ikkinchi bir ma'nosiga qiyoslagan holda matn mazmunini anig va to'g'ri topamiz. Shundan kelib chiqib "in the red" – birikmasini ham oshirilgan foizda",

deb to'g'ri tarjima qilganligimizga ishonch hosil qilamiz.

Mantiqiy ketma-ketlik hamma vaqt so'z va fe'lli birikmalarda biri ikkinchisini to'l- dirib keladi, bu moslashuv ularning tub ma'nosini ifodalaydi. "Overdrawn" shunga misol bo'lishi mumkin. Bu fe'lli birikmaning birinchi va ikkinchi ma'nosini qiyos- lagan holda "in the red", so'z birikmasining ma'nosiga ko'ra asl ma'nosini topsak bo'ladi.

Shunga o'xshash ko'plab misollar keltirishimiz mumkin:

Out let; a) texnik ma'nosida, "chiqarish"- suvni maxsus yo'lakdan choqarish

Eg. An out let for water –suvni chiqarish yo'lagi,

b) savdo-sotiq ma'nosida, "savdo markazi" Eg. Out let in the city.

c) ishlab chiqarishda," zavod yoki fabrikada katta miqdorda mahsulot ishlab chiqarish",

Eg. They out let of products to the foreign country – xorijga katta

miqdorda mahsulot ishlab chiqarish.

d) vaziyatdan chiqish holatida,

Eg. To find an outlet for one's emotion – o'z hissiyotidan chiqishga yo'l toppish.

Put down;a) yozmoq, ro'yxatga kiritib qo'ymoq

Eg.To put down smb.in the list – kimnidir ro'yxatga kiritmoq

b) tushirmoq

Eg. Put down that gun at once! or put down the price

"Qurolni darhol tushiring yoki narxni tushiring"

Put forward – taklif kiritmoq ,

Eg. put forward a new project – yangi loyihani ilgari surmoq

Put up -qurmoq, We must put up a new building here ."Biz yangi binoni shu yerda qurishimiz kerak.

Put out – olovni o'chirmoq, eg. They put out the fire quickly.

Put through – tugatmoq, eg. They put through the project in time

Put together – biriktirmoq, eg. The broken edges of the plate put together

Put upon- sarf qilmoq, eg. To put upon the money to good use

Bunday misollarni ko'plab keltirishimiz mumkin. Asosiysi, horijiy tillarni o'qitoshda kasbga doir matnlar tinglovchilarga motivatsiya beradi, chunki ularga o'rganila - yot gan mavzu tanish va giziqarli b'ladi.

References;

1. HVAC; Handbook of heating and Air – conditioning for Design and Implementation. By Ali Vedovarz, PhD. PE, Deputy director of Engineering New York City Housing Authority and Industry Professor. SAMIL kumar, PhD Professor of Mechanical Engineering and Dean of Graduate School Politechnic University.
2. "Publishing house" "IMFRA – M", Moscow -2003
3. "ABOK –PRESS", Moscow - 2005

PAREMIYALARNING PRAGMATIK JIHATDAN TALQIN ETILISHI. ПРАГМАТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПАРЕМИЙ. PRAGMATIC INTERPRETATION OF PAREMIAS

D.S.Turdaliyeva, Qo'qon DPI doktoranti, PhD

Annotasiya. Ushbu maqolada paremiyalarning pragmatik jihatdan talqiniga doir masalalar tilshunos olimlar fikrlariga yondoshilgan holda ko'rsatib berilgan. So'zlovchining o'z nutqida maqollar va matallardan turli maqsadlarda foydalanishi ham misollar asosida ifodalab berilgan. Lingvistik pragmatikaning shakllanish o'rinlari ham yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: paremiya, nutq sub'yekti, pragmatik axborot, pragmatik baho, performativ, simptomatik va signal funksiyalar.

Аннотация: В данной статье вопросы прагматической интерпретации паремии представлены в свете взглядов лингвистов. Также на основе примеров проиллюстрировано использование говорящим в своей речи пословиц и поговорок для различных целей. Освещены также места формирования языковой прагматики.

Ключевые слова: паремия, предмет речи, прагматическая информация, прагматическая оценка, представление, симптоматическая и сигнальная функции

Annotation In this article, the issues of pragmatic interpretation of paremia are presented in an approach to the views of linguists. The use of proverbs and parables by the speaker in his speech for various purposes is also illustrated on the basis of examples. The places of formation of linguistic pragmatics are also covered.

Key words: paremia, subject of speech, pragmatic information, pragmatic evaluation, performance, symptomatic and signal functions.

Ma'lumki, nutqda insonning fikri bilan birga uning ruhiy olami ham o'z ifodasini topadi. Nutqdagi oshkora va yashirin ma'nolarni tadqiq qilish, insonning o'zligini nutki orqali namoyon etishi kabi masalalarni o'rganish bugungi o'zbekona tafakkur tarzi, milliy mafkura va milliy g'oya tushunchalarining mohiyatini ochishda muhim o'rin tutadi. Insonning ob'yektiv olamdagi barcha ijtimoiy xatti-harakatlari uning nutkiy faoliyatida o'z ifodasini topadi. Shuning uchun, inson

nutqini o'rganish uning ma'naviy olami bilan tanishish imkonini beradi [1].

So'zlovchi o'z nutqida maqollardan turli maqsadlarda foydalanadi, bu esa o'z navbatida nutqning ifodaliligi, ta'sirchanligi va uslubiy jihatdan rang-barangligini namoyon etadi.

Olimlarning ta'kidlashicha, har qaysi fan, ma'lum bir obyektni tadqiq etganida: "nima? qanday? va nima uchun?" tarzidagi savollarga javob berishga intiladi. Sintaktika aytilgan iboraning "qanday tuzilgan?"

savoliga javob berar ekan, “qanday qilib aytilgan?” degan savolga ham javob beradi. Semantika, belgi-nishonlarning belgilanayotgan ob'ektlariga munosabatini ifodalayotganida “nima deyildi?” savoliga javob qaytaradi. Belgi-nishonlarning ulardan foydalanayotgan kishilarga nisbatan munosabatini o'rganayotgan pragmatika yo'nalishi esa mazkur ibora nima uchun aytilganligini va shundan keyin nima sodir bo'lishi kerakligini ko'rsatadi. Umuman olganda, pragmatika iboraning aytilishi, so'zlovchilar hamda vaziyat o'rtasidagi munosabatni o'rganuvchi lingvistikaning yo'nalishi sifatida aniqlanadi [2.158].

Lisoniy belgi-nishonlardan kishi oxir-oqibatda o'z fikrlaridan boshqa kishilarni xabardor qilishi uchun foydalanadi. Byelgi-nishonlar kommunikasiya vositalarini tashkil qiladi. Kishilar tushunish maqsadida ularni talaffuz etadilar, ammo bu belgi-nishonlarning yagona maqsadli mo'ljali emas. Lisoniy belgi-nishonlar yordamida, shuningdek, suhbatdoshni kommunikasiya jarayonida ishtirok etishi uchun qiziqtirish ham zarur bo'ladi. Bunga hamsuhbatning ma'lum his-tuyg'ulariga, istaklariga, orzu-umidlariga da'vat qiluvchi lisoniy belgi-nishonlardan foydalanish orqali erishish mumkin. Lisoniy belgi-nishonlarni yuboruvchi shaxs nafaqat oluvchiga shunchaki axborotni yuboradi, balki axborot oluvchidan ma'lum bir munosabat bildirishini, ma'lum his-tuyg'ularni keltirib chiqarishga manfaatdordir, ya'ni pragmatik axborot ma'lum mazmunning tashuvchisi bo'lib, ma'lum xulq xususiyatini keltirib chiqaradi [3.64].

Lingvistik pragmatika umuman olganda so'zlovchiga, tinglovchiga, ularning kommunikasiyadagi o'zaro hamkorligiga va muloqot vaziyatiga bog'liq butun bir savollar majmuasini o'z ichiga oladi.

Nutq sub'yekti bilan aloqadorlik tarzida aytiladigan iboraning yaqqol yoki yashirin maqsadlari o'rganiladi, ular ma'lum bir axborotning yoki fikrning, savolning, buyruqning, iltimosning, maslahatning, va'daning bildirilishini, nutqiy taktikani va nutqiy xulq toifalarini yo'naltiradi. So'zlovchi tomonidan bilimlarning umumiy miqyosini, aniq xabardorligini, manfaatlarni, fikrlarni va

qarashlarni pragmatik baholashiga alohida e'tibor beriladi. Tinglovchi esa, axborotni qabul qilganidan so'ng, uni ma'lum bir yo'sinda talqin qiladi, aytilgan iboraning bilvosita yoki to'g'ridan-to'g'ri mazmunini tushunadi. Shu munosabat bilan manzilgoh sohibiga ta'sir etish darajasi pyerlokutiv samara deb nomlanuvchi ko'rsatkich, ya'ni uning emosional-hissiy holatidagi, qarashlaridagi, baholashlaridagi o'zgarishlar, uning sodir etadigan harakatlariga ko'rsatadigan ta'siri o'rganiladi [4.64].

Misol uchun, semantik mazmunning o'zi bilan bir qatorda, aytilgan ibora pragmatik mazmunga (yoki pragmatik funksiyaga) ham ega bo'ladi. Pragmatikaning maxsus sohasiga simptomatik va signal funksiyalar taalluqlidir.

Til narsalarni va xodisalarni ta'riflash, shuningdek moyillik, norozilik va shu kabi ma'lum his-tuyg'ularni ifodalash (ya'ni simptomatik funksiya) vositasidir, u shuningdek, byelgi-timsollarning qabul qiluvchisida ma'lum munosabat bildirishni, unda yoqimli hamda yoqimsiz his-tuyg'ularida ifodalanadigan xulqni va nihoyat, ma'lum xulqni (signal funksiyasini) keltirib chiqarish uchun xizmat qiladi.

Pragmatikaning alohida ilmiy yo'nalish sifatida ajratilishi an'anaviy aytiladigan iboralar asosan, ularni ta'riflovchi yo'sinida, inson faoliyatiga bevosita aloqadorlikdan tashqari tadqiq etilganligi bilan tushuntiriladi. Pragmatikaning yaratilishi aytiladigan iboralarning ikki toifalarini o'rganishga ko'maklashgan edi, bulardan biri performativ (nutqiy bir qolipga solingan) iboralar bo'lib, ularning shakllanish yo'sini semantik mazmunni tashkil qiladi, ikkinchi toifaga esa bilvosita aytiladigan iboralar taalluqlidir – ularni bayon etishning pragmatik maqsadlari eng avval so'zlovchining tinglovchiga yo'naltirilgan holda, aytiladigan iboraning pragmatik (yo'naltirilgan) mazmuni yordamida, hamkordan kommunikativ-pragmatik rozilikka, o'zaro tushunishga erishish, ya'ni kommunikasiyaning pirovard maqsadiga erishish uchun iboraning faolligini kuchaytirishidan iborat bo'ladi. “Pragmatik yo'naltirilgan” iboralardan foydalanish tufayli so'zlovchi aksentuasiyaning, ya'ni aytiladigan iboraning kommunikativ jihatdan

eng muhim unsurlarini ta'kidlaydi, bu esa tinglovchiga maqsadli yo'naltirilgan ta'sirni ko'rsatishga ko'maklashadi, mazkur ta'sir o'z navbatida aytiladigan iboraning nafaqat mazmuniga, balki shakli bilan tashkillanishiga ham bog'liqdir.

Xususi pragmatik funksiyalar orasida quyidagilarni ajratish mumkin, bular:

- 1) tinglovchining diqqat-e'tiborini jalb qilish funksiyasi;
- 2) kommunikativ ahamiyatli unsurlarni aksentuasiyalash (ajratish) funksiyasi;
- 3) axborotni kompressiyalash (asl matnga ixchamroq shakl berish maqsadida uni o'zgartirish. Matnni siqish bayonotning ortiqcha elementlarini, kontekstdan va ekstralingvistik vaziyatdan to'ldirilishi mumkin bo'lgan elementlarni olib tashlash, shuningdek, yanada ixcham konstruksiyalardan foydalanish)

Mazkur funksiyalar "pragmatik yo'naltirilgan" funksiyalar sifatida u yoki bu darajada maqollarga va matallarga xosdir.

Masalan: 1. Tinglovchining diqqat-e'tiborini jalb qilish funksiyasi:

maqollar va matallar betaraf kontekst fonida qo'llaniladi va o'z mazmunining timsolliligi bilan hamda didaktik mazmuni bilan diqqatni tortadi. Maqollar va matallarning diqqatni faollashtirish, maqsadni idrok etish uchun zamin yaratish va nutqiy ta'sirni kuchaytirish kabi mana shu xususiyatlaridan chet tilini o'qitishda ham foydalanish mumkin.

2. Nutqning kommunikativ ahamiyatli unsurlarini aksentuasiyalash (ajratish) funksiyasi diqqatni jalb qilish funksiyasi bilan chambarchas bog'liq, chunki bu holda eng ahamiyatli, jiddiy ta'rif belgilari ajratiladi va qabul qiluvchi ularni timsolli tarzda qabul qiladi.

3. Axborotni kompressiyalash funksiyasi: maqollar va matallar til tejamkorligining namunasi bo'lib, ko'pincha uzatiladigan axborotning kompressiyalanishi uchun xizmat qiladi, mazkur axborot og'zaki nutqda boshqacha ibora ko'rinishida aytilishi mumkin, - bu maqollar va matallarning timsolli ekanligi tufayli bo'lishi ehtimolidan holi emas. Maqollar va matallarning mavjud va ijtimoiy mustahkamlangan mazmunlari yaqqol ko'zga tashlanadi, bu o'z navbatida ulardan matnda baholovchi va modal

ma'nodagi mazmunli signallar sifatida foydalanish imkonini beradi.

Tinglovchiga pragmatik ta'sir ko'rsatishni kuchaytirishning bir necha usullari mavjud. Ularni aniqlash uchun maqollar va matallarning invariant shakllari pragmatik samarasini kuchaytirishga qanday ko'maklashishini ko'rib chiqish o'rinlidir. Maqol paydo bo'lishidagi vaziyat, odatda maqol mazmunida mujassamlangan axborotni takrorlashi holatlari kuzatilgan. Maqol unda bayon etilganlarning barchasini jamlashi, umumlashtirishi yoki qo'shimcha aksentuasiya o'rini egallashi mumkin. Bunday holatlarda matal mazmun kuchaytiruvchisi, pragmatik samaraning kuchaytiruvchisidek chiqishi mumkin.

-O'tgan ishgga salavat. Tinchlan.

-Rahmat.

Maqollar va matallar mazmunni qandaydir kesimining yagona ifodalovchisi bo'lishi mumkin, masalan:

- Men bu yil o'qishga kirishga harakat qildim. Men buni judayam istardim. Lekin bir zarba bilan daraxtni qulatish qiyin ekan.

Shu erda maqollar va matallarning asosiy modellashtiruvchi funksiyasi (axborotni kompressiyalashtirish funksiyasining bir ko'rinishi) kuchga kiradi, - buning mazmuni maqol hayotdagi u yoki bu vaziyatning so'z modelini yaratishidan va shunda ayni model shunchaki bir mazmunni ifodalashi, qandaydir axborotni bildirishi emas, balki shu axborotni ko'rgazmali timsolda anglatishidan iborat.

Mazkur vositalar pragmatik samara yaratilishining eksplisitli vositalaridir va ba'zibir o'zgarishlarning mavjudligiga qaramay, maqol o'zining pragmatik vazifasini yanada og'ishmasdan bajaradi, ya'ni so'zlovchining vaziyatga nisbatan bo'lgan munosabatiga (ma'qullash, e'tiroz bildirish, rozilik, maslahat va sh.o.) ishora qiladi.

Shunday qilib, maqollar va matallarning imlisitli pragmatik ta'kidlanganligi ularning modellashtiruvchi funksiyasi va aforizmlilik, ya'ni aytiladigan iborani uning matnida eksplisitli ifodalanadigandek emas, balki implisitli tarzda yanada kengroq axborotni

jamlanadigandek idrok etilishi kabi xususiyatlarining oqibati demakdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ruyxati:

1. Muxammad Hakimov «O'zbek pragmalingvistikasi asoslari» «Akademnashr», 2013
2. Антонова М.К. Пословица как фрагмент поля побудительности в английском языке. – Челябинск, 1979. -158 с.
3. Клаус Г. Сила слова. Гносеологический и прагматический анализ языка. – М., 1967. – 64 с.
4. Ахманова О.С. О психолингвистике. / Под ред. В.А.Звягинцева – Москва, 1957. -64 с.
5. Буковская М.В., Биренбаум Я.Г. ИмPLICITная прагматическая отмеченность пословиц в художественном тексте. – Челябинск. 1988 -110 с.
6. Гак В.Г. Сопоставительная прагматика // Филологические науки. – 1992. - №3 – с.78
7. Клаус Г. Сила слова. Гносеологический и прагматический анализ языка. – М., 1967. – 64 с.
8. Моисеева И.Ю., Чудина Е.В. Прагматические функции пословиц и поговорок.-Вестник Оренбургского государственного университета. 2004 г

**EXPRESSION OF NON-STANDARD LEXICONES IN ENGLISH
ВЫРАЖЕНИЕ НЕСТАНДАРТНЫХ ЛЕКСИКОН
В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ
INGLIZ TILIDA NOSTANDART LEKSIKONLARNING IFODALANISHI**

Z.Sh.Juraeva

Annotation :No language is socially relevant and cannot develop on its own outside of society. Language is, first of all, a means of interaction between society and people, so society is a direct link between people and the formation of language vocabulary. It is important to remember that language itself is important because of the laws of its internal system of formation

Key words: non-standard, colloquialism, jargon, taboo, metaphor, affixation

Аннотация :Ни один язык не является социально значимым и не может развиваться самостоятельно вне общества. Язык – это, прежде всего, средство взаимодействия общества и людей, поэтому общество является непосредственным связующим звеном между людьми и формированием языковой лексики. Важно помнить, что сам язык важен из-за закономерностей его внутренней системы образования.

Ключевые слова: нестандартность, просторечие, жаргон, табу, метафора, аффиксация.

Annotatsiya :Har qanday til jamiyatga aloqador va jamiyatdan tashqarida o'zicha, alohida rivojlana olmaydi. Til, avvalambor, jamiyatning, odamlarning o'zaro muloqot vositasidir, shu sababli jamiyat – odamlar til leksikasining shakllanishiga bevosita aloqadir hisoblanishadi. Unutmaslik kerakki, til o'zida ichki shakllanish tizimi qonuniyatlari mavjudligi bilan ahamiyatga egadir.

Kalit so'zlar: non-standart, kollokvializm, jargon, taboo, metafora, affiksatsiya

Depending on the situation, a single idea in any developed language will be interpreted differently. Regardless of style, stylistic color, and situational requirements, there are also neutral words used only in certain situations as the core of language in communication. Words in this category are referred to in dictionaries as words related to non-literary or non-standard

vocabulary. Before we look at non-standard vocabulary, if we look at the problems associated with its style, it becomes clear that there are basically two different styles of use: functional and expressive. Functional style is interpreted as a specific, goal-oriented communication style specific to a certain group of people, i.e. for situations involving specific legal

aspects of human movement, such as entrepreneurial style, verbal style, scientific style, etc. The functional styles in modern languages are extremely complex and diverse. It should be noted that the method can be divided into different forms in use for the public, depending on whether it is used in conjunction with the division into written and oral types. But so far, linguists, although they have a lot of information, have not come to a unified opinion about the types of styles. Styles are divided into the following sections: scientific, public, journalistic, artistic (theater, painting, dance, etc.), oral, correspondent style, newspaper style, poetry, professional-technical, formal-administrative methods. A functional style is a collection of people who communicate in a particular language use words and phrases from their native language for a specific purpose, based on different situations and workplaces. The style of expression is such that during communication you express your own emotional feelings related to a particular situation. Various linguists also use other terms for communication styles. According to the Russian linguist RGPytrovsky, the styles are divided into high-level, lavish poetry and scientific language style, i.e., literary storytelling, literary speaking styles, and other low-level non-basic sub-styles. The English linguist J. Kenon, on the other hand, emphasizes two levels - standard and non-standard styles, or formal and informal styles. German linguist Y. Hannerts emphasizes that styles should be of high and low or formal, informal types. According to Russian linguist VN Yartseva, style is divided into book-written and oral-spoken speech types. So we can say that there are several different types depending on the use of language methods. In this article, we present a separate style, ie low-level words and phrases - colloquialism ("colloquial" - English phrases and expressions), slang ("slang" - slang from English), simple, lexical words), general slang, special slang (slang and slang - special words) and vulgarism (rough words). However, it should be noted that to date, no special manuals have been

formed to show the words in separate styles. For example, colloquialisms lie between standard and non-standard vocabulary. Some linguists describe colloquialism as more typical of non-standard vocabulary. For example, the English linguist E. Partridge in his book "The World of Words" states that colloquialism is "below" the standard lexicon, but above the slang. New Dictionary Webster

(Webster Noah (1758 - 1843), American linguist. The American Dictionary of the English Language consisting of 70,000 words and phrases (1828) is the first major two-volume dictionary on the use of English in the United States. or not depending on whether they are connected. We support the idea of E. Partridge and include colloquialisms in the standard vocabulary ("vocabulary" - English "dictionary, word structure, vocabulary"), while "lower" colloquialisms are specific to non-standard vocabulary. We will look at the problems of its application. The main part of non-standard lexicon consists of verbal style words and phrases that are often used in everyday life, i.e. slang. Nevertheless, the Russian linguist VAKhomikov incorporates general slang words and phrases into words that carry a stylistic speech, are typical of a literary style, and express emotions. In contrast, the German scholar ADSchweitzer, on the other hand, adds general slang to the category of ordinary public words far removed from literature. Jargon is a specific language consisting of special words and phrases used only by a narrow circle of people to understand, not by other categories of people. Argon is a particular style of speech that consists of words and phrases specific to a group of people of the same age and occupation in a particular social circle (mostly the language of a gang of criminals). Scientists have et to come to a conclusion on whether slang and slang are special slang or a separate part of non-standard vocabulary. Vulgarism, with its rough and sharp semantic qualities, is directly related to non-standard lexicon. In standard English, vulgarism is considered and understood as

a taboo . Non-standard vocabulary develops through variation within the national language and within its rules. Sometimes, in this case, the words in the language can be added phrases or words from a foreign language. Through metaphor and metonymy, words from a foreign language can be significantly translated into another language. Words in a non-standard lexicon are mainly developed by the fact that words in a literary language carry different meanings in a narrow or wide range, for different situations, in a situation where they do not completely deviate from their original meaning. It should be noted that such cases in language are not accidental. The development of non-standard lexicon of English is mainly characterized by the history of the origin of German languages. Many non-standard lexicons are used in proportion to the literary language in which their meaning is derived from the origin of the words. Below we can review a number of examples of non-standard vocabulary through the English slang of English. Affixation ("affixation") is one of the most common methods of word formation in modern English, in which the root and the word-formative suffix have a new meaning. makes a meaningful word. Affixation includes prefixes ("prefix" - English "suffix"), suffixes ("suffix" - "new word added to the end of a word"). adjectives "and infixes ("infix"). In the construction of non-standard vocabulary and slang words, word-forming affixes are used, which are used to make standard words. The suffix is the suffix *er*, which creates a new non-standard word that conveys the most common cultural information and represents the performer of the action. For example, "greener" - a new person or an inexperienced employee ("green" - green, newly emerged); "Juicer" - alcoholic ("juice" - juice, drink); "Jumper" - a thief, passing through a window into the house ("jump" - jump); "Penciller" - journalist ("pencil" - pen). Hundreds of such words can be found in the English American Slang. The English suffix *-ie* is common in the construction of words for people belonging

to the American slang word group of horses, and it is characterized by the expression of contempt, humiliation, or degradation in relation to people: "drunkie" - "drunk" - drank); "Baddie" - evil, bad uncle ("bad" - bad); "Goodie" - a good person ("good" - good). The prefix denoting negation is used in non-American slang to denote something is lacking. In this case, following the rule, the word is separated by a hyphen: "no-hoper" - an unlucky, useless person ("hope" - to hope); "No-name" - a worthless person ("name" - a name); "No-show" - an invisible person ("show" - to show). The next word-forming unit is the *aholic* suffix. This unit was first added to the word "alcoholic" and later non-standard vocabulary began to be used to express new words in the American slang. For example: "workaholic" - hardworking, devoted to work ("work" - to work); "New Yorkaholic" - loyal to New York, ("New York" - New York); "Coffeholic" - devoted to drinking coffee ("coffee" - coffee); "Foodoholic" - insatiable, ochofat ("food" - food). There is a concept of semi-affixes in English and they are sometimes used to make slang words, for example: *proof*, - *man*, -*land*, -*like*, -*hood*, -*head* and so on. These types of affixes are not only word-forming affixes, but also words that have a special meaning in themselves. For example: "freshman" - a person who started addiction ("fresh" - barra, new); "Jellyhead" - stupid, insane ("jelly" - jelly, glue); "Hayhead" - a person who smokes marijuana ("hay" - hay); "Homeland" - black territory, quarter ("home" - home); "Knifeman" - surgeon ("knife" - knife); In the American English slang, new words belonging to a separate category of meaning have been created from the addition of two independent literary stems, for example: "nutball" - mad ("nut" - nut, "ball" - ball); "Nutbox" - a hospital for the mentally ill, a mental hospital (box); "Pigpen" - a police station ("pig" - a pig, "pen" - a cattle shed). Abbreviation is one of the most common methods of making slang: "mon" ("money" - money), "biz" ("business" - work, business), "fess" ("Professor" - professor), "tec" ("detective"

- detective). Russian linguists T. M. Belyayev and V. A. The Khomyakovs say that there are three different forms of abbreviation, that is, in English the use of the abbreviated slang can be observed by omitting the first syllable or the middle syllable, or the last syllable. teeth. Another effective way to make a word is to repeat the word itself, and this is a phenomenon that has been used in language for a long time, and when a word is used repeatedly, it can reinforce its meaning or change its meaning. : "Bye-bye" - goodbye ("bye" - goodbye), "jaw-jaw" - conversation, idle talk ("jaw" - jaw). Repetitive words are mainly observed in slang, and these can then be added to the standard rules of literary

language. For example: English "tip-top" - excellent, first-class or "hocus-pocus" - focus-fokus, eye-painting, deception. In language, these obscure words can be preserved for centuries.

From the above, it can be concluded that by studying only the literary meanings of a particular foreign language, we cannot have a complete picture of that language and the speakers of that language. We cannot fully understand them. Knowledge of non-standard vocabulary, especially knowledge of the American slang of English, is essential for modern fiction, media news, as well as translation and conversation with English-speaking people.

The list of used literature

1. Semenyuk N.N. "Из истории функционально-стилистических дифференциаций немецкого литературного языка." М., 2018. 215 b.
2. "Русский язык в современном мире" / F.P.Filin tahrir. М., 2019. 301 b.
3. Vinogradov V.V. "Итоги обсуждения вопросов стилистик // Вопросы языкознания." 2017. № 1.
4. Piotrovskiy R.G. "Сосуществующие фонетические системы и стилистические корреляции в молдавском языке// Проблемы структурной лингвистики." 2018. № 1.
5. Kenyon J.S. "Cultural Levels and Functional Varieties of English // Readings in Applied English Linguistics." N. Y., 2020. P. 215-220.
6. Hannerz U. "Language. Variations and Social Relationships // Studia Linguistica." 2019. Vol. 24, N 2.
7. Yartseva V.N. "Развитие национального литературного английского языка." М., 2019. 310 b.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR ETIMOLOGIYASIDA MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARNING NAMOYON BO'LISHI

MANIFESTATION OF NATIONAL AND CULTURAL CHARACTERISTICS IN THE ETHYMOLOGY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

ПРОЯВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ В ЭТИМОЛОГИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Z.Saminjonova
FARDU o'qituvchisi

Annotasiya: maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi ikkilamchi nominasiya maxsuli bo'lmish turg'un birikmalarning etimologik xarakteristikasini tahlil qilish va bir tildagi semantik hajm ikkinchi tildagiga nisbatan konseptual olamni o'zgacharoq tarzda aks etishi haqida fikr yuritilgan.

Tayanch so'zlar: etimologizasiya, ob'yektiv borliq, frazeologik birliklar, konnotativ ma'no, idiomatizasiyani, , lingvistik ma'no, konseptual.

Annotation: The article analyzes the etymological characteristics of stable compounds, which are the product of secondary nomination in English and Uzbek, and the idea that the semantic volume in one language reflects the conceptual world differently than in another language.

Key words: etymology, objective being, phraseological units, connotative meaning, idiomatization, linguistic meaning, conceptual.

Аннотация: В статье анализируется этимологическая характеристика устойчивых сложных слов, являющихся продуктом вторичной номинатсии в английском и узбекском языках, и представление о том, что семантический объем в одном языке иначе отражает понятийный мир, чем в другом языке.

Ключевые слова: этимология, предметное бытие, фразеологизмы, коннотативное значение, идиоматизация, языковое значение, концепт.

Etimologiya juda qadimiy ta'limotlardan bo'lib u bir necha ming yillik tarixga ega. Qadimgi Gresiya, Rim, Mesopotamiya, Misr va Xitoyda ham tilshunoslik fan sifatida shakllanib ulgurmagan bo'lsa-da olimlar, faylasuf, mantiqshunoslar so'zlarning tarixini o'rganishga qiziqqanlar va ularning kelib chiqishiga doir turli farazlarni ilgari surganlar. Tabiiyki, hali tilshunoslik fan bo'lib shakllanmagan, o'z metodlari, ob'yekt va predmetlariga ega bo'lmagan, shunchaki qarashlar majmui bo'lganligi, o'z terminlar va tushunchalar tizimiga ega

bo'lmaganligi tufayli bu kabi murakkab savollarga javob topa olishi dargumon edi. Bu davrda tortishuvlar ko'proq so'z yozuv shaklining, ya'ni nomning u bildirgan tushuncha o'rtasidagi munosabatni o'rganishga qaratilgan edi. Xaqiqiy ilmiy etimologiya fan sohasi sifatida keyinroq, alohida olingan til oilalari, guruhlar va tillar lug'at tarkibi haqidagi dastlabki ilmiy xulosalar chiqarilgan paytlarga borib taqaladi. Hozirgi kunga qadar etimologlarning asosiy e'tibori til lug'at tarkibining asosiy birligi, ya'ni so'zlarning tarixiga qaratib kelindi. Natijalar esa etimologik lug'atlar tarzida shakllantirildi.

Hozirgi kunga qadar etimologlarning asosiy e'tibori til lug'at tarkibining asosiy birligi, ya'ni so'zlarning tarixiga qaratib kelindi. Natijalar esa etimologik lug'atlar tarzida shakllantirildi. Turg'un birikmalar ikki yoki undan ko'proq elementlardan tashkil topganligi uchun ularning komponentlari bildirgan ma'nolar birikmaning umumiy ma'nosini kelib chiqarishda ishtirok etgan bo'lishi ham mumkin, ishtirok etmagan bo'lishi ham mumkin. Shu nuqtai nazardan turg'un birikmalarning etimologik tahlili ancha murakkab kechadi. Kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi va undagi tushunchalarni etimologik izlanishlarda qo'llash esa bu qiyin sohadagi ayrim masalalarga oydinlik kiritishi mumkin bo'lib qoldi. Chunki so'z kognitiv funksiyasining bosqichma-bosqich rivojlanishini o'rganish ayrim paytlarda uning etimologiyasini aks ettirishini qaysidir bir jihatlar bilan namoyon qildi. Buning uchun esa kognitiv tilshunoslik terminologik apparati va tahlil proseduralaridan foydalangan holda bu masalani ko'rib chiqish foydadan holi bo'lmaydi, deb o'ylaymiz. Shu nuqtai nazardan turg'un birikmalarning birlamchi ma'nosini tiklash etimologizasiya jarayoniga o'xshaydi. "Filogenezi ontogenezni takrorlaydi" deganlaridek, turg'un birikmalarning "Etimologizasiyasi idiomatizasiyani takrorlaydi" deb aytishimiz mumkin.

Real dunyoning ob'yektiv voqea va hodisalari (tun, kun, fasllar, vaqt, borliq) barcha tillar doirasida bir xil anglashiladi. Bu o'rinda gap, faqat bir tildagi semantik hajm ikkinchi tildagiga nisbatan konseptual olamni o'zgacharoq tarzda aks etishi haqida ham borishi mumkin. Masalan, bir - **"one"** so'zi ingliz tilida faqat miqdor ko'rsatkichi bo'libgina qolmay (m. **One boy**), boshqa olmoshlar bajaradigan vazifalarni ham bajarishi mumkin (**That one** – o'shanisi, The last one-oxirgisi) va h.k. O'zbek tilida bu so'z bir muncha kengroq konnotasiyaga ega. Masalan, miqdor ma'nosida – **bir yostiqa bosh qo'ymoq, bir kesak bilan ikki qarg'ani urmoq, ekspressiv ma'noda – bir pul, bir tiyin, bir chaqa, bir gap bo'lar, bir bahya qoldi** va h.k.z.

Konnotativ ma'no turli tillarda turlicha bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida it salbiy ma'noga ega: **it – mushuk bo'lib yashamoq, it qarash qilmoq, iti kelib qoldi, it egasini tanimaydi**. Ingliz tilida ham o'xshash holatini ko'ramiz: **Dog doesn't eat dog (maqol), The country is going to dogs (B. Shaw), Old dog can never learn new tricks (maqol)**.

Dunyoni anglash uzoq vaqt talab qiladigan jarayon bo'lib, insoniyat tarixida bir necha avlodlar umriga teng bo'lishi mumkin. Bizning dunyo haqidagi bilimimiz o'ta nisbiydir. Predmetning bu biz anglab etmagan xossalari biz uchun jumboq bo'lib qolaveradi. Absolyut bilim esa aniq emas, zero, narsa va hodisalar o'rtasidagi munosabatlar cheksiz davom etadi, odam uni o'rab turgan dunyoni o'z aqli, tafakkuri bilan anglaydi, idrok qiladi, ko'radi, sezadi, o'ylaydi, axborot oladi, qiyoslaydi, xulosa chiqaradi. Hozirgi zamonda inson muayyan hudud, ijtimoiy muhit, jamoa mahsuli hisoblanadi. Odatda bu jamoaning sifat belgisi til, muhit, urf -odatlar, stereotiplar, etalonlardan iborat bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra individ ham turlicha farqlanadi. Agar individlar muayyan til doirasida birlashgan bo'lsalar, ularning ushbu til doirasida egallagan bilimlari ham umumiy bo'ladi. Bu ikki tarafdin jarayon, bir tarafdin ushbu tilga mansub har bir individ o'zining sub'yektiv bilimlarini shu tildagi belgilar, simvollar va ular orasidagi munosabatlar orqali aks ettiradi. Ikkinchi tomondan, ushbu tilda mavjud bo'lgan barcha bilimlar ham konseptual ahamiyat kasb etib, ushbu tilda so'zlashuvchi har bir individ uchun umumiy bo'ladi. Shunday qilib, har bir til doirasida dunyoning konseptual ko'rinishi vujudga keladi. Dunyoning bu ko'rinishi shu tilda so'zlashuvchi zamondagilar uchun ham, solum doirasida shakllanadigan kelgusi avlodlar uchun ham aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi. Solum ichida shakllangan va kelgusida vujudga keladigan barcha bilimlar yaxlitlanib boraveradi. Shu tariqa muayyan tilda so'zlashuvchi solum uchun xos bo'lgan dunyoqarash, dunyoning yaxlit konseptual tizimi vujudga keladi. Lekin shuni ham aytish kerak-ki, muayyan til

doirasidagi dunyoqarashlar qanchalik xususiy bo'lmasin, u konseptual dunyoni anglashga halaqit bermaydi. Konseptual dunyoqarash biososial mavjudot bo'lgan insonning hayot faoliyati uchun muhim shartdir. Inson o'zining butun ongli turmushi davomida konseptual dunyoqarashning zamonaviy ilmiy bosqichigacha uzoq masofani bosib o'tgan. Qadim o'tmishda ajdodlarimiz dunyo va uning yaralishi haqida hozirgi ilmiy nazariyadan yiroq bo'lganlar.

Tilshunoslar so'zlovchilar dunyoqarashining tilga, nutq faoliyatiga munosabatini tadqiq qilar ekan, dunyoqarashning quyidagi turlarini ko'rsatib o'tadi.

- 1) har bir alohida shaxsning hayotiy tajribasi orqali vujudga kelgan dunyoqarash.
- 2) muayyan til doirasida vujudga kelgan insoniy dunyoqarash.
- 3) bir til dunyosining barcha vakillari – individlar uchun yakka bo'lgan konseptual dunyoqarash.

Dunyoqarashning milliy xususiyati, yuqorida ta'kidlanganidek, uning muayyan til doirasida chegaralanishi bilan bog'liq. Har bir lingvomadaniy kontekstda, jamoada tarkib topgan frazeologik birikmalar faqat bir tilga xos bo'lgan xususiylikka olib keladi. Masalan, o'zbek tilidagi **“besh qo'lday bilmoq”** turg'un birikmasining chex tilidagi muqobili **“besh panjaday bilmoq”** iborasiga mos keladi.

Shunday qilib, lisoniy manzara va konsentual tasvir, ya'ni muayyan til doirasidagi murakkab va cheksiz davom etadigan munosabatlar mavjud.

Milliy jihatdan o'ziga xos, sub'yektiv ma'noni umuminsoniy tushunchalar bilan birlashtirish uchun baribir oraliq bosqichlarni bosib o'tish talab etiladi. Ya'ni ichki modelni umuminsoniy modelga aylantirish zarurati qandaydir fikriy fazani talab etadi. L.Vaysgerberning fikricha, lingvistik ma'no oraliq dunyo rolini o'ynaydi. V.A.Zveginsevnning fikricha, “Bilish jarayoni bu fikrning faoliyati bo'lib, u ongda tajriba orqali berilgan dunyoning ichki modelini yaratishga qaratilgan. Bu o'rinda til muloqot faoliyati jarayonida bu modelni

ob'yektivlashtiradi, uni muloqotning asosiga aylantiradi. Mazmuniy ma'no fikrlashning natijasi sifatida yuzaga keladi. Uning vositasida inson u yoki bu narsani o'zining ichki dunyosi bilan aloqaga kiritadi, til yordamida esa, boshqa odamlar ichki modellari bilan aloqani ta'minlaydi. Shu yo'sinda u yoki bu tilda kuzatiladigan dunyoning lingvistik modeli paydo bo'ladi.

Bu dunyolar munosabatidagi uchinchi unsur sifatida paydo bo'lgan dunyoning lisoniy modeli mohiyatiga ko'ra esa olamning fikriy shaklidan butunlay farq qiladi. Dunyoning lingvistik modeli sifatida qaralgan barcha konsepsiyalarda til o'z ma'nolari dunyosining quruvchisi sifatida namoyon bo'ladi, bu ma'nolar esa til sistemasi va u bog'langan real borliq ko'rinishining inson ongida anglashi noaniq aks etganligi uchun tez-tez o'zgarishga uchrab turishi muqarrardir. Bizning fikrimizcha, ayrim tilshunoslarning dunyoni bilishning milliy o'ziga xosligining tarixiy jihatdan asoslab berishga urinib qilgan harakatlari bu masalaga echim topishni yanada chigallashtirib yuboradi. Hech qanday tarixiy hamda faktik material bo'lmagan joyda ayrim tadqiqotchilar “inson dastavval borliqni kuzatish, ko'rish orqali olgan tajribasini lingvistik jihatdan tizimlangan” deb uqtirib, bu fikrni ular mifologik material hamda rivojlanmagan tillar materialida isbotlashga urinadilar. Ob'yektiv borliqni bilish bilan chambarchas bog'liq ilmiy in'ikos modeli o'tish bosqichidan iborat bo'lib, undan keyin borliqni badiiy yo'l bilan ifodalash keladi-ki, bu narsa tilning to'la shakllanib bo'lganligidan darak beradi. Tarixga murojaat qilish bu holatlarda umumiy g'oyani tasdiqlash, kuchaytirish uchun qo'llaniladigan dalillardan biri bo'lib xizmat qilishi kerak.

Bu holatda til o'z modelining yaratuvchisi sifatida namoyon bo'lishi kerak va buning oqibatida u “insoniy bilim”ning mustaqil kuchiga aylanishi kerak. Bu narsa esa dastlabki hukm, ya'ni ongning moddiy shaklidir degan tasdiqqa mos kelmaydi. Tilning sub'yektiv xarakteri bilimning hal qiluvchi kuchiga aylanib qoladi, uning strukturasi esa irsiy, tug'ma

berilgan narsa bo'lib chiqadi. Axborot o'y-fikrlar, ob'yektiv borliq haqidagi bilimlarni yaratish va uzatish vazifasini bajarishga qaratilgan. Til sistemi o'zida borliqni bilish jarayonida paydo bo'lgan mana shu insoniy umumiylikni o'z ichiga oladi. Tilda ifoda qilinayotgan tushunchalar tizimi tushunchalarning shunday murakkab aloqalarini ifoda qiladi-ki, ulardan kompleks

tarzda foydalanish inson fikri mazmunini turli yo'l bilan, ya'ni sodda va tasviriy ta'riflar yordamida bera olish imkonini beradi. Mana shu narsada tilning o'ziga xos xususiyati, ya'ni til fikrning shakllantirish quroli, til nafaqat bilimlarni saqlash vositasi, balki tafakkurning bor taraqqiyoti dinamikasi bilan ifoda etish usuli ham bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Алехина А.И. Фразеологическая антонимия в современном английском языке. Автореферат дис....канд. фил.наука дис. – М., 1968. – 24 с.
2. Алиева Г. Х. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, характеризующих внешность человека в английском и турецком языках: Автореферат дис. канд. фил.наук.– Казань, 1999. – 24 с.
3. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. - Изд. Ленинградского университета. – Л., 1961. – 207 с.
4. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2000. – 56 б.

IBN AL-ARABIY DINIY-FALSAFIY TA'LIMOTIDA "VAHDAT UL-VUJUD" G'OYASINING TAKOMILLASHUVI

РАЗВИТИЕ ИДЕИ "ВАХДАТ УЛ-ВУЖУД" В РЕЛИГИОЗНО - ФИЛОСОФСКОМ УЧЕНИИ ИБН АЛЬ-АРАБИ

IMPROVEMENT OF THE IDEA OF "VAHDAT UL-VUJUD" IN THE RELIGIOUS OF PHILOSOPHICAL TEACHINGS OF IBN AL-ARABIY

S.H.Po'latov

Farg'ona viloyati, Quvasoy sh., 1-IDUM o'qituvchisi

Annotasiya: Maqolada tavhid tushunchalari, Ibn al-Arabiyning "vahdat ul-vujud" falsafasi, uning qarashlarida borliq yaratilishining sabablari to'g'risida, falsafaga, aqliy bilishga munosabatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: "Vahdat ul-vujud", tavhid, orif, Alloh, olam, inson.

Аннотация: В статье описываются концепции тавхида, философия Ибн аль-Араби "вахдат уль-вужуд", его отношение к философии, интеллектуальные знания о причинах творения бытия в его воззрениях.

Ключевые слова: "Вахдат уль-вужуд", таухид, ариф, Аллах, вселенная, человек.

Annotation: The article deals with the concepts of monotheism "Ibn al-Arabi's" philosophy of : "Vahdat ul-vujud", his views on the reasons for the creation of existence, his attitude to philosophy, intellectual knowledge

Key words: "Vahdat ul-vujud", tawhid, orif, Allah, universe, human.

Bu iboraning lug'aviy ma'nosi borliqni birligi, tanholigi, yagonaligi to'g'risidagi ta'limotni anglatadi. Bu ta'limotni Muhyiddin ibn al-Arabi (1165-1240) ismi bilan bog'lab tushuntiriladi.

Ammo bu iborani Ulug' shayxning o'zi kitoblarida ishlatmagan. SHuning uchun "vahdat ul-vujud" termini kelib chiqishi to'g'risidagi masala ochiq holda qolmoqda. Mazkur tushuncha XII asrgacha shu

shaklda uchramaydi. Ammo zohidlik davri oʻtib, IX asrdan boshlab oriflik davri shakllanganida vahdat ul-vujud gʻoyasi tasavvufga yoʻl topti va u qanday boʻlsa ham shayxlar tomonidan talqin etildi. Masalan uning ayrim gʻoyalari Abusaid Harrozning “fano va baqo”, Abuabdulloh Muhammad bin Xafifning “gʻaybat va huzur”, Abulabbos Sayyorning “jamʼ va tafriqa”, Mansur Hallojning “anal haq”, Junayd Bagʻdodiyning “sahv”, Boyazid Bistomiyning “sukr”, Horis Muhosibiyning “tajridi tavhid” va boshqalar talimotlarida koʻrinadi. [1:45]

Rasmiy din falsafasi boʻlgan kalom ilmi taʼlimotidan ham vahdat ul-vujud gʻoyalarga mos ohanglarni his etamiz. Rasul Hodizoda vahdat ul-vujud taʼlimotining shakllanishi haqida hatto bundan-da ilgariroq qadam tashlab uni VIII-IX asrlarga mansub etadi va Boyazid Bistomiy va Mansur Hallojni “vahdat ul-vujud aqidasi”ning sobitqadam tashviqotchilaridan” deb biladi.

Soʻfiylar tavhid borasidagi taʼlimotlarida uni quyidagi darajalarga boʻlganlar:

1. Qusudiy tavhid (vahdat ul-qusud): banda oʻz irodasini bir tomonga tashlab, uning oʻrniga Haqning irodasini qoʻyishi va oʻz nafsiga emas, Allohning xohishlariga boʻysunishidir. Ilk zohidlarning tavhid tushunchasi ham shu. “La maqsuda illalloh”, “la matluba illalloh”, la muroda illalloh” ifodalari bilan ushbu tavhid tushuniladi.

2. Shuhdiy tavhid (vahdat ul-shuhud): Allohga yaqinlik tufayli paydo boʻlgan vajd va istigʻroq (oʻzidan ketish) holining taʼsirida banda hamma narsada Allohning tajalliysini mushohada etuvchi hol. Quyosh chiqqach, yulduzlar yoʻqolgani kabi Allohni mushohada etish darajasiga erishgan kishining koʻziga hech narsa koʻrinmaydi. Bu hol “fano fish shuhud” ham deyiladi. Imom Rabboniy buni tavhidning eng yuksak darajasi sifatida qabul etgan. Tavhidning bu darajasi “la mashhudu illalloh” tarzida ifodalanadi.

3. Vujdiy tavhid (vahdat ul-vujud): Bu “Allohdan boshqa hech qanday borliq yoʻq” tarzidagi tavhid boʻlib, shuhudiy tavhid

martabasidan ham yuqori saviyada Allohga yaqinlik paydo qilish natijasida bandada hosil boʻlgan bir holdirki, banda bu martabada Allohdan tashqaridagi hamma narsani, hatto oʻzini ham yoʻq hisoblaydi. Bu maqom “la mavjuda illalloh” ifodas bilan izohlanadi.

Bu tavhid tushunchalari orasida vujudiy tavhidni (vahdat ul-vujudni) mukammal ravishda Ibn al-Arabi izohlagan boʻlsa-da, uning ilk nishonalarini avvalgi soʻfiylarda ham koʻrishimiz mumkin. Junayd Bagʻdodiyning: “Aslni keyinchalik yaratilgandan ayirmoq” degan tavhid taʼrifida vujudiy tavhidning maʼnosi tushunilganidek, Imom al-Gʻazzoliy ham “Mishkot ul-anvor” asarida bu tushunchani aniq ifodalagan, u bunday deydi: “Oriflar majoz chuquridan haqiqat sari yuksalib, maʼnaviy meʼrojlarini tamomlagach, mushohada koʻzi bilan koʻrdilarki, borliqda Allohdan boshqa hech narsa yoʻq va uning borligʻidan boshqa har narsa halok boʻlgʻuvchidir”. Bu erda “halok boʻlgʻuvchidir” bilan maʼlum bir zamon tushunilmay, abadiylik va abadiy yoʻqlik ustida soʻz borayotir. Zotan, bundan tashqari bir narsani oʻylab boʻlmaydi. Oriflar quyidagi nidoni eshitmoq uchun qiyomat koʻpishini kutishga ehtiyoj sezmaydilar: **“Bugun mulk kimniki? Vohid va Qahhor Allohniki!” (Qasos surasi – 28:88).** Aksincha bu ovozni eshitmagan kunlari yoʻq. “Allohu akbar” soʻzidan bir narsa tushunmaydilar. U boshqalardan ham ulugʻ ekan?! Ajabo?, Undan boshqa borliq yoʻqki, undan ham ulugʻ boʻla olishi uchun?!

“Oriflar haqiqat fazosiga yuksalgach (Muhaddiq boʻlgach-S.P.), Haq va Vohid Allohning borligʻidan boshqa bir borliq koʻrmaganliklarida ham ittifoqdirlar. Ammo bu holni baʼzilar ilm va maʼrifat, baʼzilar esa hol va zavq oʻlaroq mushohada etganlar. Kasratdan (koʻplikdan-S.P.) batamom qutulib, mutlaq vahdoniyatga choʻmganlarida, bu mastlik tufayli baʼzilari “anal haq”, baʼzilari “oʻzimni tasbih etaman, shonim naqadar oliydir”, baʼzilari “jubbamda Allohdan boshqasi yoʻq” deb yubordi. Oshiqning sakr (mastlik, mavh va fano darajasi, bexudlik-S.P.) holatidagi soʻzlari tushuntirilmaydi, balki yashirin

saqlanadi. Orif o'z holiga qaytganida yagonalik borasida so'z yuritilmaganini, faqatgina bunga o'xshash bir holatga ro'para kelganini aytadi. Bunday istig'roq holini esa majoz tilida "ittihod", haqiqat tilida "tavhid" deyiladi". [2:91]

G'azzoliyning bu so'zlari bevosita vujudiy tavhidga aloqadordir. U "la mavjuda illalloh" ta'birini ham aynan qo'llamoqdadir. Ismoil Gelenbeviy G'azzoliy bu ifodasi bilan "vahdat ul-vujud"ni bayon etganini "Jalol hoshiyasi" asarida bayon etgan. [1:142]

Ibn al-Arabiy bir tizimga solgan "vahdat ul-vujud" falsafasi ham tamoman vujudiy tavhid tushunchasi ustiga qurilgan.

"Vahdat ul-vujud" ta'limotiga ko'ra, borliqni yaratilishining sababi qandaydir Olam ustida turadigan va o'zi mustaqil bo'lgan Mutlaqning (Xudo) harakati, amrining mahsuli, boshqacha aytganda o'zini-o'zi anglash va o'zini-o'zi bilish, Mobiyat (al-ahadiya), yaratilgan borliqning (al-xalq) birligi. Bunday tahlil cheksiz, bepoyon Mutlaqqa intilish va mavhum tasavvurni uyg'otadi, olamning birligi, "Allohning namoyon bo'lishi (tajalliy)" tarzida talqin etiladi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, Buyuk shayx Allohning mohiyatini to'liq bilish mumkin emas, chunki ko'plik olamiga taalluqli, deb hisoblaydi. Yaratuvchi (Alloh) timsoli uning ta'limotiga ko'ra bizning tasavvurlarimizda paydo bo'ladi: "Uni biz yaratamiz", "U o'zini biz uchun, bizning vositamizda tasvirlaydi", - deb uqtiradi. [3:30] Tasavvuf ta'limoti ruhida fikr yuritib, Alloh hissiy va intellektual bilimlardan yuqoriroq turadigan mistik tajalliy, aqliy munavvarlik yordamida bilib olinadi, "Yakka xudolik" to'g'risidagi "Vahdat ul-vujud" konsepsiyasiga suyanib, u barcha narsalar avvalambor, Allohning aqlida ruh va g'oya sifatida mavjud bo'ladi va u Arzda (Yerda-S.P.) paydo bo'ladi va yana Unga qaytadi deb hisoblaydi. Olam o'sha yagona borliqning tashqi tomoni, Alloh esa ichki tomoni. Alloh har qanday belgilardan, a'zoldan mutlaq holi, u faqat butun borliqning asosidir.[4:110]

Vahdat ul-vujud g'oyasi tasavvuf tafakkuri taraqqiyotida eng oliy nuqtadir. Bu yaxlit ta'limotning, ya'ni tasavvufning borliq to'g'risidagi fundamental g'oyasi, uning

diniy-mistik falsafasining mohiyati buyuk mutasavvif faylasuf Ibn al-Arabiy asarlarida atroflicha ochib berilgan.

Yuqorida ta'kidlanganidek Xudo, borliq va inson birligi to'g'risidagi vahdat ul-vujud nazariyasi tasavvufning rivojlanishida yana bir dadil olg'a qadam bo'lgan edi. O'sha davrlarda rasmiy islom, ayniqsa, mutakallim oqimi (kalom tarafdorlari) Alloh, borliq va odamning birligi to'g'risidagi qarashlarni inkor etar, bunday g'oyalarni quvg'in ostiga olar edi. Ibn al-Arabiy kabi ilg'or fikrlovchi (masalan aqlparast, rasonalist- mo'taziliylar kabi) mutafakkirlar Xudo, olam va insonni birligi, Xudo bilan qo'shib ketishi kabi ilohiy qarashlar insonni, uning aql-zakovatini ulug'lash, ma'lum darajada hurfikrlash imkonini yaratdi. Abdurahmon Jomiy Ulug' shayx Ibn al-Arabiyning olamni birligi to'g'risidagi vahdat ul-vujud nazariyasini nazarda tutib, bu zotni tasavvufni juda yirik bilimdoni va sharhlovchisi deb ta'riflagan. Mutafakkir vahdat ul-vujudni mohiyatini sharhlash jarayonida tasavvuf falsafasining bilish nazariyasini ham rivojlantirdi. Tasavvuf ilohiyotini yaxshi haqqoniy anglashi uchun inson, avvalo, ilmu ma'rifatni egallashi zarur, deb hisoblaydi. Ilm esa olamni bilish demakdir.

Ibn al-Arabiyning buyuk falsafiy merosida komil inson tushunchasi vahdat ul-vujud masalasining so'fiylik mafkurasidan markaziy o'rin egallashida o'rni va ro'li beqiyos. Ibn al-Arabiy tasavvufga nechog'lik berilmasin islomiy falsafiy ta'limot tarixiga chuqur hurmat va ehtirom bilan qaragan, o'rgangan, tadqiq etgan. O'z davrining ba'zi taqvodorlari kabi falsafaga mensimay qaramagan, faylasuflarni dinsizlikda ayblamagan, aksincha falsafa ilmsizlik va zulmatni badarg'a qiluvchi ma'rifat deb hisoblagan. Uning uqtirishicha falsafaning ma'nosi – hikmatni sevishdur. Bunday sevgi shukuhini ilk bor Ibn Rushd siymosida ko'rgan va har bir aql sohibi falsafani sevishi kerakligiga to'la iqror bo'lgan. Shuning uchundirki donishmand faylasuf Ibn Rushdning vafot etganini eshitib, darhol ustozini oxirgi manzilga kuzatish uchun Marokash tomon yo'l olgan. [9:94]

Ibn al-Arabiy "vahdat ul-vujud" ta'limotini ilk bor o'ziga xos nizomga solgan (sistemalashtirgan) olim sifatida tarix sahifasida qolgan. Undan keyingi davrlarda	vahdat ul-vujud mavzusida asarlar yozgan tadqiqotchilar uning qarashlaridan ta'sirlanib, ko'plarini qabul qilib, fikr-mulohazalarini rivojlantirganlar.
--	---

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Turar Usmon. Tasavvuf tarixi. – T.: "Istiqlol" (tarj.), 1999.
2. www.ziyouz.com kutubxonasi. Otash S. Islom tasavvufi, A., (tarj.), 2004.
3. Qarang: Sufizm v kontekste musulmanskoj kulture. – M., 1989.
4. Po'latov H., Mamatov M. Tasavvuf tarixidan lavhalar. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2011.
5. Ibn Arabi. Mekkanskie otkroveniia. Per. A.D. Knisha. Peterburg, 1995.
6. Komilov Najmiddin. "Tavhid asrori". Ikkinchi kitob. 1999.
7. Stepanyans M.T. Filosofskie ospekti sufizma. – M., 1987.
8. Qarang: Filosofskij ensiklopedicheskiy slovar. – M.: 1983.
9. Ibrohim Haqqul. Shayxi Akbar. "Tafakkur" jurnali №1, 2000.

ЛИНГВОКРЕАТИВНОСТЬ В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА И ДИСКУРСЕ

TIL TIZIMLARI VA DISKURSDAGI LINGVISTIK IJOD KORLIK

LINGUISTIC CREATIVITY BLINDNESS IN LANGUAGE SYSTEMS AND DISCOURSE

M.B.Ubaydullayeva

QDPI Fakultetlararo chet tili kafedrası stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikning eng dolzarb mavzularidan biri bo'lgan so'z yaratish darajasidagi lingvistik ijodkorlik haqida yoritiladi. Turli fanlarda ijodkorlik turlicha talqin qilinadi. Tilshunoslikdagi ijodkorlik so'ziga berilgan ta'riflardan biri bu bilim va psixologik qobiliyatlarning jamlanmasi, ilgari jamiyatda ishlatilmagan yangi g'oyalarni yaratish va ularni qo'llash, shuningdek, yangi so'z va matnlar yordamida yangi ma'nolar yaratish va ularni e'lon qilishdir.

Tilshunoslikda lingvistik ijod deganda lisoniy ijodkorlik, so'z yoki stilistik vositalarning semantik tarkibida mavjud bo'lgan semalar yordamida muayyan kommunikativ vaziyat yoki keng qo'llash uchun yangi til birliklarini yaratish qobiliyati tushuniladi. Shu bilan birga, til ijodkorligini o'rganishning predmeti nafaqat so'z yasalişi, balki stilistika, pragmatika va kommunikativ tilshunoslik ekanligiga avvalgi tadqiqotlar natijalari bilan misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kreativlik, pragmatika, diskurs, ijodkorlik, lingvistik idrok

Аннотация: В данной статье рассматривается одна из наиболее интересных проблем языкознания как лингвокреативность на уровне словообразования. Креативность интерпретируется по-разному в различных дисциплинах. В лингвистике креативность является совокупностью когнитивных и психологических способностей, создание новых идей и их применение, а также создание новых смыслов и их обнародование с помощью новых слов и текстов которые ранее не употреблялись в обществе. В данной статье раскрываются типы и уровни лингвистической креативности, а также даётся широкое объяснение данному феномену.

Ключевые слова: креативность, прагматика, дискурс, творчество, лингвистический интеллект.

Annotation: This article describes one of the important problems of linguistics that is linguistic creativity on the level of word formation. Creativity is used in different spheres

and interpreted differently. Thus, in linguistics creativity is understood as the ability to create new language units for a specific communicative situation or for wide application, using already existing semes in the semantic structure of a word or stylistic devices. A full explanation of the phenomenon of linguistic creativity, its types and levels are given in the article.

Key words: creativity, pragmatics, discourse, creation, linguistic intelligence

В системе изучения языков и обучения языкам одной из важнейших целей считается внесение вклада в развития языковых и творческих способностей, что в свою очередь способствует созданию новых языковых единиц.

Креативность интерпретируется по-разному в различных дисциплинах, например в лингвистике, психологии, литературе, в искусстве и в других сферах. Так, одним из определений слова креативность в лингвистике является совокупность когнитивных и психологических способностей, создание новых идей и их применение, а также создание новых смыслов и их обнародование с помощью новых слов и текстов которые ранее не употреблялись в обществе.

Креативность - это разносторонний феномен который зависит от многочисленных факторов. Они включают в себя умение мыслить, представлять, а также скорость мышления. [15] Лингвокреативность в языкознании понимается как языковое творчество, умение создавать новые языковые единицы для конкретной коммуникативной ситуации или для широкого применения, используя уже существующие семы в семантической структуре слова или стилистические приёмы. При этом предметом изучения языкового творчества является не только словообразование, а также стилистика, прагматика и коммуникативная лингвистика. Некоторые исследователи считают, что творчество и креативность являются одинаковыми явлениями и связывают творчество с языком, в то время как креативность - с речью. В данном случае дискурс играет важную роль в

порождении новых языковых единиц. Творчество понимается онтологически, креативность - социально-психологически. Как отмечает Ашурова Д.У., в словообразовании все шире осознается необходимость выявления не только деривационного механизма, но и мотивов, целей использования словообразовательных средств, особенностей их функционирования и восприятия. [1]

О. К. Ирисханова исходит из понимания креативности как способности человека «творчески конструировать и интегрировать различные ментальные образования в режиме реального речевого общения». В таком понимании язык обретает креативные формы в речи, тексте и дискурсе. Креативная способность, присущая человеку при использовании готовых языковых элементов для порождения новых элементов, эксплицируется в речевой деятельности уже в виде «лингвокреативности». Лингвокреативность при этом предлагается рассматривать через дихотомии: «индивидуальное — коллективное», «поверхностное — глубинное», «композиционное — интегративное», «алгоритмическое — эвристическое». Здесь автору видится продуктивный путь диверсификации языковой креативности по различным параметрам: социальным, уровневым, коммуникативным, когнитивным. [7]

Ученые в области языкознания выделяют следующие виды лингвокреативности в дихотомических парах:

языковая и речевая (разграничение вводится еще Ф. де Соссюром, М. М. Бахтиным и Р. О. Якобсоном)

языковая и стилевая (Г. О. Винокур о «языковом и стилевом новаторстве» поэтов авангарда);

языковая и дискурсивная (О. В. Соколова);

аномальная и узуальная (в зависимости от степени отклонения от

узуального стандарта [Радбиль 2012]);

индивидуальная (авторская, идиостилевая) и коллективная (массовая, социолектная [Ирисханова 2004]);

эстетическая и эвристическая (в соответствии с направленностью на новую выразительность либо на новое знание). [11]

Лингвокреативность также изучается в психологии как один из типов интеллекта. Так, психолог Гарднер в своих работах пишет, что одним из семи типов человеческого интеллекта является лингвистический интеллект, характеризующий способность работать со словами. [5]

Слова являются средствами коммуникации и главная их функция это называть предметы, явления, понятия, чувства и т.д. Главная функция языка направлена на лингвистические и человеческие факторы и взаимосвязаны с процессом мышления и объективной реальностью. Креативные особенности лингвистической деятельности характеризуются также способностью выбирать и использовать стилистические приёмы. Они связаны с индивидуальными способностями выбирать, находить и использовать необычные и оригинальные лингвистические приёмы и способы выражения мыслей на иностранном языке. [3] Процесс создания новых языковых единиц часто связан с появлением новых предметов и явлений.

Так, например слово "Brexit" создано для определения нового политического явления, и произошло от слов Britain и Exit и означает процесс выхода Великобритании из состава Европейского Союза. Данное явление

послужило причиной создания новой номинативной единицы для конкретной ситуации, и повлекло за собой появление аналогичных лексем, например Grexit- Greece и Exit.

Словотворчество, таким образом, осуществляется структурой знаний определенного языка, где человек создаёт новые слова или новые формы слов, а также трансформирует уже существующие лингвистические способы выражения, чтобы расширить семантику и назвать новое явление или предмет. В своем учении Е. Торренс описывает модель креативности которые включают в себя три фактора: продуктивность, гибкость и оригинальность. Он считает, что критерий креативности - это процесс, который стимулирует креативную деятельность. Однако с лингвистической точки зрения это способность быстро выражать идеи в уникальной и необычной форме, используя различные стилистические приёмы. [17]

Л. Плотникова в своей диссертации пишет, что процесс словотворчества представляет собой уникальное явление языковой личности, направленное на создание новой лексической единицы или использование уже существующей единицы в нетрадиционном смысле в соответствии с установками и требованиями определенного коммуникативного акта. [12]

Лингвистическая креативность связана с креативным лингвистическим мышлением, её целью является рождение нового лингвистического феномена через трансформацию уже существующих в лингвистическом пространстве. Лингвокреативное мышление является продуктом всех других типов мышления, таких как визуальное, концептуальное, фигуративное, невербальное, где лингвокреативное мышление поддерживает баланс между языком и реальностью.

Особенность лингвокреативности, существенная для процессов порождения речи, выражается в отборе в семантической памяти человека соответствующего слова. Такой отбор слов производится интеллектом, тем самым лингвокреативность выступает в функции порождения деятельности интеллекта. Мышление такого вида создает: новые элементы языка и языковых категорий стихийно и спонтанно, поэтому сродно с творческим мышлением придает интеллектуальной деятельности личности творческий, порождающий характер. Проявляется в создании субъективно нового ментального образования в презентации когнитивной схемы, порождении всякого рода словесных категорий, концептов, словарных ассоциаций, которые характеризуются новизной, оригинальностью, уникальностью.

В процессе словотворчества языковая личность участвует не только как потребитель языка, который использует уже существующие языковые единицы, но и как творец языка, создающий новые единицы, или, используя существующую, создаёт новые смыслы и формы. В. И. Карасик отмечает, что высокая степень языковой креативности наблюдается не только на высококультурном уровне писателей, журналистов, учителей, но и в языковой игре нестандартных языковых личностей на низовом уровне культуры. [8]

По мнению М. А. Холодной, основным свойством лингвистической креативности языковой личности является метафоричность как умение действовать в «невозможном», фантастическом контексте, как предрасположенность к использованию символических, ассоциативных средств при выражении своих мыслей. [14] А.В.Галкина считает лингвистическую креативность способностью личности использовать оригинальные, нестандартные лингвистические

приемы и средства выражения мысли. [4] Т. В. Тюленева в своем автореферате пишет, что лингвистическая креативность есть не что иное, как комплекс способностей к созданию объективно и субъективно новых идеальных продуктов с помощью средств языка, продуцированию устных и письменных высказываний на основе дивергентного мышления, сопряженный со стремлением к творческой речевой деятельности; она характеризуется легкостью (скоростью) продуцирования идей и их воплощением в речевой форме, гибкостью (вариативностью) вербального мышления, нестандартностью вербального мышления, способностью к переносу знаний, умений для конструирования новых высказываний, к установлению ассоциативных связей между лексическими единицами, к доработке оригинального речевого продукта для успешной экстерииоризации замысла. [13]

В. Б. Базилевич считает, что лингвистическая креативность представляет собой систему знаний о языке, благодаря которой носитель языка создает новые слова, трансформирует уже существующие языковые средства с целью расширения их семантики, привлечения внимания, достижения определенного эффекта. [2]

Одним из продуктов креативности языковой личности является производное слово. Как пишет Кубрякова Е.С. производное слово это любая вторичная, т.е. обусловленная другим знаком или совокупностью знаков единица номинатива со статусом слова, независимо от структурной простоты или сложности последнего. [9] Производное возникает в результате применения какой-либо формальной операции (средства) к производящей единице, причем связи между ними воспринимаются как живые. [16] По мнению Ашуровой Д.У, моделируемый характер производного слова расширяет его коммуникативный

потенциал, так как обеспечивает возможность образования слов по аналогии, по уже существующему образцу. С семантической точки зрения процессы образования слов по аналогии	дают общее значение модели, представляющее особый тип лингвистического значения – словообразовательное значение. [1]
---	---

Библиография

1. Ашурова Д.У. Производное слово в свете коммуникативной теории языка/ Ташкент Изд. «Фан», 1991. С. 4
2. Базилевич В. Б. Языковая игра как форма проявления лингвистической креативности //Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов:Грамота, 2015. № 8 (50): в 3-х ч. Ч. III. С. 20–22.
3. Бюлер К. Теория языка. Экспрессивная функция языка/ К.Бюлер.- Москва., Прогресс и Универсал, 1993.-502 с.
4. Галкина А. В. Овладение лингвистической креативностью в контексте овладения иностранным языком // Вестник ТГУ. 2011. Выпуск 10 (102). С. 158–164.
5. Гарднер Г. Структура разума: теория множественного интеллекта/ пер. с англ. М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2007. 512 с.
6. Зыкова И. В., Киосе М. И. Параметризация лингвистической креативности в междискурсивном аспекте: кинодискурсы. дискурс детской литературы // Вопросы когнитивной лингвистики. 2020. № 2. С. 26–40.
7. Ирисханова О. К. Лингвокреативные основания теории номинализации: Дис. ... доктора филол. наук. М., 2004.
8. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
9. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова/Москва Изд. 3-е. 2009 С 5-6
- 10.Кубрякова, Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / М. Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
- 11.Лингвокреативность в дискурсах разных типов: Пределы и возможности: коллективная монография / Отв. ред. И.В. Зыкова. М.: Р.Валент. 2021. — 564 с. ISBN 978-5-93439-625-2
- 12.Плотникова, Л.И. Словотворчество как феномен языковой личности: Порождение, функционирование, узурпация нового слова: диссертация ... доктора филологических наук: 10.02.01. Белгород, 2004.– 374 с.
- 13.Тюленева Т. В. Формирование лингвистической креативности студентов неязыковых специальностей. – Автореф. дис. канд. пед. наук. Волгоград, 2012. – 24 с.
- 14.Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксыисследования / М.– СПб.: Питер, 2002. 368 с.
- 15.Щадриков В.Д. Деятельность и способности/ Изд. Корпорация «Логос»,1994. С.194-206
- 16.Lightner T.M. The role of derivational morphology in generative grammar. –Language ,1975, v.51,N 3
- 17.Torrance E.P. The nature of creativity as manifest in the testing. /E.P. Torrance// The nature of creativity. 1988. p. 43-75

OLIV TA'LIM SOHASIDA ENGIL SANOAT MUTAXASSISLARINI TAYYORLASHDA NAQSHBANDIYA TA'LIMOTIDAGI VAQTN QADRLASH G'OYASINING AHAMIYATI

ЗНАЧЕНИЕ ИДЕИ О РЕЙТИНГЕ ВРЕМЕНИ В НАШБАНДИЙСКОЙ ДОКТРИНЕ В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

THE IMPORTANCE OF THE IDEA OF RATING TIME IN THE STUDY OF DESIGN IN THE TRAINING OF LIGHT INDUSTRY SPECIALISTS IN HIGHER EDUCATION

V.E.Ubaydova

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
Tikuvchilik sanoatida innovasion texnologiyalar
kafedrası o'qituvchi-stajyori

Annotasiya: Maqolada O'zbekistonda eksportbop engil sanoat mahsulotlarni ishlab chiqarishda Bahouddin Naqshband, Xodjai Buzurg nomlari bilan mashhur bo'lgan Muhammad ibn Muhammad al-Buxoriy (1318 -1389) tomonidan asoslangan jahonshumul kamolot yo'liga aylangan Naqshbandiya ta'limotining o'ziga xos bo'lgan "Vuqufi zamoni" – "Vaqtdan ogohlik", "Vaqtning asrash", "Vaqtning behuda o'tkazmaslik" g'oyasi tahlil etilgan va ularni qo'llashning uslubiy asoslari dalillangan.

Kalit so'zlari: mahorat darsi, trening, ta'limot, o'quv jarayon, Bahouddin Naqshband, vaqt, naqshbandiya, nafas, Vuqufi zamoni.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности учения Накшбанди, ставшего всемирно известным путем совершенствования, основанного Мухаммадом ибн Мухаммадом аль-Бухари (1318-1389), известным как Бахауддин Накшбанд, Ходжай Бузург, в производстве экспортных продукции легкой промышленности Узбекистана. Проанализировано представление об «экономии времени» и «не терении времени» и обоснована методологическая основа их применения.

Ключевые слова: мастер-класс, тренинг, обучение, учебный процесс, Бахоуддин Накшбанд, время, накшбандия, дыхание, время вукуфи.

Abstract: The article discusses the features of the Naqshbandi teaching, which has become a world-famous way of improvement, founded by Muhammad ibn Muhammad al-Bukhari (1318-1389), known as Bahauddin Naqshband, Khojai Buzurg, in the production of export products of the light industry of Uzbekistan. The concept of "saving time" and "not wasting time" is analyzed and the methodological basis for their application is substantiated.

Key words: master class, training, education, educational process, Bahouddin Naqshband, time, naqshbandiya, breathing, vukufi time.

Kirish. Vaqt eng qimmatbaho boylikdir. Vaqtning qadrlashni o'rganish inson kamolotining asosiy vositalaridan biri bo'lib, hozirgi globallashuv davrida yoshlarimiz salohiyatini yuksaltirish, O'zbekistonda eksportbop engil sanoat mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun vaqtning qadrlash masalasiga e'tibor berish lozim. Bu muammoni echishda Bahouddin Naqshband, Xodjai Buzurg nomlari mashhur, jahonshumul Naqshbandiya

ta'limotining asoschisi Muhammad ibn Muhammad al-Buxoriy tamoyil sifatida kiritgan "Vuqufi zamoni" – "Vaqtdan ogoh bo'lish" g'oyalarini ta'lim tarbiya jarayoniga kiritishning ahamiyati kattadir.

Bahouddin Naqshbandning tasavvuf ta'limotidagi eng asosiy tarixiy xizmatlaridan biri vaqt haqidagi ilmni inson kamolotining asosida qo'yishi va "Vuqufi zamoni" - "Zamon, vaqtdan ogohlik" rashha - hayotbaxsh o'gitlarini

Naqshbandiya ta'limotining asosiy tamoyili sifatida kiritganligi bilan muhimdir. Vuqufi zamoni – inson o'zi yashayotgan davr, zamon qanday kechayotganligidan ogoh bo'lishi, umr bir bor berilishi va inson uni xayrli, ezgu ishlarga sarf etishi lozim, g'aflatda qolmasligi, loqayd bo'lmasligi, ogoh, hushyor, daxldor bo'lishi kerak degan mazmun-mohiyatni anglatadi.

Ana shu g'oyalarni talabalarning ongiga singdirish uchun mahorat darsi va trening uslublaridan foydalanishning ahamiti dolzarbdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tadqiqotning asosiy maqsadi O'zbekistonda eksportbop engil sanoat mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun o'rganish ob'yekti bo'lgan Naqshbandiya ta'limotini har tomonlama o'rganishdan iborat. Nashbandiya ta'limoti haqida maqomot, manoqib, risola hamda tazkiralarda ma'lumotlar saqlangan. Bahouddin Naqshbandning o'z ta'limotiga kiritgan o'n bir tamoyilning "Vuqufi zamoni", ya'ni vaqtdan ogoh bo'lish haqidagi g'oyalari Naqshbandiya ta'limotining asoschisi qalamiga mansub "Avrod" risolasi bo'lib, tadqiqotimiz uchun zarur ta'limotning asosiy manbai hisoblanadi. Vuqufi zamoni tamoyili "Avrod" risolasi hamda Qudsiy kalomlari keltirilgan manbalarda yoritilgan. Naqshbandiya ta'limoti va uning asoschisi Bahouddin Naqshband haqida mustaqillik yillarida olib borilgan tadqiqotlarda bu ta'limotning mohiyati yoritilgan. Mavzuga oid pedagogik olim G.K.Zaripovning "Naqshbandiya ta'limotining inson kamolotiga ijobiy ta'sirining o'ziga xos pedagogik usullari va hozirgi zamon" monografiyasida Naqshbandiyaga xos bo'lgan ustoz va shogirdlik hamda o'n bir tamoyil qisqacha tahlil etilgan. Vuqufi zamoni tamoyili tilga olingan bo'lsada, uning mazmun mohiyati va qo'llash uslublari yoritilmagan. Professor N.A Avliyoqulov. Naqshbandiya ta'limotini jahon sivilizasiyasi rivojlanishidagi ahamiyatini pedagogik nuqtai nazaridan va Qosimov Ubaydullo psixologik jihatidan tahlil etganlar. Ammo ularning asarlarida ham engil sanoat sohasidagi xalqaro andozalarga muvofiq

mutaxassislarni tayyorlashga bu g'oyalarni qo'llash uslublariga maxsus e'tibor qaratilmagan. Biz tadqiqotimizda aynan Naqshbandiya ta'limotining O'zbekistonda eksportbop engil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonini tashkil eta oladigan va shu jarayonda vaqtni qadriyat deb biladigan mutaxassislarni tayyorlash masalalariga e'tiborimizni qaratganmiz.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). O'zbekistonda eksportbop engil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida Naqshbandiya ta'limotiga xos bo'lgan va oliy ta'lim tizimida xalqaro andozalarga munosib kadrlarni tayyorlashga foydalaniladigan asosiy g'oyalar va tamoyillarni germenetika uslubi asosida tushunib, anglab, tanlab oldik va bu tayanch g'oyalarni tarixiylik va mantiqiylik, analiz va sintez, qiyosiy taqqoslash uslublari asosida hozirgi kunga mos bo'lgan innovasion ta'lim uslubiyotini ishlab chiqishga harakat qildik.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Oliy ta'limdagi engil sanoat texnologiyalari mutaxassisliklariga birinchi bosqichdan boshlab shu sohaga qiziqish va muhabbatni oshirish, mustahkamlash maqsadida bu kasbning piri Bahouddin Naqshband, Xodjai Buzurg nomlari bilan mashhur bo'lgan Muhammad ibn Muhammad al-Buxoriy (1318 -1389) ekanligi va u kishi tomonidan aytilgan hikmatli so'zlarning mazmun-mohiyatini singdirishning ahamiyati kattadir. Shu maqsadda tashkil etiladigan mahorat darsi innovasion uslublardan foydalanish ijobiy natija beradi. Demak, mahorat darsi vositasida Naqshbandiya ta'limotining bilimdoni, etuk mutaxassisni tarbiyalab, fan o'qituvchisi bilan birgalikda Naqshbandiya ta'limotining tamoyillari tushuntiriladi, tamoyillar sohaga bog'lab talabalar ongiga singdiradi va mustahkamlanadi.

Mahorat darsi uslubidagi ma'ruzada talabalarni vaqtni qadrlash, vaqtdan unumli foydalanish ruhida tarbiyalash maqsadida Naqshbandiya ta'limoti sohasidagi mutaxassis quyidagi "Vuqufi zamoni" tamoyiliga doir ma'lumotlarni aytib beradi.

Bahouddin Naqshbandning "Vuqufi zamoni" tamoyili nafsni jilovlash uchun juda katta ahamiyatga ega. "Bu qoidaga asosan, banda hamisha o'z ahvolidan voqif bo'lmog'i lozim, toki har bir sifat o'zgarishda (zamonida) bandaning holi qanday kechadi, mavjibi shukr bo'ladimi yoki mavjibi uzrmi. Bu degan gap, solik (Haq yo'lidan borayotgan kishi) o'z umridagi har bir daqiqani, yaxshilik (xayr) bilan o'tdimi yoki yomonlik (sharr) bilan o'tdimi, buni doimo hisob-kitob qilib yashamog'i darkor". Demak, "Vuqufi zamoni"ga asosan Haq yo'lidan borayotgan shaxs o'z ahvolini nazorat qilishi, to'g'ri ish qilgan bo'lsa, shukr qilishi, gunoh qilgan bo'lsa istig'for aytib, Oллоhdan mag'firat so'rashi lozim.

Vaqtни saqlash, asrash uchun bu ta'limot kunduzlari - ro'zador, kechalari bedor bo'lishni talab etadi. Ya'ni vaqtни eyish va uxlashga sarflamasdan, me'yorida eyish va uxlash kerak, deydi. Qalbni beqarorlikdan, Oллоhdan o'zgaga bog'lanishlardan himoya etish, tilini quruq so'zdan, ko'zini foydasiz narsaga boqmoqdan, quloqlarni keraksiz va gunohkor ovozlardan, oyoqlarini behuda erga, gunohga botgan joylarga borishdan muhofaza eta olishi kerak. Harom va shubhali narsalarni eyishdan juda ham saqlanishi kerak. Axloqi zamimani to'laligicha tark etishi, bu moddiy dunyodagi taalluqotlarini uzishi lozim. Dangasalikdan juda saqlanish kerak.

Bahouddin Naqshband vaqt mohiyatini ochib aytadiki, "Har kim o'z vaqtida vazifasini ado etish bilan mashg'ul bo'lsa, uni "sohibul vaqt" (vaqt egasi) deydilar. Bu darajaga etishganlar vaqtни abadiyatga bog'laydilar. Bunday vaqt sohibi vaqtning tasarrufidan xalos bo'lgan, balki vaqt va nafaslarni o'z tasarrufiga

olgan bo'ladi. Uni "abul vaqt" – "vaqt otasi" deydilar.

Shuningdek, talabalarda Bahouddin Naqshbandning Vuqufi zamoni haqidagi g'oyalarni singdirishda mavzuni mustahkamlash jarayonida bahs-munozara, suhbat, davra suhbat, mentoring uslublardan foydalanish mumkin.

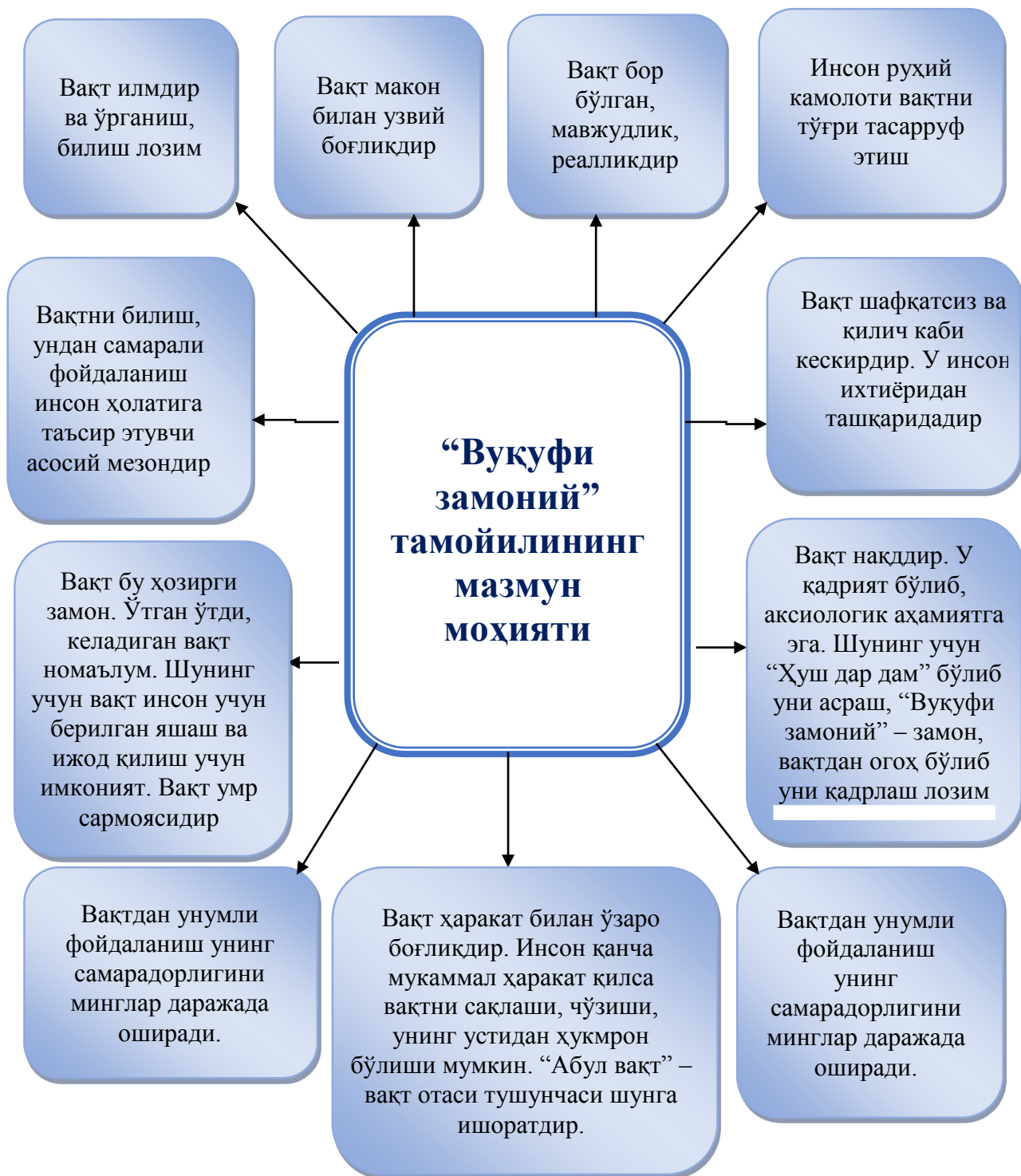
Suhbat o'qitish va o'qishning dialogik, savol-javob metodi. Bu metodning etakchi funksiyasi motivasiya qilish: aniq maqsadni ko'zda tutadigan va mohirona qo'yilgan savollar yordamida siz ta'lim oluvchilarni o'z bilimlarini berilgan mavzu bo'yicha esga olish va bayon etishga, sizning rahbarligingizda boshqa ta'lim oluvchilar bilan muhokama qilishga undaysiz.

Ta'lim oluvchilar, siz bilan birga, qadamma-qadam yangi bilimlarni mustaqil fikrlash, xulosa chiqarish, yakunlash va umumlashtirish yo'li bilan o'zlashtiradilar va tushunadilar.

Fan o'qituvchisi, Naqshbandiya ta'limotining mutaxassisi hamda talabalar bilan birgalikda Bahouddin Naqshband "Vuqufi zamoni" tamoyilining mazmun-mohiyati asosida vaqtни tasavvufiy tushunishni quyidagi talqinlarini xulosa sifatida chiqaradilar:

Fanning birinchi mashg'ulotida o'qituvchi tomonidan topshiriq sifatida xar kunning ma'lum bir vaqtini mutaxassilikka oid adabiyotlarni o'qib tahlil qilib borish vazifa qilib beriladi.

Oxirgi mashg'ulotida talaba tomonidan berilgan vazifalarni bajarganlik to'g'risidagi ishlarini taqdim qiladi. Taqdimot yuzasidan savollarga javob beriladi, mavzu maustahkamlanib, talabalar baholanadi.

Xulosa va takliflar

Naqshbandiya ta'limotidagi halol luqmaga amal qilish tamoyilini O'zbekistonda eksportbop engil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqaradigan mutaxassislarni tayyorlash jarayoniga kiritish bo'yicha tavsiyalar.

O'zbekistonda eksportbop engil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda Naqshbandiya ta'limotining halol luqmaga amal qilish tamoyilini ta'lim va tarbiya jarayoniga kiritishning quyidagi ahamiyati bor:

1. Halol luqma haqidagi naqshbandiyona talab halol mehnat

jarayonini tashkil etishga yordam beradi. Bu xomashyo va tabiiy resurslardan oqilona foydalanib, jahon andozalarga mos eksportbop engil sanoat mahsulotlarni tayyorlashga asos bo'la oladi.

2. "Dast ba koru, dil ba Yor" – "Qo'l ishdagi va qalb Ollohda" naqshbandiyona shior asosida tarbiyalangan talabalar mehnatsevar, harakatchan va iymone'tiqodli bo'ladilar. Mehnatsevarlik jamiyat

iqtisodini ko'tarishga yordam bersa, iymonlilik ma'naviy boy bo'lishga asos bo'ladi.

3. Naqshbandiyaga xos halol luqmaga rioya qilish tamoyilining halol, harom, mehnatsevarlik, baraka, xolis yaxshilik qilish kabi asosiy tushunchalarini singdirishda aqliy hujum, klaster, T-sxema, B/B/B innovasion uslublardan foydalanishning ahamiyati katta.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 6 iyuldagi «Korrupsiyaga qarshi murosasiz munosabatda bo'lish muhitini yaratish, davlat va jamiyat boshqaruvida korrupsiyaviy omillarni keskin kamaytirish va bunda jamoatchilik ishtirokini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-6257-sonli qarori.
2. Avliyoyulov N.H. Naqshbandiya ta'limoti jahon sivilizasiya rivojlanishi bayonida. Toshkent: "Fan va texnologiya", 2018. 60 b.
3. Avliyaykulov N.X., Musayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar / – T.: "Fan va texnologiyalar" nashriyoti, 2008. 111 b.
4. Bahouddin Naqshband Buxoriy. Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi Yo'ldosh Eshbek. – Q.: "Nasaf" nashriyoti, - 2010. 240 bet.
5. Bahouddin Naqshband (Manbalar tahlili). To'plab nashrga tayyorlovchi maqola izoh va sharhlar muallifi. G.N.Navro'zova. Toshkent: "Sano-standart" nashriyoti, 2019. 256 b.
6. Bahouddin Naqshband. Avrod (to'ldirilgan qayta nashr). Maqola, izoh va sharhlar muallifi va tarjimon G.N.Navro'zova. Toshkent. "Sano-standart" nashriyoti, 2019. 112 b.
7. Buxoriy S.S. Hazrat Bahouddin Naqshband (Dilda yor) T.: "Buxoro", "O'qtuvchi" nashriyot mabaa ijodiy uyi, 2007. 120 b.
8. Zaripova G.K. Naqshbandiya ta'limotining inson kaomlotiga ijobiy ta'sirining o'ziga xos pedagogik usullari va hozirgi zamon. Monografiya. Buxoro: "Durdona", 2014. 36 b.
9. Убайдова, В. Э. (2021). Баҳауддин накшбанд сймбол of ҳонестй. АСАДЕМИСИА: Ан Интернационал Мултидисциплинарй Ресеарч Жоурнал, 11(5), 1193-1197.
10. Убайдова, В. Э. (2020). Ценность времени в учении накшбандия при воспитании совершенного человека. Современное образование: актуальные вопросы, достижения и инновации сборник статей xxxviii международной научно-практической конференции, состоявшейся 25 ноября 2020 г. в г. пенза (пп. 79-81).

TA'LIM TASHKILOTINI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYASI, UNING TURLARI
VA ISHLAB CHIQISH TEXNOLOGIYASI

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ, ЕЕ ВИДЫ И
ТЕХНОЛОГИЯ РАЗРАБОТКИ

STRATEGY OF DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL ORGANIZATION, ITS
TYPES AND DEVELOPMENT TECHNOLOGY

N. M. Babayeva – Qo'qonDPI, i.f.n.dotsent
R. Jalilov –Qo'qonDPI magistranti

Annotatsiya. Maqolada ta'lim tashkiloti strategiyasi tushunchasi, strategiya turlari va samarali strategik rejani ishlab chiqishda to'g'ri texnologiyani tanlab olishning tashkilotni rivojlanishidagi ahamiyati yoritib berilgan. Tashkilot strategiyasi, tashkilot salohiyati, uning raqobatbardoshligi, ta'lim tashkilotini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish texnologiyasi tushunchalarining nazariy asoslari ochib berilgan. Ta'lim tashkiloti strategiya samaradorligining baholash sxemasi, boshqaruv tuzilmasi darajasiga ko'ra tashkilot strategiyasining piramidasi va tashkilot etalon strategiyalari daraxti tuzilgan.

Kalit so'zlar. Strategik rivojlanish, tashkilot salohiyati, raqobatbardoshlik, strategiya samaradorligi, tashqi va ichki muhit, strategiya piramidasi, etalon strategiya.

Аннотация. В статье освещается понятие стратегии образовательной организации, виды стратегий и важность выбора правильной технологии при разработке эффективного стратегического плана развития организации. Раскрыты теоретические основы понятий организационной стратегии, потенциала организации, её конкурентоспособности, технологии разработки стратегии развития образовательной организации. Сформированы схемы оценки эффективности стратегии образовательной организации, пирамида стратегии организации по уровням структуры управления и дерево эталонных стратегий организации.

Ключевые слова. стратегическое развитие, организационный потенциал, конкурентоспособность, эффективность стратегии, внешняя и внутренняя среда, пирамида стратегии, эталонная стратегия.

Abstract. The article highlights the concept of the strategy of an educational organization, the types of strategies and the importance of choosing the right technology when developing an effective strategic plan for the development of an organization. The theoretical foundations of the concepts of organizational strategy, the potential of an organization, its competitiveness, the technology for developing a strategy for the development of an educational organization are disclosed. The schemes for evaluating the effectiveness of the strategy of an educational organization, the pyramid of the organization's strategy by levels of the management structure and the tree of reference strategies of the organization are formed.

Key words. strategic development, organizational potential, competitiveness, strategy effectiveness, external and internal environment, strategy pyramid, reference strategy.

Jahon ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarining doimiy rivojlanishi, ishlab chiqarish va ilm-fandagi texnologiyalarning jadal yangilanishi, tashkilotlar faoliyatiga qo'yiladigan talablarning kuchayishi - bularning barchasi zamonaviy haqiqatni

tavsiflaydi va muhim boshqaruv qarorlarini qabul qilishni rag'batlantiradi.

Ta'lim tizimidagi o'zgarishlar o'zlarining rivojlanish yo'llarini shakllantirishga imkon berib, kutilgan natijalarga olib kelishi mumkin. Tanlangan rivojlanish strategiyasining

har biri, aksariyat hollarda o'ziga xosligi bilan ajralib turadi, chunki uni yaratish jarayonida mintaqaning o'ziga xos xususiyatlari, tashqi ta'sir etuvchi omillar, ularning o'zgarishi dinamikasi, tashkilotning holati va boshqa ko'p narsalar hisobga olinadi.

Jamiyat taraqqiyoti va faoliyatning yangi yo'nalishlarini aniqlash bilan "strategiya" atamasini tushunish o'zgardi.

"Strategiya" tushunchasi dastlab harbiy ishlarda paydo bo'lgan (yunonchadan tarjimada - generalning san'ati) va unga quyidagicha ta'rif berilgan: "Harbiy operatsiyalarni rejalashtirish va amalga oshirish, qo'shnlarni boshqarish, ilgariroq yaxshi joy egallash uchun fan harbiy amaliyotning boshlanishi."

Zamonaviy sharoitda "tashkilot strategiyasi" atamasining ma'nosi sezilarli darajada kengaydi va u qo'yidagicha ta'rif berilishi uning mohiyatini tўliқ ochib bera boshladi: strategiya - bu missiyani amalga oshirish va uzoq muddatli maqsadlarga erishishga qaratilgan batafsil keng qamrovli reja va tashkilotning maqsadlaridir, shuningdek strategiya tashkilotning rivojlanishining umumiy yo'nalishini, uning raqobatlashish uslublarini va atrof-muhitdagi mavqeini ko'rsatib beradi.

Hozirgi vaqtda tashkilot faoliyati uchun zarur shartlardan biri bu uning rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishdir. O'z strategiyasini shakllantirishda ta'lim tashkilotning mavjud imkoniyatlarini va uning raqobatbardoshligini hisobga olish muximdir.

Tashkilotning imkoniyatlari, ya'ni salohiyati tashkilotning raqobatbardoshligini aniqlash uchun asosdir. Raqobatbardoshlik - bu tashkilotning bozor munosabatlarining boshqa sub'ektlari bilan taqqoslaganda o'z resurslaridan samarali foydalanish va raqobatdosh bo'lish xususiyatidir.

"Ta'lim tashkilotini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish

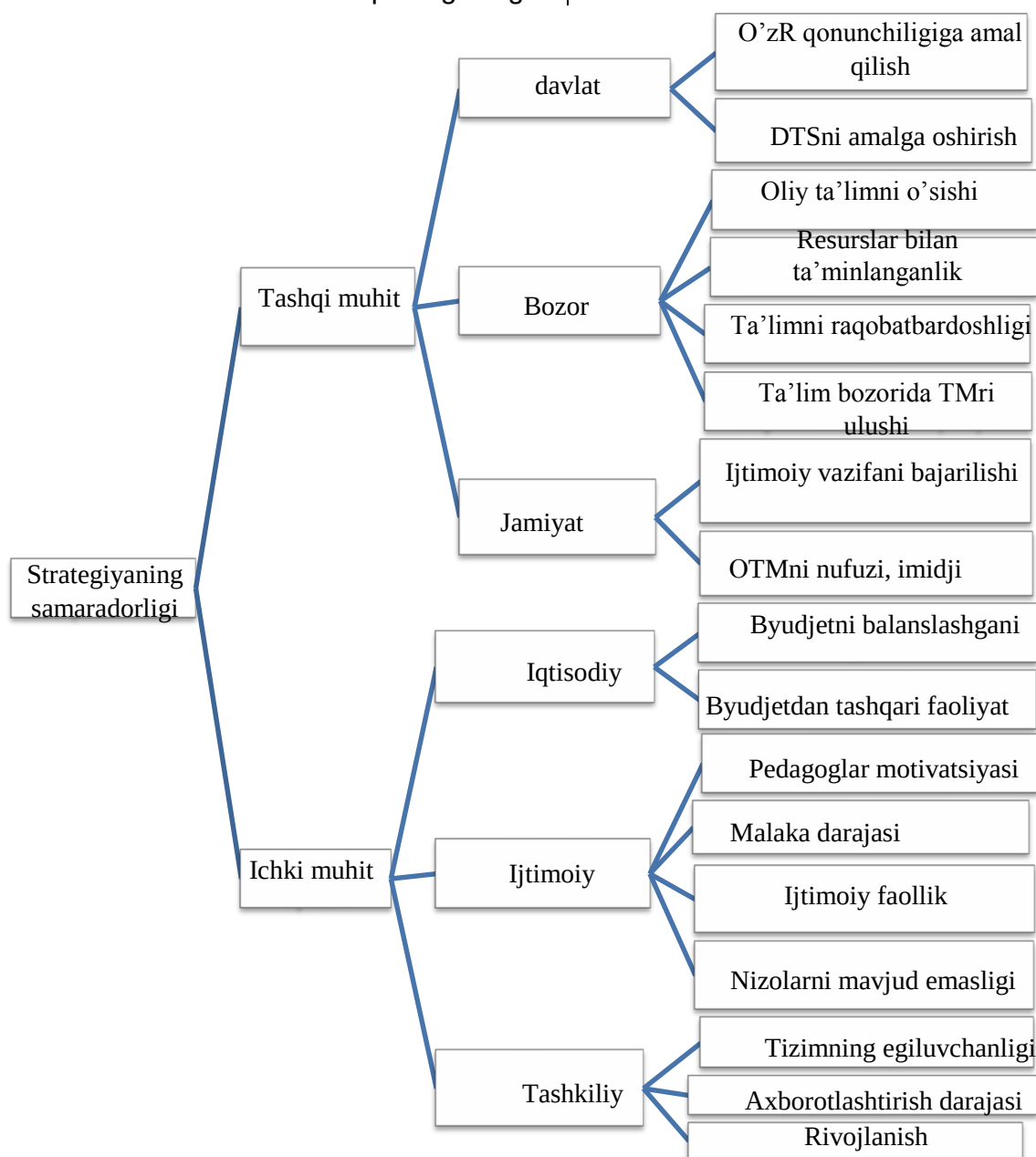
texnologiyasi" tushunchasi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

- Nima uchun (g'oya, maqsad)?
- Nima qilish kerak (ob'ektning miqdori va sifati)?
- Buni qanday qilish kerak (qanday texnologiya bo'yicha)?
- Kim uchun qilish kerak (iste'molchilar)?
- Qanday xarajatlar (resurslar) bilan?
- Qayerda qilish kerak (joy)?
- Qachon qilish kerak (vaqt)?
- Kimlar (ijrochilar) bilan shug'ullanadilar?
- Bu nima beradi (iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa ta'sir turlari)?

Maqsadlarni shakllantirishda ta'lim tashkilotining imkoniyatlari va kuchli tomonlari, tahdid va muammolarni engib o'tish zarurati hisobga olinadi. Ta'lim tashkilotining maqsadi ta'lim jarayonining asosiy ishtirokchilarining maqsadlarini birlashtirishdir. Maqsadlarni kelishish jarayoni, ularga erishish yo'llarini baholashni hisobga olgan holda, ularning ierarxiyasini, mosligini yaratish asosida quriladi.

Ishlab chiqilgan strategiyani baholashda tashqi va ichki muhit ko'rsatkichlari to'plami hisobga olinadi. Tahlil davomida ta'lim muassasasi tomonidan davlat topshirig'ining

bajarilishi, iste'molchilarning ta'lim xizmatlaridan qoniqishi, ta'lim muassasasining raqobatdoshligi, jamiyatdagi obro'si baholanadi. (1-rasm)

1-rasm – Ta'lim tashkiloti strategiya samaradorligining baholash sxemasi

Strategiyani ishlab chiqishda, ta'lim tashkiloti faoliyatining ko'p bosqichli xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Korporativ daraja - ta'lim tizimining manfaatlarini hisobga olgan holda, ta'lim muassasasi bilan bog'liq.

Assortiment darajasi barcha toifadagi iste'molchilar uchun ta'lim xizmatlarini amalga oshirish bo'yicha faoliyat ko'lamini belgilaydi.

Funksional daraja oldingi darajalarda qo'yilgan vazifalar echimini beradi. Shuningdek, ta'lim tizimi atrofida mavjud bo'lgan sharoitlarni tahlil qilish kerak: ta'lim tizimi, ta'lim muassasasi xizmatlariga byudjet va tijorat talablarini rivojlantirish imkoniyatlari va

tendentsiyalari; boshqa ta'lim tizimlari, ta'lim muassasalari bilan integratsiya qilish imkoniyati; raqiblar, buyurtmachilar, vositachilar va xizmat ko'rsatuvchi iste'molchilar bilan vertikal integratsiya imkoniyatlari; ta'lim muassasasining boshqaruv tizimining holati va istiqbollari, kadrlar salohiyati. Strategiyani amalga oshirish natijasi yuqori strategik salohiyatga ega, tashqi muhit o'zgarishiga tez moslasha oladigan, uzoq muddatli istiqbolda raqobatbardosh va doimiy ravishda yuqori natijalarga erishadigan tashkilotni qurishdir.

Zamonaviy bozor sharoitida ta'lim tashkilotini strategik boshqarish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biznesda muvaffaqiyatga erishish uchun ma'lum raqobatbardosh ustunliklarga ega bo'lish, jozibador bozorda ishlash va, albatta, strategiyani ishlab chiqish, amalga oshirish va muntazam ravishda takomillashtirib borish zarur. Strategiya ta'rifini tushunish evolyutsiyasi strategiyani ishlab chiqishda ta'lim tashkilotining faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan tashqi va ichki muhitning har bir omilini hisobga olish zarurligini anglashga olib keldi.

Belgilangan maqsadlarga erishish uchun tashkilot rahbariyati strategiyani ishlab chiqadi. Barcha bo'limlarning strategiyalarini ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi

muvoqilashtirish printsipligiga asoslangan tasnifga muvofiq. Strategiyaning to'rtta darajasi ajratilib, o'ziga xos ierarxik piramidani tashkil etadi (2-rasm).

2-rasm. Boshqaruv tuzilmasi darajasiga ko'ra kompaniya strategiyasining piramidasi

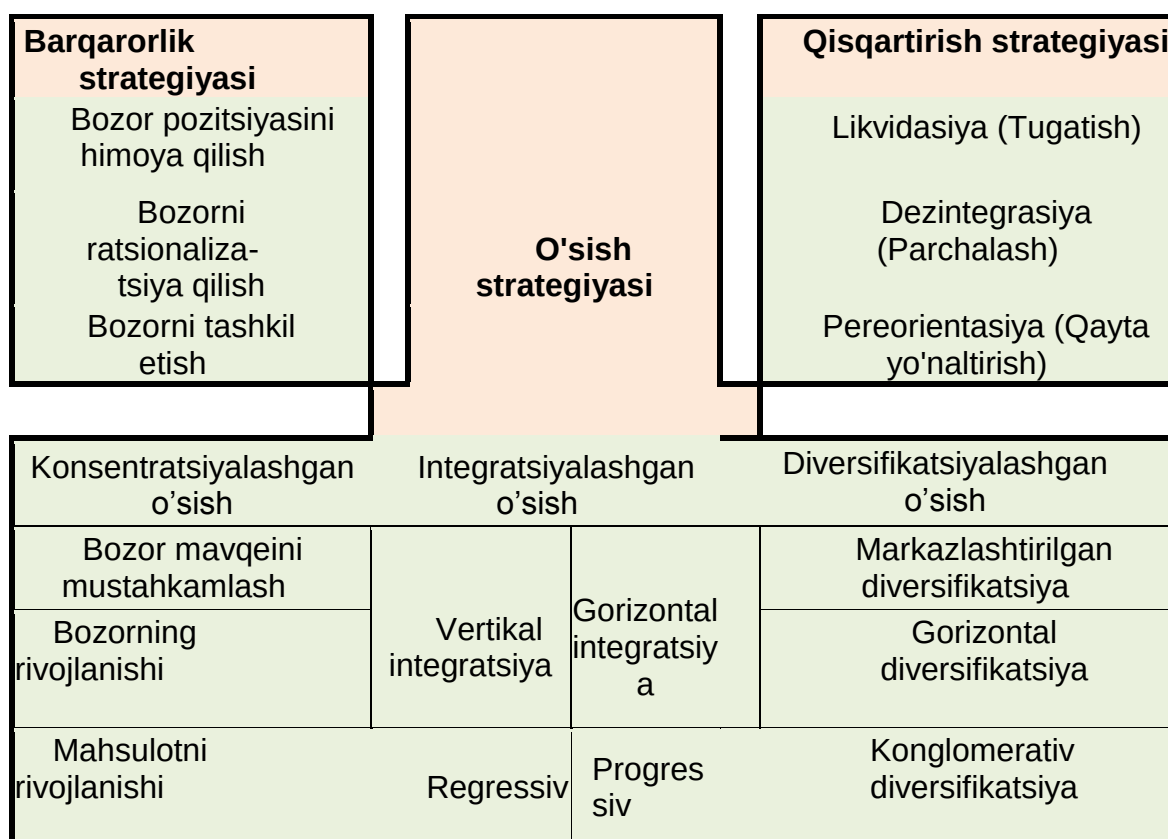
Agar tashkilot faqat bitta faoliyat turi bilan shug'ullanadigan bo'lsa, korporativ va biznes - strategiya, mohiyatan, bir xil bo'ladi va undan keyin faqat biznes strategiyasi ishlab chiqiladi.

Ilmiy adabiyotlarni tahlili shuni ko'rsatdiki, kompaniya strategiyasi turlarini

M. Porter modeli. Strategiya turini tanlashning asosiy mezonlari bu raqobatdosh ustunlikning turi (ichki, tashqi) va raqobat sohasi (bozor segmenti, butun bozor) dir. Ushbu modelga muvofiq, Porter kompaniyaning salohiyati va tashqi muhitini tahlil qilish asosida rivojlanish strategiyasiga 4 ta muqobilni taklif qiladi: xarajatlar bo'yicha etakchilik,

tasniflashda ko'plab yondashuvlar mavjud. Bundan tashqari, ularning deyarli barchasi bazis (etalon) strategiyalardan kelib chiqqan. (2-rasm).

Kompaniya strategiyasining turini tanlashning asosiy modellarini, ularning afzalliklari va kamchiliklarini ko'rib chiqamiz differentsiatsiya, yo'naltirilgan xarajatlar, yo'naltirilgan differentsiatsiya. Ushbu modelning afzalliklari kompaniyaning ichki va tashqi muhitining muhim omillarini hisobga olishni o'z ko'zda tutishidadir. Ammo kamchilik ham bor: strategik maqsad bilan cheklash (bitta maqsadli bozorni tanlash)ning mavjudligi.

3-rasm. Kompaniya etalon strategiyalari daraxti

1. "Tugatish" strategiyasi inqiroz holatidagi tashkilotlar uchun xosdir (foydasizlik, jamoaning "buzilishi", litsenziyani bekor qilish va boshqalar). Odatda, bu yirik o'quv yurtlari bilan muvaffaqiyatli raqobatlasha olmaydigan, viloyat, shahar yoki tumandagi ta'lim tashkilotlarga tegishli. Buning uchun bozorni tark etishning "chiqish to'sig'ini" engib o'tish va qarzlarni to'lash bilan tashkilotni yopish kerak.

2. "Yo'q qilish" strategiyasi bu maqsadli qisqartirish strategiyasining o'ta muhim holatidir. Bu erda tashkilot qisqa vaqt ichida alohida bo'linmalarni (bo'limlarni, fakultetlarni, filiallarni) tugatadi (yopadi), chunki u o'z faoliyati samaradorligini o'sishini ta'minlash uchun kuchlarni qayta to'plashi kerak. Buning uchun esa o'z faoliyatining ayrim yo'nalishlarini tark etadi.

3. "Siqish" (qisqartirish) strategiyasi mustaqil tarkibiy bo'linmalarni (filiallar va vakolatxonalarni) qayta tuzishni o'z ichiga oladi, tayanch ta'limi muassasasi ularni umuman rad etadi yoki qisman nazoratni o'zida saqlab qoladi. Shubhasiz, bu piramida tamoyili asosida shakllangan

nodavlat ta'lim tashkilotlarining ko'plab filiallari uchun eng odatiy strategiya bo'ladi.

4. "Chekinish" strategiyasi odatda daromadni ko'paytirish uchun bozor ulushini iloji boricha tezroq kamaytirishni o'z ichiga oladi. Tashkilot zudlik bilan naqd pulga muhtoj bo'lgan va o'z bozor ulushining bir qismini raqobatchilarga "sotadigan" vaziyatga tushib qolishi mumkin. Bu, qoida tariqasida, tanlangan strategiya emas, balki majburiy strategiyadir. Ushbu strategiya ta'lim xizmatlarini bosqichma-bosqich qisqartirishni yoki ta'lim muassasasiga xos bo'lmagan tashkiliy bo'linmalarni (tijorat markazi, mehmonxona, restoran, foydasiz avtomobil maktabi va boshqalarni) yo'q qilishni o'z ichiga oladi.

5. "Hosilni yig'im-terimi" strategiyasi - qisqa vaqt ichida daromadni ko'paytirish foydasiga ta'lim xizmatlarining uzoq muddatligi nuqtai nazaridan ulardan voz kechishdir. Bu strategiya ma'lum bir faoliyat turini minimal darajaga tushirishdan mumkin bo'lgan maksimal daromad olishni

o'z ichiga oladi.² Masalan, "Menejment" mutaxassisligi uchun abituriyentlar sonining sezilarli darajada ko'payishi, foydali o'quv dasturlariga konsentratsiya va foydasiz dasturlarning cheklanishini ifoda etadi.

Strategik muqobilliklar - tanlangan asosiy strategiya va mavjud resurslardan foydalanish cheklovlari doirasida ta'lim muassasasining strategik maqsadlarga erishishga imkon beradigan turli xil xususiy strategiyalar to'plamidir.

Har bir strategik alternativa turli xil imkoniyatlarni taqdim etadi va har xil xarajatlar va afzalliklarga ega.

Yuqoridagilardan kelib chiqib xulosa qilishimiz mumkinki, tashkilot strategiyasi

uzoq muddatli maqsadlarga erishish va tashkilotning muvaffaqiyatli ishlashini ta'minlash uchun ishlatiladigan harakatlarning murakkab tizimidir. Rivojlanish strategiyasidan nafaqat kompaniyalar va korxonalar, balki ko'plab ijtimoiy tuzilmalar uchun ham foydalanish mumkinligini anglash muhim ahamiyatga ega.

Shunday qilib, strategiyani tanlash murakkab va ko'p vaqt talab qiluvchi jarayondir. Rejalashtirishda ta'lim muassasasini kuchli raqobatbardosh bozorga olib chiqadigan rivojlanish strategiyasini aniq tanlash juda muhimdir.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Dudin M. N. Strategicheskiy menedjment / M. N. Dudin, N. V. Lyasnikov — 2-e izd. — M. : KNORUS, 2016. — S. 81.
2. V.I.Xorujij Klassifikatsiya i obobshenie etalonnix strategiy / V. I. Xorujij, V. M. Kanukov // RISK : Resursi, informatsiya, snabzhenie, konkurensiya. — 2010. — № 2. — S. 63-66
3. Suxarev O. S. Strategiya effektivnogo razvitiya firmi : uchebnik / O. S. Suxarev — M. : Izd-vo «Ekzamen», 2015. — S. 27
4. Ibragimova M. X. Sovremennye modeli vibora vida delovoy strategii kompanii // Internet-jurnal «NAUKOVEDENIE». — 2015. — № 2 (Tom 7). — [Elektronnyy resurs] — URL: <http://naukovedenie.ru/> (data obrasheniya: 05.06.2016)

KREDIT-MODUL O'QITISH TIZIMI ASOSIDA MUTAXASSISLARNI TAYYORLASH

ПОДГОТОВКА СПЕЦИАЛИСТОВ НА ОСНОВЕ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ

TRAINING OF SPECIALISTS ON THE BASIS OF CREDIT-MODULE TRAINING SYSTEM

Ulkanov S.S

Andijon mashinasozlik instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kredit-modul tizimining mohiyati, ta'lim tizimiga kirib kelish tarixi va respublikamiz oliy ta'lim tizimiga joriy etishning zarurati haqida so'z boradi. Shuningdek, kredit-modul tizimida o'quv rejalar, fan dasturlari va mustaqil ta'limning xususiyatlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: kredit-modul, kredit-modul tizimi funksiyalar, metodika, qarorlar, sinov kredit, oliy ta'lim, yuklama, mustaqil ish, amaliy mashg'ulot.

Аннотация. В данной статье рассматривается сущность кредитно-модульной системы, история ее внедрения в систему образования и необходимость внедрения в системе высшего образования республики. Кредитно-модульная система также

включает учебные планы, научные программы и особенности самостоятельного обучения.

Ключевые слова: кредит-модуль, функции кредитно-модульной системы, методика, решения, тестовый кредит, высшее образование, нагрузка, самостоятельная работа, производственная практика.

Annotation: This article discusses the essence of the credit-module system, the history of its introduction into the education system and the need to introduce it in the higher education system of the republic. The credit-module system also includes curricula, science programs and features of independent study.

Key words: credit-module, credit-module system functions, methodology, decisions, test credit, higher education, loading, independent work, practical training.

Kredit-modul tizimi dunyoning ko'plab ilg'or va rivojlangan mamlakatlarining ta'lim tizimida joriy etilgan bo'lib, turli davlatlarda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Kredit-modul tizimining maqsadga muvofiq ekanligi uning dunyoning rivojlangan mamlakatlari ta'lim tizimiga joriy etilganligidan ham ko'rinib turibdi. Ushbu tizimda ta'lim dasturlarning talabalarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilishi ularda ijodiy faollikni va bilim olishga intilishni, adabiyotlar va turli axborot manbalaridan mustaqil foydalanish ko'nikmasini, ma'lumotlarni tahlil qilish va keraklilarini saralab olish malakasini shakllantiradi. Bu esa ta'lim sifati va samaradorligining oshirishdagi muhim faktorlardan biridir.

Kredit ilk marotaba XVIII va XIX asrlarda AQSh universitetlarida joriy etilgan bo'lib, o'quv jarayonlarini liberalizatsiya qilish, talabani haftalik akademik yuklamasini belgilab berish maqsadida yaratilgan.

1869-yilda Garvard universiteti prezidenti, Amerika ta'limining taniqli arbobi Charlz Uilyam Eliot "kredit soati" tushunchasini iste'molga kiritadi. Shunday qilib, 1870-1880-yillarda kredit soatlari bilan o'lchanadigan tizim joriy qilinadi. Kredit tizimi bilan o'qish va o'quv dasturlarini o'zlashtirish talabalarga o'quv jarayonini mustaqil ravishda rejalashtirish, uning sifatini nazorat qilish, ta'lim texnologiyalarini takomillashtirish uchun imkoniyat yaratib berdi. Kredit to'plash o'lchovining kiritilishi talabaga katta erkinlik berish bilan bir qatorda, kelajakda tanlagan sohasining raqobatbardosh mutaxassisi bo'lib etishishi uchun akademik jarayonni mustaqil rejalashtirish imkonini ham taqdim

etdi. Ayni chog'da, baholash tizimi va ta'lim texnologiyalarining takomillashishiga ham olib keldi.

Metodik qism

Tadqiqot materiallari va usullari

O'zbekiston Respublikasidagi oliy ta'lim muassasalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrda 824-son qaroriga asosan qabul qilingan "Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etish tartibi to'g'risida Nizom" ga asosan kredit-modul tizimiga bosqichma-bosqich o'tishmoqda. Kredit-modul tizimining asosida esa talabalarining mustaqil ta'lim olishi yotadi. Bu esa talabalarining axborot-muhitida o'z ustida ishlashlari va mustaqil faoliyat bilan shug'ullanishiga imkoniyat ekanligini tahlil qilingan va mustaqil ta'lim olish tuzilmasiga e'tiborini qaratgan [2].

Biz uchun yangilik bo'lgan kredit-modul tizimi, uning mazmun-mohiyati, tizimda qo'llaniladigan atamalar va tushunchalar hamda ularning mazmuni, tizimda o'quv jarayonini tashkil etish, talabalar bilimni baholash masalalarini o'rganish va ularning mohiyatini yoritib berish borasida olimlarimiz va etakchi mutaxassislar tomonidan qo'llanmalar, maqolalar chop etilmoqda. Jumladan, 2020-yilda B.Sh.Usmonov, R.A.Xabibullayevlar tomonidan "Oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini kredit-modul tizimida tashkil qilish" nomli o'quv qo'llanma chop etilgan bo'lib, unda kredit-modul tizimi haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. O'quv qo'llanmada kredit-modul tizimida talabalar bilimni baholash tartibi va uning o'ziga xosligi bayon etilgan[1]

Bundan tashqari o'zbek olimlaridan I.B. Asqarov o'z ilmiy ishlarida an'anaviy o'qitish tizimi yangi ijtimoiy-iqtisodiy voqeyliklarda, I.B. Asqarov tadqiqot faoliyatida, I.B. Asqarov mehnat bozorida kasbiy faoliyat jarayonida mutaxassislar tayyorlashning ososiy bosqichlarida, I.B. Asqarov faoliyat davomida yuzaga keladigan muammolardan va amaliyotdan ajralgan bo'lib chiqdi. Bu kelajakdagi mutaxassislarning malaka darajasining zarur talablarga, ijtimoiy me'yorlarga va davlat ta'lim standartlariga muvofiqligini belgilaydigan ijtimoiy xususiyatlarni yaxshilashga to'sqinlik qiladi deb fikr yuritgan[4, 5, 6, 7].

Kredit-modul tizimi - bu ta'limni tashkil etish jarayoni bo'lib, o'qitishning modulli texnologiyalariga asoslangan, mustaqil ta'lim olishga yo'naltirilgan, o'quv jarayonini

qat'iy belgilangan holda va mehnat bozori talablariga mos tarzda tashkil etishga qaratilgan, kredit o'lchovi asosida baholashga asoslangan ta'lim tizimi hisoblanadi (1-rasm).

Kredit-modul tizimini amalga oshirish sarmashaqqatli va murakkab tizimdir. Kredit-modul tizimida ahamiyat beriladigan asosiy masalalar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- talabalarning mustaqil ishlashini ta'minlash;
- talabalar bilimini reyting asosida baholash;
- o'qitishning modulli texnologiyasini ishlab chiqish va takomillashtirish;
- talabalarning o'z ustida mustaqil ishlashini ta'minlash uchun fanning metodik ta'minotini yanada takomillashtirish.

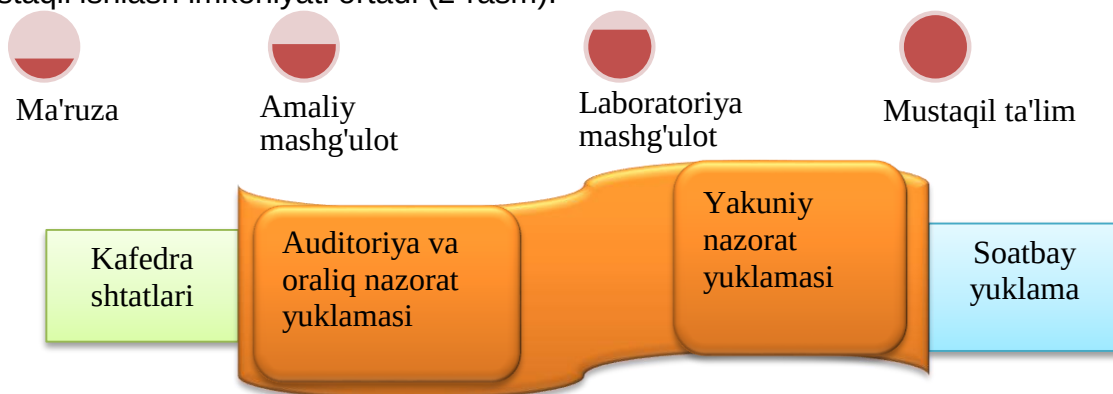

1-rasm. Kredit-modul tizimi funksiyalari

Kredit-modul tizimining ahamiyatli tomoni shundaki, bu tizimda fanning o'quv dasturi mehnat bozori talablarini o'rgangan holda, shunga mos tarzda tuziladi. O'quv rejadagi fanlar ikki guruhga, ya'ni majburiy fanlar va tanlov fanlariga ajratiladi. Tanlov fanlari o'quv rejadagi fanlarning 50 %ini tashkil etadi, demak talabalarning o'zi qiziqadigan va kelajakda kerak deb hisoblaydigan

fanlarni tanlab o'qish imkoniyati ortadi. Kredit-modul tizimida talabalarni o'qitish jarayonida o'qituvchilardan har bir talabaga individual yondashish talab etiladi va talabani mustaqil ta'lim olishga yo'naltirish lozim bo'ladi. Yana kredit-modul tizimida shuni ta'kidlab o'tish joizki, talabalarda fanlarni va o'qituvchilarni tanlash huquqi

ham paydo bo'ladi, shuningdek o'z ustida mustaqil ishlash imkoniyati ortadi (2-rasm).

2-rasm. Mustaqil ta'lim va shaffof baholash tizimi

Kredit tizimi u yoki bu kursni yoki yaxlitlikda ma'lum bir o'quv dasturini o'zlashtirish uchun zarur o'quv yuklamasi va unga ajratilgan vaqtni aniqlash uchun zarur.

Mustaqil ish (umumiy soatning 50-60% hajmida)

Auditoriya uchun yuklama (umumiy soatning 40-50% hajmida)

Dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, universitetda bakalavriyat bosqichida bir semestrda o'qish 15 hafta va attestatsiya uchun 6 (bir semestrda 3 hafta imtihonlar uchun ajratilgan) hafta ajratilmoqda. Shunda 4 yilda o'qish haftalari soni 144 tani, attestatsiyalar 24 haftani hamda umumiy ta'tillar bilan hisoblaganda jami 204 haftani tashkil etmoqda. Barcha ta'lim yo'nalishi va mutaxassisliklar o'quv rejalarida har bir bosqichda fanlar ikki qismga, ya'ni asosiy va tanlov fanlariga ajratilgan holda aks ettirilmoqda [1, 3].

ECTS (European credit transfer System) talabidan kelib chiqib, talabaga har yili **60**

kreditdan **4** yil ichida jami **240** kreditni to'plash majburiyatini yuklash rejalashtirilmoqda. Shunda talaba 4 yil davomida ma'ruza, amaliy hamda laboratoriya mashg'ulotlari va imtihon jarayonlarida ishtirok etishiga **2880** soat, mustaqil ta'limga **4320** soat, jami **7200** soat vaqt sarflashi lozim bo'ladi. 1 kredit = **12** akademik soat + **18** soat mustaqil ta'limni tashkil etadi. Shu bois 1 kredit **30** soatga teng deb qaralib, talabaning haftalik auditoriya yuklamasi **20** soatga teng. Malakaviy amaliyot uchun ajratilgan kredit miqdori tegishli fan yoki fanlar hisobiga amalga oshirilishi ko'zda tutilgan.

Natijalar va muhokama

Talabani baholash va kursdan kursga o'tkazish tartibi.

GPA (Grade Point Average) – ta'lim oluvchining dastur bo'yicha o'zlashtirgan ballari o'rtacha qiymati bo'lib, u quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$GPA = \frac{K_1 \cdot U_1 + K_2 \cdot U_2 + K_3 \cdot U_3 + \dots + K_n \cdot U_n}{K_1 + K_2 + K_3 + \dots + K_n}, \quad \text{bunda:}$$

K — har bir fan modulga ajratilgan kreditlar miqdori;

U — har bir fan modul bo'yicha talaba to'plagan baho;

Bunga misol tariqasida, 60712500-**Transport vositalari muhandisligi** 1-kurs talabalarini kredit modul tizimi bo'yicha GPA darajasini tahlil qilamiz (1-jadval).

1-jadval.

Modul-kredit tizimida GPA darajasini aniqlash

№	Fanning malakaviy nomi	Fan nomi	Kredit miqdori	Olingan baholar
1	OMA1101	Oliy matematika	15	3

2	Fiz1102	Fizika	8	4
3	TTAT1103	Axborot texnologiyalari	5	5
4	Kim1104	Kimyo	4	2
5	O'EYAT2105	O'zbekistonning eng so'ngi tarixi	4	5
6	XT1108	Xorijiy til	8	4
7	O'(R)T1107	Rus tili	4	3
8	MKG1109	Muhandislik va kompyuter va grafikasi	10	4

$$GPA = \frac{K_1 \cdot U_1 + K_2 \cdot U_2 + K_3 \cdot U_3 + \dots + K_n \cdot U_n}{K_1 + K_2 + K_3 + \dots + K_n}$$

$$\frac{15 \cdot 3 + 8 \cdot 4 + 5 \cdot 5 + 4 \cdot 0 + 4 \cdot 5 + 8 \cdot 4 + 4 \cdot 3 + 10 \cdot 4}{15 + 8 + 5 + 4 + 4 + 8 + 4 + 10} = \frac{204}{58} = 3.52$$

GPA=3.52 ga teng

GPA ko'rsatkichi 2.4 ga teng va undan

yuqori bo'lsa (qarzdor talaba ham): o'rnatilgan tartibda buyruq bilan kursdan-kursga o'tkaziladi.

Bunda qarzdor talaba o'zining hohish istagiga ko'ra 2021 yilning avgust oyida (yoki keyingi semestrlarda) fanni qayta o'zlashtirmoqchi bo'lsa, GPA ko'rsatkichi 2.4 dan past bo'lgan talabalar bilan birgalikda pullik qo'shimcha mashg'ulotlarga qatnashib, fanni o'zlashtirishi mumkin.

GPA ko'rsatkichi 2.4 dan past bo'lsa: talaba kursdan-kursga o'tkazilmaydi, unga yozgi ta'til vaqtida (01.08.2021 yildan

31.08.2021 yilgacha) pullik qo'shimcha mashg'ulotlar tashkil qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, Kredit-modul tizimi talaba uchun dars jarayonini yaxshi o'zlashtirishga, intellektual yondashishga, shu bilan birga talaba mustaqil ta'lim olish uchun ko'proq vaqt ajratiladi. Shu bilan birga talabalar o'zi hohlagan fanni tanlashi, akademik almashinuvchanlikni amalga oshiradi. Online holatda ham malumotlardan qiynalmasdan foydalanishga, berilgan kreditni qiynalmasdan masofaviy holatda to'plashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdagi 824-son qaroriga asosan qabul qilingan "Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etish tartibi to'g'risida Nizom". Toshkent, 2020-yil.
3. Oliy va o'rta mahsus ta'lim vazirligining "Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etishning tashkiliy masalalariga taalluqli xujjatlar namunalarini tasdiqlash to'g'risida"gi 2021-yil 15-yanvardagi №30-sonli buyrug'i.
4. Аскарлов, И. Б. (2016). Подготовка к исследовательской деятельности будущего педагога профессионального обучения. In Педагогическое мастерство (pp. 39-42).
5. Аскарлов, И. Б. (2017). Основные подходы и принципы подготовки будущих педагогов профессионального обучения к исследовательской деятельности. Актуальные научные исследования в современном мире, (2-6), 25-32.
6. Аскарлов, И. Б. (2017). Управление и планирование процессом формирования исследовательских умений и навыков будущих преподавателей профессионального образования. Школа будущего, (2), 10-15.
7. Аскарлов, И. Б., & Умиров, И. И. (2021). Технологии, методы и средства электронного обучения. Academic research in educational sciences, 2(CSPI conference 1), 459-464.

РОЛЬ ЭТИМОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В ВОСПИТАНИИ ИНТЕРЕСА К РУССКОМУ ЯЗЫКУ

THE ROLE OF ETYMOLOGICAL ANALYSIS IN EDUCATION OF INTEREST IN THE RUSSIAN LANGUAGE

Ф. Н. Расулова

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности этимологического анализа на уроках русского языка с целью развития орфографической грамотности школьников и воспитания интереса к урокам русского языка. Особое внимание уделяется составлению этимологических справок и особенностей работы с ними при объяснении правила написания слова. В статье представлены конкретные примеры заданий с использованием этимологического анализа.

Ключевые слова: этимологический анализ, орфографическая грамотность, мыслительная деятельность, словарные слова, практическая направленность, исторический комментарий.

Annotation. Russian Russian Language Lessons This article discusses the possibilities of etymological analysis in Russian language lessons in order to develop spelling literacy of schoolchildren and foster interest in Russian language lessons. Special attention is paid to the compilation of etymological references and the peculiarities of working with them when explaining the rules of spelling a word. The article presents specific examples of tasks using etymological analysis.

Key words: etymological analysis, spelling literacy, mental activity, vocabulary words, practical orientation, historical commentary.

Annotatsiya. Ushbu maqola maktab o'quvchilarining matn terish savodxonligini rivojlantirish va rus tili darslariga qiziqishni tarbiyalash maqsadida rus tili darslarida etimologik tahlil imkoniyatlarini o'rganadi. So'z yozish qoidalarini tushuntirishda etimologik ma'lumotnomalar va ular bilan ishlashning o'ziga xos xususiyatlariga alohida e'tibor qaratiladi. Maqolada etimologik tahlil yordamida aniq misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: etimologik tahlil, matn terish savodxonligi, aqliy faoliyat, lug'at so'zlari, amaliy yo'nalish, tarixiy sharh.

Необходимым условием качественного овладения русским языком в школах является привитие учащимся интереса к этому предмету. Интерес к урокам русского языка возникает, прежде всего тогда, когда учеником осознается практическая значимость изучаемого материала. Например, когда учащийся поймет, что знание исторического родственника трудного слова помогут ему в написании значимых частей речи, он будет вдумчиво и осознанно произносить смысловой анализ слов. Формированию таких учебно-практических интересов способствует использование этимологического анализа на уроках русского языка.

Профессор Лев Владимирович Щерба утверждал: «Привычка вдумываться в язык и в его выразительные средства абсолютно необходима, чтобы научиться писать грамотно. Наша орфография, будучи почти последовательно этимологической, дает этому богатейшую пищу. Она заставляет разлагать слова на составные части, подыскивать им родственные формы». И чем раньше школьники начнут вникать в этимологию различных слов, тем прочнее у них закрепиться «привычка вдумываться в язык». [5]

Безусловно, эффективное использование этимологического анализа на уроках русского языка

возможно при соблюдении ряда условий: во-первых, это глубокие знания в области истории русского языка; во-вторых, осознание учителем необходимости поиска активных, а потому эффективных методик обучения; в-третьих, учет при подборе материала исторического комментария его практической направленности; в-четвертых, систематический характер использования на занятиях этимологического анализа.

З.А. Потиха в своем учебнике «Современное русское словообразование» писал: «Этимологический анализ должен иметь практическую направленность и должен быть доступным ученикам; необходимо учитывать возрастные особенности и языковую подготовку учащихся». [3]

Развитие умений грамотного письма при помощи этимологического анализа можно проводить в несколько этапов:

- 1) Знакомство с этимологией слова или морфемы (рассказ учителя или самостоятельный поиск учеников информации в словарях);
- 2) Подбор слов с изучаемой морфемой и определении их семантики;
- 3) Фиксация схемы, содержащей исторически родственные слова;
- 4) Составление предложений с подобранными словами.

Традиционно одним из самых сложных правил русской орфографии в школе является правописание безударных гласных в корне, особенно так называемых «словарных слов». Их огромное множество, поэтому для многих учеников запоминание написания таких слов является непосильной задачей. Но с помощью этимологического анализа школьниками легко осознаются значения слов «баять» (говорить, рассказывать, «плоть» (тело). Написание слов «баякать» и «воплощать» при знании

первоначального значения и его строения не представляет трудности.

Слова, проанализированные с исторической точки зрения, поражают школьников ясностью своего значения и правописания (противник – против, унижаться – низко), могут удивить необычной историей (копейка от копьё) и неожиданными родственными связями (акварель – акваланг – аквариум).[4]

Это повышает орфографическую грамотность, обогащает словарь учащихся, расширяет их кругозор.

Умение производить смысловой анализ слов развивают занимательные вопросы проблемного характера и упражнения, основанные на сопоставлении слов с достоверным и сходным по звучанию с историческим родственником.

Например:

1. Почему так названы предметы? Окно (от око «глаз»), клеенка (от клеить), белье (от белый), ноготки (от ноготь), простыня (от простой), колесо (от коло «круг»), картина (от карта), корыто (от кора), гречка (от Греция), кольчуга (от кольца), гвоздика (от гвоздь), винтовка (от винт).

2. Определите проверочное слово? Облокотиться (локоть или облако?), Раздражение (дразнить или дружит?), Ухищрение (хитрый или хищный?).

Необычно поставленные вопросы вызывают у школьников чувство удивления, стимулируют активность и самостоятельность мышления. Для усвоения слов с затемненной образной структурой и иностранными заимствованиями учителю необходимо давать учащимся более подробные исторические справки, дополнительные комментарии, связанные не только со значением, написанием слов, но и с употреблением в речи. Например, слово *подражать* учащиеся считают производным от *дрожать*. Учитель должен сказать, что слово *подражать* произошло от слова *драга* «дорога» с помощью приставки по-. Значение этого

слова «идти» той же дорогой, что и кто-либо».

Опираясь на имеющиеся знания по изучаемым школьным предметам, учащиеся делали для себя маленькие «открытия». Слово *вагон* в русском языке можно проверить немецким *ваген*, а с помощью латинских корней *гео* «земля», *кварта* «четыре», *аква* «вода» можно предупредить ошибки в словах *геометрия*, *квартал*, *квартет*, *акваланг*, *аквариум*.

Применение этимологического анализа позволяет объединить в родственные группы до десятка и более слов, трудных, с точки зрения правописания:

маневр (уловка, движение руки), *манера* (ловкость рук), *маникюр* (забота о руках), *манжета* (рукавчик), *манифактура* (делание руками), *мандат* (врученный).

Могут быть использованы словарные комплексы с латинской приставкой *ре* – (имеющее значение *пере-, со-, вновь-, назад-*): *ревизия* (от латинского *пересмотр*), *резерв* (от латинского *сохранять*), *реклама* (от латинского *кричу*), *реформа* (перемена формы), *революция* (от латинского *переворот*)

Попутные замечания этимологического характера возможны при диктантах, изложениях, в ходе орфографических пятиминуток. Вместе с тем иногда бывают, необходимы специальные упражнения по этимологии слов, преследующие орфографические или словарно-стилистические цели. Для развития у учащихся познавательной самостоятельности целесообразно предложить им следующие упражнения:

1. Установить и объяснить с помощью «Словаря иностранных слов» родственные связи между словами *проспект* -спектакль; *консервы* – консерватория, консерватор.

2. Подумать над значением, правописанием, происхождением слов. Используйте словари. А) проволока,

наволочка; б) совершить, совершенно, соревнование.

3. Какие иностранные слова могут помочь в написании слов русских слов? Примеры: *фестиваль* – нем. *фест* «праздник»; *маляр* – нем. *малер* «художник», *концерт* – англ. *сонсерт*.

4.. Происхождение названий каких ягод вы можете объяснить? Свой ответ проверьте по словарю: *голубика*, *ежевика*, *рябина*, *малина*, *костяника*, *черника*, *смородина*, *шиповник*.

5. К словам *армия*, *комбинезон*, *консерватор* подберите исторически родственные слова, которые в наше время воспринимаются как неродственные.

6. Докажите, пользуясь словарем, что данные слова имеют общий исторический корень: *абрикос* и *апрель*, *голубец* и *голубика*, *гончар* и *горшок*, *капитан* и *капуста*, *пшеница* и *пшено*.

Для понимания значения и объяснения правописания очень полезно сопоставлять трудные слова, имеющие сходные звуковые или буквенные комплексы, но не имеющие родства даже в этимологии. Такие упражнения тренируют учащихся в сознательном словообразовательном разборе, предупреждают бездумное разбирательство, которое приводит иногда к ошибкам ложной аналогии.

Возможны разные варианты постановки таких наблюдений над неродственными словами: например, определить, какой морфемой являются в данных словах сходные начальные части: *перешеек*, *пернатые*, *период*, *перспектива*, *перпендикуляр*, *перловая* (круп) и др.

Систематическое применение на уроках русского языка этимологического анализа слова развивает у школьников языковое чутье. Они «видят» образные свойства слова и используют их в своей устной и письменной речи. Умения, полученные учащимися в результате выполнения упражнений с использованием элементов этимологического анализа, является важной основой для приобретения

самого главного из них – умение самостоятельно учиться, т.е. думать, рассуждать, пользоваться словарями и другой справочной литературой. Использование этимологического анализа в естественном сочетании с другими приемами словарной работы

способствует повышению качества обучения русскому языку.

Все это позволяет сделать вывод о целесообразности применения этимологического анализа в качестве средства, прививающего интерес к русскому слову.

Литература:

1. Исаева О. В. , Хамитова А. В. Этимологический анализ как средство повышения орфографической грамотности младших школьников при изучении слов с непроизносимыми написаниями.// Научно-методический электронный журнал-2017-Т.13-с.40-43
2. Львова. С. И. Орфография. Этимология на службе орфографии. - М.2001
3. Потиха З. А. Современное русское словообразование. М.-1970- 384 с.
4. Шанский Н.М. Лингвистические детективы. - М.: Дрофа,2002
5. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность.// Л.: 1974.-195 с.

TEXNIKA OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA "ELEKTROTEXNIKA VA ELEKTRONIKA" FANINI O'QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARNI IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH

ИСПОЛЗОВАНИЯ ВОЗМОЖНОСТЕЙ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА "ЭЛЕКТРОТЕХНИКА И ЭЛЕКТРОНИКА" В ТЕХНИЧЕСКИХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

USING THE POSSIBILITIES OF MODERN PEDAGOGICAL AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN TEACHING THE SUBJECT "ELECTRICAL ENGINEERING AND ELECTRONICS" IN TECHNICAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

L.A.Nematov

Buxoro muhandislik – texnologiya instituti stajyor-tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqola texnika oliy ta'lim muassasalarida "Elektrotexnika va elektronika" fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanishning dolzarb masalalariga bag'ishlangan bo'lib, unda yuqori malakali muhandis mutaxassislarni tayyorlashda "Elektrotexnika va elektronika" fanini o'qitish jarayonidagi zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalanish samaradorliklari, o'qitishning noan'anaviy usullari, axborot texnologiyalari asosida texnik ta'limni rivojlantirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: texnik ta'lim, innovatsiya, innovatsion texnologiyalar, axborot texnologiyalar, muhandis mutaxassis, noana'naviy ta'lim, ta'lim texnologiyasi.

Аннотация: Статья посвящена актуальным вопросам методики преподавания предмета "Электротехника и электроника" в высших учебных заведениях современными педагогическими и информационными технологиями, и в ней освещены вопросы развития технического образования на основе нетрадиционных методов и информационных технологий, эффективность использования современных педагогических и информационных технологий при обучении и подготовки высококвалифицированных специалистов-инженеров.

Ключевые слова: техническое обучение, инноватсия, инновационные технологии, информатсионные технологии, инженерспециалист, нетрадиционное обучение, технология обучения.

Abstract: The article is devoted to topical issues of the methodology of teaching the subject “Electrical Engineering and Electronics” in higher educational institutions with modern pedagogical and information technologies, and it highlights the development of technical education based on non-traditional methods and information technologies, the effectiveness of the use of modern pedagogical and information technologies in teaching and training highly qualified engineering specialists.

Key words: technical training, innovation, innovative technologies, information technology, specialist engineer, non-traditional training, learning technology.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan so'ng o'z rivojlanish yo'lini tanlab rivojlanib bormoqda. Bu yo'l demokratik huquqiy davlat, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti va kuchli fuqarolik jamiyati qurishga yo'naltirilgan keng ko'lamli islohotlar yo'lidir.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 fevralda “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-5349-sonli Farmoni qabul qilindi. Farmonda axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishning amaldagi tizimi IT-texnologiyalar rivojlanishining tezkor sur'atlarini hisobga olmayapti, shuningdek, ta'lim berishning ilg'or uslublarini joriy etish uchun xorijiy mamlakatlarning etakchi ta'lim muassasalari bilan samarali muloqotni tashkil qilish imkonini bermayotganligi muammo sifatida ta'kidlangan. Yuqoridagi huquqiy me'yoriy hujjatlar asosida oliy ta'limda innovatsion va axborot kommunikatsion texnologiyalaridan foydalanish bugungi ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb

masalalardan hisoblanadi. Muhandislar tayyorlashda “Elektrotexnika va elektronika” fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalanishning sifat va samaradorligini oshirish, hamda noa'naviy usullar orqali tashkil etish masalalari o'rganildi. Ma'lumki, talabani shaxs, mutaxassis, fuqaro sifatida shakllantirish oliy ta'limning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Talaba mustaqil fikrlashga, izlanishga, fan, texnika, madaniyat va jamiyatdagi fundamental va hayotiy amaliy muhim muammolarni hal etish jarayonidagi muloqotga tayyor bo'lishi kerak. Bunday talab zamonaviy mehnat bozori uchun raqobatbardosh bitiruvchilarni tayyorlashdagi muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifa hisoblanadi.[12]

Ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning ustuvor yo'nalishlaridan biri va muhim vazifa bo'lib – mazkur tizimni boshqarish modelini modernizatsiya qilish hisoblanadi. Zamonaviy sharoitlarda ta'limni boshqarish – bu birinchi navbatda ta'limni rivojlanish jarayonini boshqarish hisoblanadi. Ta'lim statistikasi va ta'lim sifat ko'rsatkichlarining yagona tizimini hamda ta'limni monitoring qilish tizimini yaratish zarur bo'ladi [10].

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta'lim jarayoniga keng ko'lamda joriy qilish quyidagilarni beradi [11]:

Hozirgi kunda yoshlar vaziyatni tanqidiy tahlil qilishi va mavjud zarur bo'lgan axborotlarni tahlil qilish asosida oqilona qarorlarni qabul qilishi lozim. Tanqidiy fikrlash qobiliyati ma'lum bir o'quv muhitida shakllanishi lozim. Tanqidiy fikrlash qiziquvchanlikni namoyon etish va tadqiqot usullaridan foydalanishni anglatadi. Tanqidiy fikrlash ma'lum bir masala bo'yicha nuqtai nazarni ishlab chiqish va mantiqiy dalillar bilan ushbu nuqtai nazarni himoya qilishni ko'zda tutadi. Ta'lim oluvchida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish vaziyatni baholash, asoslangan qarorlarni qabul qilish, o'zgarayotgan murakkab hayotning mazmunini tushunib etish, shaxsni o'sishi uchun sharoitlar yaratishga imkon beradi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga imkon beruvchi metodik vositalar ko'pdir. Ularning ko'pchiligi o'qituvchi tomonidan o'quv mashg'ulotlarida innovatsion o'qitish metodlari shaklida qo'llaniladi. Ulardan tizimli va maqsadga yo'naltirilgan holda foydalanish muhim hisoblanadi. Bunda o'qituvchining vazifasi ta'lim oluvchiga nisbatan faoliyat olib borishi va uning ehtiyojlarini qondirish hisoblanadi. O'qituvchi ta'lim oluvchilarning mustaqil fikrlash faoliyatini tashkil etishi lozim. Ta'lim oluvchi g'oyalarni berishi, mustaqil yoki kichik guruh tarkibi faoliyatiga baho berishi lozim. Innovatsion o'qitish metodining normativ o'qitish metodidan asosiy farqi shundaki, u shaxsning barcha salohiyatli qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bunda normativ o'qitish metodi ham innovatsion o'qitish metodi ham kelajakka turlicha qarashini ta'kidlash lozim [8].

Normativ o'qitish metodi takrorlanadigan vaziyatlarda faoliyat yuritish qoidalarini o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lsa, innovatsion o'qitish metodi esa tubdan yangi vaziyatlarda ta'lim oluvchilarga hamkorlikda harakat qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Innovatsion o'qitish metodi doimo qadriyatlarni qayta ko'rib chiqishga va o'zgarmaydigan ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlarni saqlashga intiladi. Hozirgi kunda innovatsiyalar ta'lim jarayonidagi munosabatlarni uyg'unlashtirishi, uning natijalarini jamiyat

va insonning individual ehtiyojlari talablariga mos keluvchi holatga keltirishi, ijtimoiy foydali va muvaffaqiyatli shaxsni shakllanishi muammolarini hal etishi lozim [8]. Pedagogik texnologiyalar aniq ta'lim berish yoki tarbiya jarayonida pedagogik jarayonni amalga oshirish bilan bog'liqdir. Pedagogik jarayon – mavhum, nazariy tushuncha bo'lib, uni amalga oshirish uchun ma'lum bir modelni yaratish zarur va uning asosida aniq pedagogik texnologiyani yaratish mumkin [9]. Zamonaviy rivojlanish bosqichida ta'lim tizimining sifati va samaradorligini oshirishning istiqbolli yo'nalishi bo'lib, ta'lim amaliyotiga ilg'or ta'lim texnologiyalarini joriy qilish hisoblanadi. Ta'lim texnologiyasi – ta'lim berish, texnik, inson resurslari va ularning o'zaro ta'sirini e'tiborga olgan holda bilimlarni o'zlashtirishning barcha jarayonini yaratish, qo'llash va aniqlashning tizimli metodi bo'lib, ta'lim shakllarini optimallashtirishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi. Ushbu fikr va mulohozalardan kelib chiqib, texnik ta'limda o'quv fanlari bo'yicha ta'lim texnologiyalarini loyihalashtirishga bo'lgan quyidagi asosiy konseptual yondashuvlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- **shaxsga yo'naltirilgan ta'lim.** O'z mohiyatiga ko'ra, ta'lim jarayonidagi barcha ishtirokchilarning to'laqonli rivojlanishini ko'zda tutadi. Ushbu holat faqatgina ta'lim jarayonini individuallashtirish va tabaqalashtirishnigina emas (davlat ta'lim standartlari talablariga rioya qilgan holda ta'lim oluvchining shaxsini intellektual rivojlanish darajasiga yo'naltirilganlik) balki ruhiy-kasbiy va shaxsiy xususiyatlari hamda ta'lim oluvchining qobiliyatlarini e'tiborga olishni ko'zda tutadi.

- **tizimli yondashuv ta'lim texnologiyasi** tizimning barcha belgilariga (jarayonning mantiqi, barcha tarkibiy qismlarning o'zaro aloqadorligi, bir butunligi) ega bo'lishi lozim.

- **faoliyatli yondashuv.** Ta'limni shaxsning jarayonli sifatlarini shakllanishiga, ta'lim oluvchining faoliyatini

faollashtirish va jadallashtirish, o'quv jarayonida uning barcha qobiliyatlari va imkoniyatlarini yuzaga chiqarish, mehnatsevarlik va tashabbuskorlikka yo'naltirilganligini belgilab beradi.

- **dialogli yondashuv.** Sub'ektlarning (ta'lim jarayonining ishtirokchilari) o'zaro ta'siri va psixologik birdamligini yaratishning zarurligi. Bunga asosan shaxsning o'z-o'zini faollashtirishi va o'z-o'zini taqdimot qilishi kabi ijodiy jarayonlari kuchayadi.

- **hamkorlikdagi ta'limni tashkil etish.** Demokratizm, tenglik, ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchi o'rtasidagi sub'ektiv munosabatlarida sherikchilik, faoliyatning maqsadi va mazmunini hamkorlikda ishlab chiqish va erishilgan natijalarni baholash.

- **muammoli o'qitish.** Ta'lim mazmunini muammoli taqdim etish asosida ta'lim oluvchilar bilan faol o'zaro ta'sir etish usullaridan biri hisoblanadi. Bu usulda ilmiy bilishdagi ob'ektiv qarama-qarshiliklarni va ularni bartaraf etish usullarini aniqlash, demokratik fikrlashni shakllantirish va rivojlantirish, amaliy faoliyatda ulardan ijodiy foydalanish bo'yicha mustaqil ijodiy-bilish faoliyati ta'minlanadi.

- **axborotlarni taqdim etishning eng yangi vositalari va usullarini qo'llash [6]**

- yangi kompyuter va axborot texnologiyalarini ta'lim berish jarayoniga tatbiq etish.

O'quv dasturlari doirasida texnika oliy ta'lim

muassasalarida "Elektrotexnika va elektronika" fanini o'qitish o'quv jarayonida zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalardan, texnik vositalar, tarqatma materiallar va ko'rgazma qurollardan foydalanishni ko'zda tutadi. Ma'ruza mashg'ulotlarini olib borishda muammoli, mualliflik, binar, vizual kabi interaktiv shakllardan foydalanish ko'zda tutiladi. Seminar mashg'ulotlarini o'tkazishda hamkorlikda o'qish (koop-koop), insert, klaster, T-sxema kabi o'qitish usullaridan foydalanish tavsiya etiladi. Har bir ko'rsatib o'tilgan ta'lim texnologiyalari, birinchidan o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish sharoitlari, pedagogik maqsadlari, vazifalari va kutilayotgan o'quv natijalari, o'quv mashg'ulotining rejasi, o'qitish usullari va vositalari to'g'risidagi axborot materialiga ega bo'ladi. Ikkinchidan, bu o'quv mashg'ulotining texnologik xaritasi bo'lib, unda o'quv mashg'ulotida qo'yilgan maqsadlarga erishish bo'yicha ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchining hamkorlikdagi bosqichma-bosqich faoliyati bayon etilgan bo'ladi. Barcha axborotlar maksimal darajada umumlashtirilgan va tartibga solingan bo'ladi. Axborotlar lo'nda shaklda bayon etilgan, qabul qilish va eslab qolish uchun qulay shaklda, ya'ni jadvallar va chizmalar ko'rinishida taqdim etiladi. Zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalar quyidagi o'qitishning interaktiv usullaridan foydalanishni ko'zda tutadi: ma'ruza-disputlar, amaliy-disputlar, texnik debatlar, keys-stadylarni echish.

Ushbu interaktiv usullar ta'lim oluvchilarning ijodiy faolligini rivojlantiradi, o'rganilayotgan muammolar va masalalarni chuqurroq o'rganishga undaydi va shu orqali ularni faol bilish faoliyatiga jalb qiladi. Zamonaviy pedagogik konsepsiyalarda ta'lim berish faqatgina o'qituvchidan-talabaga bilimlarni berish jarayoni sifatida qaralmaydi. Ta'lim berishni zarur bo'lgan mahorat va ko'nikmalarni ishlab chiqish jarayoni sifatida qarash ham uncha to'g'ri bo'lmaydi. Yangi axborot texnologiyalari vositalari ta'lim oluvchilarni turli xil zamonaviy o'qitish vositalari bilan ta'minlaydi. An'anaviy o'quv qo'llanmalari va konspektlardan tashqari ta'lim oluvchilarga zamonaviy o'qitish vositalari ham taklif etiladi [8]. Zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari asosida o'qitish vositalarini yaratishda ta'limning samaradorligini oshirish manbalari yotadi. Axborot texnologiyalari asosida o'qitish, o'z mohiyatiga ko'ra individuallashtirish bo'lib, faqatgina o'qituvchi bilan emas, balki turli xil bilishga qaratilgan ijodiy faoliyat bo'yicha boshqa hamkorlar bilan kommunikatsiya o'rnatish imkonini ham ko'zda tutadi. Axborot texnologiyalari asosida o'qitishda sotsializatsiya o'ta muhim hisoblanadi. Axborot texnologiyalari asosida o'qitishda jamoa bo'lib ishlash va loyiha usullari keng qo'llanilmoqda. Ushbu metodlar jamoa shaklidagi faoliyatni rivojlantirish, ta'lim oluvchilarning ijodiy faolligini oshirish, shaxs va jamoaning ijodiy qobiliyatlarini faollashtirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Loyihalar metodi ta'limning kompleks metodi bo'lib, o'quv jarayonini ta'lim oluvchilarning manfaatlaridan kelib chiqib tashkil etish imkonini beradi hamda talabalarga o'zlarining o'quv-bilim olish faoliyatini rejalashtirish, tashkil etish va nazorat qilishda o'z mustaqilligini namoyon qilishga imkon beradi. Bunday faoliyatning natijasi bo'lib u yoki bu mahsulot yoki hodisani yaratish hisoblanadi. Ushbu metod hamkorlikda o'qitish, muammoli va tadqiqot metodi asosida o'qitish bilan uyg'unlashgan bo'ladi. Texnik ta'limda muammoli o'qitish texnologiyasidan foydalanish ham samarali hisoblanadi. Muammo - murakkab bilish vazifasi bo'lib,

uni hal etish amaliy yoki nazariy manfaatni ko'zlaydi. Agar muammo to'g'ri shakllantirilgan bo'lsa, u mantiqiy vosita funksiyasini bajaradi va yangi axborotlarni izlash yo'nalishini belgilab beradi hamda shu bilan muammoni echish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat samaradorligini ta'minlaydi. Muammoli o'qitish motivatsiyani alohida turi bo'lgan muammoli turini yaratishga asoslanadi. Texnik ta'limda qo'llaniladigan zamonaviy usullardan yana biri **modulli o'qitish [6]** hisoblanadi. Pedagogika va metodikada modul butun tizimning muhim qismi sifatida qaraladi va uni bilmaslik didaktik tizimning ishlamasligiga olib keladi. Modulli o'qitish o'quv axboroti, ta'limning mazmuni va talabalar ishini to'liq, mantiqiy tugallangan o'quv bloklari (modullari) asosida tashkil etishni qat'iy strukturalashni ko'zda tutadi. Modulning nomi o'quv fanining mavzusi bilan mos keladi. Biroq modulda mavzudan farqli ravishda barcha narsalar (topshiriqlar, ishlar, davomat, talabalarning dastlabki oraliq va yakuniy bilim darajalari) e'tiborga olinadi va baholanadi. Modulli o'qitish aniq o'ylab chiqilgan ta'lim texnologiyasi bo'lib, u ilmiy asoslangan ma'lumotlarga tayanadi. O'quv modullari va testlar kompyuterda o'qitish jarayonida engil qo'llanishi mumkin. Mazkur texnologiya ko'p miqdordagi talabalarni qamrab olishi va o'qitishni oqim asosida tashkil etish imkonini beradi. O'quv kursi qoidaga ko'ra uchtdan kam bo'lmagan modulni o'z ichiga oladi. Bunda nazariy blok, amaliy ishlar, yakuniy nazorat. Loyihalarning har biri alohida modul bo'lishi mumkin. Modulni ishlab chiqishda har bir modul ma'lum bir mustaqil bilimlarni berishi, zarur ko'nikmalarni shakllantirishi e'tiborga olinadi. Har bir modulni o'rgangandan so'ng talaba kelgusi ishlar to'g'risida o'qituvchidan tavsiyalar oladi. Talaba olgan ballariga qarab o'zining o'zlashtirishi to'g'risida ma'lumotga ega bo'ladi.

Hamkorlikda o'qitish, loyihalar metodi, muammoli o'qitish, o'yinli texnologiyalar [5] talabalarning guruhlarda hamkorlikda ishlashini ko'zda tutadi. Ushbu faoliyat muvaffaqiyatli bo'lishi uchun talabalar bir qator algoritmlar,

hamkorlikda qaror qabul qilish texnologiyalari, umumiy harakat strategiyasini ishlab chiqishadi va yuzaga keladigan muammolarni hal etishadi, ularning echimlarini izlashni o'zlashtirishadi. Bu harakatlardan talabalar kelgusida tarmoqli diskussiyalar, loyihalar va h.k. davomida foydalanishadi. Bunda ayrim hollarda shunday vaziyatlar yuzaga keladiki, mazkur holatda jamoa qarorini qabul qilish yoki yangi g'oyani juda qisqa muddatda umumlashtirish zarur bo'ladi. Bunday holatda aqliy hujum [5] deb nomlangan usuldan foydalanish muhim hisoblanadi.

Aqliy hujum usulida har bir guruh bo'yicha hamkorlar o'z g'oyalarini guruh etakchisiga Internet (moodle, hemis platformalari, Telegram, elektron pochta, telekonferensiya, chat va h.k.) yordamida yuboradi. Ushbu g'oyalar hamkorlarning kompyuteri va qo'l telefonida qayd etiladi, saqlab qolinadi, hamda muloqotdan so'ng keyinchalik guruhlarda muhokoma qilish uchun printerda zarur bo'lgan nusxada chiqarib olinadi. Muloqot davrida berilgan g'oyalar muhokoma qilinmaydi, faqatgina qayd etiladi. Aqliy hujum tugagandan so'ng guruh ishtirokchilari o'z etakchisi rahbarligida yig'ilishadi va ilgari surilgan g'oyani muhokoma qilishadi, ko'pchilik ishtirokchilarning nuqtai nazariga ko'ra yanada oqilona hisoblangan g'oyani tanlab olishadi. Agar bu jarayonda g'oya muallifi ishtirok etayotgan bo'lsa, u o'z fikrlarini aniqlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Jamiyatning zamonaviy axborot texnologiyalarini egallagan texnika oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan bo'lajak yuqori malakali muhandislarga bo'lgan ehtiyoji ta'lim siyosatining etakchi omiliga aylanib bormoqda. Pedagog-xodimning faoliyati uning zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalardan samarali foydalanish qobiliyatiga ko'p jihatdan bog'liq bo'lmoqda. Demak, birinchidan, bo'lajak muhandis o'z kasbining mohir ustasi bo'lishi bilan bir qatorda, kompyuterlar, telekommunikatsiya va axborotning boshqa vositalari yordamida axborotlarni olishni, qayta ishlashni va ulardan foydalanishni bilishi lozim. Ikkinchidan, bo'lajak muhandislarda zarur bo'lgan axborot madaniyat darajasini ta'minlash, faqatgina bitta o'quv fanining maqsadi bo'lib qolmasligi lozim. Uchinchidan, zamonaviy axborot texnologiyalarini barcha o'quv fanlariga tatbiq etish lozim va bu holat oliy ta'lim muassasalari pedagog-xodimlarining ma'lum bir kasbiy tayyorgarligini, axborot texnologiyalarining imkoniyati bilan tanishganligini, ushbu imkoniyatlardan o'zining ilmiy va amaliy faoliyatida foydalana olishini talab qiladi. Ushbu holat juda dolzarb va pedagogik jihatdan ahamiyatli hisoblanadi, chunki talabalar o'quv mashg'ulotlari jarayonida, ilmiy tadqiqotlarni o'tkazishda zamonaviy axborot texnologiyalarining imkoniyatlari va ustunliklarini o'zlarida sinab ko'rishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5349-sonli Farmoni. <https://www.lex.uz/docs/3564970>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 apreldagi "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4699-sonli Qarori. <https://lex.uz/docs/4800657>
3. G'ulomov S., Begalov B. Informatika va axborot texnologiyalari. T.: "Fan", 2010 yil.
4. Tojiboeva D. "Iqtisodiy pedagogika" T. "Fan va texnologiyalar" 2008 yil.
5. Hakimova M., Fayzullaeva D. Pedagogik texnologiya va pedagogik maqorat. O'UM. T.: Iqtisodiyot.,
6. Fayzullaeva D., Mamajonov I. Kasbiy ta'lim uslubiyoti. O'qituvchining nutq madaniyati. O'UM, T. Iqtisodiyot., 2017., 28-bet.
7. Xasanov S., Yo'ldoshev J. Pedagogik texnologiyalar. T. Iqtisodiyot – moliya. 2009.
8. Safarov J. Iqtisodiy ta'limda innovatsion va zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning dolzarb masalalari. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr,
9. Жуков Г.Н., Матросов П.П., Каплан С.Л. Основы общей и профессиональной педагогики: Учебное пособие / Под общей ред. проф. Г.П. Скомницкой. – М.: Гардарики, 2005. – 382 с.
10. Пидкасистого П.И.. Педагогика. Учебное пособие / под ред. - М.: Высшее образование 2006. – 432 с.

**METILPARABENGA GIDROFIL O'ZARO TA'SIRNI SUYUQLIK
XROMATOGRAFIYASI USULIDA O'RGANISH**

**ИССЛЕДОВАНИЕ ГИДРОФИЛЬНЫХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ С
МЕТИЛПАРАБЕНОМ МЕТОДОМ ЖИДКОСТНОЙ ХРОМАТОГРАФИИ**

**STUDY OF HYDROPHILIC INTERACTIONC WITH METHYLPARABEN BY LIQUID
CHROMATOGRAPHY**

D.B.Karimova, D.SH.Maxmudova, K.A.Azimova

Annotatsiya. Maqolada metilparabenga gidrofil muhitning o'zaro ta'siri yuqori samarali suyuqlik xromatografiya usulida kolonkasi yordamida tadqiq etilgan. Natijada asetitril va suv aralashmasida suvning miqdori ortib borishi bilan metilparaben cho'qqilarining ushlanish vaqti qisqarib borishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: metilparaben, para-gidroksibenzoy kislota, yuqori samarali suyuqlik xromatografiyasi.

Аннотация. В статье взаимодействие гидрофильной среды с метилпарабеном исследовано с помощью колонки высокоэффективной жидкостной хроматографии. В результате обосновано уменьшение времени удерживания пиков метилпарабена с увеличением количества воды в смеси ацетонитрила и воды.

Ключевые слова: метилпарабен, пара-гидроксibenзойная кислота, высокоэффективная жидкостная хроматография.

Annotation. In the article, the interaction of a hydrophilic medium with methylparaben was studied using a high performance liquid chromatography column. As a result, a decrease in the retention time of methylparaben peaks with an increase in the amount of water in a mixture of acetonitrile and water was substantiated.

Key words: methylparaben, parahydroxybenzoic acid, high performance liquid chromatography.

Parabenlar-para-gidroksibenzoy kislotasining murakkab efirlari bo'lib, atirupa, dori-darmon va oziq-ovqat sanoatida konservant sifatida qo'llaniladi. Ular fungitsid va bakteritsid xususiyatga ega. Keng tarqalgan parabenlarga metilparaben, etilparaben, propilparaben va butilparabenlar, nisbatan kam tarqalganlariga esa izobutilparaben, izopropilparaben, benzilparaben hamda geptilparabenlar kiradi. Dastlab T.Sabalichka tomonidan konservant sifatida para-gidroksibenzoy kislota efirlaridan foydalanish 1923 yilda taklif etildi [1].

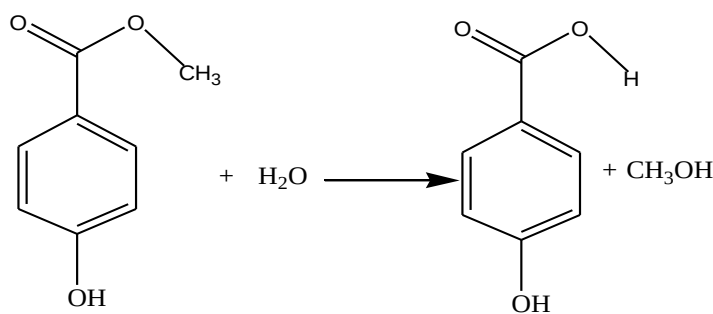
Kosmetik mahsulotlarni ishlab chiqarishda parabenlardan foydalanish dunyo miqiyosida so'nggi paytlarda 1981 yilga nisbatan 2 baravarga oshgan. Bugungi kunda parabenlarni terini parvarishlash mahsulotlarining qariyb 80

foizida uchratish mumkin. Jumladan, parabenlar krem, losg'on, shampun, tish pastasi, tonik, dezodorant va spreylar tarkibiga konservant sifatida qo'shiladi [2].

Parabenlar fizik xossalari bo'yicha rangsiz, hidsiz, barqaror va pH qiymati bo'yicha samarali, tejamkor shuningdek, mikroblarga qarshi keng spektriga ega moddalar hisoblanadi [3].

Para-gidroksibenzoy kislota efirlarida efir guruhidagi alkil zanjiri uzunligining ortishi bilan ularning suvda eruvchanligi pasayadi, qisqa zanjirli vakillari esa suvda yaxshi eriydi [4]. Shuning uchun ham qisqa alkil zanjirli parabenlardan, ayniqsa metilparabendan kosmetika sanoatida keng foydalaniladi. Metilparaben odatda para-gidroksibenzoy kislolaning metil efiri yoki nipagin nomi bilan yuritiladi Metilparaben spirt, atseton va efirlarda yaxshi eriydi [5]. Metilparaben

suv bilan tahsirlashishi natijasida para-gidroksibenzoy kislota hosil bo'ladi.

Hosil bo'lgan kislota teriga salbiy tahsir ko'rsatadi. Metilparaben boshqa parabenlarga nisbatan terining epidermis qavatiga tez singadi va teri allergik kasalliklaridan biri– kontakt dermatitni keltirib chiqaradi. SHuningdek, terining tez qarishiga olib keladi [2]. Kosmetik mahsulotlar tarkibidagi parabenlarning maksimal miqdori, bitta paraben uchun 0,4% dan, paraben aralashmalari uchun 0,8% dan oshmasligi kerak [6]. Parabenlar tarkibida fenol guruxining mavjudligi mahsulotning kimyoviy tarkibidagi boshqa fenol guruxi saqllovchi moddalarni aniqlashda qiyinchilikni yuzaga keltiradi. Tadqiqotimizning maqsadi metilparabenga gidrofil muhitning o'zaro tahsirini yuqori samarali suyuqlik xromatografiyasi usulida aniqlashdan iborat.

Tadqiqot metodikasi.

Standart eritmani tayyorlash uchun 1 mg metilparaben 100 ml hajmdagi kolbaga solindi. 100 ml erituvchida eritildi. Natijada 0,01mg/ml kontsentratsiyali standart eritma tayyorlandi.

Yuqori samarali suyuqlik xromatografiyasiga namuna tayyorlash ultrabinafsha detektor bo'lgan Agilent 1100 seriyali xromatograf yordamida amalga oshirildi. 4-gidroksibenzoy kislota metil efirini ajratishda Supelco C18,

150x4,6 mm (5 mkm) kolonkadan foydalanildi. Metilparabenning yutilish spektri 254 nm to'liq uzunligida aniqlandi [7]. Eluentning oqim tezligi 0,75 ml/min etib belgilandi.

3ta 100 ml li stakan olindi va ularning har biriga analitik tarozida o'lchab olingan 1mg para-gidroksibenzoat metil efiri standart namunasidan solindi. So'ngra 1-stakanga 100ml asetoniitril (100%), 2-stakanga 100ml atsetoniitril - suv (95:5); 3-stakanga esa 100ml atsetoniitril - suv (65:35) eritmalaridan tomizildi va aralashma eritildi. Xromatografga sinov eritmasini tahlil uchun kiritishdan avval 7 daqiqa davomida tsentrafugaga solindi. Tayyor bo'lgan sinov eritmasidan 10 mkl hajmda mikroshpitsda o'lchab olindi va yuqori samarali suyuqlik xromatografiga tekshirish uchun tomizildi [8].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot davomida yuqori samarali suyuqlik xromatografiyasi usuli bilan parabenlarga gidrofil muhitning tahsiri kolonka turi va erituvchilarga bog'liqligi o'rganildi. Supelco C18, 150x4,6 mm (5 mkm) kolonkada turli muhitdagi metilparaben xromatogrammasining ushlanish vaqti aniqlandi. Olingan natijalar 1-jadvalda qayd etilgan.

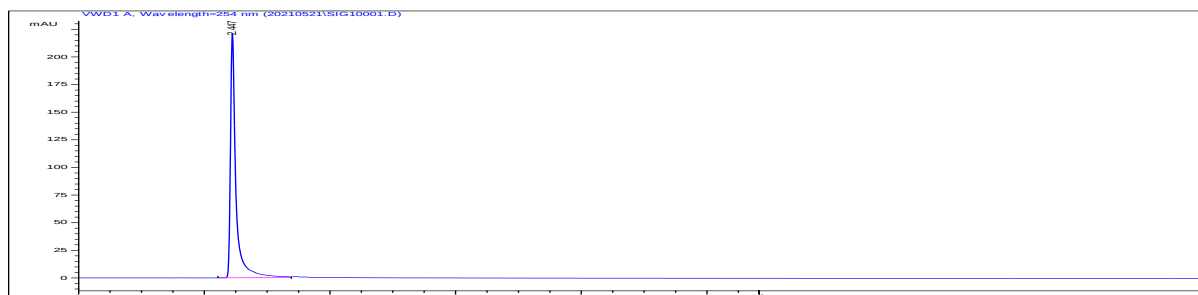
1-jadval

Metilparaben xromatogrammasining turli muhitda ushlanish vaqti

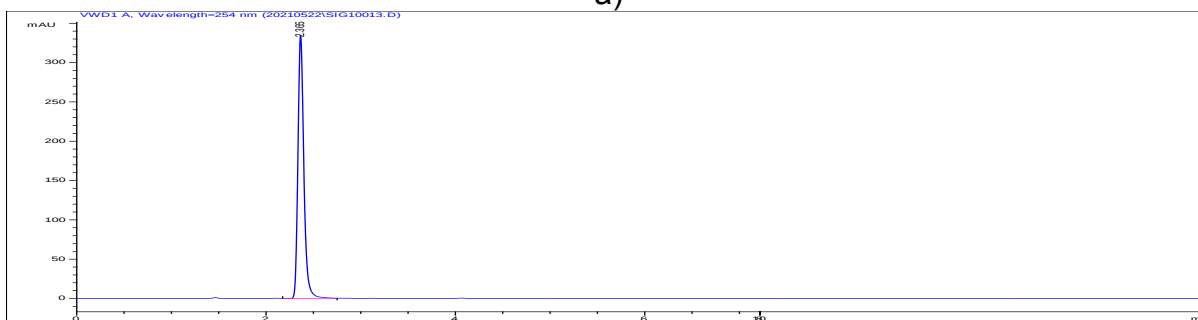
№	Ko'chma faza tarkibi	Metilparabenning ushlanish vaqti, min	CHO'qqining yuzasi	CHO'qqining balandligi
1	Asetoniitril 100 % (CH ₃ CN)	2.447	1349.95740	221.33356

2	Asetonitril : suv 95:5 (CH ₃ CN:H ₂ O)	2.365	1453.23669	335.02731
3	Asetonitril : suv 65:35 (CH ₃ CN:H ₂ O)	2.832	1406.49207	269.60083

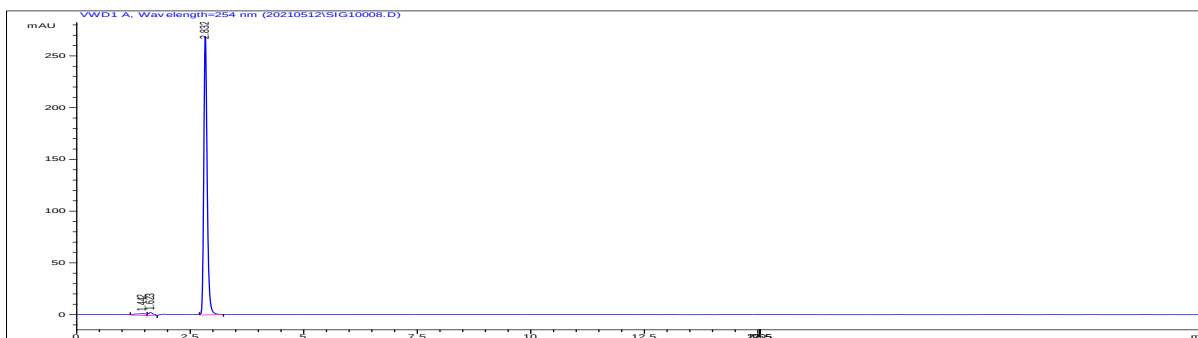
Paraben standartining turli xildagi gidrofil muhitda olingan xromatogrammasi 1-rasmlarda keltirilgan.

a)

b)

v)

1-rasm. Metilparaben standartining xromatogrammasi.

Tahlil shartlari: kolonka Supelco C18, 150×4,6 mm (5 мкм); ko'chma faza oqim tezligi 0,75 ml/min, yutilish spektri-254nm. A) asetonitril (100%); B) asetonitril:suv (95:5); V) asetonitril:suv (65:35).

Olingan natijalardan ko'rinib turibdiki, metilparaben cho'qqilarining ushlanish vaqti Supelco C18 kolonkasidan foydalanib, erituvchi sifatida 100% li atsetonitril qo'llanilganda, metilparaben cho'qqisi 2,447 daqiqada ushlanishi aniqlangan. Asetonitril tarkibiga suv

kiritilishi (95:5 va 65:35 nisbatlarda) natijasida, aralashma tarkibidagi suvning miqdori ortgan sari metilparaben xromatogrammasining ushlanish vaqti ham qisqarib bordi. Asetonitril:suv aralashmasini 95:5 nisbatda olib, YuSSX usulida tadqiq etilganda 2,365 daqiqa, ularning aralashmasini 65:35 nisbatlarda

olinsa 2,832 daqiqada metilparaben xromatogrammasi ushlanishi tadqiq etilgan. Moddaning ushlanish vaqti o'zaro gidrofil muhit hisobiga 0,467 daqiqaga farq qilgan. Bu natijalar Supelco C18 kolonkasidan foydalanilganda, metilparaben cho'qqilarining ushlanish vaqti faqatgina oz miqdorda gidrofil muhitning salbiy tahsir etishini ko'rsatdi.

Demak, metilparaben standartining eritmasiga atsetonitril ko'chma fazasida gidrofil tahsirning yuzaga kelishi yuqori samarali suyuqlik xromatografiya usulida Supelco C18, 150x4,6 mm (5 mkm) kolonkasidan foydalanib o'rganilganda, xromatogrammalarning ushlanish vaqtida yuqori ahamiyatga ega emasligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримова Д.Б., Хужаев В.У. Определение метилпарабена в косметических средствах методом ВЭЖХ. // Научный вестник Ферганского государственного университета—Фергана. — 2021. —№4. —Б. 39-45.
2. Uysal U.D., Güray T. Determination of Parabens in Pharmaceutical and Cosmetic Products by Capillary Electrophoresis. J. Anal. Chem. -2008. Vol. 63. №10. -P. 982–986.
3. Karimova D. B. Khuzhaev V. U. Determination of parabens in cosmetics. //“Science and practice: a new level of integration in the modern world” - 12th International Conference. September, 10-December, 30, 2021. UK, Sheffield. -P.26-28.
4. Tupti Bhandari, Dr.Alisha Patel, Khyati Dhodi, Zalak Desai, Saloni Desai Determination of Methyl Paraben from Cosmetics by UV Spectroscopy // International Journal of Pharmaceutical Sciences Review and Research, 59(1), November - December 2019; Article № 04, Pages:264-268.
5. Чалапко О.В., Лихошерстова Е.В. Парабены и их влияние на организм человека // Молодой учёный, 2016. – № 9 (113). URL: <https://moluch.ru/archive/113/29187>
6. R.S. Tavares, F.C. Martins, P.J. Oliveira, J. Ramalho-Santos and F.P. Peixoto: Reproductive Toxicology Vol. 27 (2009), p. 1
7. Каримова Д.Б., Хўжаев В.У. Косметика кремлари таркибидаги парабенларни аниқлаш ва уларни ТИФ ТН асосида таснифлаш. // Андижон давлат университети илмий хабарномаси – Андижон – 2021. — №3 (55). —Б. 96-102.
8. А.С. Осипов и др Применение жидкостной хроматографии гидрофильных взаимодействий для анализа парабенов // 2017 №1 (18) www.pharmjournal.ru

YANGI UZILGAN KARAM SHARBATI ASOSIDA OZIQ-OVQAT QO'SHILMALARINI OLISH

ПОЛУЧИТЕ ПИЩЕВЫЕ КОМПОЗИЦИИ НА ОСНОВЕ СОКА СВЕЖЕЙ КАПУСТА

GET FOOD COMPOSITIONS BASED ON FRESH CABBAGE JUICE

I.J.Karimov, I.R.Asqarov, M.M.Xojimatov,

Kalit so'zlar: karam, asal, organik kislotalar, vitaminlar, mineral moddalar.

Annotasiya: Mazkur maqolada karam sharbatining foydali tomonlari, kimyoviy tarkibi va turli kasalliklarga qarshi kurashish haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Ushbu ishning asosiy maqsadi yangi uzilgan karam sharbatini asosida oziq-ovqat aralashmalarini yaratish.

Ключевые слова: капуста, мед, органические кислоты, витамины, минеральные вещества.

Аннотация: В этой статье представлена информация о пользе капустного сока, его химическом составе и борьбе с различными заболеваниями.

Основной целью данной работы является создание пищевых смесей на основе свежевыжатого сока капусты.

Key words: cabbage, honey, organic acids, vitamins, minerals.

Annotation: This article provides information on the benefits of cabbage juice, its chemical composition and the fight against various diseases.

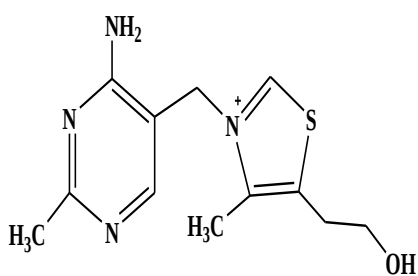
The main purpose of this work is to create food mixtures based on freshly squeezed cabbage juice.

Biz kundalik turmushda keng foydalanadigan o'simliklar orasida karam nafaqat oziq-ovqat manbai, balki ko'plab foydali xususiyatlarga ega hisoblanadi.

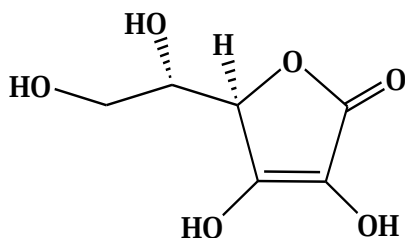
Tibbiyotda karamning bargidan foydalaniladi. Karam bargi vitaminlar va minerallarga boy.

Karam bargi tarkibidagi vitamin va minerallarning miqdori 100 gr ga nisbatan olingan									
Minerallar	Ca	P	S	Fe	J	Zn	F	Co	Ni
(mg)	59.9	31.3	42.9	0.7	3	0.423	10.1	3.5	15.2
Vitaminlar	A	B ₁	B ₂	B ₅	B ₆	B ₉	S	E	H
(mg)	20	0.03	0.04	0.2	0.1	10.1	45.5	1.5	0.1

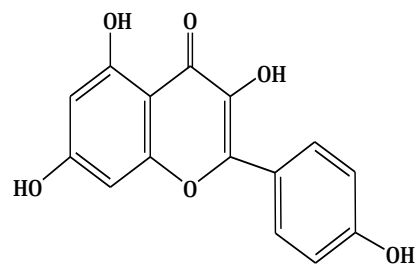
Jumladan, karamda mavjud bo'lgan vitamin va minerallar yuqori va pastki nafas yo'llaridagi (rinit, sinusit, laringit, bronxit, traxeit) shamollash (yallig'lanish) kasalliklarida muhim ahamiyatga ega. Chunki, karam tarkibida shamollash kasalligini davolash va oldini olishda ishlatiladigan sintetik dori vositalarining tuzilishiga yaqin bo'lgan tabiiy moddalar bor.

Vitamin B₁

Vitamin C

Kayempferol

Shunga qaramay, eng muhimi, yangi sabzavot va mevalar sharbatini qo'llash faqat tanaga foyda keltiradi. O'simlik barglari etilib uzilgandan so'ng yig'ilgan karam quritilmay, undan karam shirasi olish va boshqa dorivor preparatlar tayyorlash uchun farmasyevtika zavodlariga yuboriladi. Yangi uzilgan karam sharbati tarkibida tanamiz tomonidan oson so'riladigan ko'plab oziq moddalar mavjud. Odatda sharbat oq karamdan tayyorlanadi, chunki bu nav eng keng tarqalgan va arzon hisoblanadi. 1litr yangi siqilgan sharbat olish uchun, bizga 2-2,5 bosh karam kerak. Olimlarning hisob-kitoblariga ko'ra, har qanday usulda qayta ishlangan 50 kg karam 300 gr yangi siqilgan karam sharbati olib keladigan darajada tanaga tirik organik ovqat bera olmaydi [1].

Karam sharbati mikroblarga qarshi xususiyatlarga ega. Karam sharbati balg'amni yaxshi suyultiradi. Karam sharbatini qo'llash yo'talni davolashda ishlatiladi. Karam sharbati yuqori nafas

yo'llarining kasalliklarini samarali davolaydi. Terining kuygan, yiringli yara, sovuq urgan va zarbadan ko'kargan joylariga maydalangan karam bargini kompres qilib quyilsa, bu yara va jaroxatlar bitishini tezlashtiradi. Yangi karamdan olingan sharbat ichish yordamida pankreatitdan, oshqozon yarasidan, xoletsistitdan, gastritdan, me'yoridan baland yuruvchi oshqozon shirasidan, sistitdan va xronik piyelonefritdan forig' bo'lish mumkin. Karam sharbatini asab qo'zg'alishini kamaytiradi, tomirlar aterosklerozini davolashda yordam beradi, ortiqcha vazndan xalos etadi va turli shishlarni ketkazishda yordam beradi. Sariq kasali bilan og'riganda, qabziyatda, bavoisirda, gastritda, oshqozon shirasi me'yoridan past yurganida, bepustlikda karam sharbatini ichish tavsiya etiladi [2].

Karamning asosiy shifobaxsh biologik faol birikmasi U vitamini hisoblanadi. Ushbu vitamin U yaralarning bitishini tezlashtirish xususiyatiga ega. Shuning uchun karam bargi va uning shirasi oshqozon, 12 barmoq ichak yara kasalligida yaraning bitishini tezlashtirib, ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, karam sharbatini bakteriosid va bakteriostatik (bakteriyalarga qarshi) xossalarga ega. Shunga asoslanib, karam taom sifatida yoki uning sharbatini me'da - ichak kasalliklarida (yara, gastrit va boshq.), ayrim jigar xastaliklarida, aterosklerozda tavsiya etiladi. Bundan tashqari vitamin K - ayniqsa karamda ko'pdir. K vitamini asosan, yashil bargli sabzavotlarning faqat yangi uzilganlarida ko'p bo'ladi. Muzlatilgan mahsulotlarda K vitamini o'lgan bo'ladi. K vitamin - qon ivishining asosiy omillaridan biri. Organizmda K vitamin etishmaganda turli a'zolar (burun, milk, me'da - ichak va boshq.) dan qon ketishi kuzatiladi. K vitamini ichak mikroflorasida ishlab chiqariladi. Unga bo'lgan ehtiyoj, ko'pincha, ichak florasi orqali ta'minlanadi. K vitamini foydasi, u qon quyug'ligini normal holatda saqlaydi. Yangi tug'ilgan chaqaloqlarda ilk kunlarda ushbu vitaminning etishmovchiligi kuzatiladi. Bakteriyaga qarshi dori - darmonlar ishlatilishi (antibiotiklar)

oqibatida foydali bakteriyalar kamayib ketsa, tarkibida K vitamini mavjud bo'lgan ozuqalar tavsiya etiladi [3].

Odamlar karam sharbatining achchiq ta'mini yoqtirmaydi, shuning uchun biz ularga bir osh qoshiq asal qo'shib iste'mol qildira olamiz. Asal ko'pgina aralashmalardan jumladan, yangi sut va shirin nektar bilan qoplangan. O'z navbatida bu aralashmalar karam sharbatiga shirin ta'mlik beradi. Asal immunitetni kuchaytirib, organizmni mustahkamlaydi, uni infeksiyalarga qarshi samarali kurashishiga ko'maklashadi. Olimlarning ma'lumotlariga ko'ra, asal inson sog'lig'i uchun zarur bo'lgan tarkibiy qismlarning 450 ga yaqin qismini o'z ichiga oladi.

Qo'shilma 1: Yangi uzilgan karam sharbatidan 10 kun davomida 100 ml dan ichish ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Buning uchun u tabiiy asal bilan 1/4 nisbatda aralashtiriladi. Ovqatdan so'ng kuniga uch marta yarim stakan karam sharbatini asal bilan ichish kerak. Sog'liqni yaxshilash, kasallikka qarshi kurashish uchun antibakterial va yallig'lanishga qarshi hususiyatlarga ega, shu bilan bir qatorda astma, bronxit alomatlarini engillashtiradi hamda o'pkalarni tozalaydi.

Qo'shilma 2: Bir stakan karam sharbatini bir stakan turp sharbatini bilan aralashtiriladi va 0,25 stakan asal qo'shiladi. Hammasi yaxshilab aralashtiriladi va ovqatdan so'ng kuniga 3 - 4 marta yarim stakan ichiladi. Bu qo'shilma esa immunitetni kuchaytiradi, organizmni mustahkamlaydi, infeksiyalarga qarshi kurashishiga ko'maklashadi.

Qo'shilma 3: Ushbu oziq-ovqat qo'shilmasi yo'talni keltirib chiqaradigan sabablarni bartaraf qiladi hamda tomoq og'rig'i bilan kasallangan bemorlar uchun 1 stakan karam sharbatini, 0,25 stakan asal va 0,25 stakan iliq suv bilan aralashtirib chayish tavsiya etiladi. Bundan tashqari, karam, sabzi sharbatini va asalni aralashtirib ichilganda og'iz, tish yallig'lanishini ham davolaydi [4,5].

Tabiiy yangi uzilgan karam sharbatidan 3 ta oziq-ovqat qo'shilmalari yaratildi. Bu oziq-ovqat qo'shilmalari vitaminlar, organik

kislotalar, mineral moddalarga boy mahsulot hisoblanadi. Biz taklif qilayotgan oziq-ovqat qo'shilmalari yuqori va pastki nafas yo'llarining yallig'lanishini va boshqa	kasalliklarni oldini olishda samarali hisoblanadi. Eng muhim afzalligi shundaki, uning nojo'ya ta'sirlari sintetik dori vositalaridagi kabi ko'p emas.
--	--

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Talalay P. (2001). "O'simliklardan dori vositalarini yaratishda ilmiy prinsiplardan foydalanishning ahamiyati". Akademik tibbiyot. 76 (3): 238–47.
2. Fabricant D. S.; Farnsvort N. R. (2001 yil mart). "Dori-darmonlarni topish uchun an'anaviy tibbiyotda ishlatiladigan o'simliklarning qiymati". Atrof. Sog'liqni saqlash istiqboli. 109 (Qo'shimcha 1): 69-75.
3. Smit-Xoll S.; Larsen H.O.; Pouliot M. (2012). "Odamlar, o'simliklar va sog'liq: dorivor o'simliklarni iste'mol qilishdagi o'zgarishlarni baholashning konsyeptual asoslari".
4. Sumner, Judit (2000). Dorivor o'simliklarning tabiiy tarixi.
5. Komrat. Asal bilan tozalash va davolash (2000).

**XYUX-5 N,N¹-GEKSAMETILEN-[(5-BROMIZATINOIL) MOCHEVINA] SINTEZI,
UNING XOSSALARINI O'RGANISH VA SINFLASH**

**СИНТЕЗ, ИЗУЧЕНИЕ СВОЙСТВ И КЛАССИФИКАЦИ ХЮХ-5 N,N¹-
ГЕКСАМЕТИЛЕН-[(5-БРОМИЗАТИНОИЛ) МОЧЕВИНЫ]**

**SYNTHESIS, STUDY OF THE PROPERTIES, AND CLASSIFICATION OF HYX-5
N,N¹-HEXAMETHYLENE-[(5-BROMISATINOYL) UREA]**

Yu.X.Xolboyev-mustaqil tadqiqotchi (DSc),ADTI
A.G.Maxsumov-k.f.d., professor
I.R.Asqarov -k.f.d., professor

Annotasiya: izatin hosilalari ichidan bo'yoq moddalarni izlash va ularni o'rganishga bag'ishlandi. Uslubiy tavsiyaga ko'ra XYUX-5 N,N¹-geksametilen-[(5-bromizatinoyl) mochevina] tarkibli mahsulot olindi. Mahsulotning eruvchanligi o'rganildi. Korxonada ishlab chiqarilayotgan rangli lok-bo'yoq mahsulotlarida bo'yovchi modda sifatida qo'llab ko'rildi.

Kalit so'zlar: lok-bo'yoq, geksametilen bis-[(5-bromizatinoyl) mochevina], yupqa qatlamli xromatografiya

Аннотация: статья посвящена поиску и изучению красителей в производных изатина. Согласно методическим рекомендациям был получен продукт, содержащий XYUX-5 N,N¹-гексаметилен-[(5-бромизатиноил)мочевину]. Изучена растворимость продукта. Он использовался в качестве красителя в цветных красках и лаках, производимых компанией.

Ключевые слова: лак-красител, N,N¹-гексаметилен-бис-[(5-бромизатиноил) мочевины], тонкослойная хроматография

Annotation: devoted to the search for and study of dyes in izatin derivatives. According to the guidelines, a product containing XYUX-5 N, N¹-hexamethylene - [(5-bromizatinoyl) urea] was obtained. Product solubility studied. It has been used as a dye in colored paints and varnishes manufactured by the company.

Key words: varnish dye, hexamethylene bis [(5-Bromisatinoil)-urea], non-waste technology

Oxirgi paytda faol vodorod atomi tutgan birikmalarni izosianatlar bilan o'zaro reaksiyasi natijasida olingan birikmalar ko'pchilik kimyogarlarda katta qiziqish tug'dirmoqda. Bu reaksiyalarda olingan mahsulotlar ichida har xil xossalarga ega bo'lgan birikmalarni bo'lishidir [1-2].

Ba'zi sintez qilingan birikmalar ekinlarni ekishdan oldin va keyin gerbisid xossalarini namoyon qiladib masalan, 3,4-dixlorfenilizosianat bilan $\text{CH}_3\text{NHCH}_2\text{CN}$ o'zaro ta'siri natijasida olingan birikma gerbisid sifatida gektariga 0,5-3,0 kg dan ishlatilgan [3].

Ingliz olimlari zararli shishlar – rakka qarshi ishlatiladigan yangi bis-mochevina [4] hosilalarini sintez qilishdi. Bolgariyalik kimyogarlarning N-(R-piridil-2)-N-fenilmochevina hosilalarini sintez qilib, ularni o'simliklarni o'sishini tezlashtirish xossasiga ega ekanligini aniqlashdi [5-8].

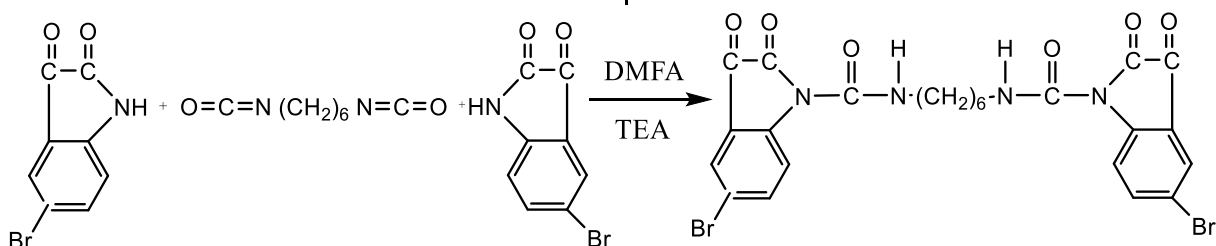
Moroz N.Ye. va uning xodimlari [9] ureidlarni xiron bilan o'zaro ta'siridan

biologik faol moddalarni sintez qildi. Mualliflar mochevina xossalari ustida ish olib borib, olingan birikmalar orasidan biologik faol moddalarni qidirish ustida izlanish olib bormoqdalar.

Ma'lumki, azofenilnaftalin (propil-1-il oksi) asetat tolalari [10] uchun bo'yoq sifatida qo'llanilsa, 1-fenilizonafalinning 2-allil efiri [11] polistirol uchun bo'yoq modda sifatida ishlatiladi.

Sintez qilingan XYUX-5 N,N¹-geksametilen-[(5-bromizatinol) mochevina] ning xossalarini atroflicha o'rganish natijasida, uning bo'yash xossasiga ega ekanligi aniqlandi.

Ushbu ilmiy izlanish N,N¹-geksametilen bis- mochevina xossalariga taalluqli bo'lib, izatin hosilalari ichida bo'yoq moddalarni izlash va ularni o'rganishga bag'ishlangan. XYUX-5 N,N¹-geksametilen-[(5-bromizatinol) mochevina] ning sintezi quyidagi reaksiya bo'yicha boradi:

Yuqoridagi birikmani sintez qilish jarayoni quyidagicha olib boriladi: kalsiy xloridli shisha naycha mahkamlangan qaytar muzlatgich, termometr va mexanik aralashtirgich bilan jihozlangan to'rt og'izli kolba olinadi va unga 24 ml trietilaminda eritilgan 23,6 g (0,1 mol) 5-bromizatindan quyiladi va aralashtirgich yordamida tomchilab voronkadan 8,5 ml (0,05 mol) GMDI qo'shiladi. Reaksiya 25-42^oS temperaturada 2,5 soat davom ettiriladi. Hosil bo'lgan cho'kma filtrlanadi, 2-3 marta distillangan suv bilan yuviladi va xona temperaturasida quritiladi. Cho'kma qo'ng'ir-qizil rangli bo'lib kukun holidadir. Unumi 26,9 g (84,8%). Suyuqlanish temperaturasi 245-246^oC.

Mahsulot metanolda yaxshi eriydi. Bundan tashqari HCOOH, DFMA, DMSO, DMAS VA nitrobenzolda ham eriydi. CH₃COOHda juda oz eriydi[12].

Sintez qilingan mahsulotning tozaligi Al₂O₃ (tozalik darajasi) dilan mahkamlangan yupqa qatlamli xromatografiya usuli yordamida aniqlandi. R_f=0,50. Sistema (HCOOH:CHCl₃=0,5:0,5).

Topildi, %: C 46,23 H 3,01 N 8,74

C₃₄H₂₀Br₂N₄O₅ uchun hisoblandi: C 46,46 H 3,22 N 9,03

Ilmiy izlanishni davom ettirib, olingan XYUX-5 N,N¹-geksametilen-[(5-bromizatinol) mochevina] organik moddasi

korxonada ishlab chiqarilayotgan rangli lok-bo'yoq maxsulotlarida bo'yovchi modda sifatida qo'llab ko'rildi. Bo'yovchi modda chet eldan import qilinayotgan rangli pigmentlar bilan belgilangan nisbatda qo'shildi, texnologik ishlab chikarish esa odatdagidek olib borildi. Aralashma tarkibi: import qilingan rangli pigment-70 gr va bo'yovchi N,N¹-geksametilen bis [(5-bromizatinil) mochevina] -60gr 50% li eritma. Bunda mahsulot ranglari va yopuvchanliklari o'zgarmagan, ko'rinishi yorqinlashgan va bir xilda aralashgan. Bu shundan dalolat beradiki, bo'yovchi modda XYUX-5 (N,N¹-geksametilen bis [(5-bromizatinil) mochevina]) lok-bo'yoq mahsulotlari bilan yaxshi aralashadi. Uning fizik-mexanik xossalariga va sifatiga ta'sir

qilmaydi. Tadqiqot natijalarida mochevinaning aromatik diaminlar hosil qilgan yangi birikmalari N,N¹-bis aminoaroil mochevinalar toifasiga mansub ekanligi isbotlangan.

Mochevinaning aromatik diaminlar bilan hosil qilgan yangi birikmalari tashqi iqtisodiy faoliyatdagi tovarlar nomenklaturasi bo'yicha "N,N¹-bis aminoaroil mochevinalar" uchun -2929 90 0001 tovar kod raqami berilgan.

Xulosa qilib aytganda, "N,N¹-bis-aminoaroil mochevinalar" uchun taklif etilgan -2929 90 0001 tovar kod raqami TIF TN da amaliyotga qabul qilinishi tasdiqlandi.

Adabiyotlar:

1. Баркан Я.Г. Органическая химия, М.: Высшая школа. 1973, С.447-450.
 2. Мелников Н.Н. Пестициды: химия, технология, применение. М.:1987, С.255-288.
 3. Abrecht Konrad, Frensh Heinz, Shumacher Hans. Гербицидный препарат // заявл. ФРГ. кл. А 01 N 47/30 заявл. 12.04.79, 16.10.1980.
 4. Baracu Ileana, Narnauseanu Eustanta, Niculescu Duvas. Потенциальные Противораковые агенты. XIII синтез новых алифатических и циклоалифатических N-нитрозомочевин // Rev.Roum. chim., 1977. 222 №6. С. 885-898.
 5. Dillard R.D., Cassady D.R., Easton N.R. // J.Med.Chem. 10.С. 1180-1184 (1967).
 6. Easton N.R., Cassady D.R., Dilliard A.D. // J.Org.Chem., 1964, 29, С. 1851-1856.
 7. Shacat N., Bagnell J.J. // J.Org.Chem., 1963, 28, С. 991-994.
 8. Stoffel P.J., Speziale A.J. // J.Org.Chem., 1962, 27, С. 3079.
 9. Мороз Н.Е., Володина О.И., Взаимодействие атселированных мочевины с хинонами// 4ая МНК «Инноватсии в науке и образование-2006», труды научной конференции, част 1, 2006, С.284-285.
 10. SU 927795. Кл. С 07 С 107/01-1982
 11. SU 1235862. Кл. С 07 С 107/01-1986
- Холбоев Ю.Х., Махсумов А.Г., Абдурахманов У.К. Гексаметилен бис-[(гексилоил) карбамат] в качестве стимулятора роста//Журнал. Universum: технические науки. Выпуск №10 (67), 2019. стр.

TUPROQ ALGOFLORASI: SISTEMATIKASI, EKOLOGIYASI, AHAMIYATI
АЛГОФЛОРА ПОЧВ: СИСТЕМАТИКА, ЭКОЛОГИЯ, ЗНАЧЕНИЕ
SOIL ALGOFLORA: SYSTEMATICS, ECOLOGY, SIGNIFICANCE

M.Azimov-Qo'qon DPI o'qituvchi,
U.Ma'rufjonov- Qo'qon DPI talaba

Annotatsiya. Ushbu maqolada tuproq algoflorasini ekologik muhit bilan va o'zaro munosabatlari o'rganilgan. Tuproqdagi suv o'tlari guruhlarining shakllanishiga orografik, edafik, iqlim omillari, shuningdek, tuproqning fizik-kimyoviy tarkibi omillari hamda antropogen omillarning ta'siri haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: filament, fotolitotrof, konsortsium, mikroflora, eroziv ta'sir, algosinuzya, mikrobiota, algofloraning rivojlanishi.

Аннотация. В этой статье рассматривается связь между почвенными водорослями и окружающей средой. Информация о влиянии орографических, эдафических, климатических факторов, а также факторов физико-химического состава почвы и антропогенных факторов на формирование группировок водорослей в почве.

Ключевые слова: филамент, фотолитотроф, консорциум, микрофлора, эрозивный эффект, алгосинузия, микробиота, развитие алгофлоры.

Annotation. In this state, the relationship between soil algae and the environment is considered. Information about the influence of orographic, pedagogical, climatic factors, as well as factors of the physical and chemical composition of the soil and anthropogenic factors on the formation of algae groups in the soil.

Key words: filament, photolithotroph, consortium, microflora, erosive effect, algosynusia, microbiota, development of algoflora.

Tuproq suvo'tlari sistemstikasini turli tomonlardan ko'rib chiqish mumkin: filogenetik sistematika, oziqlanish usullari bo'yicha sistematika, va hayot shakllari sistemstikasi.

Pascher kontseptsiyasidan foydalanib, tuproq suvo'tlari quyidagi bo'linmalarga bo'linadi: ko'k-yashil suv o'tlari (Cyanophyta), yashil suv o'tlari (Chlorophyta), diatomlar (Diatomeae), sariq-yashil suvo'tlar (Xanthophyta), evglenofitlar (Euglenophyta), pirofit suvo'tlar (Pyrrophyta), qizil suv o'tlari (Rhodophyta) [2]. Bundan tashqari, eng ko'p turlar ko'k-yashil va yashil suv o'tlariga to'g'ri keladi [3].

Tuproq suvo'tlari oziqlanish jihatidan ham bir xil emas. Tuproqning fotoavtotrof va geterotrof va miksotrof suvo'tlari mavjud [4]. Suvdan tashqari algosenozlarni sistemstika qilishda quyidagi tasnif qo'llaniladi: aerofil senozlar, edafofil senozlar va litofil senozlar [5].

Tuproq suvo'tlarining algosinuzyasini ekologik tahlil qilish uchun Komaromi tuproq suvo'tlarini "o'sish shakllari" bo'yicha tasniflashni taklif qildi, ular ajralib turadi:

tarqalishi - bir hujayrali yashil va sariq-yashil suv o'tlari, stratoza - filamentli yashil va sariq-yashil suvo'tlar, glyutinoza - diatomlar. , microcoleus - Microcoleus va Phormidium, ramosa - Tolypothrix, shilliq qavat - Nostoc commune, N. microscopium.

Tuproq algologiyasining kam o'rganilgan masalalaridan biri, ba'zi mualliflarning [1,5] fikricha, tuproq suvo'tlarining o'ziga xos fiziologiyasidir. Tuproq suvo'tlari o'ziga xos fiziologik xususiyatlarga ega emas, lekin tuproq muhitining o'ziga xosligini aks ettiradi. Tuproq suv o'tlarining oziqlanishi energiya manbalari nuqtai nazaridan ham, uglerod manbalariga nisbatan ham, zarur metabolitlarni sintez qilish qobiliyatiga ko'ra tasniflanadi. Birinchi tasnifga ko'ra, fototroflar ajralib turadi - ularda energiya to'planishi fotosintetik reaksiyalar tufayli sodir bo'ladi va kimyotroflar - energiya qorong'ida sodir bo'ladigan kimyoviy reaksiyalardan so'riladi. Fototroflar orasida fotolitotroflar ajralib turadi - ularda ekzogen noorganik vodorod donoridan foydalanish kuzatiladi va ekzogen organik vodorod

donoridan foydalanadigan fotoorganotroflar. Xemoavtotroflarga ekzogen noorganik moddalarni oksidlovchi xemolitotroflar va ekzogen organik moddalarni oksidlovchi xemororganotroflar kiradi [5].

Geterotrof azot assimilyatsiyasi - ularning organik birikmalaridan azotni assimilyatsiya qilish - suv o'tlari uchun azot bilan oziqlanishning ixtiyoriy shakli sifatida isbotlangan. Hatto uglerodga nisbatan majburiy avtotrof bo'lgan organizmlar ham organik moddalardan azot va fosfor manbai sifatida foydalanishlari mumkin. Ko'p ko'k ko'katlar tegishli fermentlarni ishlab chiqarish orqali azotni organik shaklda olishlari mumkin. Azot manbalari karbamid, amidlar, aminokislotalar, oqsillar va boshqalar kabi moddalar bo'lishi mumkin [5]. Ko'pgina algologlar [5] ta'kidlaganidek, suv o'tlari boshqa ozuqa moddalarining rivojlanishida yuqori o'simliklardan tubdan farq qilmaydi, garchi o'ziga xos xususiyatlar har xil bo'lsada.

Suv rejimi. Suv o'simliklarning asosiy tarkibiy qismidir. U suv o'tlari hujayralaridagi barcha moddalar massasining 30-95% ni tashkil qiladi. Tuproqning yashash muhiti erkin suv miqdori bo'yicha suv yashash muhitidan sezilarli darajada farq qilishi sababli, tuproq suvo'tlari past namlik sharoitida va tuproq quriganda normal yashash uchun turli xil fiziologik va morfologik xususiyatlarga va moslashuvlarga ega.

Shunday qilib, tuproq suvo'tlari o'zlarining fiziologik va morfologik xususiyatlariga ko'ra, hatto o'ta noqulay ekologik sharoitlarda ham mavjud bo'lishga qodir. Bu qobiliyat ularning keng tarqalishi va kuchli faolligi tufayli tuproqqa sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Tuproq suvo'tlarining ekologiyasi. M.S. Dvorakovskiy, tuproq suvo'tlari zamburug'lar, bakteriyalar va mayda umurtqasizlar bilan birgalikda mikrobiotaga kirib, tuproqning biotik omilini tashkil qiladi. Har xil turdagi tuproq mikrobiotalarining bunday tabiiy birikmalari tabiatda tez-tez uchraydi. Suv o'tlarining bir-biri bilan va konsortsiumni tashkil etuvchi boshqa tuproq mikroorganizmlari o'rtasidagi o'zaro ta'siri turlarga va ularning fiziologik va biologik

xususiyatlarining o'xshashligi yoki farqiga bog'liq. Tuproq suvo'tlarida antagonistik o'zaro ta'sirlar ham qayd etilgan. Ularning ko'p turlari tuproqqa boshqa turlarning o'sishiga to'sqinlik qiladigan biologik faol moddalarni chiqarishga qodir. Boshqa tomondan, ko'plab tuproq suv o'tlari boshqa suv o'tlarining chiqindilaridan foydalanishi mumkin. Hatto faqat tuproq suvo'tlaridan tashkil topgan guruhlarda ham turlar o'rtasida ularning hayoti davomidagi muhitning o'zgarishiga asoslangan ma'lum o'zaro ta'sirlar mavjud bo'lib, ular boshqa turlarning yashash sharoitlarini yaxshilashi yoki ularni ezishi mumkin; bu o'zaro ta'sirlar kam o'rganilgan [1].

E.A. Shtina o'z vaqtida [1] ta'kidlaganidek, suv o'tlarining reaksiyasi va ularning davom etayotgan jarayonlardagi ishtiroki bilan bog'liq ko'plab savollar umuman o'rganilmagan. 1976 yilgi ma'lumotlarga ko'ra, mineral o'g'itlarning yuqori dozalarini suv o'tlariga ta'siri bo'yicha materiallar yo'q edi. Tuproqning suv rejimini tartibga solishga qaratilgan meliorativ tadbirlarning ta'siri kam o'rganilgan. Tuproqning turli xil ifloslanishining suvo'tlarga ta'sir qilish darajasi ham o'rganilmagan.

Yuqorida ko'rib chiqilgan materialdan ko'rinib turibdiki, antropogen omillarning tuproqdagi suv o'tlari guruhlari shakllanishiga ta'siri orografik, edafik, iqlim omillari, shuningdek, tuproqning fizik-kimyoviy tarkibi omillari ta'siridan kam emas.

Suv o'tlarining organik moddalari tuproq mikroflorasi va faunasiga ham, tuproqning fizik-kimyoviy xususiyatlariga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Ko'pgina bakteriyalar va zamburug'lar suv o'tlarining tirik sekretsiyasi, shuningdek ularning o'layotgan yoki zaiflashgan hujayralari bilan oziqlanadi. Suv o'tlarining shilliq pardalari va qobig'i turli xil bakteriyalar, ba'zan zamburug'lar va hatto boshqa turdagi suv o'tlari tomonidan ko'p miqdorda joylashgan. Suv o'tlarining tuproq xossalariga ta'siri, suvo'tlarning o'sishi davrida oson eriydigan mineral tuzlarning biologik so'rilishida namoyon bo'ladi, ular asta-sekin ajralib chiqadi va o'simlik ildizlari tomonidan so'riladi. Suv o'tlarining sirt plyonkalari

eroziyaga qarshi qiymatga ega bo'lishi va tuproqning suv rejimiga ta'sir qilishi mumkin. Filamentli suv o'tlar tuproq zarralarini mexanik ravishda bog'lab, ularni mahkamlaydi va ularni mo'l-ko'l shilimshiq bilan yopishtiradi. Boshqa tomondan, suv o'tlarining ildiz o'sishiga ogohlantiruvchi ta'siri faktlari ma'lum. Tuproq suvo'tlari atrof-muhitga ko'plab biologik faol moddalarni chiqaradi [4].

Bundan tashqari, tuproq suvo'tlari ham keng amaliy qo'llanilishiga ega. Tuproq suvo'tlaridan amaliy foydalanishning uchta yo'nalishi belgilab qo'yildi: birinchidan, tuproqqa suv o'tlarining jonli kulturasini sun'iy ravishda kiritish – o'simliklarni ekishdan oldin, urug' bilan ekishda yoki ekishdan so'ng, bu hosildorlikni oshirishning samarali usuli bo'lib chiqdi. guruch hosili; ikkinchidan, foydali, masalan, azot

fiksatsiyasini kuchaytirish uchun tuproq algoflorasining rivojlanishini tartibga solish, guruch rivojlanishining dastlabki davrlarida guruch dalalarida yashil, suv o'tlari kabi zararli turlari va bostirilishi; uchinchidan, tuproq unumdorligini baholash va tuproq o'g'itlariga bo'lgan ehtiyojni aniqlashda biologik ko'rsatkich sifatida suvo'tlardan foydalanish [5].

Shuni ham ta'kidlashni istardimki, tuproq suvo'tlarining o'ziga xos xususiyatlari (keng tarqalganligi, oson identifikatsiyalanishi, tuproq sharoitining o'zgarishiga tez javob berishi, tuproq sharoitiga javoban yuqori o'simliklar bilan o'xshashligi, arzon o'stirish) tufayli ulardan foydalanish masalasi. biologik ko'rsatkichlar nafaqat tuproq holatini tavsiflash, uning har xil ifloslanishini sifat va miqdoriy baholash usullari ishlab chiqilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Штина, Э.А. Экология почвенных водорослей / Э.А. Штина, М.М.Голлербах. – М.: Наука, 1976. – 143 с.
2. Горбунова, Н.П. Алгология / Н.П. Горбунова. – М.: Высш. шк., 1991. – 255 с.
3. Бабева, И.П. Биология почв / И.П. Бабева, Г.М. Зенова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 248 с.
4. Жизнь растений в шести томах / Гл. ред. чл.-кор. Ал.А.Федоров. – М.: Просвещение, 1977. – Т.3. – 625 с.
5. Голлербах, М.М. Почвенные водоросли / М.М. Голлербах, Э.А.Штина. – Л.: Наука, 1969. – 228 с.

Платон Каратаев— воплощение «мысли народной» в романе Л. Н. Толстого «Война и мир»

Platon Karataev - the embodiment of "people's thought" in the novel by L. N. Tolstoy "War and Peace"

Коканд ГПИ, А.К. Рашидов

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы, связанные с понятием «мысль народная», воплощённые в романе-эпопее «Война и мир» через представителя народа Платона Каратаева, а также отношение Л.Н. Толстого к вопросу его влияния на мировоззрение Пера Безухова

Ключевые слова: народная правда, русское крестьянство, народное единение, соборность, идея «народности»

Annotation: The article discusses issues related to the concept of "people's thought", embodied in the epic novel "War and Peace" through the representative of the people Platon Karataev, as well as the attitude of L.N. Tolstoy to the question of his influence on the worldview of Per Bezukhov

Key words: folk truth, Russian peasantry, national unity, catholicity, the idea of "nationality"

Annotasiya: Maqolada "Urush va tinchlik" romani dostonida xalq vakili Platon Karataev orqali gavdalangan "xalq tafakkuri" tushunchasi bilan bog'liq masalalar, shuningdek, L.N. Tolstoyning Per Bezuxovning dunyoqarashiga ta'siri masalasiga

Kalit so'zlar: xalq haqiqati, rus dehqonchiligi, milliy birlik, kelishuv, "millat" g'oyasi.

Одной из тем романа Л. Н. Толстого «Война и мир» является тема народа. Ярким представителем народа выступает здесь Платон Каратаев. Вообще, этот образ показателен для творческой эволюции Л. Н. Толстого конца 60-х годов 19 века.

Писатель приходит к убеждению в том, что истинное счастье заключается в отрешенности от мирской суеты, в любви к ближнему, в признании народной правды. Эта мысль и нашла свое воплощение в Платоне Каратаеве. Каратаев все принимает в жизни так, как оно есть, полагая, что все дано от Бога. Радость пришла — радуйся, страдание — постарайся смягчить его своей любовью. Устраняют недоброе силой — значит породят новое зло.

Регулируемый такими инстинктами, Платон ни о чем не печалится. «Положи, господи, камушком, подними калачиком» [1; "Цит. по кн."], — говорит он. В военный быт Каратаев также перенес привычки крестьянина-труженика: он всегда чем-нибудь занят, помогает другим, для него все — люди, всех он в одинаковой

степени жалеет. Врагов у этого героя нет, злобы тоже. Трудности его не страшат, и никакой случай не застает врасплох: «все в руках божих».

В речах его и действиях было что-то успокаивающее, «круглое» и «спорое». Словом, это человек, у которого нет противоречий ни с собой, ни с окружающей средой. Он целиком положился на волю Бога, судьбы и уверен, что с ним случится только то, чего не избежать. Значит, нет смысла мучить себя, пытаться изменить то, чего изменить нельзя. Такую психологию можно назвать фаталистической.

Она приводит к покорности судьбе, непротивленчеству. Л. Н. Толстой ничего не искажал, создавая характер Каратаева. Черты каратаевской «пассивности» были присущи определенной части русского крестьянства. В этом герое Толстой поэтизирует целостность мироощущения крестьянина, жизнестойкость его характера.

Недаром в жизни этого простого человека Пер Безухов нашел то, чем можно удовлетвориться, освободив себя

от дум о счастье. Платон тоже солдат, хотя и пленный, но в нем, на первый взгляд, выдвигается не солдатское, а чисто мужицкое начало жизни. Это нужно писателю, чтобы открыт перед Пером внутренний мир крестьянина. В угоду автору Платон Каратаев, «попав в плен и обросши бородою... отбросил от себя все напущенное на него, чуждое, солдатское и невольно возвратился к прежнему крестьянскому, народному складу» [2; "Цит. по кн."]. Пер первый раз в жизни был так близок к крестьянину, жил с ним одним бытом и разделял общую участь.

Здесь он открыл для себя мужика с его разносторонними интересами. По многократным уверениям Пера, Платон Каратаев оказал на него большое влияние, но, в то же время, он никогда не договаривает, в чем конкретно заключалось это влияние. Так, Безухов решил ответить на этот вопрос, когда рассказывал Наташе о пережитом при возвращении из плена: «Пер начал было рассказывать про Каратаева и остановился. Нет, вы не можете понять, чему я научился у этого безграмотного человека — дурачка» [3; "Цит. по кн."].

И за этим ничего не последовало. Очевидно, ответ следует искать в тех свойствах мужика, какими начинает любоваться и герой романа, и сам Толстой. А нравится им в Каратаеве все: и доброта, и трудолюбие, и работоспособность, и здоровье, и непосредственность, и покорность судьбе. В Каратаеве Толстой поэтизирует целостность мироощущения крестьянина, жизнестойкость характера. В нем Пера привлекало спокойствие, наличие большой внутренней силы.

Эта сила зовется духом народа, она-то и открылась Перу, помогая ему выйти на искомую дорогу. Благодаря ей Безухов обретает веру в добро, желание помочь ближнему. Значение Каратаева для Пера больше всего определяется

тем, что теперь был найден образец жизни, лишенный пороков господствующих классов.

Спасение в мужике — это, как мы увидим далее, весьма ощутимо выражено в романе композиционными средствами. Платон Каратаев появляется в тот момент, когда Перу нужна была какая-то опора, чтобы вернуть веру в добро и правду, утерянную им после пережитых потрясений при расстреле французами русских, обвиненных в поджогах Москвы. Именно благодаря Каратаеву, как говорится в романе, «прежде разрушенный мир теперь с новой красотой, на каких-то новых и незыблемых основах, двигался в его душе» [4; "Цит. по кн."]. Каратаев навсегда остался в сознании Пера самым дорогим воспоминанием, «олицетворением духа простоты и правды». Платон Каратаев не столько идеальный, сколько функциональный образ.

Это подтверждается также тем, что, вернувшись из плена, Пер не стал непротивленцем. В эпилоге он сближается с членами тайного общества, осуждает политические порядки в стране: «В судах воровство, в армии одна палка: шагистика, поселения, — мучат народ, просвещение душат. Что молодо, честно, то губят! Все видят, что это не может так идти. Все слишком натянуто и непременно лопнет» [5; "Цит. по кн."].

Образ Платона Каратаева является в романе воплощением народной мысли. Народ изображен в эпосе носителем многих ценных человеческих качеств. Таким образом, под влиянием народа князь Андрей и Пер духовно преображаются, находят высшую цель жизни, связывая ее со служением людям, защитой добра, справедливости.

Литература:

1. Цитата из романа "Война и мир" (1863 – 1869 гг.) русского писателя Толстого Льва Николаевича (1828 – 1910), Том 4, часть I, XIII.

2. Том 4, часть I, XIII
3. Л. Н. Толстой. Война и мир. Том четвертый. Часть четвертая
4. Л. Н. Толстой. Война и мир. Том четвертый. Часть первая
5. Л. Н. Толстой. Война и мир. Эпилог. Часть первая
6. Роман-эпопея "Война и мир" (1863 – 1869 гг.) русского писателя Толстого Льва Николаевича (1828 – 1910)
7. «Война и миръ» или «Война и миръ»? // Грамота.ру: справочно-информационный интернет-портал «Русский язык». URL: http://www.gramota.ru/lenta/news/8_784.
8. Ескова Н. О каком «мире» идет речь в «Войне и мире»? // Наука и жизнь. 2002. № 6. URL: <http://www.nkj.ru/archive/articles/>.

ASQAD MUXTOR SHE'RIYATIDA ILMIY ATAMALARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА НАУЧНЫХ ТЕРМИНОВ В АСКАДСКОЙ АВТОНОМНОЙ ПОЭЗИИ

LINGUOPOETIC PROPERTIES OF SCIENTIFIC TERMS IN ASQAD AUTONOMOUS POETRY

X.M.Akbarova

Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi
Qo'qon Davlat Pedagogika Instituti

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston xalq yozuvchisi, shoir Asqad Muxtorning she'riyatida uchraydigan ilmiy atamalarning lingvopoetik xususiyatiga alohida yondashilgan. Asqad Muxtorning so'z qo'llashdagi mahorati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar. Asqad Muxtor hayoti va ijodi, poykamalak, spektr, vibratsiya, programmalashgan harflar.

Аннотация. Статья посвящена лингвопоэтическим особенностям научных терминов, встречающихся в поэзии народного писателя Узбекистана, поэта Аскада Мухтора. Подчеркивается красноречие Аскада Мухтора.

Ключевые слова. Жизнь и творчество Аскада Мухтора, поймакалак, спектр, вибрация, запрограммированные буквы

Annotation. The article focuses on the linguo-poetic features of scientific terms found in the poetry of the People's Writer of Uzbekistan, poet Askad Mukhtor. Askad Mukhtor's eloquence is highlighted.

Key words. The life and work of Askad Mukhtor, poykamalak, spectrum, vibration, programmed letters

Atoqli shoir, nosir va dramaturg Asqad Muxtor 1920-yil 23-dekabrda Farg'ona shahrida temir yo'l ishchisi oilasida tug'ilgan. U 11 yoshidan otadan etim qolib, bolalar uyida tarbiyalangan. Maktabni tugatgach, Asqad Muxtor O'zbekiston davlat Universitetiga kirib o'qiydi. So'ngra Andijon pedagogika institutida o'zbek adabiyoti kafedrasining mudiri bo'lib ishlaydi.

Uning "Bizning adiblar" nomli birinchi dostoni 1939-yilda e'lon qilingan. Adib ko'plab badiiy asarlar yaratdi. Jumladan, "Opa-singillar", "Tug'ilish", "Davr mening taqdirimda", "Chinor" romanlarida mehnat kishisining insoniy fazilatlari tasvirlangan. "Chinor" mazmun va shaklga ko'ra o'ziga xos asar bo'lib, unda o'zbek xalqi bosib o'tgan tarixiy yo'l, kishilar ruhiyati yorqin aks etadi.

Adib qahramonlari fikrlovchi, mushohada etuvchi, baxslashuvchi kishilardir. Bu badiiyat qirrası shoirning lirikasida ham aks etadi.

Shoir, yozuvchi, dramaturg, tarjimon Asqad Muxtor 1974-yilda "Chinor" romani uchun davlat mukofotiga sazovar bo'ldi. Unga "O'zbekiston xalq yozuvchisi" unvoni berilgan.

Uning "99 miniatura", "She'rlar", "Sirli nido" kabi to'plamlariga kirgan she'rlarida o'zbek poeziyasining boy imkoniyatlari namoyish etilgan xolda muallifning hayot haqidagi o'ylari, davrga oid falsafiy mushohadalari yaqqol ko'rinadi.

Asqad Muxtor o'zbek bolalar adabiyoti tarixida ham o'z o'rniga ega adib edi. "Chin yurakdan" nomli she'rlar to'plami, "Hayotga chaqiriq", "Dunyo bolalari" hikoyalar to'plamlari ellik yillar avval nashr bo'lganiga qaramay o'sha vaqtda ham, hozirgi davrda ham o'z o'quvchilariga ega kitoblardir. "U "Tilak", "Tong edi", "Totli damlar" singari ilk she'rlarida she'riyatning maqsad va vazifasini, shoirning jamiyat oldidagi burchini aniqlab olishga intilgan. U she'riyatga "qalbgaga qanot", "dardga davo beruvchi" deb qaraydi.

Shoir ikkinchi jahon urushi boshlanishi bilan "G'alaba ishonchi", "Jangchining bayram kechai", "Tug'ishganlar qaytdi", "Sog'inish" singari qator she'riy asarlarni yaratib, xalqni fashist bosqinchilariga qarshi kurashga undaydi.

Shoirning "Naykamalak, sizningcha, spektrlar xalos..." deb boshlanuvchi she'rida ilm-fanga oid atamalardan mohirona foydalanganligini ko'rishimiz mumkin.

Naykamalak, sizningcha, spektrlar xalos, Vibratsiya deysiz qushlar nag'masin She'r esa mana qalam bilan qog'oz, Programmalashgan harflar ma'nosi.

Tabiat xodisalaridan biri hisoblangan kamalak yarim doira shaklda bo'lib turli ranglar uyg'unligidan iborat bo'lganligi uchun oddiy qaraganda naysimon kamalak ko'inishida bo'ladi. Shoir shuning uchun uni naykamalak deb spektrga (lotincha spektrum- tasavvur, ko'zga ko'rinadigan, ko'rib bo'ladigan narsa, tasvir[1]ga o'xshatadi.

Vibratsiya (lotincha vibratio-uloqtirish; tebratish, titrash)[2] so'zidan olingan bo'lib, bu o'rinda qushlardan chiqayotgan ovozga ilmiy-nuqtai nazardan qaralsa havo oqimining tebranishi deyishlik mumkin. She'rni esa qalbdan chiqadigan ilohiy xis-tuyg'u ekanligini inobatga olinmasa programmalashgan harflar yig'indisi xalos.

Hayotchi, oqsilmi, kislotami nima?

Yurak-nasos, hilol-oddiy kul...

Gilosday lab emas, xujayra to'qima,

Gulni nima deysiz, gul-chi gul?

Shoir hayot haqida to'xtalar ekan uni oqsil (hayvon va o'simliklar organizmining eng muhim tarkibiy qismini tashkil etgan, tarkibida azot bo'lgan murakkab organik modda)ga yoki kislota yunoncha (yunoncha oxytatos-juda nordon, tarkibida vodorod bo'lgan va shu vodorod o'rnini biror metall egallaganda, tuz hosil qiladigan, nordon kimyoviy birikma)ga [3] qiyoslab yurakni tanani boshqarib turuvchi nasosga, hilolni-oyini kuldani iborat sayyoraga, qip-qizil labni esa hujayra to'qimalariga qiyoslashimiz mumkindir deydi.

Balki formuladan iboratdir dunyo?

Nima deysiz tongni, tumanni?

Unday bo'lsa, menchi men ham yo

Modda almashinish ob'yektimanmi ?

Bilamizki, formula bu ma'lum qoida va shaklga moslikdir. Shoir bu o'rinda dunyoni aynan shaklan va qoidalardan iborat olamdir, lekin unda tongni, tumanni qaysi formulaga solishlik mumkin, unday bo'lsa shu olam zarrasi men modda almashinish ob'yektimanmi demoqda.

-Yo'q- degim keladi qisiladi yurak

Menga sir qoldiring, haqqim dovlay

Menga go'zal, sehrli dunyo kerak,

Sirru mo'jizasiz yashay olmayman!

Mana shoir ushbu she'ri orqali nima demoqchi? Agar har bir narsaga ilmiy jihatdan yondashilaversa, unga mo'jiza qo'shilmasa barchasi oddiygina naykamalak-spektr, qushlarning maftunkor ovozi-vibratsiya, she'r esa programmalashgan harflar, hayot-oqsil, yurak - nasos bo'lib qolaveradi. Lekin biz bunga sehr qo'shsakgina u mo'jizaviy olamga aylanadi demoqchi.

She'rda shoir asosan badiiy tasviriy

vositalardan o'xshatishdan keng foydalangan. Asqad Muxtor ilmiy atamalardan mohirona foydalanib tabiiy va biologik jarayonlarning inson shuurida qanday izohlanishini yoritib bera olgan.

Shoir she'rdagi o'z hissiyotlarini bildirishda ritorik so'rov gaplardan ham foydalangan. Ko'pinch ritorik so'rov gaplar

tarkibida *axir*, *balki* kabi ta'kidni kuchaytiruvchi so'zlar keladi. Ular nutqqa ko'tarinkilik bag'ishlaydi va tasdiqning kuchli emotsiya bilan ta'kidlanishi uchun xizmat qiladi. She'rdagi ham Asqad Muxtor emotsionallikni oshirish uchun shunday uslublardan foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "O'zbek tilining izohli lug'ati "565-bet , "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent-2006-2008.
2. "O'zbek tilining izohli lug'ati " 451-bet, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent-2006-2008.
3. "O'zbek tilining izohli lug'ati "182-bet, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent-2006-2008.
- "Sizga aytar so'zim" Asqad Muxtor she'rlar. G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent-1978
5. "O'zbek adiblari" S. Mirvaliyev, R. Shokirova . G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti . Toshkent-2016
6. Internet sayti [www. ziyouz. Com](http://www.ziyouz.com)

“TOHIR VA ZUHRA” DOSTONIDA KELTIRILGAN XOMIY PERSONAJLAR.

ПЕРСОНАЖИ ХОМИ ИЗ ДРУГА "ТОХИР И ЗУХРА"

KHOMI CHARACTERS FROM THE FRIEND "TOHIR AND ZUHRA"

F.T.Mamatqulova

Qo'qon DPI filologiya fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada zukko baxshi Raxmatulla Yusuf o'g'li tomonidan kuylangan “Tohir va Zuhra” dostoni ta'sirida Qora baxshi Umirov yaratgan yana bir doston xususida so'z yuritiladi. Baxshi o'z iqtidori bilan ijodiy yondoshib dostonning yana bir variantini yaratishga muvaffaq bo'ldi.

Kalit so'zlar: Folklor, doston, baxshi, homiy, xalq, variant.

Summary: This article deals with another epic created by Kara Bakhshi Umirov under the influence of the epic "Tahir and Zuhra" sung by the clever bakhshi Rakhmatulla Yusuf ogli. Bakhshi took a creative approach with his talent and managed to create another version of the epic.

Keywords: Folklore, epic, bakhshi, sponsor, folk, variant.

Аннотация: В данной статье рассматривается еще один эпос, созданный Кара Бахши Умировым под влиянием эпоса «Тахир и Зухра», воспетого умным бахши Рахматуллою Юсуф оглы. Бахши творчески подошёл к своему таланту и сумел создать другую версию эпоса.

Ключевые слова: Фолклор, эпос, бахши, спонсор, фолклор, вариант.

Folklorshunoslikdagi ma'lumotlarga qaraganda, o'zbek xalq kitobiy dostonlari orasida o'zining ishqiy-romantik mazmuni bilan alohida ajralib turadigan “Tohir va

Zuhra” dostoni Surxon vohasida yashovchi baxshilarning epik repertuarida mavjud bo'lmagan. Janubiy O'zbekiston epik an'analariining tadqiqotchisi A.Ergashev

buning sababini quyidagicha izohlaydi: "Uzoq yillar davomida olib borgan folklor ekspeditsiyalarida ko'plab baxshilar bilan uchrashib, repertuarlarini o'rganishga harakat qilganmiz. Ammo Umir shoir Safarov, Mardonaqul Avliyoqulov, Rajab shoir Normurod o'g'li, Toshmurod shoir To'ra o'g'li, Bo'riboy Ahmedov singari keksa baxshilar repertuarida "Tohir va Zuhra", "Varqa va Gulshoh", "Zevaxxon", "Sumanbar", "Vomiq va Uzro" kabi kitobiy dostonlar deyarli qayd qilinmagan hamda xalq epik ijodiyotini o'rganishda kitobiy dostonlarga e'tibor qaratish ehtiyoji ham bo'lmagan. Qashqadaryo-Surxondaryo baxshilarining Qodir baxshi Rahimov, aka-uka Qora baxshi va Chori baxshi Umirovlar, Qahhor baxshi Rahimov singari keyingi savodxonlar avlodi kitobiy dostonlarni, xususan, "Tohir va Zuhra"ni ham o'qib o'zlashtirishgan".

Darhaqiqat, Qashqadaryo va Surxondaryoda istiqomat qiluvchi baxshilar repertuaridan "Tohir va Zuhra" dostonining o'rin olishi qissaxon-baxshi Rahmatulla Yusuf o'g'li bisotidagi shu nomli dostonning "O'zbek xalq ijodi" seriyasidagi ko'ptomlikda nashr etilishi bilan bog'liqdir. 2011 yilda A.Ergashev bilan hamsuhbat bo'lgan Qora baxshi Umirovning quyidagi e'tirofi ham shu fikrni tasdiqlaydi: "Biz otamiz, otamizning ustozlaridan, o'rganganlarimizni aytamiz... Ulardan biror marta "Tohir va Zuhra" dostonini eshitmaganman. O'tgan asrning 70-yillarida, ya'ni baxshichilikdan voz kechgan paytim maktabimiz kutubxonasiga "Tohir va Zuhra" degan doston kelib qoldi. Bir kitobda besh doston bor ekan. Shu kuniyoq o'qib chiqdim, ammo biz aytadigan usulda emas ekan. Ammo o'qiganlarim hamon yodimda". Ana shu ma'lumotni olgan A.Ergashev baxshi "Tohir va Zuhra" dostonining nashr etilgan variantini qanchalik yodida saqlab qolganligi hamda uni "o'zining usulida" qanday aytishini bilish maqsadida Qora baxshi Umirovni bu dostonni aytib berishga ko'ndiradi. Natijada 2011 yilda "Tohir va Zuhra" dostonining O'zbekiston xalq baxshisi Qora baxshi Umirov talqinidagi Surxon varianti yozib olinadi. Bu variant filologiya fanlari nomzodi

A.Ergashev tomonidan so'zboshi va lug'at bilan nashrga tayyorlanib, 2014 yilda "Nasaf" nashriyotida alohida kitob holida chop etildi.

Ma'lumki, o'zbek xalq eposida qahramonga yordam beruvchi g'ayritabiiy homiy personajlar obrazining ishtiroki muhim o'rin tutadi. Ko'pincha oppoq soqolli chol, qalandar, devona ko'rinishida namoyon bo'ladigan bunday personajlar epik qahramonni mushkul holatdan qutqarish, unga yo'l ko'rsatish, maslahat berish, izlanayotgan g'aroyib narsa yoki malikani qayerdan topish mumkinligini bildirishdan iborat homiylilik vazifasini bajaradilar. Epik qahramoniga yordam ko'rsatadigan homiy-personajlar tipi jahon folklorshunosligida

V.Ya.Propp, V.N.Novikov, A.Aliyeva, A.A.Guseynov va boshqa olimlar tarafidan tadqiq etilgan. O'zbek Folklorshunosligida esa epik homiy obrazining o'ziga xos funktsiyaonal xususiyatlari va mifologik ildizlari masalasi G'.Akramov, M.Jo'rayev, N.Madrahimovalarning ishlarida yoritilgan:

a)Epik homiy obrazining totemistik tipi. Dostonning boshqa variantlarida uchramaydigan, ya'ni faqat Qora baxshi Umirov variantiga xos syujet elementlaridan yana biri it detali bilan bog'liq holda ishlangan epik homiy obrazining totemistik talqinidir. Epik asarlarda ot, tuya, qush, ilon, kiyik kabi jonivorlarning qahramonga yordam berishi motivi ko'p bora qayd etilgan. "Tohir va Zuhra" dostonining Qora baxshi Umirov variantida esa it obrazining madadkor personaj sifatidagi epik talqini berilgan. Befarandlikdan azob chekib, farzandtalab bo'lib chiqqan Qoraxon bilan Sarixonga yo'lliqqan cho'ponlardan biri Langar ota nomli ziyoratgohni ko'rsatib, uning yo'li mashaqqatli ekanini aytib ogohlantiradi. Shunda ikki do'st odam yursa oyog'i, qush uchsa qanoti kuyadigan Jut cho'lini kesib o'tib, Langar otaga etib keladilar. Dostonga Langar ota ziyoratgohi tasvirining kiritilishi Qashqadaryo vohasida shu nom bilan ataladigan tabarruk maskan mavjudligi bilan aloqadordir.

Qoraxon bilan Sarixon suvsiz Jut cho'lida ko'p azoblarni ko'rib bir quduq yoniga etib

kelganlarida “saqich ochgan, kallasi ko'chgan, xushi uchgan, badanidan go'shi qochgan, xayoli buzilgan, jonidan umidi uzilgan, suvsizlikdan tili bir qarich cho'zilgan bir it” quduq boshida xolsirab yotganini ko'rib qolishadi. Shunda ular jonivorga rahmilari kelib, xo'rjinidagi meshni kesib qovg'a qilib, bellaridagi chilvirni bir-biriga ulab qovg'aga boylaydilar-da, qovg'ani quduqqa tashlab suv olib o'zlari nechog'li chanqagan bo'lishlariga qaramay, birinchi qovg'adagi suvni tosh oxurga qo'yib itga ichiradilar. Suvdan serob bo'lib, tashnaligi qongan it “oldingi oyog'ini erga tirab, osmonga qarab, Qoraxon bilan Sarixonning murodini Ollohdan so'rab” munojot qiladi:

Farzandning dog'ida bag'ri ezilib,
Suvsizlikdan tanda joni uzilib.

Dargohingga kelar arang cho'zilib

Ber murodin, bandang ojizdir senga (Qora baxshi Umurov varianti, 25-26-betlar).

Bu motivning doston syujetidan o'rin olishining boisi janubiy O'zbekiston dostonchiligi an'analari bilan bevosita bog'liqligini Folklorshunos A.Ergashevning quyidagi so'zlari ham tasdiqlaydi: “Tohir va Zuhra” dostonida Qoraxon va Sarixon safarga chiqqanda epik homiy Xizr yo'l ko'rsatadi, cho'ponlar yordamlashadi, tashnalikdan o'lar holatda yotgan itga bir qovg'a suv ichirgach, it Ollohg'a murojaat qilib, shu ikkisining murodi (niyati)ni berishni so'raydi. Dostonda tasvirlanishicha, epik qahramonlar uchun Ollohdan zurriyod tilagan it bir zumda g'oyib bo'ladi. Shu **faktning** o'zi ham bu itning g'ayritabiiy totemistik homiy timsoli ekanligidan dalolat beradi.

b) Epik homiy obrazining antropomorf tipi. O'zbek xalq dostonlarida epik qahramonga yordam beradigan, unga o'zining maslahatlari bilan ho'l-yo'riq ko'rsatadigan homiy personajlarning asosiysi inson ko'rinishida namoyon bo'ladigan obrazlar

bo'lib, ular asosan Xizr, Shohimardon pir, oq soqolli nuroniy chol, qalanlar yoki devona qiyofasida tasvirlanadi. Xalq eposiga xos homiy-personaj obrazining bunday talqini “Tohir va Zuhra” dostonining Qora baxshi Umurov variantida ham mavjuddir.

Befarzand epik qahramonning olis safarga chiqib, aziz-avliyolar mozorida tunab, Ollohg'a iltijo qilib farzand tilashi va Shohimardon pir yoki Xizr qiyofasida namoyon bo'lgan homiy personajlar unga farzand ato qilinganligini bashorat qilishi asosan o'zbek xalq qahramonlik eposiga xos motivlar sirasiga kiradi. Qora baxshi Umurov “Tohir va Zuhra” dostonini aytilish jarayonida janubiy O'zbekiston dostonchilik an'anasiga xos bo'lgan bu motivdan samarali foydalangan.

“Tohir va Zuhra” dostonida tasvirlangan epik homiy obrazlarning bunday ikki xil talqini eposdagi homiy-personajlar tipining shakllanish jarayoni va badiiy evolyutsiyasi totemistik tasavvurlar asosida shakllangan homiy personajlar haqidagi xalq qarashlarining rivojlanishi natijasida inson ko'rinishidagi homiylar obrazining antropomorf, ya'ni inson shaklidagi tipi kelib chiqqanligini ko'rsatadi.

Dostonning Qora baxshi Umurov varianti xalq dostonlari nashrining baxshilar epik ijodiyotiga ko'rsatgan samarali ta'sirining yorqin namunasi bo'lib, mazkur epik syujetning janubiy O'zbekiston dostonchiligi an'alarida qayd qilinishi Rahmatulla Yusuf o'g'lidan yozib olingan “Tohir va Zuhra” dostonining chop etilishi bilan bog'liqdir. Asosan qahramonlik va romanik dostonlarni ijro etishi bilan o'ziga xoslik kasb etgan bu hudud baxshilari epik repertuarida kitobiy dostonlar mavjud bo'lmagan. “Tohir va Zuhra” dostonining Qora baxshi Umurov varianti esa kitobiy dostonlar nashrining ta'sirida yuzaga kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. М.А.Функтсии помощника в озарбайжанском Фолкиоре. АКД. – Баку, 1992.
2. Akramov G'. Manistik mifologiya // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1979. – 6-son. – B.65-69;
3. Jo'rayev M. «Alpomish» dostonida mifologik obrazlar // «Alpomish» – o'zbek xalq qahramonlik eposi. – Toshkent: Fan, 1999. – B.147-157; Ergashev A. “Tohir va Zuhra” dostonining Qora baxshi Umurov varianti // Qora baxshi Umurov. “Tohir va Zuhra” (doston). Yozib olib, nashrga tayyorlovchi va so'zboshi muallifi A.Ergashev. – Qarshi: Nasaf, 2014. – B.4-5.

- 4.Qora baxshi Umirov. "Tohir va Zuhra" (doston). Yozib olib, nashrga tayyorlovchi va so'zboshi muallifi A.Ergashev. – Qarshi: Nasaf, 2014. – B.10 (bundan keyin shu manbadan olingan misollarga qavs ichida "Qora baxshi Umirov varianti" so'zlaridan keyin sahifa raqami berib boriladi – F.M.)
- 5.Ergashev A. Ko'rsatilgan maqola. – B.8.
- 6.Устоев Ш. Поверья таджиков Бойсуна о деревьях и растениях // Труды Бойсункой научной экспедиции. ВирЗ. Археология, история, этнография. – Тошкент: «Санъат», 2007. С.159-160.
- 5.Xorazm hazinası. To'plovchi: Sobir Jumanioyov. Nashrga tayyorlovchi: Komil Nurjonov. – Urganch: Jayhun, 1996. – B.31-32.
- 6.Пропп В.Я. Исторический корни волшебной сказки. – Л., 1946; Новиков В.Н. Образы восточнославянской волшебной сказки. –ЛЛ.: Наука, 1974. – С.131-1;
7. Алиева А.И. Поэтика и стиль волшебных сказок адыгских народов. – М.: Наука, 1986. – С.96-109; Гусейнов
- 8.Madrahimova N. «Shirin bilan Shakar» dostoni versiyalarida homiy obrazi 11. O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1998. – 6-son. – B.34-37.

“O‘G‘UZNOMA”DA TARIXIY TAMOYIL VA ETNIK MIFLAR

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ И ЭТНИЧЕСКИЕ МИФЫ В “ОГУЗНОМЕ”

HISTORICAL PRINCIPLES AND ETHNIC MYTHS IN “OGUZNOMA”

M.Meliboyeva Qo‘qon DPI
o‘zbek tili kafedrası katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. “O‘g‘uznoma” dostonidagi tarixiylikni etnologik rivoyatlar, ulardagi tarixiylik muayyan nom ostida yashovchi xalq, urug‘, qavm, jamoa va qabilalarning real mavjudligi, tarixiy shaxslar nomlarining saqlanib qolganligi, O‘g‘uz afsonasi o‘rtasidagi umumiylik va farqlar O‘g‘uzxonning turkiylarga nom berishi bilan bog‘liq voqealar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: “O‘g‘uznoma”, doston, afsona, mif, rivoyat, urug‘, qabila, shajara, motiv, syujet, shomon, shomoniylik, payg‘ambar.

Аннотация. В статье анализируются этнологические нарративы эпоса эпосе “Огузнорма”, реальное существование народов, родов, общин и племен, живущих под определенным именем сохранение имен исторических личностей общие черты и различия легенд об огузах связанных с именованнием тюрокв Огуз-Ханом.

Ключевые слова: “Огузнорма”, эпос, миф, повествование, клан, племя, родословная, мотив, сюжет, шаман, шаманство, пророк.

Annotation. The epic “Oguznoma” analyzes ethnological narratives, the historicity of which is connected with the real existence of a people, tribe, people, community and tribe living under a certain name, the preservation of the names of historical figures, the commonality and differences between the legends of the Oguz and the events associated with the name of Oguz Khan Turkam.

Keywords: “Oguznoma”, epic, myth, narrative, clan, tribe, pedigree, motive, plot, shaman, shamanism, prophet.

“O'g'uznoma” dostonidagi tarixiylik tamoyillari, umuman, har qanday folklor namunasidagi tarixiylik asarni tahlil qilishda, baholashda alohida ahamiyat kasb etadi. Asosini mifologik motivlar va etnologik miflar tashkil qilgan “O'g'uznoma” dostonidagi tarixiylikni etnologik rivoyatlar, ya'ni xalqlarning kelib chiqishi bilan bog'liq rivoyatlar belgilaydi. Ulardagi tarixiylik muayyan nom ostida yashovchi xalq, urug', qavm, jamoa va qabilalarning real mavjudligida, tarixiy shaxslar nomlarining saqlanib qolganligida ko'zga tashlanadi [1,198].

“O'g'uznoma” dostonida qang', qipchoq, saqlab, qorluq, qalach kabi turkiy urug'larning kelib chiqishi haqidagi etnologik rivoyatlar mavjud. Mazkur rivoyatlarda sanab o'tilgan urug'larning kelib chiqishi O'g'uzxon nomi bilan bog'lanadi. Agar yuqoridagi tamoyilga asoslanadigan bo'lsak, qipchoq, O'g'uz kabi nomlarni geografik joy nomi, lahjalarning nomi sifatida saqlanib kelayotganligi “O'g'uznoma” dostonidagi etnologik miflarda mavjud bo'lgan tarixiylikni ko'rsatadi. Bundan tashqari, “O'g'uznoma” dostonidagi tarixiylik tamoyillari asosida Sharq adabiyotidagi tarixiy asarlarda O'g'uzxon va turkiy xalqlarning kelib chiqishi bilan bog'liq rivoyatlar qay darajada saqlanganligini yoritish mumkin.

O'g'uzxon – Sharq adabiyotidagi tarixiy asarlarda ko'p uchraydigan, ko'p tilga olinadigan shaxs. Jumladan, Rashiddin Hamadoniyning “Jome' ut-tavorix”, Mirzo Ulug'bekning “To'rt ulus tarixi”, Hofiz Tanish Buxoriyning “Abdullanoma”, Abulg'oz Bahodirxonning “Shajarai turk” asarlarida O'g'uz hoqon bilan bog'liq afsonalar o'z aksini topgan. Mazkur asarlardagi O'g'uz hoqon afsonasi va “O'g'uznoma” dostoni o'rtasida bir qancha umumiy va farqli jihatlar mavjud. Yuqorida keltirilgan asarlarning barchasida O'g'uz hoqon musulmon sifatida talqin qilinadi. Rashiddin Hamadoni ham, Abulg'oz Bahodirxon, Mirzo Ulug'beklar ham turkiy qavmlarni O'g'uzxondan tarqalganini aytib, O'g'uz hoqon shajarasini Nuh payg'ambarga borib, taqalishini ko'rsatadilar.

“O'g'uznoma” dostoni bilan sanab o'tilgan tarixiy asarlardagi O'g'uz afsonasi o'rtasidagi umumiylik va farqlar O'g'uzxonning turkiylarga nom berishi bilan bog'liq voqealarda ham ko'zga tashlanadi. “Jome' ut-tavorix”da ham, “To'rt ulus tarixi”, “Abdullanoma”, “Shajarai turk”da ham qipchoq, qorluq, qalach (xalaj), qang' kabi xalqlarning kelib chiqishi haqida rivoyatlar mavjud. Faqat bu rivoyatlar keltirilgan tarixiy asarlarda turlicha bo'lib, syujetida o'zgarishlar yuz bergan. Birgina qang' urug'ining kelib chiqishi haqidagi rivoyatlarni solishtirib ko'ramiz. Mazkur rivoyat “O'g'uznoma” dostonida quyidagicha berilgan: “Jangdan so'ng O'g'uz hoqonning qo'shiniga, navkarlari-yu xalqiga shunday katta o'lja keldi-ki, ularni olib ketishga ot, xachir, ho'kiz kamlik qildi. O'g'uz hoqonning qo'shinida chaqqon, gavdali bir yaxshi odam bor edi. Uning oti Barkamlik Jusun Bilik edi. Bu chaqqon odam bir qang'a topti. Qang'a ustiga mol-mulkni yukladi, qang'a boshig'a tirik boyliklarni yukladi, jo'nab kettilar. Navkarlarning, xalqning hammasi buni ko'rdilar, shoshdilar. ... O'g'uz hoqon qang'alarni ko'rdi, kuldi. Yana aytdiki, qang'a bilan boylikni ezgulik tortib borsin. Qang'alik senga ot bo'lganligini “qang'a” so'zi bildirsin, deb o'z yo'liga ketdi”. Aynan shu etnologik mif Mirzo Ulug'bekning “To'rt ulus tarixi”da shunday berilgan: “Ammo, qang'li aqlilik, farosatlilik ma'nosidir. Chunonchi, bir jangda O'g'uzxon qo'liga juda ko'p boylik o'lja tushgan edi. Qanimdan hushyor o'lja olib, uning qulfini ocha olmagandi. Lashkarboshilarning to'g'ri fikr yurituvchi bir to'dasi urinib ko'rishdi. Bartartib qildilar ul o'ljani osonlikcha olib tashib oldilar. O'z aqlu farosati bilan dunyo mushkullarini echa olganliklari sababli ularga qang'li deb nom qo'ydi” [2, 50-51].

Qang' urug'ining paydo bo'lishi, umuman, yuqorida keltirilgan barcha xalqlarning paydo bo'lishi tarixiga oid ma'lumotlar Hofiz Tanish Buxoriyning “Abdullanoma” asarida ham mavjud: “O'g'uz va uning ammovachchalari o'rtasida nizo kuchayib (ular bir-birlari bilan), tig' va tili bilan so'zlashib yurgan vaqtlarida (qang'li qavmli) ularning mulkini, xirojini, taxtu tojini talon taroj qildi va had-hisobdan tashqari qimmatbaho toshlari, naqdinalari va turli mato va kiyimlari (qang'li) qo'liga tushdi. Bu (narsalar)ni o'sha tomondan olib ketish mushkul va qiyin ko'rindi. (Shu vaqtda bu jamoa nazar va fikrning nozikligi bilan aravalar

yasadilar; qo'llaridagi yukning hammasini aravalarga ortdilar. Va shu maqbul ishlari tufayli "qang'li" laqabini olganlar, qang'li – aravaning nomi bo'lgan. Qang'larning barchalari o'sha nomning qatralari va o'sha daryoning tomchilaridir" [5, 72].

Yuqoridagi parchalardan shu narsa ko'rinib turibdiki, "O'g'uznoma" va tarixiy asarlarda berilgan etnologik miflarda u qadar katta farqlar ko'zga tashlanmaydi. Faqatgina syujetida bir oz farqlar mavjudligi ko'rinadi. Shunga qaramay, qang' urug'ining kelib chiqishiga oid keltirilgan fikrlar miflardan bir narsa "qang'" so'zi yuk tashuvchi aravaga nisbatan berilib vujudga kelganligi va bu urug'doshlarning kuchli aql egasi bo'lganligi anglashiladi.

O'g'uz shaxsi yoritilgan tarixiy asarlar yana bir jihati bilan bir-biridan farqlanadi. Bu O'g'uzxon tarixiga oid lavhalarining keng yoki tor bayon qilinganidir. Rashiddin Hamadoniyni "Jome' ut-tavorix" asari O'g'uzxon tarixi batafsil yoritilgan manbalardan biridir.

Rashiddin Hamadoni turkiy qavmlar tarixini ilk bor ilmiy asosda yoritib bergan olimdir. Biz ta'kidlagan Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi", Abulg'azi Bahodirxonning "Shajarai turk" asarlarini yozishda ham mualliflar "Jome' ut-tavorix"dan foydalanganlar.

"Jome' ut-tavorix" fors tilida yozilgan bo'lib, olim o'z asari orqali mo'g'ullarning hamma qabilasi turkiy qavmlardan tarqalganligini asoslab berdi. Bu qabilalarning hammasi O'g'uzxonga, O'g'uzxonning shajarasi Nuh payg'ambarga borib taqalishini ko'rsatadi.

"Jome' ut-tavorix"ning O'g'uz shaxsini yoritishdagi ahamiyatli jihati shundaki, asarda O'g'uzxon musulmon sifatida ko'rsatilgan bo'lsa ham, turkiy mifologiya bo'zi izlari ko'zga tashlanadi. Bu jihat "Jome' ut-tavorix" bilan "O'g'uznoma" o'rtasidagi umumiyliklardan biridir. Asarda turkiy mifologiya saqlangan o'rinlarga quyidagi misollarni keltirish mumkin. Ma'lumki, eski turk dini – shomoniylilikda payg'ambar va muqaddas kitoblar bo'lmaganligi sababli qomlar ya'ni shomonlarning o'rni beqiyos bo'lgan. Turkiyalik olim Usmon Turon shomonlar (qomlar) haqida shunday yozadi: "Shomonlar istiqbolning yaxshi va yomon hodisalaridan ularni, ya'ni ko'k turklarni voqif aylaydilar. Qomlarning tavsiyalarisiz qo'shin to'plab, urushga kirishilmas edi" [4, 56]. "O'g'uznoma" dostonidagi Ulug' Turk, "Dada Qo'rqud kitobi"dagi Qo'rqud ota eski turkiylarning shomonlariga misol bo'la oladi. "Jome' ut-tavorix" asarida keltirilgan Irqli Xo'ja aslida "O'g'uznoma" dostonida keltirilgan Ulug' Turkdir. U O'g'uz avlodlarining har birining laqabini, nomini, tamg'asi va belgisini tayin etadi. O'g'uzxondan tarqalgan 24 urug'ining har biriga ma'lum hayvonlarning nomi beriladi. Bu hayvonlar har bir qabilaning ungunidir. Bu hayvonlarga qabila hujum qilmasligi lozim. "O'g'uznoma"da ham Ulug' Turk O'g'uzxonning avlodlari o'rtasida hokimiyatning qanday taqsimlanishini oldindan bashorat qiladi.

"Jome' ut-tavorix" asarining O'g'uz shaxsini yoritish borasida yana bir ahamiyatli jihati mavjud. Bizga ma'lumki, Xitoy solnomalari qadimgi turklar tarixi uchun eng qadimiy, ishonchli manbadir. Rashiddin Hamadoni "Jome' ut-tavorix" asarini yozish arafasida, 1286-yili Eronga amir Po'lod Chjen Sin degan bir tarixchi keladi. Bu odam Xitoy solnomalari mo'g'ul rivoyatlari bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lgan. Rashiddin Hamadoniyni "Jome' ut-tavorix" asarida ilmiylik bosh o'rin tutganining, O'g'uz shaxsi keng yoritilganining uch yil davomida har kun olib borgan ma'ruzalaridan qidirish lozim [3, 80].

Demak, "O'g'uznoma" dostonidagi tarixiylik xususiyatlari O'g'uzxonning yurishlarida, uning turkiylarga nom berishi, ularni birlashtirib, markazlashgan davlat tuzishi bilan bog'liq voqealarda o'z aksini topgan.

O'g'uz hoqonining boshqa yurt va elatlarga yurishlaridan qadimgi turkiy xalqlardagi markazlashgan davlat tuzishga bo'lgan intilishi haqida xulosa chiqarish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jumanazarov U. O'zbek folklorlari va tarixiy voqelik. –T.: "Fan", 1991.
2. Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. –T.: "Cho'lpon", 1994.

3. Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. –T., 2002.
4. Usmon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi. - T.: "Cho'lpon", 1995.
5. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. –T., 1966. 1-jild.

THE ROLE OF READING NON ADOPTED LITERATURE IN ENHANCING STUDENT'S SOCIO-CULTURAL COMPETENCE

РОЛЬ ЧТЕНИЯ НЕАКТИВНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ПОВЫШЕНИИ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

TALABALARNING IJTIMOYIY-MADANIY KOMPETENTSIYASINI OSHIRISHDA ADABIYOT MUTOLAASINING ROLI

F.Sh.Kattayeva
doctoral student of TerSU

Abstract: This article observes the role of reading literature in enhancing students socio-cultural competence. As we know reading is one of the main language skills that students must master in the process of learning a foreign language. Reading a foreign language text, a person repeats the studied lexical and grammatical material, remembers the spelling and meaning of words, phrases and, thus, improves his knowledge of a foreign language. At the same time, reading skills are both the ultimate goal of learning and a means to achieve this goal. In the process of teaching a foreign language, reading is one of the most important sources of linguistic and socio-cultural information. The use of literary

Key words: Reading, skills, socio-cultural, text.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль чтения литературы в повышении социокультурной компетентности учащихся. Как известно, чтение является одним из основных языковых навыков, которым должны овладеть студенты в процессе изучения иностранного языка. Читая иноязычный текст, человек повторяет изученный лексический и грамматический материал, запоминает написание и значение слов, словосочетаний и, таким образом, совершенствует свои знания иностранного языка. При этом навыки чтения являются одновременно и конечной целью обучения, и средством достижения этой цели. В процессе обучения иностранному языку чтение является одним из важнейших источников языковой и социокультурной информации.

Ключевые слова: Чтение, навыки, социокультурный текст.

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarning ijtimoiy-madaniy kompetentsiyasini oshirishda adabiyot mutolaasining roli ko'rib chiqiladi. Ma'lumki, mutolaa chet tilini o'rganish jarayonida talabalar egallashlari kerak bo'lgan mahoratlaridan biri xisoblanadi. Chet tilidagi matnni o'qish jarayonida, ular matn asnosida leksik va grammatik materialni takrorlaydi, so'zlarning, iboralarning yozilishi va ma'nosini eslab qoladi va shu bilan chet tili bo'yicha bilimni oshiradi. Mutalaa malakasi ham o'rganishning yakuniy maqsadi, ham ushbu maqsadga erishish vositasidir. Chet tilini o'rgatish jarayonida mutolaa lingvistik va ijtimoiy-madaniy axborot ulashishning eng muhim manbalaridan biri xisoblanadi.

Kalit so'zlar: Mutolaa, ko'nikmalar, ijtimoiy-madaniy, matn.

Sociocultural theory of teaching foreign languages focuses not only how adults and peers influence individual learning, but also on how cultural beliefs and attitudes affect how learning takes

place. For example, while one culture might emphasize memory strategies such as note-taking, another might use tools like reminders or rote memorization. Culture includes what people actually do and what

they believe. Culture influences greatly how we see the world, how we try to understand it and how we communicate with each other. Therefore, culture determines, to a great extent, learning and teaching styles. Learning is influenced by social interactions, interpersonal relations, and communication with others. Learning can be enhanced when the learner has an opportunity to interact and to collaborate with others on instructional tasks. Reflective level of teaching is considered to be the highest level at which teaching is carried out. It is highly thoughtful and useful. [1, p 68]

A student can attain this level only after going through memory level and understanding level. We have three domains of learning:

Cognitive: mental skills (knowledge)

Affective: growth in feelings or emotional areas (attitude or self)

Psychomotor: manual or physical skills (skills)

Coming with this domain we could outline several factors of affecting teaching foreign languages literature:

Communication skills for better involvement and engagement.

Use of teaching aids effectively.

Selection of teaching method appropriately.

Passion for teaching.

Human relation skills to act as best guide or mentor.

Within the framework of reading and history of the literature of learning foreign languages, it allows not only to turn the process of learning a foreign language into an exciting activity, but also helps students to get acquainted with the modern realities of the country of the language being studied. History of the literature of learning foreign languages and reading lessons are undoubtedly valuable:

a) Firstly, because the student comes into contact with a "living" language, and not a conditionally educational.

b) Secondly, there is an opportunity to express his opinion and evaluate the work, its ideological content and characters.

In the conditions of university teaching of foreign languages, there is no more valuable source stimulating speech activity than texts. It is during a conversation on texts that it is easiest for students to free themselves from the rigid framework of the educational process and freely express their opinions and emotions. Reading foreign language literature, you can not only learn new words and metaphors describing emotional experiences, but also to learn a more differentiated and nuanced presentation and description of events, which in turn enriches our world of feelings and develops the ability to empathize. In the modern methodology of teaching foreign languages, both in Uzbekistan and abroad, mainly used – especially at the initial stage – didactic texts created specifically for educational purposes, built on the studied lexical and grammatical material and bearing an informational character. [2, p 37]

These texts allow you to teach rational extraction of specific factual information at the value level. Undoubtedly, the content of educational materials intended for reading is extremely important. Exactly the content it is fraught with the potential to awaken positive motivation in students, to cause the need to read in a foreign language. At the same time, the direct correlation of the content of reading texts with the subject of the main course of the textbook is not a prerequisite for achieving educational goals. Only at the initial stage, the text contains only the language material that is previously learned by students and used by them in oral speech. Furthermore, the student apprentice can be seen to be active within their learning environments, attempting to construct understanding where possible, and possibly contribute to or affirm with the adopted culture. In turn, this aspect of human development inevitably has influence on the environment itself, and thus a dialectic process in which learning and development is affected by the social world, and the social world changed through learning and development. [3, p 50]

In a similar way, Vygotsky has argued that natural (i.e. biological) and cultural development coincide and merge to form a dynamic and integrated sociobiological influence on personality. A second important implication of Vygotsky's views is that rather than deriving explanations of a student's psychological activity (e.g. intelligence and motivation) from the student's characteristics, attention should be given to student behavior and performance when engaged in a social situation. Vygotsky in specific postulated the notion of a zone of proximal development which defines the difference between the child's independent learning accomplishments, and accomplishments under the guidance of a person who is more competent at the specific task at hand.

Vygotsky particularly viewed adults, rather than peers, as key in this relationship, perhaps because adults are more likely to be truly competent in the task, and thus less likely to cause regression rather than progression in the collaboration. The maximization of potential was then viewed as a social process, which challenges the traditional notions of intelligence testing with psychometric tests. For example, emphasis is given to the potential of the student and its social contextualization, rather than current cognitive abilities measured independent of a social context. However, this notion of potential does not necessarily imply an intelligence level, since the ZPD is a dynamic assessment which may be complicated through the various student-specific influences of the social learning environment. Past experiences (prior knowledge), personality attributes, locus of control, and self-esteem for example, may all have possible influences on the efficacy of learning through the social interaction. [4, p 209]

Likewise, as a further complexity, the ZPD is not a well-defined space, but created in the course of the social interaction. Nevertheless, the notion of the ZPD gives importance to the student-centered basis of education, and

suggests that the individual progression towards an overall learning outcome will be dictated by the guided and subjective accomplishments of intermediate (proximal) outcomes. Although the social influences on cognitive development have been considered by other researchers, such as Piaget and Bandura, Vygotsky emphasized that individual development is inherently integrated with cultural, historical, and interpersonal factors. Furthermore, Vygotsky viewed the individual in the social context as the unit of analysis in development, rather than the sole individual. In other words, whilst the internalization of thoughts, attitudes, and beliefs have been widely accepted to be socially influenced, further higher mental development is postulated by Vygotsky to be inseparably dependent upon social interactions, and indeed new understanding is not necessarily viewed as an external feature to be adopted by the student, but something which is created in the process of the social (teaching) interactions. Some general implications of Vygotsky's ideas on the social influences on cognitive development have been mentioned above, and can be summarized as:

- the central role of the teacher-student relationship in learning
- the inherent cultural and immediate-social influences upon the student's attitudes and beliefs towards, for example, learning, schooling, and the education philosophy
- the importance and power of language as a primary tool for the transference of sociocultural influences upon the child
- the benefits of student-centered teaching, whereby the student can efficiently progress within their potential towards a learning outcome; i.e. constructing knowledge through social interaction or co-constructivism.

Further specific educational implications of the above points arise when considering practical teaching within schools. For example, given a child with particular personality traits and

temperament, how should a teacher instigate a teaching objective which is congruent with Vygotskian ideas? The ZPD describes what a student can accomplish

with the help of competent support, therefore it describes the actual task that can be effectively supported by the teacher.

References:

1. Вербиский А.А. Психолого-педагогические основы образования взрослый: контекстный подход / А.А. Вербиский // Новые знания. 2001. № 1.
2. Гришанова Н.А. Развитие компетентности специалиста как важнейшее направление реформирования профессионального образования / Н.А. Гришанова // Квалиметрия в образовании: методология и практика. Материалы к 10 симпозиумам. Кн.6. - М: Изд-во Исследовательского центра проблемы качества подготовки специалистов, - 2002 г.
3. Полозова Т.Д. О власти искусства слова и ценности чтения / Т.Д. Полозова. - М.:Русская школьная библиотехническая ассоциация, 2010.
4. Егоров Д.Е. Формирование социальной компетентности студента среднего профессионального учебного заведения в процессе социального образования: автореф. дисс. ... к.пед. н. - Казань, 2003 г..

TIL VA ETNOS

ЯЗЫК И ЭТНОС

LANGUAGE AND ETHNOS

D.O.Hasanova

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya: Etnosning asosiy belgisi bu til birligidir. Tilning rivojlanish tadriji etnos taraqqiyoti bosqichlariga mutanosib bʻyladi: etnosning quyi bosqichida til milliy shakllansa, uning keyingi tadrijiy yʻsishi bilan, til ham shu etnik yʻsishga mutanosib tarzda turli maqomlarda rivojlanib boradi.

Annotation: The main feature of an ethnos is the unity of language. The development of a language is proportional to the stages of ethnos development: if a language is formed nationally in the lower stage of an ethnos, with its subsequent gradual development, the language also develops at different levels in proportion to this ethnic growth.

Kalit soʻzlar: Qabila, etnos, millat, antroponimik, etnonimik, etnotonimik, sotsial aspekt, etnosotsiogender, tafakkur, lingvokulturologiya, etnolingvistika.

Keywords: Tribe, ethnos, nation, anthroponymic, ethnonymic, etnotonymic, social aspect, ethnosociogender, thinking, lingvoculturology, ethnolinguistics.

Etnos atamasi kishilarning ijtimoiy yaxlitligini ifodalaydi va u shu boisdan urugʻ, qabila, elat, millat, xalqqa nisbatan ham qoʻllanaveradi. Eʼtibor qiling: **“ETNO...** (yun. *ethnos* – qabila, elat, xalq) – oʻzlashma qoʻshma soʻzlarning birinchi qismi; elat, xalq va ularga oidlik maʼnolarini bildiradi (mas, etnogenez, etnografiya)” *Etnolingvistika* atamasi tarkibida *ethnos* tushunchasi muayyan tilshunoslik nuqtai nazaridan “qabila”, “elat” maʼnolarini ifodalasa, umumiy tilshunoslik nuqtai nazaridan xususiy “milliy tilshunoslik” (oʻzbek tilshunosligi, rus tilshunosligi) maʼnolarida istifoda

etiladi. Chunki etnik birlik shakllanishining bosqichlari urugʻdan boshlanib, uning rivojlanishi xalq darajasigacha koʻtariladi. “Fanda etnik birlik bosqichining 3 turi mavjud: *qabila*, *elat* va *millat*. Ketma-ket almashib kelgan bu atamalar turli vaqtda vujudga kelgan boʻlib, ular oʻz davriga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi. Kishilar birlashuvining tabiiy negizi — hudud umumiyligi, shuningdek, ular tilining yaqinligi yoki umumiyligi etnik birlikning vujudga kelishida asosiy shart hisoblanadi”.

Etnosning asosiy belgisi bu til birligidir. Tilning rivojlanish tadriji etnos taraqqiyoti bosqichlariga mutanosib b'yladi: etnosning quyi bosqichida til milliy shakllansa, uning keyingi tadrijiy y'sishi bilan, til ham shu etnik y'sishga mutanosib tarzda turli maqomlarda rivojlanib boradi.

Tilning ilk shakllanish asosi etnik tafakkurning mahsuli bo'lganligi sababli, unda til ilk etnik meros sifatida, shu davr bilan uyg'unlashgan holda, saqlanib qolaveradi. Masalan, o'zbek etnik tafakkurining ilk davrlariga quyoshning er atrofida aylanishi haqidagi xulosalar xos bo'lib, bugungi kunda garchi milliy tafakkur uchun urning quyosh atrofida aylanishi ma'lum bo'lsa-da, nutqda *"quyosh chiqdi"*, *"quyosh botdi"* qurilmalari faol ishlatilaveradi. Bu lisoniy ashyolar va ularning ishlatilishidan ma'lum b'yladiki, ilk etnik tafakkurning dastlabki lisoniy mahsullari hozirgacha unutilgan emas, saqlanib qolgan.

Etnik tafakkur shakllanishining dastlabki bosqichlariga xos lisoniy ifodalar, ayniqsa, *tabu* singari lisoniy hodisalar amalida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Borliqning lisoniy tasvirida etnik tafakkur izlari. Borliqning lisoniy tasvirida etnik tafakkur izlari turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Buni etnik tafakkurning tadrijiy rivojini uning hozirgi holati bilan qiyoslash y'li bilan aniq kuzatish va tegishli xulosaga kelish mumkin.

Etnos taraqqiyotining yuqori shakllari bu milliy tafakkur hisoblanadi. Milliy tafakkur va uning verbal muqobili sanalmish tilda dastlabki etnik tafakkurning lisoniy ifoda izlari turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

- qadimgi etnik mifologik tafakkur mahsuli va uning lisoniy ifodasi tafakkur an'anaviyligi asosida saqlanib qolganligi (*yulduz uchishi, oy tutilishi, ruhning yashovchanligi, ajina, alvasti* tushunchalari va ularni lisoniy shakllantiruvchi ifodalar);

- tabuning yashovchanligi asosida mavjud bo'lgan qadimgi etnik tafakkur izlarining tafakkur va tilda saqlanib qolganligi (o'lim, kasallik, boylik,

muvaffaqiyatsizlik, omadsizlik va bu konseptlar ifodalari);

- qadimgi tafakkur mahsuli va uning ifodasi tafakkur hamda tilda odatlanilganlik asosida saqlanib qolganligi (quyosh chiqishi, oy botishi bilan bog'liq holat va ularning ifodalari);

- qadimgi tafakkur mahsulining zamonaviy tafakkur mahsuli bilan mutanosib tarzda muvofiqligi asosida tafakkur va tilda o'zgarishsiz saqlanib kelayotgan hodisalar.

Etnik tafakkurning tilda namoyon bo'lishi va yashashini yrganish an'anaviy etimologik (antropomimik, etnonimik, etnotonimik va b.) va etnolingvistik tadqiqotlarda, talqinlarda asosiy vazifa qilib qo'yilmagan bo'lsa-da, bu maqsad mazkur talqinlarni ma'lum darajada to'ldiruvchi omillar sifatida ilmiy izlanishlardan munosib o'rin olib keldi. Tilshunoslik paradigmalari sirasida yangi y'nalish sanalmish etnolingvistikaning muhim zamonaviy tarmoqlaridan biri sifatida lingvokulturologiya ham shakllanayotirki, shu y'nalishga oid tadqiqotlarda bu masalalarning maxsus tadqiqotlar ob'ektiga aylanayotganligi e'tiborga molik. Tilning etnos(millat, xalq)ga va etnos(millat, xalq)ning tilga munosabati, boshqacha aytganda, tilning etnosga, etnosning tilga ta'siri har tomonlama o'ta murakkab lingvovoiijtoiy jarayon b'ylib, uning talqini keng ma'nodagi jamiyatshunoslik(insonshunoslik) fanlari markazida qaraladi. Shu boisdan bugungi kunda lingvistika va uning zamonaviy tadqiqotlarini boshqa fanlardan musovi qilgan holda, maqsadli hal qilish qiyin. Bu esa zamonaviy lisoniy tadqiqotlar tahlil usulining kompleksiv xarakter kasb etayotganligidan dalolat beradi.

Borliq lisoniy tasviridagi etnik unsurlarning sotsial aspekti. Ma'lumki, biri boshqasida uzoqlashgan, sistemadan ajratilgan qadriyatlarini relevant va muayyan etnomadaniyatning belgilovchisi sifatida qarash etarli emas. U etnomadaniyatning qiyosiy mohiyatini ochishga xizmat qiladi, biroq u yoki bu madaniyatni yaxlit idrok

etish (ya'ni u ayni paytda etnoslararo munosabatlarni to'g'ri tushunish va boshqarishda muhim) uchun asos bo'la olmaydi. Bu esa, har bir etnosning madaniy rivojlanishi ishonchli strategiyasi, etnoslararo munosabatlarning uzoq muddatli rejasini ishlab chiqishda juda zarur.

Insonning mavjud jon zodlar sirasida onggaga ekanligi (buning natijasi o'laroq, nutqli, qurol-vositali, maqsad va rejali) uning sotsial omillar mahsuli ekanligi bilan belgilanadi. Nisbatan ko'proq e'tirof etilgan qarashlarga ko'ra, inson ontologik nuqtai nazardan biologik emas, balki ijtimoiy munosabatlar mahsuli va uning hosilasidir. Shu boisdan sotsiallik insonning bosh va etakchi belgisi, sifati hisoblanadi. Insonning ayni shu maqomdagi sifati va belgisi uning tili orqali namoyon b'yladi va ayni y'rinda inson tili ham sotsial hodisa sifatida insonning sotsial xarakterini b'yrttirish uchun xizmat qiladi.

Tilning lisoniy sistemasi va uning nutqiy qo'llanishida shaxsning sotsial xususiyatlarini ifodalash vositalari behad ko'p, bu vositalar har xil usul va omillar bilan belgilanadi. Shaxs sotsial belgilari til vositalari hamda ularning nutqiy qo'llanishi asosida ikki yo'sinda ifodalanadi:

a) ochiq (yoki tashqi);

b) yashirin.(yoki ichki)

Shaxs sotsial belgilari shu belgilarni ifodalashga rasmiy xoslangan leksemalar va iboralar yordamida tashqi (ochiq) ifodalaga ega b'ylsa, presuppozitiv kontekst(matn) yoxud noverbal paralingvistik vositalar yordamida ichki, ya'ni yashirin ifodaga ega b'yladi. Shu bilan birga, sotsiallik semasiga betaraf munosabatdagi lisoniy ifodalar ularga ko'maklashuvchi boshqa lisoniy va nolisoniy omillar yordamida bilvosita yoki yashirin namoyon bo'lish hollari ham y'yoq emas.

Shaxsning sotsial belgilarini lisoniy vositalar yordamida aniqlash y'llari, vosita va omillarini tizimlashtirish, ularni ilmiy talqin qilish bugungi globallashuv sharoitida murakkabligi yanada yorqin namoyon bo'layotgan individga, ya'ni shaxs tushunchasiga aniq baho berishda,

uning o'ziga va o'zgalarga, atrof-muhitga munosabatini belgilashda, jamiyatdagi o'rni va rolini aniqlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda tilshunoslikning sotsiolingvistika yo'nalishi tilning sotsial tabaqa va toifalar nutqida voqelanishi masalasini keng va chuqur tadqiq qilmoqda. O'zbek tilshunosligida Sh.M.Iskandarova, S.Mo'minov, A.Mo'minova, D.Nurmuhamedova, Q.Rasulov, M.Sulaymonov, M.Qurbonova, rus tilshunosligida V.M.Jirmunskiy, A.Krechmar, U.Labov, Ye.A.Vasin, V.M.Krasnov, g'arb tilshunosligida U.Ammon, H.Loffer, J.J.Gumperz, Dj.L.Fisher, C.V.Cazden, J.A.Fishman, P.Friedrich, T.Rodjer va boshqa ko'plab olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Bu ishlarda tilning sotsial differensiatsiyasi uning so'zlovchi nutqi misolida tadqiq qilingan b'ylsada, tilning sotsiallik xususiyatlari lisoniy struktura aspektida maxsus tadqiq ob'ektiga hozircha dadil olib chiqilgan emaski, buni e'tirof etmaslikning iloji y'yoq.

Borliq olam etnik lisoniy tasvirining sotsial modifikatsiyasi har bir tilda o'ziga xos ifodaga ega bo'ladi, bunday ifodaning sotsial tarmoqlanish zamirida etnomadaniy mental omillar ustuvorlik qiladi. Zero, sotsial madaniyat etnomadaniy sistema tarkibiga singishgan qismdir.

Etnomadaniy sistema tarkibiga singishgan sotsiomadaniy omillar tizimiga quyidagilar kirishi mumkin:

1) shaxsning lisoniy imkoniyati;

2) milliy mansublik;

3) ijtimoiy-madaniy mavqe;

4) biologik-fiziologik belgilar;

5) psixik tipi;

6) ruhiy holat;

7) tashqi ko'rinishi (kiyinishi, qiliqlari va h.).

Har xil sotsiumda bu belgilar mushtarak qiymatga ega bo'lmaydi va shuning uchun

bu belgilar individ nutqiy muloqotida turli darajadagi farqlar bilan aks etadi, ammo ular yaxlit holda etnomadaniy ahamiyatli belgilar tizimini (paradigmasini) tashkil qiladi.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Чёрч А. Введение в математическую логику / пер. с англ. – т.1. – М., 1960. – 488 с.
2. Юнусов Р. Полисемия и синонимия имен существительных места в современном узбекском литературном языке: автореф. канд. дисс. ... филол. наук. – Тошкент, 1974. – С.4.
3. Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка. – М.: Наука, 1985. – С.5.
4. Қўчқортөв И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1977.
5. З.Бьюкенен П.Ж. Фарбининг ўлими. – Тошкент: Маънавият, 2017. – Б.175.
6. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманитарных вузов и учащихся лицеев. — 2-е изд., испр. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 58 с.

**ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ОТРАЖЕНИЯ
СОЦИАЛЬНОЙ ОЦЕНКИ В ПОСЛОВИЧНОЙ КАРТИНЕ МИРА**

**LINGUOCULTURAL ASPECT OF REFLECTING THE SOCIAL ASSESSMENT IN
THE PROVERBAL PICTURE OF THE WORLD**

**OLAMNING MAQOL MANZARASIDA IJTIMOY BAHOLANISHNING
LINGVOMADANIY JIHATDAN AKS ETISHI**

М.О.Носирова,

Аннотация: В статье рассматривается отражение социальной оценки в пословичной картине мира в лингвокультурном аспекте. Отмечается, что язык воплощает в себе систему национальных особенностей, формирующих мировоззрение носителя языка. Ценности отражают особенности национального сознания народа и установки отдельных личностей.

Ключевые слова: аксиология, пословицы и поговорки, оценка, ценность, социальные ценности, лингвокультурный аспект, пословичная картина мира.

Abstract: The article deals with the reflection of social assessment in the proverbial picture of the world in the linguocultural aspect. It is noted that the language embodies a system of national features that form the worldview of a native speaker. Values reflect the peculiarities of the national consciousness of the people and the attitudes of individuals.

Key words: axiology, proverbs and sayings, evaluation, value, social values, linguocultural aspect, proverbial language picture of the world.

Annotatsiya: Maqolada ijtimoiy baholashning lingvomadaniy jihatdan olamning maqol manzarasida aks etishi haqida so'z boradi. Qayd etilishicha, til ona tilida so'zlashuvchining dunyoqarashini shakllantiruvchi milliy xususiyatlar tizimini o'zida mujassam etgan. Qadriyatlar xalq milliy ongining o'ziga xos xususiyatlarini va shaxslarning munosabatlarini aks ettiradi.

Kalit so'zlar: aksiologiya, maqol va matallar, baholash, qadriyat, ijtimoiy qadriyatlar, lingvistik-madaniy jihat, dunyoning maqol tasviri.

Картина мира – это «глобальный образ мира, который лежит в основе мироощущения человека, репрезентирующего сущностные свойства окружающей действительности в понимании ее носителей, и который является результатом духовной активности человека. Картина мира выступает как концептуальное образование, она
--

обладает рядом свойств и развивается по определенным законам» [Маслова, с. 105]. Картина мира формируется под влиянием таких социальных факторов, как язык, традиции, природа, обучение и др. и имеет пространственные, количественные, этические параметры.

Картина мира делится на три разновидности: реальная картина мира; концептуальная картина мира; языковая картина мира. Реальная картина мира – это картина мира, существующая в мире объективно, вне зависимости от человека и его познания. Концептуальная картина мира – культурная картина мира, отражающая реальную картину мира посредством «понятий, сформированных на основе представлений человека, полученных с помощью органов чувств и прошедших через его осознание как коллективное, так и индивидуальное». Языковая картина мира есть составляющая концептуальной картины мира. Посредством языковых средств отражаются особенности национального мировосприятия этнокультурной общности, выражается субъективное специфическое понимание действительности, характерное для этнокультурной общности, а также универсальные категории, общие для всех языков. Если картина мира является отражением объективно существующего мира, то языковая картина мира служит средством для ее выражения.

Человек способен понимать мир и самого себя при помощи языка, в котором закрепляется общечеловеческий и национальный общественно-исторический опыт, исходя из этого языковая картина мира «не стоит в ряду со специальными картинами мира, она им предшествует и формирует их», при этом национальный общественно-исторический опыт «определяет специфические особенности языка на всех его уровнях. В силу специфики языка в сознании его носителей возникает определенная языковая картина мира, сквозь призму

которой человек видит мир». Языковая картина мира формируется сквозь призму социальной памяти и опыта человечества.

Пословица определяется большинством авторов как народное изречение в форме предложения или устойчивого словосочетания, относящееся к языковым клише по ряду признаков: синтаксическая форма, наличие образного или прямого значения (Г.Л. Пермяков, В.Н. Телия). Следует отметить, что помимо пословиц к языковым клише относят поговорки и фразеологизмы, которые отражают в семантическом содержании процесс культурно-исторического развития народа, передают из поколения в поколение культурные установки и стереотипы. Природа пословиц тесно связана с языковой картиной мира:

а) они всегда обращены на субъекта и отражают его субъективное отношение к чему-либо (оценка);

б) они связаны с фоновыми знаниями языка, практическим опытом языковой личности, культурно-историческими традициями;

в) их семантика направлена на характеристику человека, его поведения, ценностей, отношения к окружающим и т.д.;

г) объединяют в себе все характеристики людей одной культуры и своеобразие их видения мира, способы реагирования на него [Кузнецова, с. 20].

Исходя из вышеизложенного, мы полагаем, что пословичная языковая картина мира опредмечивает в языке национально-культурные ценности, стереотипы, эталоны с учетом с отражением как универсальных общечеловеческих, так и сугубо национальных особенностей мировидения и миропонимания. Тем самым пословичная языковая картина мира как средство хранения и передачи национального опыта и мировоззрения обнаруживает взаимосвязь с лингвокультурными концептами, которые составляют когнитивную

основу национальной языковой картины мира.

На синтаксическом уровне пословицы представляют собой единицы, которые закрепляют представления определенной национальной общности не только о самой оценке чего-либо, но и об аксиологической модели мира, об иерархии ценностей (Н.А. Седова, В. Коротун и др.).

С точки зрения аксиологического подхода основой пословиц являются ценности определенной национальной общности, в которых заключены концентрированно знания истории, традиции, обычаи носителей языка определенной культуры (В.И. Карасик, О.А. Дмитриева, А.Г. Назарян и др.). В данном случае пословицы следует рассматривать как лингвокультурный текст, в структуру которого входят культурно маркированные единицы языка, которые в сознании носителей языка проецируются как логически и стилистически выстроенная когнитивная взаимосвязь с жизненным, историческим, культурным опытом (И.Р. Гальперин, А.В. Кунин, А.Е. Супрун). Совокупность данных знаний отражает лингвокультурную составляющую пословичной языковой картины мира, которая с точки зрения мировосприятия носителями языка измеряется посредством изучения культурных концептов и стереотипов (Дмитриева, Арутюнова, Карасик). В связи с этим мы полагаем, что особенности взаимодействия человека как носителя языка и окружающего мира закрепляются в его языковом сознании в процессе концептуализации с точки зрения ценностного характера базовых понятий.

Ценность есть философская категория, выражающая фундаментальные нормы, служащие для саморегуляции индивида в обществе. Ценность – это вещи, соответствующие таланту, совершенству и жизни человека, помогающие жить ему здоровой,

совершенной и красивой жизнью. Она выполняет «функцию перспективных стратегических жизненных целей и мотивов жизнедеятельности, реализация которых выражается во вкладе личности в культуру, создании ее новых, объективированных форм ценностей», поскольку личность стремится к постоянному развитию и совершенству.

Каждый язык воплощает в себе систему национальных, своеобразных особенностей, формирующих мировоззрение носителя языка, которое, на наш взгляд, складывается в результате интерпретации, преломления индивидом общечеловеческих, универсальных ценностей.

Аксиологический подход разграничивает понятия ценности / ценностного отношения и оценки: языковая семантика концепта отражает когнитивную составляющую лингвокультуры, включая систему ценностей; концептосфера включает семантически культурно обусловленные языковые единицы через призму нормативно-оценочного характера; оценка может быть представлена в любом познавательном процессе как со стороны индивида, так и коллектива и может быть как ценностной, так и неценностной [Сайфуллина, 2009, с. 9].

Исходя из данных позиций, мы можем заключить следующее:

а) концептосфера как совокупность отдельных концептов отличается коллективным сознанием, национально-культурным содержанием;

б) поскольку опыт охватывает разные сферы жизнедеятельности человека, то концепт включает в себя не только описание базовых понятий и описаний, но и образных, чувственных, ценностных характеристик, выраженных в вербальной форме и репрезентирующихся непосредственно в речи.

Анализ пословиц, включающих положительную и отрицательную оценку человека, позволил выделить

следующие основные концепты-оценки: семья, дети, коллектив, брак и др. Также мы определили четыре основных семантических признака, характерных для репрезентации указанных концептов: антропоцентрический,

лично-индивидуальный, ценностно-оценочный и эмоционально-оценочный, которые в зависимости от содержания концепта могут отражать различные характеристики, ценности и стереотипы.

Литература:

1. Кузнецова Е.Г. Личностные ценности: понятие, подходы к классификации. // Вестник университета. – Оренбург, 2010. – № 10 (116). – С. 20.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – С. 64.
3. Рузиева Р.Х. Жамиятнинг маънавий янгиланишида миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигини шакллантириш. – Тошкент, 2012.
4. Сайфуллина Э.Р. Когнитивная сфера русских и татарских паремий: «образ языка» и нормы речевого поведения. – Уфа, 2009. – С. 9.
5. Худойберганаева З.Н., Мамаражабов Б.Б. Тил ва маданият: ўзаро муносабат ва ўзаро таъсир масаласи. // Современное образование. – М., 2016. – С. 34.

LEKSEMALARNING IZCHIL TASNIFI NATIJALARI

ПОСЛЕДСТВИЯ СЛЕДСТВИЯ КЛАССИФИКАЦИИ ЛЕКСЕМ

CONSEQUENCES OF FOLLOWING CLASSIFICATION OF LEXEMAS

I.S.Madrahimov,
o'zbek tili kafedrasida dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada leksemalarni izchil tasniflash mavzusi yoritilgan bo'lib, unda leksemalarning semantik, morfologik hamda sintaktik imkoniyatlariga ko'ra o'tkaziladigan tasnifining asosiy mezonlari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: grammatika, morfologiya, sintaksis, semantika, tasnif, til va nutq, mezon, sintaktik vazifa, o'zgarmas so'z, leksema, serqirralik.

Аннотация. В статье рассматривается тема последовательной классификации лексем, в которой показаны основные критерии классификации лексем по их семантическим, морфологическим и синтаксическим возможностям.

Ключевые слова: грамматика, морфология, синтаксис, семантика, классификация, язык и речь, критерии, синтаксическая функция, неизменяемое слово, лексема, многозначность.

Annotation. The article deals with the topic of sequential classification of lexemes, which shows the main criteria for the classification of lexemes according to their semantic, morphological and syntactic capabilities.

Key words: grammar, morphology, syntax, semantics, classification, language and speech, criteria, syntactic function, immutable word, lexeme, polysemy.

Til va nutq o'zining bir qancha jihatlari bilan xarakterlidir[1, 16]. Leksemalarning ma'naviy, sintaktik va morfologik tomonlari har bir leksemaning alohida bir qirrasini ekanligi sababli leksemalarning ma'naviy, sintaktik, morfologik izchil tasniflari uchun mazkur jihatlari alohida olingan holda asos bo'ladi [2,31]. Lekin bu qirralar alohida mustaqil xususiyatlar bo'lmay, har bir

leksemaga xos xususiyatlardir, ya'ni har bir leksemada bu uch qirra mavjud. Shuning uchun har bir leksemaning mohiyatini aniqlar ekanmiz, uning har uch tomoniga e'tibor berishimiz hamda tavsiflashimiz zarur. Demak, bu qirralar har bir tasnifda umumlashtirilishi lozim. Chunonchi, (k i t o b) leksemasini tahlil etmoqchi bo'lsak, biz mazkur leksemaning uchta tasnifdagi

o'rnini mumkin qadar aniq ko'rsatishimiz dardor: (k i t o b) - ma'naviy jihatdan mustaqil leksemalar tipi, atovchi leksemalar sinfi, nomlovchi leksemalar to'pi, ot turkumi, muayyan ot turi, «Fan-madaniyat» mavzu guruhining «O'quv qurollari» LMG sining «O'qiladigan buyumlar» LQ siga mansub leksema, sintaktik jihatdan bog'lanuvchi, muchalanuvchi, sintaktik vazifasi cheklanmagan leksema; morfologik jihatdan esa o'zgaruvchi, sonlanuvchi leksema.

Leksemalarning bunday uch jihatdan ma'naviy - grammatik tasniflanishi ular haqida batafsil, chuqur va bir-birini rad etmaydigan, balki bir-birini to'ldiradigan xulosalar chiqarishga imkoniyat beradi

hamda bu an'anaviy tilshunosligimizdagi lisoniy tahlil jarayonida so'zlarga beriladigan ta'rif (tavsif) dan boyroq va chuqurroqdir [3,29].

Ma'naviy, sintaktik va morfologik izchil tasniflar asosida leksemalarning quyidagi katta guruhlari ajralib chiqadi.

Turkumlardan quyilari bevosita ma'no xususiyatlari bilan bog'liqligi va turkumning ichida sodir bo'lganligidan ularni bu chizmada aks ettirishning hojati yo'q, chunki har bir turkumning ichki mavzu guruhlari, ularning LMG lari, har bir MG va LMG da u yoki bu umumiy, ma'naviy sintaktik, morfologik belgilarning yuzaga chiqish xususiyatlari alohida o'rganilishi lozim (jadvalga qarang):

LEKSEMALARNING MA'NOVIY-GRAMMATIK TASNIFI

Bosqichlar	Jihatlar Guruh nomlari	Ma'naviy	Sintaktik	Morfologik
1.	Tiplar	1.Yordamchilar 2.Mustaqillar	1.Ajraluvchilar 2.Bog'lanuvchilar	1.O'zgarmaslar 2.O'zgaruvchilar
2.	Sinflar	1. Tasvirlash 2. Atash	1.Muchalanmaslar 2.Muchalanuvchilar	1.Sonlanuvchilar 2.Darajalanuvchilar 3.Tartiblanuvchilar 4.Nisbatlanuvchilar
3.	To'plar	1. Ishora	1.Cheklanganlar 2.Cheklanmaganlar	Sintagmatik munosabatlariga ko'ra
4.	Turkumlar	1.Ot 2.Sifat 3.Son 4.Fe'l 5.Ravish 6.Modal 7.Undov 8.Taqlid	1.Bog'lovchi 2.Ko'makchi 3.Yuklama	Sintagmatik munosabatlariga ko'ra.
5.	Turlar	Turkumlar ichida	Turkumlar ichida	Sintagmatik munosabatlariga ko'ra
6.	Mavzu guruhlari	Turlar ichida	-	-
7.	Lug'aviy guruhlari	Mavzu guruhlari ichida		
8.	Lug'aviy qatorlar	LMG lar ichida		
9.	Alohida olingan leksemalar	LQ lar ichida		

10.	Leksemaning nutqdagi ma'nolari	Matnda	-	-
-----	--------------------------------	--------	---	---

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ma'noviy tasnifda bo'linish t i p dan to alohida lug'aviy qator va leksema, hatto leksemaning nutqiy bosqichigacha borsa, sintaktik tasnifda t u r k u m, morfologik tasnifda esa s i n f bosqichi bilan cheklanib qoladi. Buning asosiy sababi leksemaning a l o h i d a l i g i, o'ziga xosligi («unikalligi»), grammatikaning esa «o'ta umumlashtiruvchi» tabiatidir.

Ushbu jadval turkiyshunoslikda va tilshunoslikda tamoman yangi bir hukmni, yangi xulosani chiqarishga imkoniyat beradi.

Mavzu bo'yicha o'tkazilgan tahlillar turkiy tillar, jumladan, o'zbek tilida morfologiyaning sintaksisdan ko'ra umumlashganroq, universal (mushtarakroq) ekanligini ko'rsatdi. Leksemalarning ma'noviy bo'linishi 10 bosqichni, sintaksis bo'linishi 4 bosqichni o'z ichiga olgan bo'lsa, morfologik tasnif bo'lsa, atigi 2 bosqichda o'tkaziladi. Bu o'zbek tilining (umuman turkiy tillarning)

agglyutinativ qurilish va forma yasash shakllarining umumiyliigi tufaylidir.

Keltirilgan jadvalning 4-bosqichida rus va o'zbek tilshunosligida an'anaga aylangan so'z turkumlarining barchasini ko'rish mumkin. Bu esa an'anaviy tilshunoslikda turkumlarning ajralishi ma'noviy hamda sintaktik asoslarda amalga oshirilganligidan dalolat beradi. Shuning uchun an'anaviy tilshunoslikda nisbatan so'z turkumlari ajralishida sintaktik omil noto'g'ridir, degan fikrni rad etgan holda, bu sohada atoqli tilshunos, akademik I.I.Meshchaninovning ilgari surgan fikrini – so'zlarning guruhlanishida va guruhlariga ajratilishida, tarixan so'z turkumlarining shakllanishida ma'no va sintaksis yetakchi o'rin egallagan [4, 67], degan fikrini tan olishimiz zarur.

Leksema turkumlarini serqirra hodisa sifatida tahlil qilar ekanmiz, ularning ma'noviy, sintaktik va morfologik belgilarini quyidagi jadvalda umumlashtirib beramiz:

№	Jihatlar (leksemalar turi)	Ma'noviy	Sintaktik	Morfologik	Izoh (ajralishning asosiy belgisi)
I	OT	Predmet va predmetlikni nomlash orqali atovchi mustaqil leksemalar	Cheklanmagan muchallanuvchi	Sonlanuvchi o'zgaruvchi	Morfologik va ma'noviy
2.	SIFAT	Belgini nomlash asosida atovchi mustaqil leksemalar	Cheklanmagan muchalanuvchi	Tartiblanuvchi, o'zgaruvchi	Morfologik ma'noviy
3.	SON	Miqdorni nomlash asosida atovchi mustaqil leksemalar	Cheklanmagan muchalanuvchi	Tartiblanuvchi, o'zgaruvchi	Morfologik ma'noviy
4.	Fe'l	Harakat holatni nomlash asosida atovchi	Cheklangan Muchalanuvchi	Nisbatlanuvchi, o'zgaruvchi	Morfologik ma'noviy

		mustaqil leksemalar			
5.	RAVISH	O'rin-payt, tarz-tusni nomlash asosida atovchi mustaqil leksemalar	Cheklangan muchalanuvchi	O'zgarmas	Morfologik sintaktik
6.	MODAL	Munosabatlarni nomlash asosida atovchi leksemalar	Ajraluvchilik	O'zgarmas	Ma'noviy sintaktik.
7.	UNDOV	His-hayajonni tasvirlovchi leksemalar	Ajraluvchilik	O'zgarmas	Ma'noviy-sintaktik
8.	ISHORA	Ishora mustaqil leksemalari	-	-	-
9	TAQLID	Tovush yoki ko'rinishga taqlid leksemalari	Cheklanmagan muchalanuvchi	-	-
10.	KO'MAKCHI	-	So'zni so'zga tobelantiruvchi muchalanmas leksema so'zni va gapni bog'lovchi muchalanmas leksema	-	-
11	BOG'LOVCHI	-		-	-
12.	YUKLAMA	Ta'kid		O'zgarmas	Ma'noviy

Jadvaldan anglashiladiki, leksemalarning guruhlanishida til o'zining yaxlit sistema ekanligini yana bir bor ta'kidlaydi.

Adabiyotlar:

1. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. – T.: O'qituvchi, 1993. 16-b.
2. Ne'matov H. So'z, uning til va nutqdagi o'rni // O'TA, 1988, № 6. 31-b.
3. Нигматов Х. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII веков. – Т.: Фан, 1989. – с.29.
4. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – Л.:Изд. Наука, 1978. – С.67.

LOKALLIK VA LOKALIZATSIYA MUNOSABATI
ЛОКАЛЬНОСТЬ И ОТНОШЕНИЕ ЛОКАЛИЗАЦИИ
LOCALITY AND LOCALIZATION RELATIONSHIP

M. Ergashova
QDPI dotsenti, f.f. nomzodi

Annotatsiya. Maqolada lokal maydon markazi so'zning semantik strukturasida joy tushunchasining keng ko'lamli barcha qatlamlarida aks etishi, lokallik belgisi tilning turli sathlarida o'ziga xos tarzda namoyon bo'lishi haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: lokallik belgisi, lokal maydon markazi, substantzial kontseptsiya, leksik-semantik maydon, getoregenlik, invariant-variantlilik.

Аннотация: В статье высказывается мнение о том, что центр локальности находит свое отражение в семантической структуре слова во всех широких слоях концепта места, локальный признак выражается по-разному на разных уровнях языка.

Ключевые слова: локальный признак, локальный центр поля, сдержательный концепт, лексико-семантическое поле, неоднородность, инвариант-вариант.

Annotation: Annotation. The article expresses the idea that in the semantic structure of the word local area center is reflected in all broad layers of the concept of place, the sign of localism is manifested in a unique way at different levels of language.

Key words: local sign, local field center, substantive concept, lexical-semantic field, heterogeneity, invariant-variant.

Ma'lumki, har qanday moddiy jism joyga, ko'lamga, hajmga ega. Fazo – vaqtning muayyan lahzasida olamni tashkil etgan nuqtalarning o'zaro joylashish tartibini aks ettirsa, vaqt esa fazoning muayyan nuqtasida ro'y beruvchi hodisalar ketma-ketligi tartibini ifodalaydi. Substantzial kontseptsiya tarafdorlari fazoni narsalar joylashadigan idish, bo'shliq deb bilishadi. Ularning fikricha, hamma narsa fazo ichiga joylashtirilgan. Fazo o'ziga narsalarni sig'diruvchi substantsiya. Hech narsasi yo'q, ya'ni narsalar solinmagan fazo ham bo'lishi mumkin, deyiladi. Relyatsion kontseptsiya tarafdorlari esa narsalar fazoviy o'lchamga ega, deyishadi.

Har bir narsa va hodisa, harakat va holat, belgi va xususiyat inson ongida aks etadi hamda til orqali o'z ifodasini topadi. Fazo va vaqt tushunchalari ham undan istisno emas. Fazoning lingvistik vositalar orqali ifodalanishi lokallik maydonini tashkil qiladi. Lingvistikada lokallik fazo bilan bog'liq xilma-xil vositalarni o'zida birlashtiradi. Keyingi yillarda fazo va vaqtning ifoda asoslariga ko'ra metrik va tipologik xususiyatlarga ega ekanligi e'tirof etilmoqda. Fazo va vaqtning metrik xususiyatlari

borliqning miqdoriy munosabatlarini aks ettirib, o'lchanadigan, ko'zga tashlanadigan va nisbiy tabiatli xususiyatlaridir. Ularga ko'lam, bir jinslilik, izotropik kabi xususiyatlar kiradi.

Lokal maydon markazi ko'p ma'noli joy so'zidir. Bu umumlashtiruvchi so'zning semantik strukturasida joy tushunchasining keng ko'lamli barcha qatlamlari aks etadi. Masalan:

- 1) maydon, yer yuzining ma'lum bir qismi (tanish joylar, hudud, o'lka);
- 2) maydon – biror narsa mavjud bo'lgan, sodir bo'layotgan punkt (borar joy);
- 3) maydon – biror faoliyat olib borish uchun mo'ljallangan bino, to'chka (ish joyi);
- 4) provintsiya, periferiya hamda periferial tashkilotlar, muassasalar (markazga qarama-qarshi)(joylardan delegatlar);
- 5) biror jism bilan egallangan yoki kimdir, nimadir tomonidan egallanishi mumkin bo'lgan erkin maydon (stol ustida kitoblar uchun joy ajratish);
- 6) maxsus ajratilgan, odatda, nimadir tomonidan egallangan muayyan maydon (kalitlar joyida osig'liq);
- 7) biror bir predmetning alohida qismi (urilish joyi);

8) musiqiy, badiiy asar yoki biror matnning qismi, parchasi (romanning eng qiziq joyi);

9) lavozim, xizmatdagi mavqei (yangi o'ringa ega bo'lish).

Dastlabki to'rt LSV asosiy (markaziy) ma'nolari hisoblanadi va lokallik maydonining yadrosini shakllantiradi. Lokallikning leksik-semantik maydonlarga bo'lishning birinchi pog'onasida uch ko'lamli funktsional soha ajratiladi. Ularning konkretlashtiruvchilari sifatida maydon – chegaralanmagan masofa (barcha yo'nalishlardagi) havo, dengiz, jahon maydoni va h.k.lar. Bo'laklarga ajratishning keyingi pog'onalarida har bir funktsional soha (doira) maydon munosabatini turli aspektlarda tavsiflovchi mayda guruhlariga bo'linadi. Ideografik lug'atlardagi ko'rsatkichlar va yig'ilgan materiallar asosida maydonning funktsional sohasi quyidagi guruhlariga differentsiatsiyalanishi mumkin. Umumiy ifodalar (koinot, olam) fazo, er, uning tuzilishi.

Fazo (kosmos) leksik-mavzuviy guruhi quyidagi guruhchalarga differentsiatsiya qilinishi mumkin.

Umumiy ifoda. Osmon doirasi, antiolam, yulduz turkumlari. 1.osmon jismlari. Planetalar. Yulduz turkumlari. Asteroid, yulduz, yer, planetalar.

1-guruhga misollar keltiramiz: *fazo, koinot, olam, xaos, yarim shar, stixiya;*

2-guruh: *asteroid, er, kometa, oy, planeta, satellit, yo'ldosh;*

Er leksik-semantik guruhi, uning tuzilishi quyidagi guruhchalarga bo'linadi: er, uning tuzilishi, tabiiy tuzilmalar. Umumiy ifodalar: *er, uning tuzilishi, tabiiy poyaslari, geografik zonalar, er atmosferasi, havo maydoni.* Lokallik belgisi garchi tilning barcha sathlari uchun xos bo'lsa-da, leksik birliklarda uning imkoniyati ancha keng ekanligi bilan xarakterlanadi.

Leksik sathda lokal arxisema asosida bir sinfga birlashgan leksemalar munosabati tilning leksik sistemasida bir mikrosistemani tashkil etadi Bu mikrosistema a'zolari o'z navbatida, muayyan farqlovchi belgilar asosida leksik-semantik guruhlar (LSG)larga ajraladi. Har bir LSG uchun ham lokal sema birlashtiruvchilik vazifasini bajaradi. Lokallik

maydoni tarkibiga kirgan lingvistik tushunchalar getoregenlik xususiyatiga ega, chunki lokallik tilning turli sathida ifodalanadi.

D.Nabieva invariant-variantlilik xususida bahs yuritar ekan, yuqoridagi tushunchalarni shunday ko'rsatib o'tadi: “ ... sezgi a'zolarimizga ta'sir etuvchi har qanday real talaffuz qilinuvchi birliklar variant, bu birliklar ostida yashiringan imkoniyat tarzidagi umumlashma esa invariant sanaladi. Bundan invariant va variant o'zaro bir qatordagi gomogen hodisalar emas, balki turli qatordagi geterogen hodisalar ekanligi ma'lum bo'ladi”.

Lokallik maydoniga birlashgan barcha lingvistik birliklar lokallik paradigmasiga birlashuvchi lingvistik birliklardan farq qiluvchi xususiyatlari haqida fikr yuritib, B.Qurbonova lokallik maydoniga kiruvchi lingvistik birliklarni generativ lokallik, pozitsion lokallik, nominativ lokallik, derivatsion lokallik derivatsion lokallik, relyatsion lokallik kabi ma'no guruhlariga tasnif etadi va ularning turlarini izohlab beradi. Hozirgi o'zbek tilida lokal ma'no ifodalovchi ***o'rin, joy, makon, qishloq, shahar, ovul, o'lka*** singari bir qator leksemalar borki, ularda lokallik semasi markaziy sema hisoblanadi va ana shu sema lokallik maydoniga birlashtiruvchi umumiy sema sanaladi.

Xususan, kelishik shakllari tobe so'zni hokim so'zga tobe munosabatini ifodalash bilan birga, hokim bo'lakning leksik ma'nosidan ifodalangan harakat-holatning chiqish, yo'nalish, yuzaga chiqish-chiqmaslik o'rnini ham ifodalaydi. Bunday kelishiklar bosh va qaratqich kelishiklari bilan lokallik belgisi asosida zidlanadi. Chiqish, o'rin, jo'nalish kelishiklari belgiga egaligi, qolgan ikkitasi esa belgiga ega emasligi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun birinchi guruh kelishiklari lokal kelishiklar deb ham yuritiladi. Bu jihatdan tushum kelishigi oraliq o'rinni egallaydi. Chunki bu kelishik shakli o'timli fe'llarga bog'lanib, hokim bo'lakdan anglashilgan harakatning tushish o'rnini, tushish nuqtasini ifodalaydi. Faqat tushum kelishigi bilan lokal kelishiklarning o'rin ma'nosini ifodalashdagi farqi shundaki, lokal kelishiklarning o'rin

semasi barqaror, doimiy, markaziy sema sanalsa, tushum kelishigining o'rin semasi chegara sema hisoblanadi.

Lokal leksemalarning sintaktik vazifalari o'rin hollari uchun xoslangan. Demak, sintaktik tuzilish birliklarida ham lokallikni ifodalash uchun xoslangan vositalar mavjud. Bunday sintaktik birliklar sintaktik lokallikni ifodalashda markaziy vosita sanaladi. Bundan tashqari, sintaktik sathda gap bo'laklarining kesimga nisbatan o'zni (pozitsiyasi) tushunchasi ham borki, bu ham lokallik ma'nosi bilan uzviy bog'liqdir. Gapning shakliy tuzilish birliklarining gapning yoki bo'lakning bo'lagi ekanligini, ya'ni gap tuzilishi uchun funktsional va nofunktsional bo'lak ekanligini gapning kommunikativ tuzilishida tema-rematik vazifasini belgilashda sintaktik pozitsiya belgisi katta ahamiyatga ega. Lekin gap bo'laklari va gapning lokallik ma'nosini ifodalashda keyingi holat chegara belgi sanaladi. Har qaysi sathda bu mazmuniy kategoriyani ifodalovchi, shu sema uchun xoslangan markaziy birliklar bo'lishi bilan birga, bu semani ifodalashda yordamchi vosita vazifasini bajaruvchi chegara birliklar ham mavjuddir. Lokallik semasini ifodalashga daxldor barcha lingvistik birliklarni bir semantik maydonga – lokallik maydoniga birlashtirish mumkin.

Lokalizatsiya munosabatini ifodalovchi vositalar tizimi ayrim mualliflar tomonidan leksik-semantik kategoriya hisoblanadi. Bu

kategoriyaga mansub birliklar ham xuddi boshqa leksik-grammatik kategoriyalar singari shakl va mazmun birligidan iborat bo'ladi. Umumiy makon semasi bu birliklarning mazmuniy mundarijasining yadrosini tashkil qiladi va bu sema shakliy tomondan vosita kelishiklari va ko'makchilarni olgan ismlar va ravishlar orqali ifodalanadi. Ismlar nafaqat otlarni, balki olmosh va sifatlarni ham o'z ichiga oladi.

Xullas, lokalizatsiya munosabati muayyan harakat-holat, belgi xususiyatning o'rin tushunchasi bilan munosabatini ifodalaydi. Ya'ni obyektiv borliqda mavjud bo'lgan narsa va hodisalar, harakat- holat, belgi-xususiyatlar bilan uning o'rnashgan joyi o'rtasidagi munosabatning ongimizda aks etgan umumlashgan obrazini muayyan lingvistik vositalar orqali ifodalanishi makon munosabati sanaladi. Lokalizatsiya munosabati ham mantiqiy, ham grammatik kategoriyadir. Ongda aks etgan narsa-hodisa, harakat-holat, belgi- xususiyat bilan uning o'zni o'rtasidagi xususiyat mantiqiy munosabat sanalsa, bu munosabatni ifodalovchi lingvistik birliklar o'rtasidagi munosabat lingvistik munosabat hisoblanadi. Demak, lingvistik makon munosabati - denotativ mantiqiy munosabat bo'ladi. Boshqacha aytganda, lingvistik makon munosabatining propozitsiyasi tuzilishi mantiqiy makon munosabati sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Фалсафа асослари. (тузувчи ва муҳаррир Қ.Назаров) Тошкент: “Ўзбекистон” нашрийот матбаа ижодий уйи, 2005. – 138-бет.
 2. Диссертация манбаси сифатида шоира Мухтарама Улуг'нинг (Мухтарама Улуг'ованинг) “Эй дилим” номли шеърий тўпламидан фойдаланилади: Мухтарама Улуг'. Эй дилим. Тошкент: Нихол, 2012. – 128 бет.
 3. Набиева Д. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. Тошкент: Шарқ, 2005.-52-бет.
 4. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1995. В. -232.
- Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдиэлари ва йўналишлари. Андижон, 2006.

**"ILM-MA'RIFAT" SEMALI LUG'AVIY BIRLIKLARNING USLUBIY
XUSUSIYATLARI**

**МЕТОДИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СЕМАЛИЙСКИХ ЛИВАНСКИХ
ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ "ИЛМ-МА'РИФАТ"**

**METHODOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SEMALI LEBANIC UNITS "ILM-
MA'RIFAT"**

**D. Rahmatullayeva-Qo'qon DPI,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori**

Annotatsiya. Ushbu maqolada "ilm-ma'rifat" semali lug'aviy birliklarning uslubiy xususiyatlari yoritilgan bo'lib, unda o'zbek tili lug'at tarkibida bo'lgan ilm-ma'rifatga oid ayrim so'zlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ilm-ma'rifat, nutq uslublari, semema, sema, ziyo, bilag'on, maktab, kengash.

Annotation. This article describes the methodological features of the semantic lexical units "science and enlightenment", which analyzes some words related to science and enlightenment in the Uzbek language dictionary.

Key words: science, enlightenment, speech methods, semema, sema, enlightenment, bragging, school, council, knowledge.

Аннотация. В данной статье описываются методологические особенности семантических лексических единиц «наука и просвещение», в которой анализируются некоторые слова, относящиеся к науке и просвещению в словаре узбекского языка.

Ключевые слова: наука, просвещение, речевые приемы, семема, sema, просвещение, хвастовство, школа, совет, знание.

Tilshunoslikda muayyan lisoniy birliklarning nutq jarayonida namoyon bo'lishi, ularning uslubiy imkoniyatlari tahliliga qaratilgan bir qator ishlar mavjud bo'lib, bu tadqiqotlar nutq uslublarning shakllanish va taraqqiyot omillarini yoritish, har qaysi nutq uslubining o'ziga xos belgilarini aniqlash, ma'lum bir tarixiy davr, alohida ijodkor tomonidan yaratilgan badiiy manbalarining lug'aviy-uslubiy jihatlarini ochib berish, muayyan nutq tiplarining nutq uslublardagi ko'rinishlarini o'rganish, so'z turkumlarining funktsional-stilistik xususiyatlarini aniqlash, badiiy asarlar tilining ma'noviy-uslubiy jihatlarini yoritish bilan bog'liq ravishda olib borildi.

Borliq hodisalarini idrok etishda tilning lug'aviy sathini tashkil etuvchi so'zning o'rnini alohida ko'rsatish zarur. Chunki borliqdagi har qanday mavjudot kabi leksemalar ham serqirradir. Ularda moddiylik, qurilish, tarixiy-etimologik, mansublik, ma'no, shakl, qo'llanish, uslubiy bo'yoq va boshqa jihatlar bor. Leksemalar

har bir jihati (qirrasini, belgisi) asosida mustaqil tasnif manbai bo'la oladi [1:18].

Haqiqatan ham, nutq uslublari orasida badiiy matn ta'sirchanlik, bo'yoqdorlik, serqirralilik belgilari bilan birga, intertekstuallik xususiyatiga ham ega bo'ladi. Chunonchi, ifoda etilayotgan voqea-hodisa, muayyan jarayonni ishonarli, tushunarli tarzda yoritish maqsadida badiiy matnda turlicha nutq uslublarning ma'lum elementlari berilishi mumkin. Jumladan, turlicha soha vakillari hayoti, dunyoqarashi, nutqiy o'ziga xosligini to'laqonli yoritish uchun ana shu soha vakillarining kundalik maishiy turmush tarzi, kasbiy faoliyatini ko'rsatuvchi dalillar xususida ma'lumot olishimiz mumkin.

O'zbek tili leksik sistemasida "ilm-ma'rifat" semali lug'aviy birliklarning uslubiy xususiyatlari borasida fikr yuritilganda, ularning bu jihatdan rang-barang funktsional tabiatga ega ekanligini kuzatish mumkin. Jumladan, "ilm-ma'rifat" semali umumiy tushunchalar nomlari; shaxs

nomlari; joy nomlari; narsa-predmet nomlari; belgi ifodalovchi nomlar; harakat ifodalovchi so'zlarning har qaysisi turli nutq uslublarida turli-tuman holatda namoyon bo'ladi.

Ayniqsa, bu rang-baranglik badiiy va so'zlashuv uslubida yaqqol ko'zga tashlanadi. Xususan, badiiy uslubdagi mazkur tushunchalarning o'ziga xos xususiyatlarini ayrim nasriy va lirik asarlardan olingan parchalar misolida kuzatish mumkin.

"Ilm-ma'rifat" semali leksemalar orasida denotativ ma'nosi tarkibidagi ayrim semalarini saqlab, ma'lum uslubiy maqsadlarga qaratilgan holda qo'llaniluvchi lug'aviy birliklar ham talaygina. Masalan:

O'tlamoq – 2. mavzuga oid bo'lmagan, kerakli-keraksiz, og'ziga kelgan gaplarni gapirmoq[3:180].

Ko'rinadiki, mazkur leksemaning konnotativ ma'nosi orqali "adashish", "mavzudan uzoqlashish", "o'rinsiz so'zlash" belgilari bilan namoyon bo'ladi. Bu so'zning konnotativ ma'nosi ko'proq og'zaki so'zlashuv jarayonida kuzatiladi:

Ey, nimalar deyapsan?! O'tlab ketding-ku!(So'zlashuvdan)

Bu erda qo'llanilgan o'tlab ketding fe'li mavzudan uzoqlashish, masalaning mohiyatidan chalg'ish ma'nosiga to'g'ri keladi. Xuddi shunday bilag'on so'zining ham keyingi ma'nosi bilan og'zaki so'zlashuvda funktsional xususiyatlari o'zgaradi:

Bilag'on – 1. Ko'p narsadan xabardor bo'lgan, ko'p biladigan, bilarmon.

2. "Aslida hech narsani bilmaydigan", aravani quruq olib qochuvchi[3:259].

Keyingi ma'noda "bilmaslik", "o'zini bilimdon qilib ko'rsatish" semasi ustunlik qiladi.

N.Mahmudov va Yo.Odilovlar antonimiya va enantiosemiya hodisalari xususida bahs yuritib, ular o'rtasidagi umumiy va xususiy jihatlarni batafsil izohlaydilar. Xususan: "Enantiosemiya ham, antonimiya ham ma'nolar o'rtasidagi qarama-qarshi munosabatga asoslanadi. Ammo enantiosemiya so'zda, antonimiya

so'zlarda voqelanadi. Antonimiya anglatadigan zidlikni kontekstsiz ham tushunish mumkin, ammo enantiosemiya anglatadigan zidlikni nutqiy vaziyat namoyon etadi"[1:48].

O'zbek kino san'atining ajoyib namunalaridan biri bo'lgan "Suyunchi" badiiy filmida Anzirat xolaning nabirasi, professor laqabini olgan yigit (10 o'g'ilning to'ng'ichi) ayni vaqtda mustaqil, mulohaza orqali fikr yuritishga ega bo'lmagan, hali deyarli hayotga tayyor bo'lmagan bola sifatida gavdalanadi. Bu erda professor tushunchasi xalqona soddalikka yo'g'rilgan, biroz yumor bilan qo'llanilgan.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da ziyo so'zi shunday izohlanadi:

Ziyo – 1. Yog'du, yorug'lik, nur.

2. Bilim, ma'rifat, ilm; ongni yorituvchi har qanday narsa[3:146].

Izohdan ma'lum bo'ladiki, bu leksemaning ikkinchi ma'nosi ushbu so'zning "ilm-ma'rifat" semali guruh tarkibiga kirishi uchun asos bo'ladi. Anglashiladiki, bilim, ilm, ma'rifat tushunchalari inson ongini yorituvchi nurga tengdir. Masalan: Maktab – ziyo maskani gapida maktab, bilim, ma'rifat singari tushunchalarning uzviy bog'liq ekanligiga ishora qilinadi.

Ta'lim bilan bog'liq joy nomlari orasida maktab leksemasining funktsional imkoniyatlari keng bo'lib, nutqda faol qo'llaniladi. Maktab leksemasi tarkibida "joy", "bino", "muassasa", "ilm-ma'rifat", "ta'lim" semalari mavjud:

Maktabda senga shuni ta'lim beradimi?(A.Qahhor)

"Ilm-ma'rifat" semali lug'aviy birliklar orasida kengash so'zi ham alohida xususiyat kasb etadi. Lug'atda bu so'zning izohi shunday beriladi:

Kengash – 1. Biror ish, harakat yuzasidan fikr-mulohaza, yo'l-yo'riq; maslahat.

2. O'zaro, birgalikdagi muhokama; shunday muhokama majlisi; yig'ilish.

3. Biror korxona, muassasa, jamiyatning farmoyish yoki maslahat beruvchi organi[3:352].

Ko'rinadiki, izohli lug'atda mazkur so'zning barcha ma'nolari tahlil etilayotgan guruh tarkibiga olib kiradi.

So'zning dastlabki ma'nosi "maslahat", "yo'l-yo'riq" semasi bilan; ikkinchi ma'nosi "majlis", "muhojama" semasi bilan; uchinchi ma'nosi esa "vakolatli organ" semasi bilan ko'zga tashlanadi. Leksemaning dastlabki ma'nosi keyingi ma'nolari orqali funktsional jihatdan ancha kengaygan.

Badiiy uslubda "ilm-ma'rifat" semali lug'aviy birliklarning o'ziga xos konnotativ ma'nosi gavdalanadi.

Masalan:

Vatan tanangdagi jondir, qondir bu,
Vatanni sevmolik imtihondir bu.

(A.Oripov, Imtihon)

Imtihon leksemasining ma'nolari tarkibidagi "sinov" semasi konnotativ ma'noga asos bo'lmoqda.

Qarshingda turibdi yosh bir iste'dod,
Balki olamshumul bo'lajak daho.

Bir og'iz so'z aytib, bersang gar
immod,

Tillaring kesilib qolgaymikan yo?

(A.Oripov, Baxillik).

Bu satrlarda shoir she'riy matnning talablaridan kelib chiqib, ifodaning badiylikni ta'minlash, so'zning ta'sir kuchini oshirish maqsadida iste'dod, daho so'zlarining ellipsisga uchragan shaklidan foydalangan. Bu o'rinda iste'dod, daho so'zlari bevosita shaxs va uning belgisini ifodalashga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Madrahimov I.S. O'zbek tilida so'zning serqirraligi va uni tasniflash asoslari: Filol. fanl. nomz....diss. avtoref. Toshkent, 1994. – B.18.
2. Mahmudov N., Odilov Yo. So'z ma'no taraqqiyotida ziddiyat. Toshkent: Akademnashr, 2014. – B.48.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 2-jild. Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti. 2006. – B.146.

O'ZBEK TILIDA "YAXSHILIK" TUSHUNCHASI HAMDA UNING XALQ MAQOLLARIDA IFODALANISH XUSUSIYATLARI

ПОНЯТИЕ ДОБРО В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ И ОСОБЕННОСТИ ЕГО ВИРАЖЕНИЯ В НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

HAPTHE CONCEPT OF GOODNESS IN UZBEK LANGUAGE AND ITS FEATURES OF ITS EXPRESSION IN FOLK PROVERBS ОДНИХ ПОСЛОВИЦАХ

Sh.I.Yigitaliyeva

Qo'qon DPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada konsept tushunchasi, uning paydo bo'lish tarixi hamda ifodalanish xususiyatlari xalq maqollari orqali yoritib berilgan. Hayotiy misollar keltirilgan bo'lib, ularning mazmuniy tushunchasi ilmiy tahlillar orqali ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Konsept tushunchasi, yaxshilik va ezgulik, kognitiv fan va lingvokulturologiya, xotira.

АННОТАЦИЯ: В данной статье описывается понятие, история его возникновения и особенности выражения через народные пословицы. Есть примеры из жизни, смысл которых демонстрируется посредством научного анализа.

Ключевые слова: Концепт, добро и доброта, когнитивистика и лингвокультурология, память.

ANNOTATION: This article explains the concept, the history of its emergence and the features of its expression through folk proverbs. There are real-life examples, the meaning of which is demonstrated through scientific analysis.

Key words: concept, goodness and kindness, cognitive science and linguoculturology, memory.

Konsept atamasi tilshunoslik tadqiqotlarida XX asrning birinchi yarmidan paydo bo'la boshlagan.[1] Bu atama ingliz tiliga oid so'z hisoblanadi. Keyinchalik bu atama tushuncha atamasi bilan aralashtirib yuborila boshlangach, uning tom ma'nodagi mazmunini aniq shakllantirishga qaratilgan ishlar tadqiq qilina boshlandi. Konsept tushunchasi kognitiv fan va lingvokulturologiyaning asosidir. Ammo konsept atamasi chet elda ham, mahalliy tilshunoslikda ham keng qo'llanilishiga qaramay, hozirda uning yagona izohi yo'q.

Yu.S.Stefanov konseptni shunday ta'riflaydi: "Inson ongida madaniyat o'chog'i, bu madaniyat shaklida insonning aqliy olamiga kiradigan narsa. Konsept bu ma'lum bir so'z bilan keladigan g'oyalar, tushunchalar" [2]

Inson hayotda o'zining ezgu ishlari bilan nom qoldiradi. Qancha vaqtlar o'tsa ham, uning yodi kishilar xotirasida muhrlanib qoladi, tillarda yaxshi fikrlar bilan eslanadi. Falonchi odamni hojatini chiqaradigan odam edi, deya eslanadi. Yomon odam esa, o'zidan dod qoldiradi.

Yaxshilik nur keltirar,

Yomonlik – zulmat. Nur yorug'da ham yaltiraydi degan mashoyixlarimiz. Yaxshilik qorong'u zulmatdagi nurdir. Yaxshilik ko'ngilni nurafshon etadi, yomonlik esa, qalbni qorong'u zulmat qariga tortadi.

Yaxshini ko'rib fikr qil,

Yomonni ko'rib shukur qil.

Ushbu maqol xalq orasida "Birni ko'rib fikr qil, birni ko'rib shukur ko'rinishida ham mavjuddir. Hayotda shunday insonlar borki, ularning hayot yo'li boshqalar uchun ibrat maktabi bo'ladi, ulardek bo'lishga boshqalar ham harakat qiladi. Yaxshi inson o'zi bilan yaxshi nom qoldiradi. Ba'zida yomon xislatli kishilarni ko'rib, ulardek bo'lmaganligimizga shukur qilamiz. Jamiyatimizga xavf soladigan, nifoq tushuradigan kishilardan uzoqroq bo'lishga harakat qilamiz. Ezgulikni diliga tuggan

odam yomonlik qilishdan qochadi. Xato qilib qo'yganida ham, tavba qilib, buni boshqa takrorlamaslikka harakat qiladi. Yomon odam esa har qilgan yomonligida tavba qilsa-da, bu ishdan tiyilmaydi.

Yaxshini so'ksang, suyagidan o'tar,

Yomonni ursang, terisidan o'tar.

Yaxshi odam yomon gap eshitisa, yuzi shuvut bo'ladi. Eshitgan gapi uning suyak-suyagigacha botadi. Yomon odam esa yomon gap yo'lda qolib, ursang ham ta'sir qilmaydi.

Yaxshi oshini er,

Yomon — boshini.

Yaxshilik va ezgulik insonni kamolotga etaklaydi. Inson qilgan yaxshiliklari evaziga rahmat eshitadi, uning mevasidan bahramand bo'ladi. Yomonlikni ko'ngliga keltirgan, uni amalga oshirgan inson esa oxir-oqibatda boshini ushlab qoladi.

Yaxshi suydirar, yomon so'ndirar.

Yaxshi odam o'zining ezguligi bilan insonlarning qalbini yoritadi, ularni suydiradi. Yomon odam esa o'zining harakatlari, gap-so'zlari bilan boshqalarning ko'nglini og'ritadi.

Yaxshi turmas, yomon o'lmas.

Xalqimizda "Yomonga o'lim yo'q" degan gap bor. Yaxshi inson vafot etib ketganidan keyin ham insonlar qalbida barhayot yashaydi. Odam deb yashagan odam doimo tirik bo'ladi. Yomonlik qilishni odat qilgan odam esa, tirik bo'lsa-da, insonlar naznida go'yoki o'lik singari bo'ladi.

Yaxshining bolasi to'rga tortar,

Yomonning bolasi eshikka.

Yaxshi odam farzandini ham yaxshi tarbiya qiladi. Tarbiyasi orqasidan yaxshi gap eshitadi, martabasi ham ulug' bo'ladi. Farzandi orqasidan har doim uyning to'ri uniki bo'ladi. Yomon odamning bolasi esa noqobilligi bilan ota-onasini uyatga qo'yadi.

Yaxshining nasihatiga kirmagan,

Yomonning yo'lga yurar.

Ushbu maqolda yaxshilikning to'g'ri yo'lga boshlashi, yaxshi odamning nasihatiga

kirmagan odam yomonlikning qurboni bo'lishi o'z aksini topgan.

Yaxshi chechakka bolari qo'nar.

Mevali daraxtga hamma tosh otadi. Uning mevasidan bahramand bo'lishadi. Yuqorida keltirilgan maqolda chechak, bolari timsollari orqali inson shaxsiyati o'z ifodasini topgan. Yaxshi fazilatli inson xuddi chechak timsolidek, undan shirasidan bahramand bo'lish uchun bolari singari insonlar talpinadilar. Yaxshi inson mevali daraxt kabi deb aytib o'tdik, bu kabi insonlar o'zlarining yaxshi fazilati, go'zal xulqi bilan insonlar hojatini chiqaradi. [3]

Yaxshi yurgan erida,

Tinchlik solar eliga.

Yomon yurgan erida,

O't qo'yadi eliga.

Har bir inson o'zining o'z ichki olamidan kelib chiqib dunyoni tasavvur etadi. O'sha tasavvur mahsuli bilan atrofdagilarga yaxshi yoki yomon munosabatda bo'ladi. Yuqorida keltirilgan maqolda ham yaxshi ko'ngilli inson yurgan yo'lida boshqalarga tinchlik, osoyishtalik ulashib yuradi. Yomon odam boshqalarga zarar keltiradi.

Yaxshi bo'lsang, yasharsan,

Nasibangni osharsan.

Yaxshi inson va uning yaxshi xislatlari xususida yuqorida ko'plab maqollarni keltirib o'tdik. Ushbu maqol ham insonning yaxshi bo'lishi haqida qimmatli fikr yuritilgan. Yaxshi insonning nasibasi ham oshib boradi.

Yaxshi bo'lsang, o'zarsan,

Yomon bo'lsang, to'zarsan.

Yaxshi odam har doim boshqalar nazarida yaxshi xotiralar bilan qoladi. Har ishda ilg'or bo'ladi. Yomon odam esa yomonligi bilan pand eydi.

Yaxshiga etishtir,

Yomondan ketishtir.

Insonlar har doim yaxshilikka intilib yashaydilar. Yaxshilarning atrofida yig'iladilar. Yaxshilarga etishni, yomonlardan uzoqlashishni xohlaydilar.

Yaxshilik ko'zga ko'rinmas,

Yomonlik ko'mib qo'yilmas.

O'zbek xalq maqollarida mazmunni ochib berishda bir qancha vositalar muhim rol o'ynaydi. Maqolda metaforalik, obrazlilik, ta'sirchanlik, hissiy bo'yoqdorlik, qisqalik, majozilik ahamiyatga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya fanidan ma'ruzalar kursi. [1] 62-65-Toshkent, 2014

2. Madayev O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. [2] 45-48 -T.: Mumtoz so'z, 2010.

3. Samadov Q. Maqollarimiz mohiyatiga doir. [3] 213b -T.: O'zbekiston Madaniyati. 1965, 213-b

QO'QON SHAHRI FITOTOPONIMLARI

ФИТОТОПОНИМЫ ГОРОДА КОКАНДА

PHYTOTOPONYMS OF KOKAND CITY

Usmonova S.A., Qo'qon DPI

Annotasiya. Ushbu maqolada Qo'qon shahri oykonimlari tarkibidan o'rin olgan fitotoponimlarning guruhlanishi, nomlanish asoslari xususida batafsil to'xtalangan.

Kalit so'zlar: fitonimlar, fitotoponimlar, mevali daraxtlar nomi bilan hosil qilingan joy nomlari, mevasiz daraxtlar nomi bilan hosil qilingan joy nomlari, bog'lar nomi.

Аннотация. В этой статье мы поговорим о группировке фитотопонимов, входящих в состав ойконимов города Коканд, подробно об основах номенклатуры.

Ключевые слова: фитонимы, фитотопонимы, топонимы, образованные от названия плодовых деревьев, топонимы, образованные от названия бесплодных деревьев, названия садов.

Annotation. In this article we will talk about the grouping of phytotoponyms that are part of the oikonyms of the city of Kokand, in detail about the basics of nomenclature.

Keywords: phytonyms, phytotoponyms, toponyms formed from the names of fruit trees, toponyms formed from the names of barren trees, names of gardens.

Kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyoti va erdagi hayot qobig'i hisoblangan biosferani yuzaga kelishida flora va faunadan ahamiyatli bo'lgan tabiat komponentini topish qiyin. Ayniqsa, o'simlik dunyosi boshqa tabiat komponentlaridan farq qilib, tabiat va jamiyat hayotida uchta muhim vazifani bajaradi. Birinchidan, mavjud tabiat komponentlari ichida o'simlik dunyosi muhim ekologik funksiyani bajarib, atrof muhit muvozanatini saqlab, undagi tirik mavjudotni yashashi uchun muhim bo'lgan kislorod etkazib beradi. Ikkinchidan, o'simlik dunyosi yashil massa yaratib, insoniyat va hayvonot dunyosini oziqa bilan ta'minlaydi, erni suv va shamol eroziyasidan, quyosh nuridan saqlaydi, daryolar rejimini tartibga soladi, selni oldini oladi, suvni miqdor jihatidan muhofaza qiladi. Uchinchidan, xalq xo'jalik ehtiyojlarini qondirishda, tabobat va sog'lomlashtirishda muhim xom-ashyo manbai sifatida xizmat qiladi [2.155-157].

Toponimlarning vujudga kelishida joyning tabiiy geografik sharoiti muhim rol o'ynaydi. O'simliklar dunyosi, hayvonotlar olami, joyning relyef xususiyatini aks ettiruvchi nomlar shunday toponimlar sirasiga kiradi.

Fitotoponimlar – o'simlik nomidan yasalgan joy nomlari [1.89] hisoblanib, bu xil toponimlar ma'lum hududdagi o'simliklar dunyosining muhim xususiyatlarini o'zida namoyon qiladi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, nafaqat o'simliklar nomi joy nomlarida saqlanib qolgan, balki joy nomlari xam o'simliklarga berilgan. Dunyo o'simliklari olamida Farg'ona nomi 45 ta o'simlikka berilgan, bundan tashqari Turkiston, Chimyon nomlari bilan ataladigan o'simliklar ham bor [5. 168-171].

Nomshunos olim N.Oxunov "O'zbekiston toponimiyasi" qo'llanmasida fitotoponimlarni: 1) mevali daraxt nomlari asosida; 2) mevasiz daraxt nomlari asosida; 3) o't nomlari bilan atalgan; 4) poliz ekinlari va donli o'simliklar nomi bilan vujudga kelgan toponimlar, deb to'rt guruhda tasniflagan [3. 41].

Qo'qon shahar MFYlari bo'yicha fitotoponim asosida nomlangan ko'chalarni quyidagicha guruhlab chiqdik:

Birinchi guruhga shahardagi mevali daraxtlar nomi bilan atalgan ko'chalarning nomlari kiritildi: Mevazor, Bodomzor, Olmazor, O'rikzor, Tokzor, Jiydali bog', Olchazor, Yangi bodom kabilar. Ulardan

ayrimlarining nomlanish asoslariga to'xtalib o'tamiz.

Jiydali bog' – bu joy Halimjonboyning bog' va ekinzor erlari bo'lib, xalq u erni "Jiydali bog'" deb atagan. XX asrda bu hududda paydo bo'lgan ko'chaga "Baykal" ko'li nomi berilgan. Mustaqillik yillarida tarixiy nom tiklangan.

Yangi bodom – bu ko'cha xonlik davrida "Soilon"- so'rovchilar va "Bekmahalla" (qariyalar bergan ma'lumotga ko'ra Xudoyorxonning ukasi So'fibekning chek eri bo'lgan) ko'chalarining yaqin hududida joylashgan. XX asrning o'rtalarida bu ko'chaga "Yangi bodom" nomi berildi.

Olchazor – o'tmishda bu ko'cha o'rnida "Burnakifurushlar" mavzeyi bo'lgan. Burnaki – nosning burun bilan chuqur hildab, xumorbosti qilinadigan turi. Keyinchalik rasta yo'q bo'lib, o'rni bir bog'bonga sotilgan. Bu erlar olchazor bog'larga aylantirilgan. XX asrda bu hududga aholi uy-joy qurib joylashgan va yangi ko'chaga Ilich nomi berilgan. Mahalla aholisining talabi bilan bu ko'chani avvalgi nomi qaytarildi.

Ikkinchi guruhni mevasiz daraxtlar nomi bilan ko'chalarning nomlari kiritildi: Nihol, Chorchinor, Sadaqayrag'och, Ko'kalamzor, Terakzor, Majnuntol, Mingterak singlarlar.

Chorchinor – Muhammad Alixon va uning piri Sohibzoda Hazrat shu manzilga "darveshona" marosimiga kelib, hashar tariqasida to'rt chinor ko'chatini o'tqazganlar, hozirgacha uning bir tupi saqlangan. Xalq bu joyga Chorchinor deb nom bergan.

Uchinchi guruhga bog'lar (temuriylar davrida Samarqand shahrida barpo etilgan mashhur bog'lar nomlariga o'xshatma nomlar Qo'qon xonligi davrida ham barpo etilgan), keyingi yillarda qo'yilgan zamonoviy nomlar kiritildi: G'uncha, Gullola, Gulshan, Chamanzor, Chorchaman, Bog'ko'cha, Bog'i atirgul, Bog'i bo'ston, Chahorbog', Chorbog', Xonbog'i, So'limbog', Urganjibog', O'rmonbog', Xonchorbog', Bog'inav, Bog'i baland, Bog'i naqshi jahon, Bog'i binafsha, Bog'ishamol kabilar.

Bog'inav – Yangi bog' demakdir. Hujjatlardan aniqlanishicha, XIX asrning

ikkinchi yarmida Sayyid Muhammad Xudoyorxon taxtga qayta o'tirishi munosabati bilan barpo etilgan yangi bog' nomi. Sovetlar davrida bu ko'chaga diplomat Krasin nomi berilgan, istiqloq sharofati bilan tarixiy nom qayta tiklandi.

Bog'i baland – Sayyid Olimxon tomonidan barpo etilgan bog', Amir Temur bog'lariga havas qilib nomlangan. Qo'qon xonligida bunday bog'lar ko'p bo'lgan, Fazliy Namangoniyning "Majmuai-shoiron"ida Amir Umarxon tomonidan qurilgan Bog'i Dilbarning barpo qilingan yili haqida quyidagi ta'rix beriladi:

Az on justam pur aql man ham,
Bigufto tavaqqufi Bog'i Dilbar.

Bunda Bog'i Dilbar (باغ دلیر) ta'rix moddasi deb olinsa, abjad hisobida 1239 yil xijriy, ya'ni 1814 yil melodiylar sanasi kelib chiqadi [4. 93]. Keyingi davrlarda bu nom joy nomlarida saqlanib qolmasada, lekin manbalarda uchraydi.

Bog'i behisht- 1812 yilda Amir Umarxon chorbog' tashkil etib, bu erda ijod qilgan. Shoir Fazliy chorboqqa "Bog'i behisht" – "Jannat bog'i" deb nom bergan. Bog' o'rnida uy-joylar qurilib, "Festivalnaya" deb nom berilgan, istiqloq yillarida tarixiy nom tiklandi.

Bog'i naqshi jahon – jahonning naqshi. Ma'lumki, temuriy shahzodalardan bo'lgan Husayn Boyqaro Hirotda shunday nomda bog' bunyod ettirgan. Qo'qon xonlari ko'p sohalarida temuriylarga taqlid qilganlar. Erdonabiy ham ularga taqlidan Bog'i naqshi jahon nomli bog' barpo etgan. Sovet yillarida bu ko'cha CHK raisi Dzerjenskiy nomi bilan yuritilgan. Istiqloq yillarida tarixiy nom tiklandi.

To'rtinchi guruhga qishloq xo'jaligi bilan bog'liq holda ataladigan ko'chalar nomlari kiritilgan. Bog'bonon, Bog'chachilik, Paxtakor, Yangi dehqon, Bog'chachilik, Paxtakor kabilar.

Bog'bonon – bu eski ko'chalardan bo'lib, bog'larning o'rtasidan o'tgan ko'chalarda bog'bonlar yashagan. Bu ko'cha nomi juda ko'p tarixiy manbalarda uchraydi. Hujjatlarda tojik tilida "Bog'bonon" (bog'bonlar) shaklida yozilgan.

Olmazor – o'tmishda bu ko'cha Mulla Ashur Oxund nomi bilan nomlangan. Oxund –

diniy va qisman dunyoviy bilimlarni puxta egallagan kishilarga beriladigan ilmiy unvon. Sovet yillarida bu ko'chalar qayta qurilib, Olmazor nomi berilgan.

Hosil – o'tmishda bu ko'cha "Posira" deb nomlangan. Posira – katta er egalari tomonidan ersiz dehqonlarga vaqtincha foydalanish uchun ajratilgan er bo'lagi. 1930 yillarda musodara qilingan posira

erlar jamoa xo'jaliklariga berilib u manzil Hosil deb atalgan.

Yangi dehqon – o'tmishda bu ko'cha Erdonabiy cheki deb atalgan. Keyinchalik uning o'rnida paydo bo'lgan ko'chaga Yangi dehqon deb nom berilgan. Bu guruhga qishloq xo'jaligi bilan bog'liq holda nomlangan ko'cha nomlari kiritilgani bois, uni fitotoponimlar tarkibida berib o'tdik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E., Uluqov N. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. Namangan, 2006, 89-bet.
2. Otaqulov P. Fitooykonimlarning ekologik funksiyalari. –T.: O'zbekiston geografiya jamiyati Axboroti, 49-jild, 2017. B.155-157.
3. Oxunov N. O'zbekiston toponimiyasi. Qo'qon, 2005, 41-bet.
4. Siddiqov M., Siddiqova F. Alisher Navoiy va Qo'qon adabiy muhiti. Xalqaro anjuman. Qo'qon 2021. 93-bet.
5. Homidov G'.H., Maqsudova R.S., To'rayeva Z.R. O'simliklar olamida Farg'ona va Buxoro nomlari// Botanika, ekologiya, o'simliklar muhofazasi. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. T.: 2007. 168-171 bb

YOZUVGA O'RGATISHNING QIYINCHILIKLARI

ТРУДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ ПИСМУ

DIFFICULTIES IN TEACHING WRITING

Nozima Qodirova

English teacher, Kokand University

Annotatsiya: Ingliz tili o'qituvchisi har doim chet tili talabalariga, ayniqsa boshlangich bosqich darajasidagi talabalarga yozuv mahoratini o'rgatishda qiyinchiliklarga duch keladi. Til malakalaridan biri sifatida yozuv faqat boshqa uchta til malakalari ustun bo'lgandagina ustunlik qiladi. Yozuvga o'rgatish uchun grammatika va so'z boyligi muxim xisoblanadi. Fikrni yozma ifodalash uchun o'z-o'zini bilishni xam talab qiladi. Talabalar ingliz tilida bilimga ega bo'lsa-da, yozma nutki qiyin izhor topadi. Makolada yozishni o'rgatishning ba'zi an'anaviy va zamonaviy usullarni yoritilgan.

Kalit so'zlar: yozuv, yozma nutq, linguistic vositalar, yozuv texnikasi, ekstralingvistik qiyinchililar, lingvistik qiyinchiliklar, metodlar.

Аннотация. Преподаватель английского языка всегда сталкивается с трудностями в обучении навыкам письма студентов, изучающих иностранные языки, особенно студентов начального уровня. Как один из языковых навыков, письмо доминирует только тогда, когда три других языковых навыка превосходят его. Для обучения письму требуется отличная техника и словарный запас. Чтобы выразит идею в письменной форме, требуется самопознание. Несмотря на то, что студенты владеют английским языком, письменную речь им трудно оставить. В статье были рассмотрены некоторые традиционные и современные способы обучения письму.

Ключевые слова: письмо, письменная речь, языковые средства, приемы письма, экстралингвистические трудности, языковые трудности, приемы.

Abstract. An English teacher is always faced with difficulties in teaching writing skills to foreign language students, especially beginner level students. As one of the

language skills, writing only dominates when the other three language skills are superior. Teaching writing is an excellent technique and vocabulary. To express the idea in writing requires self-knowledge. Although students know English, written speech finds it difficult to leave. The article covered some traditional and modern ways of teaching writing.

Key words: writing, written speech, linguistic tools, writing techniques, extralinguistic difficulties, linguistic difficulties, methods

Yozuv deganda nutqda til belgilarini qayd qilish tushuniladi. Yozuvni o'rgatganda harf, harf birikmalari orqali so'zlar, gaplar tuzish, fikrni yozma bayon qilish o'rganiladi.

Biz yozuv haqida gapirganimizda uning o'rgatishda uch ajralmas jihatlarini xakida eslashimiz zarur: 1) yozma nutq chet tilining boglovchisi sifatida ishlatilishi uchun tilning muhim elementlarini: tinglash, gapirish va o'qish malakalari xam bor ekanligi; 2) chet tilini o'rganishning maqsadi sifatida yozish qobiliyatlarini rivojlantirishdir, masalan, eslatma olish, umumlashirish, hikoya qilish, hayotiy vaziyatlar xakida axborotlar berish kabilarni bilish; 3) birlashtirib yozish- bu turli xil lingvistik vositalarni ishlata bilish, yozma matnni bir-biri bilan boglash, uzluksizligi va grammatik tugri tashkil etilishini ta'minlash.

Yozuv qiyinchiliklari yozuv texnikasi, fikrni yozma bayon qilish bo'yicha bo'lishi mumkin. Ikkalasida ham ekstralingvistik va lingvistik qiyinchiliklar bo'ladi.

Ekstralingvistik qiyinchiliklar quyidagilar:

1. O'quvchi, talabalarni yozishga tayyorgarligi (qo'l xarakatini o'rgatish, namunaga binoan harf qismlarini yozish, harfni bir necha qator yozish, matnni chiroyli qilib ko'chirish, bosma harfni yozma shaklini ko'chirish).
2. Yozuv o'tkazilayotgan vaziyatni tayyorligi.
3. Yozish uchun vositalarning mavjudligi (daftar, ruchka, kitob).
4. O'qituvchining tayyorligi.
5. O'qituvchining yozishni, ayniqsa, yozma ishlarni utkazish metodikasi.
6. Mashq, yozma ishlarni o'quvchi, talabaning bilimiga mos holda tuzilganligi.

Lingvistik qiyinchiliklar:

I. Lingvistik qiyinchiliklar: (fonetik, leksik, grammatik):

1. Fonetik qiyinchiliklar: so'zni to'g'ri yozishda tinglovchilar tovushlarni

mazmunini farqlashdagi qiyinchiliklar masalan: night-knight/ meat-meet/board-boat-bought /

2. Leksik qiyinchiliklar, ya'ni omofonlar, omograflar va h.k; masalan: ***eat-it/three-tree/sleep-slip/sheep-ship***

3. Grammatik qiyinchiliklarni bir-biridan ajrata olish;

4. Nutqning monologlik, dialoglik xususiyatlarini hisobga olish;

5. Stilistik qiyinchiliklar-nutqni sheva yoki adabiy tilga ta'lluqliligini hisobga olish.

Yozuvni o'rgatishni mazmuni mavjud. Yozuvni o'rgatishning mazmuni deganda yozuv bo'yicha nimalarni o'rgatish va ular bilan nima qilish tushuniladi. Yozuvni o'rgatganda harf, harf birikmalari orqali so'zlar, gaplar tuzish, fikrni yozma bayon qilish o'rganiladi.

Yozuv texnikasini o'rgatishda o'qituvchi harf va harf birikmalarning yozilish qoidalarini tushuntiradi, doskaga yozib ko'rsatadi, yozdiradi va o'qib beradi. So'ng o'quvchilar shu harflar ishtirokida so'zlarni o'zlari mustaqil o'qiydilar.

Tovush-harf munosabatini o'rgatishda tovushni idrok etish-ko'rish tasavvuri va undan so'ng yozuv harakati sodir bo'ladi. Bunga o'rgatishda oddiy va kam sonli mashqlarning o'zi etarlidir. Mashqlar o'quvchi, talabalarda mustaqillikni oshirishga asoslanadi. Harflarning polisemiyasi va omonimikasini o'rgatishda ko'shimcha mashqlar o'tkazish va ularning umumiy miqdorini ko'paytirish zarur.

Shu bilan bir qatorda sinfdagi yozuv bilan bog'liq ya'ni, tayanch vositalarning va mazmunli rasmlarning bo'lishligiga e'tibor beriladi. Umuman olganda, nutq faoliyatining bu turi tadqiqotlarda etarli yoritilmagan bo'lsada, tinglab tushunish ko'nikmalarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan mashqlar ishlab chiqilgan.

(N.I.Geiz, J.J.Jalolov, N.V.Eluxina)

Biroq, o'qituvchi ham o'quvchilarni yozishni o'rgatishda qiyinchiliklarga duch

keladi: motivatsiya, texnologiyadan foydalanish, sinfni boshqarish, shuningdek o'quvchilarning turli xil o'quv uslublari. Sheba (2018) ga ko'ra, so'z, ya'ni vokabyulyar, yozishning eng muhim jihati hisoblanadi, chunki u muvaffaqiyatli yozish qobiliyatining asosiy tarkibiy qismidir.

O'qituvchi namoyish qilishi mumkin bo'lgan va yozish qobiliyatini oshirishda kumak buladigan usullar kuida gacha:

- a) mavzular haqida yozish uchun "aqliy xujum" strategiyasidan foydalanish
- b) yozish uchun reja tuzish
- c) og'zaki jumalarni mashq qilish va keyin ularni yozish
- d) imlo uchun so'zlardagi tovushlarni cho'zish
- e) yozuvni qayta o'qish va tahrirlash

Yozuvga o'rgatish metodlari

Grafik va imlo malakalari ma'lum bilimlarga va tilni anglashga asoslangan. Ushbu ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayoni uchta guruh omillari bilan murakkablashadi: o'quvchilarning *individual xususiyatlari*, *maqsadli til xususiyatlari* va *o'rganish va o'qitish sharoitlari* (o'qituvchi, o'qitish texnologiyalari va o'quv materiallari).

O'quvchilarning individual xususiyatlari: ularning vizual xotirasi, diqqati, ona tilida yaxshi yozish qobiliyati, mantiqiy masalalarni bajarish qobiliyati (taqqoslash, o'xshash narsalardan foydalanish, xulosa chiqarish va h.k.).

Maqsadli til xususiyatlari: Ingliz imlo tizimi bir necha tamoyillariga asoslangan: **fonetik**, ya'ni, grafik shakli tovush shakliga mos keladi (**dog, cat**); **morfologik**, har bir morfema (prefiks, o'zak, suffix) turli xolatlarda shu tovush shaklini saqlab (**nation-nationality**) qoladi; **tarixiy**, imlo an'analar va so'zning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liq bo'lsa (busy, two, school). Oxirgi tamoyil ingliz imlosida ustunlik qiladi. Harf va tovush yozishmalari ham qiyinchilik tug'diradi: bitta harf – bir nechta tovush (**s – 4 tovush**), bitta tovush – bir nechta harflar bilan (**ir, er, ur**), bir nechta digraflar

- bitta tovush (**ch, th, sh**), soqov harflar (so'z oxirida **e, wh, wr, ght**) va boshqalar. Grafik ko'nikmalarni rivojlantirish bo'yicha usullar harflarni, harf birikmalarini, so'zlarni ko'chirishda retseptiv-reproduktiv mashqlardir. Eng oson harflar va ular o'rganadigan lug'at birliklarida ishlatiladigan harflar bilan boshlash tavsiya etiladi.

O'yinlardan xam foydalanish maqsadga muvofiqdir, masalan:

1. Bir xil shaklli harflarni guruhlash (masalan, **a, c, d** va hokazo)
2. Letter recognition (bir necha so'zda bilan bir xil harf topish, berilgan xarflar ishtirok etgan so'zlarni olib ko'chirish va hokazo)[2, p.28]

Imlo ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha olib boriladigan ishlar kommunikativ bo'lmagan mashg'ulotlar (ayrim harflarni ko'chirish, ko'chirish va tagiga chizish, ko'chirish va saralash, homograflarni ko'chirish, faqat tanlangan so'zlarni (ba'zi harflar birikmasi, prefiks, qo'shimchalar bilan) kochirish, bo'shliqlarni to'ldirish, so'zlarni imlo qoidalari bo'yicha guruhlash, so'zlarning yarmini moslashtirish va boshqalar.).

Xulosa qilib aytganda, chet tili ta'limi samaradorligini ta'minlashga yangicha nuqtai nazardan yondashilganligi, chet til ta'limi mazmunining davr talabi darajasida yangilanib borishiga ob'ektiv zaruriyat sifatida qaralganligi oliy o'quv yurtlarida yozuv malakasini nutq faoliyati turi sifatida rivojlantirishda bakalavriyat talabalari uchun fikrni yozma bayon qila olish, xatolarsiz yozish qobilyatini o'stirishga xizmat qiladigan va yozuv malakasini rivojlantirishdagi qiyinchiliklarni bartaraf qilishning amaliy-ijodiy usullar, ilmiy-nazariy tavsiyalar bayon qilinadi. Oliy o'quv yurti talaba yoshlariga chet tilini o'rgatishda yozuv faoliyatini shakllantirishning zamonaviy metodikasini yaratish bugungi kunning eng dolzarb asalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Reference

1. **McLaughlin**, Rossman, T., and McLeod, B. (1983). Second language learning : An information processing perspective . Language Learning, 33 (2), 135-158. p.42

2. **Krashen**, D. (1984). Writing: Research, Theory and Applications. Torrance, CA: Laredo Publishing Co., Inc. p.28
3. **Рогова Г. В.** Методика обучения английскому языку. Просвещение,
4. **Irmischer** Teaching Expository Writing. New York, 1979.
5. **Atwell** In the Middle: Writing, Reading and Learning with Adolescents. Upper Montclair, 1987.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR ETIMOLOGIYASIDA MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARNING NAMOYON BO'LIHI

ПРОЯВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ В ЭТИМОЛОГИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

REFLECTION OF NATIONAL-CULTURAL CHARACTERISTICS IN THE ETHYMOLOGY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Z.Saminjonova

Annotasiya: maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi ikkilamchi nominasiya maxsuli bo'lmish turg'un birikmalarning etimologik xarakteristikasini tahlil qilish va bir tildagi semantik hajm ikkinchi tildagiga nisbatan konseptual olamni o'zgacharoq tarzda aks etishi haqida fikr yuritilgan.

Tayanch so'zlar: etimologizasiya, ob'yektiv borliq, frazeologik birliklar, konnotativ ma'no, idiomatizasiyani, lingvistik ma'no, konseptual.

Annotation: The article analyzes the etymological characteristics of stable compounds, which are the product of secondary nomination in English and Uzbek, and the idea that the semantic volume in one language reflects the conceptual world differently than in another language.

Key words: etymology, objective being, phraseological units, connotative meaning, idiomatization, linguistic meaning, conceptual.

Аннотация: В статье анализируется этимологическая характеристика устойчивых сложных слов, являющихся продуктом вторичной номинации в английском и узбекском языках, и представление о том, что семантический объем в одном языке иначе отражает понятийный мир, чем в другом языке.

Ключевые слова: этимология, предметное бытие, фразеологизмы, коннотативное значение, идиоматизация, языковое значение, концепт.

Etimologiya juda qadimiy ta'limotlardan bo'lib u bir necha ming yillik tarixga ega. Qadimgi Gresiya, Rim, Mesopotamiya, Misr va Xitoyda ham tilshunoslik fan sifatida shakllanib ulgurmagan bo'lsa-da olimlar, faylasuf, mantiqshunoslar so'zlarning tarixini o'rganishga qiziqqanlar va ularning kelib chiqishiga doir turli farazlarni ilgari surganlar. Tabiiyki, hali tilshunoslik fan bo'lib shakllanmagan, o'z metodlari, ob'yekt va predmetlariga ega bo'lmagan, shunchaki qarashlar majmui bo'lganligi, o'z terminlar va tushunchalar

tizimiga ega bo'lmaganligi tufayli bu kabi murakkab savollarga javob topa olishi dargumon edi.

Bu davrda tortishuvlar ko'proq so'z yozuv shaklining, ya'ni nomning u bildirgan tushuncha o'rtasidagi munosabatni o'rganishga qaratilgan edi. Xaqiqiy ilmiy etimologiya fan sohasi sifatida keyinroq, alohida olingan til oilalari, guruhlar va tillar lug'at tarkibi haqidagi dastlabki ilmiy xulosalar chiqarilgan paytlarga borib taqaladi. Hozirgi kunga qadar

etimologlarning asosiy e'tibori til lug'at tarkibining asosiy birligi, ya'ni so'zlarning tarixiga qaratib kelindi. Natijalar esa etimologik lug'atlar tarzida shakllantirildi. Hozirgi kunga qadar etimologlarning asosiy e'tibori til lug'at tarkibining asosiy birligi, ya'ni so'zlarning tarixiga qaratib kelindi. Natijalar esa etimologik lug'atlar tarzida shakllantirildi. Turg'un birikmalar ikki yoki undan ko'proq elementlardan tashkil topganligi uchun ularning komponentlari bildirgan ma'nolar birikmaning umumiy ma'nosini kelib chiqarishda ishtirok etgan bo'lishi ham mumkin, ishtirok etmagan bo'lishi ham mumkin. Shu nuqtai nazardan turg'un birikmalarning etimologik tahlili ancha murakkab kechadi. Kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi va undagi tushunchalarni etimologik izlanishlarda qo'llash esa bu qiyin sohadagi ayrim masalalarga oydinlik kiritishi mumkin bo'lib qoldi. Chunki so'z kognitiv funksiyasining bosqichma-bosqich rivojlanishini o'rganish ayrim paytlarda uning etimologiyasini aks ettirishini qaysidir bir jihatlar bilan namoyon qildi. Buning uchun esa kognitiv tilshunoslik terminologik apparati va tahlil proseduralaridan foydalangan holda bu masalani ko'rib chiqish foydadan holi bo'lmaydi, deb o'ylaymiz. Shu nuqtai nazardan turg'un birikmalarning birlamchi ma'nosini tiklash etimologizasiya jarayoniga o'xshaydi. "Filogenezi ontogenezni takrorlaydi" deganlaridek, turg'un birikmalarning "Etimologizasiyasi idiomatizasiyani takrorlaydi" deb aytishimiz mumkin.

Real dunyoning ob'yektiv voqea va hodisalari (tun, kun, fasllar, vaqt, borliq) barcha tillar doirasida bir xil anglashiladi. Bu o'rinda gap, faqat bir tildagi semantik hajm ikkinchi tildagiga nisbatan konseptual olamni o'zgacharoq tarzda aks etishi haqida ham borishi mumkin. Masalan, bir - **"one"** so'zi ingliz tilida faqat miqdor ko'rsatkichi bo'libgina qolmay (m. **One boy**), boshqa olmoshlar bajaradigan vazifalarni ham bajarishi mumkin (**That one** – o'shanisi, The last one-oxirgisi) va h.k. O'zbek tilida bu so'z bir muncha kengroq konnotasiyaga ega. Masalan,

miqdor ma'nosida – **bir yostiqa bosh qo'ymoq, bir kesak bilan ikki qarg'ani urmoq, ekspressiv ma'noda – bir pul, bir tiyin, bir chaqa, bir gap bo'lar, bir bahya qoldi** va h.k.z.

Konnotativ ma'no turli tillarda turlicha bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida it salbiy ma'noga ega: **it – mushuk bo'lib yashamoq, it qarash qilmoq, iti kelib qoldi, it egasini tanimaydi**. Ingliz tilida ham o'xshash holatini ko'ramiz: **Dog doesn't eat dog (maqol), The country is going to dogs (B. Shaw), Old dog can never learn new tricks (maqol)**.

Dunyoni anglash uzoq vaqt talab qiladigan jarayon bo'lib, insoniyat tarixida bir necha avlodlar umriga teng bo'lishi mumkin. Bizning dunyo haqidagi bilimimiz o'ta nisbiydir. Predmetning bu biz anglab etmagan xossalari biz uchun jumboq bo'lib qolaveradi. Absolyut bilim esa aniq emas, zero, narsa va hodisalar o'rtasidagi munosabatlar cheksiz davom etadi, odam uni o'rab turgan dunyoni o'z aqli, tafakkuri bilan anglaydi, idrok qiladi, ko'radi, sezadi, o'ylaydi, axborot oladi, qiyoslaydi, xulosa chiqaradi. Hozirgi zamonda inson muayyan hudud, ijtimoiy muhit, jamoa mahsuli hisoblanadi. Odatda bu jamoaning sifat belgisi til, muhit, urf -odatlar, stereotiplar, etalonlardan iborat bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra individ ham turlicha farqlanadi. Agar individlar muayyan til doirasida birlashgan bo'lsalar, ularning ushbu til doirasida egallagan bilimlari ham umumiy bo'ladi. Bu ikki taraflama jarayon, bir tarafdin ushbu tilga mansub har bir individ o'zining sub'yektiv bilimlarini shu tildagi belgilar, simvollar va ular orasidagi munosabatlar orqali aks ettiradi. Ikkinchi tomondan, ushbu tilda mavjud bo'lgan barcha bilimlar ham konseptual ahamiyat kasb etib, ushbu tilda so'zlashuvchi har bir individ uchun umumiy bo'ladi. Shunday qilib, har bir til doirasida dunyoning konseptual ko'rinishi vujudga keladi. Dunyoning bu ko'rinishi shu tilda so'zlashuvchi zamondagilar uchun ham, sosium doirasida shakllanadigan kelgusi avlodlar uchun ham aloqa vositasi bo'lib

xizmat qiladi. Sosium ichida shakllangan va kelgusida vujudga keladigan barcha bilimlar yaxlitlanib boraveradi. Shu tariqa muayyan tilda so'zlashuvchi sosium uchun xos bo'lgan dunyoqarash, dunyoning yaxlit konseptual tizimi vujudga keladi. Lekin shuni ham aytish kerak-ki, muayyan til doirasidagi dunyoqarashlar qanchalik xususiy bo'lmasin, u konseptual dunyoni anglashga halaqit bermaydi. Konseptual dunyoqarash biososial mavjudot bo'lgan insonning hayot faoliyati uchun muhim shartdir. Inson o'zining butun ongli turmushi davomida konseptual dunyoqarashning zamonaviy ilmiy bosqichigacha uzoq masofani bosib o'tgan. Qadim o'tmishda ajdodlarimiz dunyo va uning yaralishi haqida hozirgi ilmiy nazariyadan yiroq bo'lganlar.

Tilshunoslar so'zlovchilar dunyoqarashining tilga, nutq faoliyatiga munosabatini tadqiq qilar ekan, dunyoqarashning quyidagi turlarini ko'rsatib o'tadi.

1) har bir alohida shaxsning hayotiy tajribasi orqali vujudga kelgan dunyoqarash.

2) muayyan til doirasida vujudga kelgan insoniy dunyoqarash.

3) bir til dunyosining barcha vakillari – individlar uchun yakka bo'lgan konseptual dunyoqarash.

Dunyoqarashning milliy xususiyati, yuqorida ta'kidlanganidek, uning muayyan til doirasida chegaralanishi bilan bog'liq. Har bir lingvomadaniy kontekstda, jamoada tarkib topgan frazeologik birikmalar faqat bir tilga xos bo'lgan xususiylikka olib keladi. Masalan, o'zbek tilidagi **“besh qo'lday bilmoq”** turg'un birikmasining chex tilidagi muqobili **“besh panjaday bilmoq”** iborasiga mos keladi.

Shunday qilib, lisoniy manzara va konsentual tasvir, ya'ni muayyan til doirasidagi murakkab va cheksiz davom etadigan munosabatlar mavjud.

Milliy jihatdan o'ziga xos, sub'yektiv ma'noni umuminsoniy tushunchalar bilan birlashtirish uchun baribir oraliq bosqichlarni bosib o'tish talab etiladi. Ya'ni ichki modelni umuminsoniy modelga aylantirish zarurati qandaydir fikriy fazani talab etadi. L.Vaysgerberning fikricha, lingvistik ma'no oraliq dunyo rolini o'ynaydi. V.A.Zveginsevning fikricha, “Bilish jarayoni bu fikrning faoliyati bo'lib, u ongda tajriba orqali berilgan dunyoning ichki modelini yaratishga qaratilgan. Bu o'rinda til muloqot faoliyati jarayonida bu modelni ob'yektivlashtiradi, uni muloqotning asosiga aylantiradi. Mazmuniy ma'no fikrlashning natijasi sifatida yuzaga keladi. Uning vositasida inson u yoki bu narsani o'zining ichki dunyosi bilan aloqaga kiritadi, til yordamida esa, boshqa odamlar ichki modellari bilan aloqani ta'minlaydi. Shu yo'sinda u yoki bu tilda kuzatiladigan dunyoning lingvistik modeli paydo bo'ladi.

Bu dunyolar munosabatidagi uchinchi unsur sifatida paydo bo'lgan dunyoning lisoniy modeli mohiyatiga ko'ra esa olamning fikriy shaklidan butunlay farq qiladi. Dunyoning lingvistik modeli sifatida qaralgan barcha konsepsiyalarda til o'z ma'nolari dunyosining quruvchisi sifatida namoyon bo'ladi, bu ma'nolar esa til sistemasi va u bog'langan real borliq ko'rinishining inson ongida anglashi noaniq aks etganligi uchun tez-tez o'zgarishga uchrab turishi muqarrardir. Bizning fikrimizcha, ayrim tilshunoslarning dunyoni bilishning milliy o'ziga xosligining tarixiy jihatdan asoslab berishga urinib qilgan harakatlari bu masalaga echim topishni yanada chigallashtirib yuboradi. Hech qanday tarixiy hamda faktik material bo'lmagan joyda ayrim tadqiqotchilar “inson dastavval borliqni kuzatish, ko'rish orqali olgan tajribasini lingvistik jihatdan tizimlangan” deb uqtirib, bu fikrni ular mifologik material hamda rivojlanmagan tillar materialida isbotlashga urinadilar. Ob'yektiv borliqni bilish bilan chambarchas bog'liq ilmiy in'ikos modeli o'tish bosqichidan iborat bo'lib, undan keyin borliqni badiiy yo'l bilan ifodalash keladi-ki, bu narsa tilning to'la shakllanib

bo'lganligidan darak beradi. Tarixga murojaat qilish bu holatlarda umumiy g'oyani tasdiqlash, kuchaytirish uchun qo'llaniladigan dalillardan biri bo'lib xizmat qilishi kerak.

Bu holatda til o'z modelining yaratuvchisi sifatida namoyon bo'lishi kerak va buning oqibatida u "insoniy bilim"ning mustaqil kuchiga aylanishi kerak. Bu narsa esa dastlabki hukm, ya'ni ongning moddiy shaklidir degan tasdiqqa mos kelmaydi. Tilning sub'yektiv xarakteri bilimning hal qiluvchi kuchiga aylanib qoladi, uning strukturasi esa irsiy, tug'ma berilgan narsa bo'lib chiqadi. Axborot o'y-fikrlar, ob'yektiv borliq haqidagi bilimlarni yaratish va

uzatish vazifasini bajarishga qaratilgan. Til sistemasi o'zida borliqni bilish jarayonida paydo bo'lgan mana shu insoniy umumiylikni o'z ichiga oladi. Tilda ifoda qilinayotgan tushunchalar tizimi tushunchalarning shunday murakkab aloqalarini ifoda qiladi-ki, ulardan kompleks tarzda foydalanish inson fikri mazmunini turli yo'l bilan, ya'ni sodda va tasviriy ta'riflar yordamida bera olish imkonini beradi. Mana shu narsada tilning o'ziga xos xususiyati, ya'ni til fikrning shakllantirish quroli, til nafaqat bilimlarni saqlash vositasi, balki tafakkurning bor taraqqiyoti dinamikasi bilan ifoda etish usuli ham bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Алехина А.И. Фразеологическая антонимия в современном английском языке. Автореферат дис....канд. фил.наука дис. – М., 1968. – 24 с.
- 2.Алиева Г. Х. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, характеризующих внешность человека в английском и турецком языках: Автореферат дис. канд. фил.наук.– Казан, 1999. – 24 с.
3. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. - Изд. Ленинградского университета. – Л., 1961. – 207 с.
4. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2000. – 56 б.

PHONETIC DRILL AS A MEANS OF FORMING THE PRONUNCIATION SKILLS OF YOUNG LEARNERS

ФОНЕТИЧЕСКАЯ ТРЕНИРОВКА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПРОИЗНОСИТЕЛЬНЫХ НАВЫКОВ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

FONETIK MASHQLAR YOSH O'QUVCHILARNING TALAFFUZ KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

N.Rahmonova,
Ingliz tili o'qituvchisi, Qo'qon Universiteti

Annotatsiya. Xorijiy tillarda talaffuzga o'rgatish asosiy o'rinlarda bo'lishi muxim. Aniq va to'g'ri talaffuz nutqni tushunishga va suxbatni davom ettirishda muxim omillardan xisoblanadi. Boshlang'ich bosqichda talaffuzga o'rgatish turli metodlar orqali amalga oshiriladi, masalan, fonetik mashqlar. Maqolada ingliz tili fonetikasini o'rgatishda og'zaki mashqlarning ahamiyati muhokama qilinadi.

Abstract. Teaching pronunciation of foreign languages should be in the main places. Clear and correct pronunciation is one of the main factors in understanding speech and continuing the conversation. At the primary level, teaching pronunciation is carried out through various techniques, for example, phonetic drills. The article discusses the importance of oral exercises in teaching English Phonetics.

Аннотация. Обучение произношению иностранных языков должно быть на первом месте. Чёткое и правильное произношение является одним из главных факторов понимания речи и продолжения разговора. На начальном уровне обучение произношению осуществляется с помощью различных приемов, например, фонетических упражнений. В статье рассматривается важность устных упражнений в обучении фонетике английского языка.

Kalit so'zlar: talaffuz, istiqbolli eshitish-talaffuz qobiliyatlari, fonetik kurslar, boshlang'ich sinf, intonatsiya

Key words: pronunciation, perspective auditory-pronunciation skills, phonetic courses, primary level, intonation

Ключевые слова: произношение, перспективные слухо-произносительные навыки, фонетические курсы, начальный уровень, интонация

The recent reforms of modern language education show that pronunciation teaching is one of the priorities in teaching foreign languages. It is of great importance, since clear and proper pronunciation gives a perspective to success in mastering oral speech. Large deviations from the norms of pronunciation lead to misunderstanding of the orator's speech, cause violations of the process of oral exchange of thoughts and opinions. The development of auditory-pronunciation skills maybe considered as one of the most important conditions for communication, that is, the ability to correctly pronouncing an audible sound with its corresponding meaning and produce sounds corresponding to certain meanings.

Due to the modern research, pronunciation is a basic characteristic of speech, the basis for the development and improvement of all other skills of foreign language, especially, speaking, since phonemic correctness of speech and incorrect intonation leads to misunderstandings.

Unfortunately, still little attention is given to pronunciation at schools, foreign language lessons have not solved this problem et, as evidenced by the fact that currently the pronunciation of our learners leaves much to be desired.

Here is an argument, whether the pronunciation was worth of attention at the primary level or should be gradually improved skill throughout the entire teaching period.

At a certain stage, it was considered that the first option was the most acceptable.

The appearance of the so-called "introductory phonetic courses" became a reflection of this point of view. However, this approach had a number of significant drawbacks:

- being the primary task, practicing pronunciation at the primary level hindered the formation of skills and, as a result, the skills of practical use of the language, since the opportunity to work in this direction was sharply reduced due to the small amount of time available to the school teacher;
- at the middle and senior stages, work on pronunciation stopped, because it was believed that the skills were formed at the primary level;
- attempts to immediately form perfect pronunciation were directly related to detailed explanations of articulation, which leads to excessive theorization of the educational process and total fail.

Currently, methodologists believe that work on improving pronunciation should be carried out throughout the primary level, although the role of this work and its nature change at various stages.

At the primary level, the formation of auditory-pronouncing skills take place, which includes familiarization with sounds, training learners' pronunciation to form skills, the use of acquired skills in oral speech and in reading aloud.

At this level, the sounds do not attract the attention of learners by itself. Therefore, the task is to automate the auditory-pronunciation skills, directing the efforts of learners to the elementary exchange of thoughts. Oral forms of work on language material prevail here. However, in the

process of reading and writing, the nature of work on pronunciation does not change. [1p.38]

Phonetic exercises can be an invaluable help in learning a foreign language at primary level. The advantage is that it helps to easily assimilate and expand vocabulary, as well as grammatical skills and other types of speech activity.

In foreign language lessons, teachers can use the phonetic exercises, if possible, at all stages of the educational process:

- at the primary level of the lesson;
- when forming grammatical skills;
- when forming lexical skills

In order to maintain motivation to learn a foreign language, the learners need to bring the prospect of "speaking" closer and support his initial desire to immediate communication process. The phonetic drills facilitate the process of memorizing phrases that are necessary for communication and vocabulary difficult to remember.

Phonetic drills correspond to the age and psychological characteristics of children and plays an important role in the formation of diction, clear and proper pronunciation of not only the sound, the word, but also the phrase as a whole.

Phonetic drills contribute to the improvement of speech breathing, as it creates conditions for the clarity of observing pauses, and due to this, appears the expressiveness of speech with intonation.

The sequence of formation of auditory skills is quite arbitrary and depends on textbooks in which a certain sequence of sounds and sound-letter correspondences are introduced.

Phonetic drills have a very important role in teaching a foreign language since there is a sufficient level of development of auditory-pronunciation students' skills are an essential condition for successful formation of different types of speech activity: oral speech (speaking and understanding in English hearing), reading (aloud and to myself)

Incorrect pronouncing of the phrase also leads to a change in meaning. Therefore,

the meaning of the following sentences changes from the placement of pauses:

Alice, George and Tom go to school.

Alice, George and Tom go to school.

In the first case, it is understood that three children are going to school. In the second, the speaker addresses the girl and informs her that two boys are going to school.

In our opinion, these examples, clearly illustrate the role of phonetics in speaking [3, pp.19-22]

Proper pronunciation skills require the ability to correctly articulate sounds and connect them in words, phrases, and sentences. The latter, of course, involves proper stress, pausing and intonation.

Thus, for the development of speech hearing, the unity of imitation and explanation is necessary, both sides are equally important.

In the program of requirements of the primary education level, the following tasks set for the teacher, aiming at setting the pronunciation of younger schoolchildren:

1. Formation of auditory-pronouncing skills, i.e. phonemic-correct pronunciation of all studied sounds in the speech, understanding the sounds when perceiving the speech of other speakers;

2. Formation of rhythmic-intonation skills, i.e. intonationally and rhythmically designed correct speech and understanding of other people's speech, as well as the development of internal speech (internal pronunciation) as a psychophysiological basis for external speech. [2, pp.59-66]

The ability to pronounce depends on the ability to listen and hear. Both affect the development of internal speech, and largely determine the development of pronunciation skills and external speech in general. Students should already master in the first year of study:

Thus, we came to the conclusion that phonetic drills play an important role in developing young learners' speech and its components, strengthens not only the arbitrary expressiveness of speech, but also contributes to the development of the correct pronunciation of individual sounds,

words, as well as phrases in general, which improves the quality of pronunciation.

Reference

1. Galskova N.D. Theory and practice of teaching foreign languages. Elementary school (Text): methodical manual / N.D. Galskova, 3.N. Nikitenko. - M.: Iris-press, 2004. - 240 p.
2. Gez I.I., Mirolyubova A.A. Methods of teaching foreign languages in secondary school. Textbook, - M.: Higher School, 1988. - 410 p.
3. Vostryakova N.A. Goals of a foreign language lesson and ways to achieve them // Foreign languages at school. - 2001. - 321 p.

CURRENT ISSUES CONCERNING PHONOSTYLISTICS OF RUSSIAN LANGUAGE; FROM CRITICAL THINKING PERSPECTIVE

RUS TILI FONOSTILISTIKASINING AKTUAL MASALALARI TANIQIDIY FIKR PERSPEKTIVASI ASOSIDA

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФОНИСТИЛИСТИКИ РУССКОГО ЯЗЫКА С ПЕРСПЕКТИВЫ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Saparova Kunduz Otaboyevna
UzSWLU (Tashkent, Uzbekistan)

Abstract: This paper highlights the survey has been made on the critical thinking of students according to application of the research instruments such as Venn diagram, Formula-Pops, two and three-part diary, and case-study during the classes of current issues concerning phonostylistics of Russian language, which has been undertaken at the Department of Master's Degree, Uzbek State University of World Languages, in Tashkent.

Key words: phono-stylistics, methods of teaching, critical thinking, innovative pedagogical technology, methods and application, Venn Diagram, Formula-Pops.

Аннотация: В этой статье освещается исследование критического мышления студентов в соответствии с применением инструментов исследования, таких как диаграмма Венна, Формула-Попс, двух- и трехчастный дневник, а также тематическое исследование во время занятий по текущим вопросам, касающимся фоностилистики русского языка, которая проводится на кафедре магистратуры Узбекского государственного университета мировых языков в Ташкенте.

Ключевые слова: фоностилистика, методы обучения, критическое мышление, инновационные педагогические технологии, методы и применение, диаграмма Венна, Формула-Попс, двух- и трехчастный дневник, кейс-стади.

"Current issues concerning phono-stylistics of the Russian language" as an academic subject, course that educates the stylistic properties of segmental and super-segmental units of the language, and considered as the main course to study at the Department of Masters' degree, Uzbek State University of World Languages.

This subject is very essential due to its contribution to the development and improvement of the system of phonetic-phonological and stylistic knowledge and

the speech culture of graduates of master's degree whereas it is supportive in enriching students' critical thinking potential simultaneously. The most effectiveness of this subject is that it involves students to follow sound and rhythmic-intonational means of the language in speech, which determine the functional and stylistic characteristics of its sound design, which depends on the appropriate methods of teaching.

This article will focus on the methods and techniques for enhancing critical thinking, stated by distinguished scholars such as (C. Temple, Kurt Meredith, J. Still, Dona Ogle, etc.), in the classroom on phono-stylistics of the Russian language, the use of which motivates the teacher to achieve the educational goals as an enthusiastic way Venn diagram. The Venn diagram is as a methodological device for increasing critical thinking in the Russian language phono-stylistics class makes it possible to identify the common features of the compared stylistic phenomena.

Task: find out the issues concerning the similarities and differences between the functional-stylistic and emotional-expressive coloring of language units. In completing a task, graduates must know the following features of the functional and stylistic coloring of phono-stylistic units:

- indicating the correlation of the pronunciation of the word with the social and communicative context;
- is determined by the sphere and situation of communication;
- does not contain the subject-logical meaning of the word;
- possessing the meaning of the word objectively. According to emotional-

expressive coloring of phono-stylistic units, the followings were describing;

- characterizes an object or phenomenon, expressing the attitude towards speaker, his feelings, and mood;
- indicates the degree of emotional richness of the statement;
- does not conclude the lexical meaning of the word;
- expresses the qualitative and quantitative properties of the phenomenon.

Comparison of the signs of functional-stylistic and emotional-expressive coloring of phonostylistic units by using the Venn diagram makes it possible to determine the similarity of the analyzed types of stylistic coloring as following:

- stylistic indicator of the word;
- indicates the limited functioning of the phono variant;
- does not contain the lexical meaning of the word;
- carries additional information about the subject or situation of speech [1].

A two-part diary on the topic "Defining the concept and status of phonostylistics" is drawn up by graduates of master's degree course in the form of a table (see Table 1)

Table 1. Two-part diary on the topic "Defining the concept and status of phono stylistics"

Citation	Commentary
1.The purpose of phonostylistics as one of the sections of phonetics is to identify and describe the phonetic styles of oral speech by applying experimental phonetic research methods.	Phonosylistsics studies the phonetic means of a language in terms of their stylistic significance
2. Despite of different approaches to determining the status and content of phonostylistics, researchers found out that its interdisciplinary nature and close connection with phonetics and stylistics, lexicology, psycholinguistics, sociolinguistics, communicative linguistics, text linguistics, theory of literary text, theory of intonation and the theory of emphasis.	2. Phonosylistsics is closely related to linguistic disciplines, since the stylistic features of phonetic units by the laws of their functioning in a sounding text.

A three-part diary, unlike a two-part diary, allows students not only to familiarize them with the material and comment on what have been read, but also to analyze it thoughtfully, identifying incomprehensible or controversial issues (see Table 2). Task:

Make a three-part diary on the topic "The main causes of the occurrence of phono-variants of words." (The task is also proposed according to the above textbook [1]).

**Table 2. Three-part diary on the topic
"The main reasons for the emergence of phono-variants of words"**

Citation	Commentary	Questions to teachers
1. The main reason for the emergence of phono variants of words is the desire of speakers for the convenience of pronunciation, facilitation the process of speaking, keep time and work of the organs of the speech apparatus - the principle of economy and convenience	1. The rule of convenience allows you to spend less effort and energy to reproduce sounds in the process of speaking.	1. Why does the language have "energy-intensive" phono variants of words along with easier ones to pronounce?
2. Following reason for the emergence of pronunciation variants of words is the deviation from the normative pronunciation for artistic purposes	2. <i>The emergence of phono variants of words is influenced by the rhythmic-metric structure of a poetic work</i>	2. Why can writers and poets arbitrarily change the stress in words?

POPS formula: In the Russian language phonostylistics classes, this research method denotes "POPS - position, justification, example, consequence" [2, p. 225], also contributes to the development of critical thinking of graduates of masters' degree, allowing

them to express their own position on the topic studied in a short, concise form.

Task: Do you think the terms pronunciation style and pronunciation type are identical? Graduates draw up their own attention on a given topic in the form of a table (see Table 3).

Table 3. Pops Formula

II-condition (what is your idea?)	I think that the style of pronunciation of terms and its types are not equal.
O - justification (on what do you consider yourself, an argument in support of your situation?)	The concept of pronunciation style refers to the general phonetic characteristics of the utterance, and the type of pronunciation which are a detailed description of the pronunciation of sounds in the speech stream.
P - example (facts illustrating your argument)	[ш':ac], [ты'ш':a], [ч'о], [н'ич'о'] – <i>colloquial in terms of pronunciation styles, in terms of pronunciation types - careless, indistinct.</i>
C - consequence (conclusion of what needs to be done, a call to accept your position)	The style of pronunciation of terms and its type of pronunciation differ is that firstly, functional and style characteristic are indicated, and in the second, the degree of distinctness of pronunciation

In fact, we have experienced several examples of the particular application of methods for improving critical thinking of masters' degree students at the phonostylistics classes of Russian language and, deep analysis, we can state that the innovative method we use for enhancing critical thinking through writing and reading allows you to better

understand the patterns of improving the phonostylistic system of the language, analyzing the theoretical and practical material on phonostylistics from a point of view, raise new questions, develop arguments, make generalizations, but most importantly, increase students' motivation both in subject matter in particular and Russian language in general.

References:

1. Djusupov M., Markunas A., Saparova K.O. Sovremenniy russkiy yazik. Fonostilistika: Vuzovskiy uchebnik. – Poznan', 2006. – 248 s.
2. Axmedova L.T., Lagay Ye.A. Sovremennie texnologii prepodavaniya russkogo yazika i literaturi. – Tashkent: Fan va texnologiya, 2016. – 296 s.

COMMUNICATIVE APPROACH AND ITS EFFECTIVENESS

КОММУНИКАТИВНЫЙ ПОДХОД И ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТЬ

KOMMUNIKATIV YONDASHUV VA UNING SAMARADORLIGI

G.Obidova

English teacher, Kokand University

Abstract. In the Communicative Approach, real communication and interaction is not only the objective in learning, but also the means through which it takes place. Instead of focusing on the acquisition of grammar and vocabulary (grammatical/linguistic competence), the Communicative Approach aimed at developing the learner's competence to communicate in the target language (communicative competence), with an enhanced focus on real-life situations.

Keywords: *approach, practice, skills, communication, language barrier, discussion, grammar vocabulary, speech, mother tongue*

Аннотация. В коммуникативном подходе живое общение и взаимодействие являются не только целью обучения, но и средством, с помощью которого оно происходит. Вместо того, чтобы делать упор на изучение грамматики и словарного запаса (грамматическая/лингвистическая компетентность), коммуникативный подход направлен на развитие способности учащегося общаться на изучаемом языке (коммуникативная компетентность) с углублённым изучением ситуаций из реальной жизни.

Ключевые слова: *подход, практика, навыки, общение, языковой барьер, дискуссия, грамматическая лексика, речь, родной язык.*

Annotatsiya. Kommunikativ yondashuvda haqiqiy aloqa va o'zaro ta'sir nafaqat o'rganishdagi maqsad, balki u orqali amalga oshiriladigan vositadir. Grammatika va lug'atni (grammatik/lingvistik kompetentsiya) egallashga e'tibor qaratish o'rniga, kommunikativ yondashuv o'quvchining maqsadli tilda muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirishga hayotiy vaziyatlarga e'tiborni kuchaytirishga (kommunikativ kompetensiya) qaratilgandir.

Kalit so'zlar: *yondashuv, amaliyot, ko'nikmalar, muloqot, til to'sig'i, munozara, grammatik lug'at, nutq, ona tili*

The main task of the communicative approach of teaching foreign languages is to assist the students get eliminate the disreputable barrier.

Basic principles of communicative approach of teaching English is to assist to beat the barrier. The students begin speaking English from the first lesson. Even those who measure learning a

language from the very start can master many phrases within the first lesson. This enables them quickly get accustomed the sound of speech, prevents the looks of a barrier or eliminates the barrier.

The Communicative Approach – or Communicative Language Teaching (CLT) – is a teaching approach that highlights the

importance of real communication for learning to take place. [1]

The main task of the communicative approach of teaching foreign languages is to help the students get rid of the notorious language barrier.

About 70% of classes in communication approach are devoted to conversational practice on various topics. Still, it would be a mistake to assume that the communicative approach is exclusively about speaking practice in English.

Initially, the communicative approach was meant for group classes with a native speaker. From the first lesson, training was conducted in English. Later, the approach has undergone some changes, and now it is used both in a group and in individual classes.

Basic principles of communicative approach of teaching English is to help to overcome the language barrier. The students start speaking English from the first lesson. Even those who are learning a language from the very beginning will master a few phrases in the first lesson. This allows them quickly get used to the sound of speech, prevents the appearance of a language barrier or eliminates the language barrier.

When it comes to Accuracy and Fluency — competent and fluent speech, learning a language using this approach student will not need to choose whether to speak fluently or speak correctly. Their speech will be fluent and competent at the same time. In order to help learners improve their communicative competence it is important to provide a range of practice activities. Although the ultimate aim is genuine communication, there is a lot of activities and exercises that ensure students practice language in a more controlled manner, focusing on the development of accuracy. These should not, however, be the only source of language practice. Activities that focus on the development of fluency are a vital part of a Communicative Approach lesson, as they give learners the opportunity to communicate meaning. [2]

Only up-to-date and authentic manuals are used for training. Carefully designed

English-language textbooks contain fascinating and, most importantly, practical material that students can use in real life.

The teacher goes through three stages of teaching the student: *engagement*, *study*, and *activation*. At the *engagement stage*, the teacher engages the student in the learning process: initiates an exciting discussion, suggests discussing a picture and so on. At the *study stage* the student is explained the grammatical topic and the use of new words and expressions, that is, they work on expanding their vocabulary and mastering grammar. At the *stage of knowledge activation* the students perform various exercises to consolidate new grammar and words.

The communicative approach is suitable for those who:

1. Wants to speak correctly

The ability to speak correctly is the main skill that the communication approach is working on improving. Students are taught not only to speak on various topics but also to monitor the correctness of speech. The students are afraid to make a mistake in the conversation, thus, the communicative approach successfully helps to overcome this fear, as up to 70% of the lesson time is devoted to the development of speaking skills.

2. Wants to speak fluently

The communicative approach allows students to speak fluently. The more and more repeatedly students speak English, the faster they learn to formulate their thoughts. Moreover, in classes using a CLT, students will talk for most of the lesson. The teacher builds a dialogue with students in such a way that the students are interested in answering his questions and students can use their knowledge to the maximum. They are taught coherent speech-various colloquial phrases and clichés that allow them to speak fluently; afterwards, students simply remember the correct phrase and build a chain of phrases.

3. Wants to learn not only to hear, but also to understand English

During a conversation with the teacher students will be given the opportunity to

listen to how natural coherent speech sounds, later on students will get used to the sound of English and gradually it will become easier to understand it by ear. Moreover, during the lessons students will listen to and analyze small audio and video materials together with the teacher.

4. Wants to stop translating his thoughts from mother tongue into English.

The communicative approach of teaching English is aimed at developing the ability to speak spontaneously on various topics. For students with Beginner, Elementary, and Pre-Intermediate levels, the teacher can provide explanations in their native language. Students can use their native language if something is not clear. The teacher also sometimes explains complex rules in their native language but 90-100% of classes is conducted in English. This technique allows students not only to "adjust" to the use of English, but also to stop mentally translating phrases from L1 to L2.

5. Wants to learn grammar and new vocabulary for communication, not for a tick. The communicative approach assumes a very correct and simple principle of learning English grammar: no one crams theory. This or that rule is explained to and students begin to work it out in practice, bringing this skill to the automatism. They do the same with new words: no cramming, only repeated practical application. Remember how children learn a language: they speak first, and in the process of communication, adults explain to them how to speak correctly. The communicative approach to teaching FL grammar is applied in much the same way: students discuss a topic that interests them and learn to apply a new construction or vocabulary in the course of conversation. For example, the teacher explains the second type of conditional sentences and

suggests talking about dreams: after 5-10 sentences, students will "feel" this construction and understand the basic principles of its use. For example:

If I had a million dollars, I would buy a Ferrari.

Million dollarim bo'lganida, Ferrari sotib olgan bo'lardim.

In other words, grammar and vocabulary are not actually the main object of study, but are used as auxiliary material and are learned automatically.

6. Wants to learn how to read modern texts in English

The original book and the text processed by the translator are different things. Many fans of literature say that the author's style, mood and character of the characters are better seen in the original text. Therefore, if students have a desire to enjoy the works of their favorite author, it is recommended studying English by a communicative approach. Only authentic texts written in a modern language are offered to students during studying. Therefore, it will be easy to read books — the vocabulary and various phrases will be familiar.

7. Wants to improve their pronunciation

The communicative approach aimed at pronouncing various tongue twisters and use words that contain this letter as often as possible in order to improve pronunciation skills of learners. Correct English pronunciation is also developed in a way, students will talk a lot and gradually pronounce sounds more accurately, until they achieve the correct sound.

Concluding, we can say that after its advent in the 70s, the Communicative Approach branched out into different approaches and approachologies that aim at helping learners develop their communicative competence and is now a term that encompasses different approaches to teaching and learning. [3]

Reference

1. Richards, J. C. *Communicative Language Teaching Today*
2. Richards, J. C. and Rodgers, T. S. *Approaches and Approaches in Language Teaching*
3. <http://englex.ru/>

ПРОБЛЕМА ОНОМАСТИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКИ

THE PROBLEM OF ONOMASTIC SEMANTICS

ONOMASTIK SEMANTIKA MUAMMOSI

А.А.Лутфуллина

Аннотация. В статье исследуется один из спорных вопросов лингвистики, семантика имен собственных. Рассмотрены основные ономастические концепции и приведены доводы за и против наличия значения у имени собственного в сравнении с именем нарицательным. Изучены различные подходы к изучению онимов и несовпадение взглядов на данную проблему, что говорит о ее сложности, комплексности и неоднозначности.

Ключевые слова: семантика, имя собственное, имя нарицательное, оним, апеллятив, топоним.

Annotation The article explores one of the controversial issues of linguistics, the semantics of proper names. The main onomastic concepts are considered and arguments for and against the presence of meaning in a proper name in comparison with a common noun are given. Various approaches were studied to the investigation of onyms and the divergence of views on this problem, which indicates its complexity and ambiguity.

Key words: semantics, proper noun, common noun, onym, appellative, toponym.

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslikning munozarali masalalaridan biri, ya'ni atoqli otlar semantikasi o'rganiladi. Asosiy onomastik tushunchalar ko'rib chiqilib, turdosh otlar bilan solishtirganda atoqli otda ma'no mavjudligini yoqllovchi va unga qarshi dalillar keltiriladi. Onimlarni o'rganilganda turlicha yondashuvlar va bu muammoga qarashlarning turlichaligi aniqlangan, bu esa uning murakkabligi va noaniqligidan dalolat beradi.

Tayanch so'zlar: semantika, atoqli ot, turdosh ot, onim, apellyativ, toponim.

При исследовании онимов, невозможно обойти стороной проблему их значения. Под значением понимается взаимосвяз имени собственного и смысла, которая помогает выстроить в сознании человека определенный образ объекта. Проблема семантики имен собственных волновала лингвистов с древнейших времен. Древнегреческий философ Платон, утверждал, что слова выражают природу обозначаемых ими предметов, а имена тесно связаны с вещами, обозначаемыми этими именами. Английский логик рационализма Джон Стюарт Милл предложил свою теорию имен - меток. Все имена собственные он представлял в виде имен, отмеченные крестиком, данная метка помогала узнать, данный объект среди других подобных ему объектов, но не имела в себе никакого содержания. Крестик не несет в себе никакую информатсию, а только выделяет

данный предмет в системе других. По его определению имена собственные не могут быть объяснены, так как они являются простыми метками, данные индивидам, хотя они указывают определенного индивида, которому дана эта особая метка. [4, С.55-56] Представитель западной философии Фреге определил, что имена собственные имеют смысл, через этот смысл и осуществляется функция указания на объект, наименование всегда предполагает описание объекта, к которому относится имя. [3, С.122-123] Другой западный философ Рассел имел противоположный взгляд, он считал, что имя собственное является простым символом, обозначающий индивида, и этот индивид является его значением, несмотря на семантику других слов. Он сопоставлял имена собственные указательным местоимениям «этот, эта, это, тот, то», которые служат только для

указания объекта. Р.И. Павиленис обобщив концепции Фреге и Рассела, дал свою точку зрения о семантике имен собственных. По его определению следует, что имена собственные – это средства закрепления концептов с соотносимыми объектами. По его словам имена собственные обладают идеальным с точки зрения прагматики свойством: « Оставаясь нейтральными по отношению к разным концептам, относимым к ним как одним и тем же, так и разными носителями языка, они делают возможной ссылку на обозначаемые ими объекты и без того, чтобы в каждом случае их употребления приходило к согласию относительно содержания кодируемых ими концептов, соотносимых с ними разных дескрипций, тем более что фиксирование референта имени во многих случаях является более важным, нежели выражение того способа, которым этот референт мыслится, т.е. выражение смысла, придаваемого имени носителем языка.

Указывая на объект, имя собственное выражает определенную информатсию о данном предмете и его свойствах. Так, Д.И. Ермолович выделил четыре компонента в семантике имён собственных:

1.Бытийный – данный компонент информирует о существовании предмета в реальности.

2. Классифицирующий - данный компонент соотносит предметы к определенным классам, денотатам имен.

3. Индивидуализирующий – данный компонент характеризуется специальной предназначенностью имени для обозначения одного из объектов в рамках денотата.

4. Характеризующий - набор определенных признаков имени, помогающие понять, о чем идет речь. [2, С. 25].

Однако мы не можем утверждать, что данными четырьмя компонентами ограничивается семантика имен собственных.

Н. Ф. Алефиренко поддерживал идею, что онимам свойственно имеет значение, но для имен собственных свойственно ономастическое значение, которое имеет свою специфику. [1, С.168]. Имена собственные это тоже слова, а каждое слово обладает своей семантикой, которая воспринимается как сформулированное отражение предмета именования в человеческом сознании. Но до настоящего времени нет единой общепринятой концепции имен собственных, это и ведет к расхождению во взглядах по данному вопросу. Не существует единого мнения о значении имен собственных, хотя существует целый ряд исследований, затрагивающие вопросы содержательной стороны имен собственных. Лингвисты признали, что имена собственные отвечают на вопрос Кто? Что?, обозначают предмет и полностью являются именами существительными. Это же определение дала и О. И. Фонякова: «Имя собственное — это универсальная функционально-семантическая категория имен существительных, особый тип словесных знаков, предназначенный для выделения и идентификации единичных объектов (одушевленных и неодушевленных), выражающих единичные понятия и общие представления об этих объектах в языке, речи и культуре народа» [5, С.21].

Важную роль в изучении семантики имен собственных играет работы А.В.Суперанской. Она определила у онимов план выражения и план содержания. Лексическое значение апеллятива, лежащего в основе ИС, по словам А. В. Суперанской, обычно редуцировано, а связь имени с понятием этого апеллятива стремится к нулю. Но информатсия имени существенным образом отличается от информатсии апеллятива: она может быть весьма значительной и раскрываться не для каждого человека [4,С. 259].

При изучении географических названий мы сталкиваемся с системой

образования топонимов на определенной территории, знакомимся с историей языка и народов, населявших эту территорию. Они выражают целую эпоху развития определенного общества, как народы жили, мигрировали и контактировали между собой. Названия раскрывают ценные сведения, касающиеся этнографии (как и куда, переселялись народы, как некоторые из них исчезли с

исторической арены), лингвистики (язык, его происхождение, развитие, звуки и структуру языка), социологии (культурная жизнь народов). Существует большое количество определений семантики имен собственных, причиной этому послужили различные подходы к изучению онимов и несовпадение взглядов на данную проблему, что говорит о ее сложности, комплексности и неоднозначности.

Список использованной литературы.

1. Алефиренко, Н. Ф. О природе ономастической семантики // Ономастика Поволжья: Тезисы 8 междунар. конф. Волгоград: Изд-во ВГПУ «Перемена», 1998. С. 165–168
2. Ермолович, Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур / Д.И. Ермолович. – М.: Р. Валент, 2001.
3. Павленис, Р.И. Проблема смысла: Современный логико-философский анализ языка / Р.И. Павленис. – М.: Мысл, 1983. – 286
4. Суперанская, А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 368
5. Фонякова, О. И. Имя собственное в художественном тексте. Л.: ЛГУ, 1990. 104 с

ОСОБЕННОСТИ РУССКОЙ АНТРОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ КАК ПРОБЛЕМА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

FEATURES OF THE RUSSIAN ANTHROPONYMIC SYSTEM AS A PROBLEM OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE

RUS ANTROPONIMIK TIZIMINING XUSUSIYATLARI RUS TILINI O'QITISH MASALASI SIFATIDA

Г. Ф. Нишонова,

Аннотация: Внимание к системе имен собственных, в частности, антропонимов, определяется их особым положением как слов, развивающихся по законам языка, но помимо лексического компонента включающих также этнографический, исторический, социальный, культурологический аспекты информативности. Именно особое положение антропонимов и связанные с этим проблемы описываются в данной статье.

Ключевые слова: антропоним, имена, отчества, фамилии, язык, лингвистика.

Abstract: Attention to the system of proper names, in particular, anthroponyms, is determined by their special position as words that develop according to the laws of the language, but in addition to the lexical component, they also include ethnographic, historical, social, cultural aspects of informativeness. It is the special position of anthroponyms and related problems that are described in this article.

Key words: anthroponym, names, patronymics, surnames, language, linguistics.

Annotatsiya: Atoqli nomlar tizimiga, xususan, antroponimlarga e'tibor ularning til qonuniyatlari asosida rivojlanuvchi so'zlar sifatidagi alohida o'rni bilan belgilanadi, lekin ular leksik komponentdan tashqari, etnografik, tarixiy, ijtimoiy, axborotlashtirishning madaniy jihatlarini o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada antroponimlarning alohida o'rni va bunga tegishli muammolar tasvirlangan.

Kalit so'zlar: antroponim, ism, ota ismi, familiya, til, tilshunoslik.

Изучение антропонимов является давней традицией в языкознании. На протяжении последних лет исследования ведутся по пяти основным направлениям: общая теория имени собственного; история русских антропонимов; современное состояние русской антропонимики; антропонимы в художественной литературе; прикладные вопросы антропонимики.

В данной статье рассматривается современное состояние русской антропонимики, история русских антропонимов, а также вопросы методики преподавания. Основные отличительные признаки собственного имени заключаются в том, что:

1) оно дается индивидуальному объекту, а не классу объектов, имеющих черту, характерных для всех индивидов входящих в этот класс;

2) именуемый с помощью имени собственного объект всегда четко определен, ограничен, очерчен;

3) имя не связано непосредственно с понятием и не имеет на уровне языка четкой и однозначной коннотации [1, 25].

Эти признаки позволяют квалифицировать слова как онимы или апеллятивы даже в тех случаях, когда, казалось бы, граница собственных и нарицательных имен размыта и неясна.

На современном этапе, с лингвистической точки зрения, личные имена образуют подсистему в системе языка, зависящую от их семантических, фонетических и морфологических характеристик. Слова, появляясь в речи, закрепляются в языке, входя в его систему. Язык отбирает то, что максимально соответствует его моделям и согласуется с его тенденциями. Не все имена в одинаковой степени известны людям, говорящим на данном языке: есть слова, активно употребляющиеся, и слова, относящиеся к пассивному запасу. У собственных имен, по сравнению с нарицательными, пассивный фонд во много раз превосходит активный, в связи с чем, возникает вопрос о степени их

вхождения в язык и о границах реального состава языка.

Состав собственных имен в любом языке не является данным раз и навсегда. Меняется репертуар имен: одни исчезают из активного употребления, другие создаются, третьи меняют свое место в ономастике, Имя может включаться в другие антропонимические системы, имеет место адаптация имени из других систем и заимствование имен в их оригинальной форме. Внутри небольших коллективов (семья, друзья, производство) имена становятся общей лексикой. Они постоянно включаются в типовые речевые ситуации, имя обрывает коннотациями, понятными внутри коллектива. Но вне этих коллективов имена теряют общее употребление и превращаются в единицы специальной лексики.

Сегодня, когда процесс формирования антропонимических систем завершился, и имена стали предметом законодательства, замена имени стала юридической проблемой. Личные имена как составная часть истории и культуры любого народа, стараются сохранять свою национальную специфику в любой языковой среде, поэтому сегодня личные имена не переводятся, они передаются путем транскрипции. Роль традиции в истории ономастических систем колоссальна. В этом отношении онимические системы стремятся к стабильности, устойчивости, традиционности, характерной для языка в целом.

Антропонимика – специфическая микросистема в языке, вобравшая в себя исторические, социальные и культурные факторы, отразившие жизнь народа. Личные имена отражают уклад своего времени, традиции употребления личных имен в разных слоях общества. «...Имя собственное – специфическая часть языка и самобытно-национальная часть культуры русского народа» [2, 259].

Личные собственные имена отличаются своеобразием и обилием формообразующих средств, многозначностью форм субъективной оценки, богатством эмоциональных оттенков, в этих формах. Своеобразие раскрывается в производящей основе, где наблюдается большая изощренность, причудливость звуковых видоизменений и сокращений. Таким образом, имена собственные образуют эмоционально-оценочные слова, но отличные от нарицательных оценочных имен существительных.

На определенном этапе развития слова с уменшительно-ласкательными и увеличительными суффиксами при сохранении собственного уменшительного или увеличительного значения стали использоваться для передачи различных эмоций, выражающих отношение к предмету, оценку его, т.е., старая форма наполняется новым содержанием. Уменшительные и увеличительные суффиксы, ставшие носителями эмоций и оценок, превратились в эмоционально-оценочные суффиксы субъективной оценки.

В личных именах собственных суффиксы субъективной оценки имеют эмоционально - оценочный характер, эмоциональная оценка в них выступает на первый план и явно преобладает.

Прямое назначение суффиксов субъективной оценки не создание нового слова, а лишь видоизменение имеющегося путем внесения в него эмоционально-модального оттенка, указание на личное отношение субъекта к называемому лицу, т.е., это формы слов.

Первичные субъективно-оценочные формы образуются путем присоединения формообразующих морфем к полному имени (Петр-Петруша) или отдельным слогам (Анна-Аня). Получается 2-й оценочный ряд. К ним присоединяются суффиксы и получается 3-й ряд (Петр - Петруша - Петрушка). Это суффиксальный способ

создания эмоционально-оценочных форм [3, 125].

У личных имен собственных преобладает суффиксальный способ образования. Если производящая основа оканчивается на согласный звук или начинается с него, то присоединяются морфемы, состоящие из гласных звуков или начинающиеся с них (-а, -я, -ушка, -очка, -онка, -уша, -ура, -уня, -ута, -ик и -ка). Если производящая основа оканчивается на гласный, то присоединяются суффиксы, начинающиеся с согласного (-ша, -ня, -ха).

Суффиксы -ка, -ушка, -очка, -онка, -ик, -ха придают именам «окончательное» оформление, т.е. дальнейшее присоединение суффиксов или усечение невозможно.

Суффиксы -ша, -ня, -уша, -уня, -ура, -ута и аффикс -а создают формы промежуточного характера.

Кроме специфических изменений при формообразовании личных собственных имен происходят морфологические процессы общего порядка. Например, создание сложных суффиксов на основе простых -уш + -ка, -ур + -ка.

В зависимости от характера отношений/ эмоций, оценки, сопровождающих обращение к собеседнику, выделяют несколько групп имен:

1) неофициально - нейтральные имена - это типичные, бытовые имена, не сопровождающиеся ярко выраженной экспрессией. Они передают фамилярно-интимную близость отношений. Употребительными формами являются имена с аффиксами -а, -е и суффиксами -ша, -ня, -ка (к детям, молодежи и в молодежной среде). Если такое обращение относится к взрослым, то это фамилярно-нейтральные имена (Таня, Саша, Аня);

2) ласкательные имена передают отношения ласки, любви, дружбы. Для них характерны суффиксы -очка, -онка, -ушка, реже -урка, -утка (Леночка);

3) морально-уничижительные имена выражают презрение и пренебрежение и образуются при помощи суффикса -ка (Машка, Димка);

4) эмоционально-осудительные формы выражают временную экспрессию, вызванную раздраженностью говорящего [1, 105].

Таким образом, антропонимы являются важными компонентами

русского языка, и их неправильное употребление приводит к нарушению взаимопонимания в процессе межкультурной коммуникации. Носители языка не испытывают трудностей при восприятии и употреблении личных имен, но для иностранцев это является проблемой, связанной с тем, что русская именная система имеет ряд особенностей.

Литература:

1. Анисимова Виктория Викторовна. Развитие русской антропонимики в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2004. – 155 с.
2. Бондалетов В.Д. Русская антропонимика // Ономастика. – М., 1983.
3. Суперанская А. В. Имя – через века и страны / Отв. ред. Э. М. Мурзаев. – М., 1990.

UY-RO'ZG'OR BUYUMLARI VA ULARGA ALOQADOR NARSA NOMLARI

ТОВАРЫ ДЛЯ ДОМА И СОПУТСТВУЮЩИХ ИМ НАЗВАНИЯ ПРЕДМЕТОВ

HOUSEHOLD ITEMS AND RELATED ITEMS NAMES

X.Ch.Fayziyeva TerDU tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada uy-ro'zg'or buyumlari va ularga aloqador narsa nomlari haqida so'z boradi. Dialektlarni o'rganish o'zbek adabiy tilining fonetik, leksik, grammatik normalarini belgilash uchun, shuningdek o'zbek rfografiyasi va orfoepiyasini stabillashtirish uchun ham katta yordam beradi. Dialektlarni o'rganish xalq tarixi, etnografiyasi uchun ham muhimdir. Shu bilan bir qatorda jamiyat a'zolari o'rtasida aloqa vositasi bo'lgan umumxalq tilining urug'lar tillaridan qabilalar tillariga va nihoyat xalq tiliga hamda xalq tilidan milliy tilga tomon bo'lgan taraqqiyotning hamma bosqichlarini o'rganishdan iborat.

Kalit so'zlar: O'zbek xalq shevalari, sheva materiallari, shevalar leksikasi, xalq og'zaki ijodi, yozma yodgorliklar, xalq tarixi, til tarixi, milliy til, urug' va qabila, uy ro'zg'or buyumlari nomlari, narsalar nomlari

Аннотация: В данной статье речь идет о названиях предметов быта и связанных с ними предметов. Изучение диалектов является большим подспорьем для определения фонетических, лексических, грамматических норм узбекского литературного языка, а также для стабилизации узбекской орфографии и орфоэпии. Изучение диалектов также важно для истории и этнографии народа. Он состоит также в изучении всех стадий развития просторечия, языка народа, от языков племен к языкам племен и, наконец, от просторечия к просторечию, и от родного языка на национальный язык.

Ключевые слова: узбекские народные диалекты, диалектные материалы, диалектная лексика, фольклор, письменные памятники, народная история, история языка, национальный язык, племя и племя, названия предметов быта, названия вещей.

Annotation: This article deals with the names of household items and related items. The study of dialects is a great help to determine the phonetic, lexical, grammatical norms of the Uzbek literary language, as well as to stabilize the Uzbek spelling and orthoepy. The study of dialects is also important for the history and ethnography of the people. It also

consists of the study of all stages of the development of the vernacular, the language of the people, from the languages of the tribes to the languages of the tribes, and finally from the vernacular to the vernacular, and from the vernacular to the national language.

Key words: Uzbek folk dialects, dialect materials, dialect lexicon, folklore, written monuments, folk history, language history, national language, tribe and tribe, names of household items, names of things

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda ijobiy o'zgarishlar sodir bo'lib, O'zbekistonda ochiq va tadrijiy rivojlanuvchi yaxlit ijtimoiy tizim yaratildi. Bu esa o'z navbatida milliy istiqloq g'oyasi va mafkurasi shakllanayotgan bir paytda o'tmish ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan moddiy-ma'naviy madaniyatimiz, bebaho qadimiy tariximiz, urf-odat, an'ana va marosimlarimiz buni yaqqol isbotidir. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimovning "O'zbek xalqining etnogenezi o'rganish va uning xolisona tarixini qayta yaratish, an'analari, turmush tarzi va madaniyatini o'rganish bilan bog'liq ishlar juda katta qiziqish uyg'otmoqda", degan fikri alohida ahamiyatga egadir. Markaziy Osiyo aholisini qadimdan turli etnik urug'lar tashkil etib, ularning moddiy va ma'naviy madaniyati o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Surxondaryo etnografiyasining turli jabhalarini ilmiy tarixiy jihatdan tadqiq etish, hamda o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, uni to'laroq yoritish imkonini beradi. Xalqimiz mustaqillikka erishgach, milliy-ma'naviy qadriyatlarimizga bo'lgan e'tiborning kuchayishi bu fanning dolzarbligidan dalolat berib, har jihatdan ilmiy o'rganish dolzarbligini ko'rsatmoqda. Shu jihatdan mazkur fanni o'rganish nafaqat fan rivoji uchun, balki xalqda vatanga muhabbat, vatanparvarlik hissini o'yg'otish hamda rivojlantirishda o'ziga xos o'rni bor. Jamiyatning turli rivojlanishi bosqichlarida va turli mintaqalarda etnografiya o'zining tarixan shakllangan xususiyatlariga bog'liq bo'lgan. Shu jihatdan etnografiyani turli davrlardagi xususiyatlarini o'rganish har bir jamiyatda qaytarzda rivojlanganligi hamda rivojlanish bosqichlarini aniqlashda muhim ilmiy, ijtimoiy va amaliy ahamiyatga egidir.

Jabborov I. Etnografiya –bu so'z asli yunoncha bo'lib, uning ma'nosi "demos", ya'ni "xalq", "grafiya" – yozish, ta'riflash deb tarjima qilingan. Demak, bu fanni "xalqni ta'riflash" yoki "xalqshunoslik" deb izohlash

mumkin. Ba'zi mamlakatlarda shu ma'noda "etnologiya" atamasi bilan bir qatorda "madaniy antropologiya" va "xalqshunoslik" nomlari ham uchraydi, (1,5) deb ta'riflaydi.

O'zbek xalqi etnografiyasini tarixiy-etnografik jihatdan har tomonlama alohida ob'ekt sifatida mukammal o'rganish, respublika aholisining moddiy va ma'naviy madaniyatining o'ziga xos xususiyatlariga bir qadar aniqlik kiritish imkonini beradi. Surxon vohasi qadim tarixga ega yurt sanaladi. Aynan davlatchiligimizning asoslarini shakllanishida ham voha muhim o'rin egallaydi. Surxon vohasi ayni paytda betakror tabiati, moddiy boyliklari hamda aholisining o'ziga xos turmush tarzi, urf-odatlari va an'analarning lokal xususiyatlari bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham muhtaram prezidentimiz I.A. Karimov "Surxondaryo-etnografik makon" ekanligiga alohida urg'u berganligi ham bejiz emas chunki, Surxon vohasi aholisi fe'l atvori, turmush tarzi, urf-odat va an'analari mamlakatimizning boshqa mintaqalaridan o'ziga xosligi bilan alohida ajralib turadi. Shu boisdan Surxon vohasi etnografiyasini o'rganish nihoyatda dolzarb mavzu ekanligidan dalolat beradi.

O'zbekiston aholisining etnik tarkibi moddiy va ma'naviy madaniyati masalasida taniqli etnograf olim, akademik K.Shoniyozov yaratgan ilmiy asarlari o'ziga xos o'ringa ega. Olim turkiy xalqlar jumladan, o'zbek xalqining kelib chiqishini etnik jarayonlarning tarixiy negizlariga asoslab yoritdi. Shuningdek, Markaziy Osiyo xususan, O'zbekiston hududida qadimgi davrdan hozirgacha bo'lgan etnik jarayonlarni davrlashtirdi. Surxon vohasi etnik tarixiga ham to'xtalib o'tdi. Moddiy va ma'naviy madaniyat masalasida Surxon vohasidagi Sho'rchi tumani hamda bu tumandagi qorluqlar haqida ham to'xtalib o'tgan(Z).

Jahon va o'zbek xalqi etnografiyasi fani rivojida taniqli etnograf olim I.

Jabborovning(4) ham o'zni bor. Olimning tarixiy etnografik asarlarida o'zbek xalqining etnik tarixi va kelib chiqishi, joylashishi, madaniy-maishiy aloqalari, an'anaviy mashg'ulotlari, ijtimoiy va oilaviy turmushi kabi masalalar o'z ifodasini topgan. O'zbekiston tarixi va etnografiyasini o'rganishda tarixchi etnograf olim S.N.Tursunovning(5) yaratgan ilmiy asarlari alohida ahamiyatga ega bo'lib, xususan, Surxon vohasi etnografiyasini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etib, olimning asarlari tarixiy, etnografik, arxeologik, numizmatik manbalar asosida yozilgan. Quyida Boysun-Sho'rchi shevalaridagi dialektal so'zlardan uy-ro'zg'or buyumlari nomlari va unga aloqador narsa nomlariga oid ayrim xarakterli so'z va atamalarni yozma yodgorliklar tili va turkiy tillar bilan qiyoslagan holda so'zlarning ma'nosini yoritib berishga harakat qildik.

Quyida Boysun-Sho'rchi shevalaridagi dialektal so'zlardan uy-ro'zg'or buyumlari nomlari va unga aloqador narsa nomlariga oid ayrim xarakterli so'z va atamalarni yozma yodgorliklar tili va turkiy tillar bilan qiyoslagan holda so'zlarning ma'nosini yoritib berishga harakat qildik.

O'zbek tilshunosligida uy-ro'zg'or buyumlari nomlari va ularga aloqador narsa nomlarini bildiruvchi atamalar haqida deyarli tadqiqotlar olib borilmagan. Lekin biz tekshirayotgan Boysun-Sho'rchi guruh o'zbek shevalari leksikasida juda ko'p so'z va atamalar ishlatiladiki, ularni faqat shu sheva vakillarining boyligi deyish mumkin.

Turkiy millatlar va elatlar o'zlarining boy xalq og'zaki ijodi namuna- lari va yozma yodgorliklarning qadimiyligi bilan mashhurdir.

Yozma manbalarning guvohlik berishicha turkiy tillarning lahjalariga oid har xil boyliliklar, grammatik unsurlarni kuzatish mumkin. Bu esa o'zbek tili dialektlarini qiyosiy o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, biz yoritayotgan mavzu ko'proq xalq orasida yurib yig'ib olingan materiallar asosida yoritildi.

Tillarning taraqqiyoti davomida uy-ro'zg'or buyumlari nomlari va unga aloqador narsa nomlari terminlarining bazasi asosida yangi ma'nodagi so'zlar, ularning turkiy tillarning ko'pchiligida bir xil tuzilishda bo'lib chetdan kirib o'zlashib ketgan so'zlar hisobiga ham kengayib borishini leksikologiya tarixi bilan bog'lab tekshirilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. –T., Ma'naviyat. 2008.
2. Karimov I.A. Eng asosiy mezon hayot haqiqatini aks ettirish. –T., O'zbekiston, 2009. 26-bet.
3. Shoniyozov K. Uzbeki- karluqi. –Toshkent, 1964.
4. Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent, 2001.
5. Tursunov S.N. O'zbekiston tarixi va madaniyati - Surxondaryo etnografiyasi. Toshkent, 2006

**O'ZBEKISTONDA NOGIRONLIGI MAVJUD SHAHSLARNI IJTIMOY XIMOYALASH
JARAYONI
(Farg'ona vodiysi misolida)**

**ПРОЦЕСС СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ЛЮДЕЙ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ В
УЗБЕКИСТАНЕ**

(на примере Ферганской долины)

**THE PROCESS OF SOCIAL PROTECTION OF THE DISABLED IN UZBEKISTAN (On
the example of the Ferghana Valley).**

A.E. Rahmonov,

Qo'qon DPI "Tarix" kafedrası o'qituvchisi.

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda nogironligi mavjud shaxslarni ijtimoiy qo'llab quvvatlash tizimining huquqiy asoslari, moddiy va ma'naviy omillari, ushbu sohada mavjud muammolar, hamda ularni bartaraf etish borasidagi chora tadbirlarning amaliy natijalari Farg'ona vodiysi misolida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: nogironlik, reabilitatsiya, imkoniyati cheklangan bolalar, muhtoj aholi, ijtimoiy muammolar, maxsus maktab internatlari, sihatgohlar.

Аннотация. В статье описаны правовые основы, материальные и моральные основы системы социальной поддержки людей с инвалидностью в Узбекистане, существующие проблемы в этой сфере, а также практические результаты мер по их решению на примере Ферганской долины.

Ключевые слова: инвалидность, реабилитация, дети-инвалиды, малообеспеченное население, социальные проблемы, специальные школы-интернаты, санатории.

Abstract. The article describes the legal foundations, material and moral factors of the social support system for the disabled in Uzbekistan, the existing problems in this area, as well as the practical results of measures to address them using the example of the Ferghana Valley.

Key words: disability, rehabilitation, disabled children, low-income population, social problems, special boarding schools, sanatoriums.

O'zbekistonda kam ta'minlangan va ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamiga muntazam ravishda keng qamrovli islohatlar asosida yordam berib kelinmoqda. Ana shunday ishlar samarasi o'laroq "O'zbekiston Respublikasida 1996-2000 yillarda nogironlarni reabilitatsiya qilish Davlat Dasturi"ni joriy etilishi ham bu borada amalga oshirilgan muhim qadamlardan biri bo'ldi. Respublika bo'yicha 1996 yilda jismoniy va ruhiy jahatdan nuqsonlari bo'lgan bolalar uchun 75 ta maxsus maktab internatlari mavjud bo'lib, ularda 16 mingga yaqin nogiron bolalar ta'lim va tarbiya olish bilan birga maxsus tibbiy xizmatlardan ham foydalangan[1.8-ro'yxat, 88-jild, 87-varaq]. Bu jarayonlar vodiylarida ham muntazam davom etib, har qanday

masaladan bu sohani rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, 1996 yili Andijon shahrida Farg'ona vodiysida yagona bo'lgan tibbiy va ijtimoiy muammolar bilan shug'ullanuvchi Respublika ilmiy tekshirish institutining filiali tashkil qilingan. Shuningdek, ushbu yilda viloyatda 984 nafar nogiron va pensionerlar Respublikaning turli dam olish sihatgohlarida salomatligini tiklab qaytgan. Protez mahsulotlariga muhtoj nogironlar uchun 2897,1 ming so'mlik protez buyumlar tayyorlab berilgan[1.8-ro'yxat, 88-jild, 96-varaq]. Shuningdek, 1998 yilda viloyatdagi jami 100 nafar nogironlarga eshitish moslamalari berilib, 570 nafar nogironlarga esa qo'ltiqayoq va xassa tarqatildi hamda 91 nafar nogironlarga maxsus aravachalar sovg'a qilindi[1.13-

ro'yxat, 97-jild, 57-varaq]. Andijon viloyat hokimligining 2004 yil 6 iyundagi 40-sonli farmoyishiga asosan viloyatda nogironlar aravachasi hamda eshitish moslamasiga muhtojlikni to'la bartaraf qilish maqsadida markazlashgan holda mazkur vositalarni sotib olish va nogironlarga berish uchun 35 million so'm miqdorda mablag' ajratilib, 297 dona nogironlar aravachasi va 200 dona eshitish moslamasi olib kelingan hamda muhtoj nogironlarga ro'yxat asosida topshirilgan[2.29-ro'yxat, 33 a-jild, 214 - varaq].

Lekin yuqorida ta'kidlangandek, bu hayriya ishlarni ayrim mahalliy mansabdorlar o'z vaqtida bajarilishiga to'sqinlik qilishga harakat qilgan. Jumladan, 1997 yil yanvar oyida "O'zbekiston Respublikasida 1996-2000 yillarda nogironlarni reabilitatsiya qilish Davlat Dasturi to'g'risida"gi hukumat qarorining ijrosini ta'minlash va nazorat etish maqsadida Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Respublika ishchi guruhi o'rganish natijasida Farg'ona viloyatida tserebral falaji va poliomielit asorati bo'lgan nogiron bolalar uchun 1996-1999 yillar mobaynida tiklash markazlari tashkil etish rejalashtirilgan va lekin bu borada Farg'ona viloyatida biron bir ish qilinmaganligi aniqlangan[3. 1-ro'yxat, 781-jild, 168-varaq]. Ammo, viloyatda soha taraqqiyoti uchun qilingan ishlar salmoqli bo'lib, bu kabi juz'iy xatolarni to'ldirib ketmoqda. Masalan, viloyatda "Ijtimoiy himoya yili" davlat dasturi chora-tadbirlarining ijrosini ta'minlash borasida nogironligi oqibatida maktabga borish imkoniyatiga ega bo'lmagan 5-9-sinflardagi jami 5 nafar bolalar kompyuter sovg'a qilingan[4.18-ro'yxat, 7-jild, 39 -varaq]. Shu bilan birga viloyatda 2008 yil bo'yicha protez-ortopediya mahsulotlari va reabilitatsiyaning texnik vositalariga muhtoj nogironligi mavjud shahslardan nogironlar aravachasiga muhtoj 92 nafaridan 62 nafari, eshitish moslamasiga muhtoj 43 nafaridan 27 nafari, qo'ltiq tayoqqa muhtoj 36 nafar, xassaga muhtoj 62 nafar, protez ortopediya mahsulotlariga muhtoj 198 nafaridan 42 nafari zurur vositalar bilan ta'minlangan[4. 21-ro'yxat, 2-jild, 150 -varaq].

O'zbekiston Respublikasida 2016 yildan so'ng keng qamrovli islohatlar

amalga oshirila boshlandi va bu mamlakat birinchi prezidentining amalga oshirgan ilgargi ishlarini davomi bo'ldi desak mubolag'a bo'lmaydi. Jamiyatning barcha sohalarida bo'lgani kabi kam ta'minlangan va ijtimoiy ko'makka muhtoj oilalarga yodram berish ham yangi pog'onaga ko'tarildi. Jumladan, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi tadbirlarini tobora amalga oshirish maqsadida Respublika Prezidentining 2017 yil 12 sentyabrda qabul qilingan "Aholining kam ta'minlangan qatlamlarini qo'llab-quvvatlashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 3268-sonli Qarori[5] ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlarini qo'llab-quvvatlash tizimining yangi bosqichini boshlab berdi.

O'rganilgan davr mobaynida yuz bergan kamchiliklar natijasida hozirgi kunda bir qator muammolar vujudga kelib kolganligini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2017 yil 1 avgustdagi № F-5006, "Nogironlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoyishida ko'rsatib o'tilgan. Unda ta'kidlanishicha, "Mamlakatimizda keksalar, pensionerlar, nogironlar va imkoniyati cheklangan bolalarga tibbiy-ijtimoiy yordamni tashkil etish tizimi yaratildi. Aholining ehtiyojmand qatlamlarini manzilli ijtimoiy himoya qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. SHu bilan birga mazkur sohada olib borilayotgan ishlarni qoniqarli deb bo'lmaydi"[6]. Demak mazkur sohada hozirgi kunda ham bir qator muammolar bo'lib, uni bartaraf etish uchun hukumat darajasida hal etilmoqda.

Shuningdek, 2017 yilda 11 ta tibbiy-ijtimoiy muassasalarning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanib, 15 ming nafar yolg'iz keksalar, pensionerlar va nogironligi bo'lgan shaxslar tibbiy-ijtimoiy yordam bilan qamrab olindi va qariyb 21 ming nafar nogironligi bo'lgan shaxslar reabilitatsiya texnik vositalari va protez-ortopediya buyumlari bilan ta'minlandi, 35 ming nafar shaxslar sanatoriyalarda sog'lomlashtirish

kurslaridan o'tdi, 20 ming nafardan ziyod shaxsga reabilitatsiya xizmatlari ko'rsatildi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida ta'kidlanganidek- "Ayni vaqtda nogironligi bo'lgan bolalar va ularning oila a'zolarini, boquvchisini yo'qotganlarni o'n olti yoshgacha ijtimoiy muhofaza qilish masalasi doimo e'tiborimiz markazida turishi kerak. Umrini nogiron farzandiga qarash, uni parvarish qilishga bag'ishlagan onalar uchun alohida ijtimoiy nafaqa turini joriy etamiz"[7].

Xulosa o'rnida ta'kidlash kerakki, Respublikamizda ijtimoiy siyosatning muhim ahamiyatga ega ekanligi nafaqat iqtisodiy va siyosiy vaziyatlargagina bog'liq, balki xalqning ma'naviy qadriyatlariga asoslangan sog'lom avlodni tarbiyalash, ko'p bolali oilalarga madad berish, qariyalarga g'amxo'rlik qilish, nogironligi mavjud shaxslarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdan iboratdir. Farg'ona vodiysi viloyatlarida ham bu borada samarali ishlar amalga oshirilib, aholini kam ta'minlangan oilalari va ijtimoiy ko'makka muhtoj qismiga har jihatdan yordam berib kelindi. Mamlakatda mustaqillikning dastlabki kunlaridan mazkur

sohaga katta e'tibor berilib, u turli xuquqiy hujjatlar bilan asoslanib borildi. Xususan, 1991 yil byudjetining ijtimoiy-madaniy tadbirlarga ajratilgan mablag'i 1990 yilga nisbatan 164 mln. so'mga yoki 44 foizga oshib 536,5 mln. so'mni tashkil etganining o'zi ham buning sohaning dolzarb ekanligini anglatadi. Buning ta'siri doirasida Farg'ona viloyatida 1991 yilning o'zida davlat byudjeti eng zarur ijtimoiy muammolarini hal etishga qaratilganligi va uning xarajat qismining 94,9 foizi ijtimoiy iste'molni qondirishga sarflanganligini alohida qayd etish joiz. Bu kabi jarayonlar Namangan va Andijon viloyatlarida ham yaqqol namoyon bo'lib, ijtimoiy soha har jihatdan qo'llab-quvvatlandi. O'rganilayotgan davr oralig'ida Farg'ona vodiysi viloyatlarda mazkur soha rivojlanib, jamiyatning eng muhim bo'g'iniga aylanganligini ko'rish mumkin. So'ngi yillarda esa bu sohaga alohida ahamiyat qaratilib, xukumat darajasida e'tibor berilmoqda. Mamlakat rahbarining 2019 yil 21 noyabrda aynan ijtimoiy masalalarga bag'ishlagan yig'ilishni o'tkazishi va bu sohani rivojlantirish uchun yangidan-yangi xuquqiy normalarni ishlab chiqilishi katta amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Devoni Arxivi Andijon viloyati bo'limi, 4141 – fond.
- 2.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Devoni Arxivi Andijon viloyati bo'limi, 4149 – fond.
- 3.O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivi, M-15 – fond.
- 4.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Devoni Arxivi Farg'ona viloyati bo'limi, 2048 – fond.
- 5.<https://lex.uz/docs/3338162>
- 6.<https://president.uz/uz/lists/view/847>
- 7.<https://president.uz/uz/lists/view/2228>

SOVET HOKIMIYATINING DASTLABKI YILLARIDA FARG'ONA VODIYSIDAGI IQTISODIY SIYOSATI VA UNING OQIBATLARI

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

THE ECONOMIC POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT IN FERGANA VALLEY IN THE FIRST YEARS AND ITS CONSEQUENCES

Q.N.Baxridinov

Annotatsiya: Maqolada sovet hokimiyatining dastlabki yillarida Turkistonda olib borgan iqtisodiy siyosati, bu jarayonning o'lkamizdagi oqibati, xalqning turmush darajasiga ko'rsatgan salbiy tag'siri atroflicha bayon etiladi.

Kalit so'zlar: Davlat to'ntarishi, bolg'sheviklar, Turkiston, iqtisodiy siyosat, "Sinfiy non payog'i", oziq-ovqat muammosi, ocharchilik.

Аннотация: В данной статье подробно описывается экономическая политика в Туркестане в первые годы советской власти, последствия этого процесса для нашего края, а также, негативное влияние на жизненный уровень народа.

Ключевые слова: государственный переворот, большевики, Туркестан, экономическая политика, «классовый хлебный паёк», продовольственная проблема, голод.

Annotation: This article describes in detail the economic policy in Turkestan in the early years of Soviet power, the consequences of this process in our region, as well as the negative impact on the living standards of the people.

Key words: coup d'état, Bolsheviks, Turkestan, economic policy, "class bread ration", food problem, famine.

1917 yilning noyabrida dastlab Rossiya imperiyasining poytaxti Petrogradga, keyin esa Turkiston o'lkasining markazi bo'lgan Toshkentda bolg'sheviklarning qurolli to'ntarishi natijasida sovet hokimiyati o'rnatildi.

Sovet hokimiyati va bolg'sheviklarning xususiy mulkchilikni yo'qotishga, xo'jalik hayotining barcha sohalarida sotsialistik davlat mulkchiligini avj oldirishga, xalq xo'jaligiga rahbarlikni markazlashtirishga yo'naltirilgan, shu bilan birga iqtisodiy usullar o'rniga mahmuriy-buyruqbozlik usullari bilan ish yuritishga qaratilgan iqtisodiy siyosati Turkistondagi ocharchilik va vayrongarchilikni yanada chuqurlashtirdi.

1917 yil oxirlaridan ehtiboran o'lkada ishlab chiqarish ustidan ishchi nazorati joriy qilina boshlandi. 1918 yil mart oyiga kelib sanoat korxonalarining taxminan 10 foizi ishchi nazorati bilan qamram olindi[1]. Bunday nazorat barcha korxonalarda yoki hech bo'lmaganda ularning ko'pchiligida o'rnatilishini ham kutib o'tirmay,

Turkistondagi sovet hukumati sanoatning butun-butun tarmoqlarini natsionalizatsiya qilishga o'tdi. 1918 yilning birinchi yarmida o'lka sanoatining etakchi tarmoqlaridagi korxonalar – paxta tozalash va yog'-moy zavodlari, mavjud barcha paxta xomashyo zahiralari, shuningdek, bosmaxonalar, banklar, temir yo'llar, ko'mir konlari, neftg' konlarining bir qismi, sanoatning boshqa tarmoqlaridagi ayrim korxonalar, xullas, Turkistondagi 330 dan ortiq sanoat korxonalari natsionalizatsiya qilindi[2], yahni ular davlat tasarrufiga o'tkazildi[3].

Turkiston sanoatni natsionalizatsiya qilish surhatlari bo'yicha RSFSRning boshqa mintaqalaridan, shu jumladan, uning sanoat markazlaridan ancha ilgarilib ketgan edi. Sovet hokimiyatining paxtani qayta tiklash bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarni natsionalizatsiya qilganligi faqat korxona egalari emas, balki paxtakor dehqonlarga ham katta zarba bo'ldi, natijada paxtaning narxi keskin pasayib ketdi, bu esa pirovard

natijada ko'klamda chigit ekishning birmuncha qisqarib ketishiga olib keldi[4]. Sovet hokimiyati butun mamlakatda harbiy chora-tadbirlar bilan bir qator favqulodda iqtisodiy choralarni ham belgiladiki, ular sovet Rossiyasi hukumati tomonidan sal keyinroq *"harbiy kommunizm"* siyosati deb nomlandi. Bu siyosat bir ko'rinishda umumiy vayronagarchilik tufayli ochlik girdobiga tortilgan xalqni oziq-ovqat bilan tahminlashga qaratilgandek ko'rinadi. Aslida esa bu siyosat shahar bilan qishloq o'rtasida zo'ravonlik bilan to'g'ridan-to'g'ri mahsulot ayirboshlashga asoslangan bo'lib, u ocharchilikka muhtalo xalqni emas, balki frontda inqilobni himoya qilayotgan qizil armiyani va mamlakat ichkarisida bolg'sheviklar siyosatining bosh tayanchi va sovet rejimining "xo'jayini" bo'lgan ishchilar sinfini oziq-ovqat bilan tahminlashni maqsad qilib qo'ygan edi. Bu holat Turkiston o'lkasida ham davom etdi.

"Harbiy kommunizm" siyosati o'z mohiyatiga ko'ra faqat yirik sanoatnigina emas, balki o'rta korxonalar va hatto mayda korxonalarni ham davlat qo'lida umumlashtirishni taqozo qilar edi. Turkistondagi sovet va partiya amaldorlari uchun bu tadbirni amalga oshirishda asosiy dastur va asos bo'lib RSFSR XKSning 1918 yil 28 iyundagi yirik sanoatni va transportni yalpisiga natsionalizatsiya qilish to'g'risidagi dekreti xizmat qildi[5]. Ana shu dekret asosida 1919 yil kuziga kelib, umuman RSFSR bo'yicha ishlayotgan sanoatning faqat 57 foizi davlat mulki qilib o'tkazilgan bo'lsa, Turkiston ASSRda tarmoq korxonalarning aksariyati davlat mulkiga aylantirilgan edi[6]. Turkistondagi bolg'sheviklar hukumati iqtisodiy sohada yo'l qo'ygan jiddiy xatolar bu bilan cheklanmaydi. 1918 yil 26 fevralda Turkiston XKS raisi F.Kolesov paxta tolasi va xom paxtani musodara qilish to'g'risidagi 37-dekretni imzoladi[7]. Paxtani musodara qilish haqidagi dekret "Farg'ona osmonida to'satdan yangragan momaqaldiroq bo'ldi", –deb yozgan edi keyinchalik harbiy tarixchi D.Zuev[8].

1917 – 1918 yil qishi va ko'klamida Farg'ona vodiysida bo'lgan dahshatli ocharchilik natijasida Farg'ona viloyati aholisining 30

foizi o'lib ketdi[9]. Turkistondagi sovet hokimiyatining atigi bittagina qarori Farg'ona xalqiga ana shunday qimmatga tushdi.

Mahlumotlarga qaraganda, 1918 yil bu erda 400 000 ishsiz chorikor, 300 000 ersiz qolgan paxtakor dehqon va 50 000 zavod ishchisi bo'lgan. Arxiv hujjatlarida keltirilishicha, 1917 yil boshlarida Farg'ona viloyatida 2000 000 kishi atrofida aholi yashagan. O'zbeklar 1 321 481 kishini, qozoqlar 295 506 kishini, tojiklar 114 481 kishini tashkil etgan. Farg'ona vodiysida 1918 yili 1,5 mln kishiga 800 000 desyatina er, yahni jon boshiga hisoblaganda, har bir kishiga yarim desyatina er to'g'ri kelardi[10]. Tirikchilik vositasidan mahrum bo'lgan mana shu 700 000 kishidan iborat dehqonlar va o'n minglab shaharliklar Farg'ona vodiysidagi qarshilik xarakatining asosiy kuchini tashkil qilardi.

Turkiston ASSR rahbarlaridan biri I.Xidiralievning yozishicha, 1917 yildan boshlab Farg'ona vodiysida qishloq xo'jalik sohasi inqirozga uchradi. Xususan, sug'oriladigan ekin maydonlarining miqdori keskin kamayib ketdi. Bu ko'rsatkich vodiya 1917 yilda 596 381 desyatina tushib qoldi[11] (1915 yilda 994 000 desyatina edi)[12]. 1918 yildan boshlab inqiroz halokatti tus oldi. To'la bo'lmagan mahlumotlarga qaraganda, o'sha yili atigi 70 000 desyatina erga paxta ekilgan edi[13].

Farg'ona vodiysidagi urush harakatlari va tabiiy ofatlar (qurg'oqchilik, noqulay ob-havo sharoiti va b.) natijasida dehqonchilik "butunlay izdan chiqdi, 1921 yil vodiya taxminan 250 000 desyatina erga ekin, shundan faqat 33 000 desyatina erga paxta ekilgan edi, xolos"[14].

Chorvachilik bu paytda xo'jalikning boshqa turlariga qaraganda eng ko'p zarar ko'rdi. 1917 yildan 1920 yilgacha podalar soni teng yarmiga qisqarib ketdi. Farg'ona vodiysida 1917 yilda 257 598 ta ot, 586 686 ta qoramol, 14 289 ta tuya, 561 197 ta qo'y, 205 525 ta echki bor edi[15]. Lekin uch yil ichida Farg'onada yuk tashuvchi otlar 5 marta va qo'shga qo'shiluvchi ho'kizlar 4 marta kamaydi. I.Xidiralievning yozishicha, 1917 yilda mavjud bo'lgan 1 565 414 bosh uy hayvoni (mol)dan 1922 yilda atigi 146 336 bosh qolgan edi[16].

Turkiston o'lka Musulmonlar byurosining raisi bo'lgan Turor Risqulov Turkiston

Kompartiyasi III o'lka seyzdida 1919 yil 6 iyunda qilgan ma'ruzasida shunday degan edi: "Farg'onada sovet hokimiyati yo'q, u faqat rus aholisi bor shaharlardagina mavjud. Musulmon qishloqlarida esa sovet hokimiyati mavjud emas, u erlarda Nikolay davridagi tartiblar hukm surmoqda, pristav va volostg' boshqaruvchilarining o'rniga komissar va qaroqchilar to'dasi kelishgan"[17].

Bu paytga kelib oziq-ovqat muammosi Turkiston ASSRdagi eng o'tkir muammolardan biriga aylangan edi. Bolg'sheviklar mahalliy aholi qo'lidagi g'alla va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini tortib olish uchun qathiy choralarni belgiladi, 1918 yil yanvarda Turkiston XKS huzurida Oziq-ovqat bo'limi ochilib, unga katta huquqlar berildi[18]. Mahlumki, 1918 yil 9 mayda RSFSRda oziq-ovqat diktaturasi joriy qilingan edi. Bu masala Markazning o'zida ham qattiqqo'llik bilan amalga oshirildi. Turkistonda esa 1918yil 15 iyunda uch kishidan iborat o'lka oziq-ovqat direktoriyasi tashkil qilindi[19].

Sovet hokimiyati va bolg'sheviklar tomonidan qabul qilingan "G'alla monopoliyasi to'g'risida", "Sinfiy non payogi to'g'risida"[20], "Turkiston Respublikasida oziq-ovqat siyosatini amalga oshirish yuzasidan oziq-ovqat komissariga favqulodda vakolatlar berish to'g'risida" degan dekretlar bilan 1919 yil 4 iyunda Turkistonda oziq-ovqat diktaturasi joriy etildi.

Turkiston o'lka Musulmonlar byurosi raisi T.Risqulov bu siyosat bizga to'g'ri kelmaydi deb, quyidagilarni tahkidlagan edi: "G'alla

monopoliyasi siyosatini Turkistonda amalga oshirib bo'lmaydi... G'allani aholidan erkin narxda sotib olishimiz kerak. Mehyoridan ortiq g'allani topshirishni dehqonlardan talab qilmasligimiz lozim"[21].

"Sinfiy non payogi to'g'risida"gi dekretga muvofiq Turkistonda kartochka tizimi joriy qilindi. Barcha aholi uch toifaga ajratildi: I toifa ishchilar, qizil askarlar va mashul xodimlar kuniga 1 funt (1 funt– 409,5 gramm), II toifa xizmatchilar, qora ishlarni bajaruvchi ishchilar yarim qadoq (205 gramm), III toifa ishchilar va burjuaziya chorak qadoq (102g) non olishlari mumkin edi[22].

Mahalliy aholi hatto o'zining arziyas ulushi bo'lgan 100 – 200gramm nonni olishdan ham ko'pincha mahrum edi. Bu dekret, eng avvalo, rus aholisidan iborat ishchilar sinfini tahminlashni ko'zda tutar edi. Masalan, Namangan uyezdi oziq-ovqat bo'limida aholi tahminoti uchun payok tarqatilganda uezdning mahalliy aholisiga undan birorta ham ulush ajratilmadi[23].

Shunday qilib aytganda, sovet hokimiyatining dastlabki yillarida olib borilgan noto'g'ri iqtisodiy siyosat o'zidan katta va kutilmagan asoratlar keltirib chiqardi. Birinchi jahon urishi hamda qurg'oqchilik natijasida Turkistonda 1917 yil bahoridan boshlab oziq-ovqat muammomsi keskinlashgan hamda ocharchilik boshlangan edi. Bu holat 1917 yil qishi va 1918 yil boshlaridan boshlab Farg'ona vodiysida tobora kuchayib bordi. Oziq-ovqat muammosi bu paytga kelib eng asosiy masalaga, hayot-mamot kurashiga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Улмасов А. Национализация промышленности в советском Туркестане. – Ташкент, 1960. – С. 37.
2. История народного хозяйства Узбекистана. Т. 1. – Ташкент, 1962. – С. 30; 3. Узбекистон миллий архиви, 17-фонд, 1-руйхат, 375-иш, 33-варақ.
3. O'zbekiston milliy arxivi, 17-фонд, 1-руйхат, 375-иш, 33-варақ.
4. O'zbekiston tarixi (1917-1991 yillar). Ikkita kitob. Birinchi kitob. 1917-1939 yillar. Mashul muharrirlar: R.Abdullaev, M.Raximov, Q.Rajabov. –Toshkent: O'zbekiston, 2019. –B.244-245.
5. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – B. 103.
6. Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов. Т. I. – Москва, 1960. – С. 243 – 264.
7. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – B. 105 – 106.
8. Rajabov Q. Farg'ona vodiysidagi istiqloqlilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlanish bosqichlari (1918-1924 y.).- Toshkent: Yangi nashr, 2015. – B. 35.
9. Rajabov Q., Haydarov M. Turkiston tarixi (1917 – 1924 yillar). – Toshkent: "Universitet", 2002. – B. 76.
10. Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). – Москва: Госиздат, 1921. – С. 90.
11. "Наша газета", 13 августа 1918 г.

12. O'zbekiston milliy arxivi, 17-fond, 1-ro'yxat, 336-ish, 241-varaq.
13. O'zbekiston milliy arxivi, 17-fond, 1-ro'yxat, 336-ish, 225-varaqning orqasi.
14. Статистический ежегодник Туркесреспублики 1917 – 1923 г. Т. II. – С. 6.
15. O'zbekiston milliy arxivi, 17-fond, 1-ro'yxat, 336-ish, 242-varaqning orqasi.
16. O'zbekiston milliy arxivi, 17-fond, 1-ro'yxat, 336-ish, 241-varaq.
17. O'zbekiston milliy arxivi, 17-fond, 1-ro'yxat, 336-ish, 242-varaqning orqasi.
18. Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. Част I. 1917 – 1919 гг. – Ташкент: Узбекгосиздат, 1925. – С. 99.
19. Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент: “Фан”, 1967. – С. 568.
20. O'zbekiston milliy arxivi, 25-fond, 1-ro'yxat, 6-ish, 273-varaq.
21. O'zbekiston milliy arxivi, 17-fond, 1-ro'yxat, 10-ish, 75-varaq.
22. O'zbekiston milliy arxivi, 17-fond, 1-ro'yxat, 10-ish, 136-varaq.
23. O'zbekiston milliy arxivi, 17-fond, 1-ro'yxat, 76- ish, 22-varaq. 24. O'zbekiston milliy arxivi, 17-fond, 1-ro'yxat, 32- ish, 86-varaq.

SOVET HOKIMIYATI YILLARIDA FARG'ONA VODIYSIDA DAVRIY MATBUOTNING RIVOJLANISHI (1918-1924)

РАЗВИТИЕ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ В СОВЕТСКОЙ ПЕРИОД (1918-1924)

PRESS IN THE FERGANA VALLEY IN THE SOVIET PERIOD (1918–1924)

S.S.Hamrakulov

Annotatsiya. Maqolada sovet hokimiyati yillarida Farg'ona vodiysida davriy matbuotning shakllanishi va rivojlanishi Xalq gazetasi, “Yangi Sharq”, “Mehnat bayrog'i”, “Farg'ona”, “Ishchilar qalqoni”, “Erkinlik”, “Byulleten”, “Darxon”, “Qizil tikon” kabi gazeta jurnallarning faoliyati va ularning ularning o'lka ijtimoiy – siyosiy hayotida tutgan o'rni yoritilgan

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, sovet hokimiyati, gazeta va jurnallar, ijtimoiy fikrlar

Аннотация. В данной статье освещаются деятельность печатавшихся в Фергане, Намангане и Андижане газет “Халқ газетаси”, “Янги Шарқ”, “Мехнат байроғи”, “Фарғона”, “Ишчилар қалқони”, “Эркинлик”, “Бюллетен” “Дархон”, “Қизил тикон” и дается оценка их месту в социально-политической жизни народов Туркестанского края.

Ключевые слова и фразы: Ферганская долина, советский власт, газеты и журналы, общественное сознание.

Annotation. This article covers the activities of the newspapers “Xalq gazetasi”, “Yangi Sharq”, “Mehnat bayrog'i”, “Farg'ona”, “Ishchilar qalqoni”, “Erkinlik”, “Bulletin” “Darkhon”, “Qizil tikon” and an assessment of their place in the socio-political life of the peoples of the Turkestan region is given.

Keywords: Fergana Valley, Soviet authorities, newspapers and agazines, public consciousness.

Farg'ona vodiysi Turkiston matbuot beshiklaridan biri hisoblanadi. Rossiya imperiyasi hukmronligi yillarida Farg'ona viloyatida “Sadoi Farg'ona”, “Ravnaq ul-islom” [1: 3-b], “Xalq g'ayrati”, “Tirik so'z” “El bayrog'i” [2: 45-b], Namanganda “Farg'ona sahifasi”, “Farg'ona nidosi” kabigazetalar chop etilgan [6: 4-b]. Turkistonda sovetlar hokimiyati o'rnatilgandan so'ng ham bu erda matbuot to'xtab qolmadi balki yangi

bosqichda rivojlandi. Sovetlar hokimiyati o'rnatilgach, Farg'ona viloyatida chop etilgan dastlabki gazetalardan biri “Farg'ona ishchi-dehqon va qizil askar vakillari sho'rosining axbori” gazetasi bo'lib, u 1918 yildan chop etila boshlangan. Bu gazeta Buylin va Dadaboevlar mas'ul muharrirligida chop etilar edi [5: 72-b].

1918 yil 4 dekabridan boshlab Qo'qonda milliy ishlar komissarligining nashri bo'lgan "Xalq gazetasi" chop etila boshlaydi. Ushbu nashrning mas'ul muharririni Axmad Davishev (Ziyo Said) deb qayd etib o'tgan bo'lsa, boshqa bir manbada Hodi Fayziy ekanligi keltirib o'tiladi [4: 4-b]. Ushbu gazetada Nazir To'raqulov, Ismoil Berishev, Ashurali Zohiriy, Rauf Yoqubov, Abdulla Begiy, Shokir Sulaymonlar o'z maqolalari bilan ishtirok etishgan. Nashr 1000–1500 nus'hada chop etilib, bir qismi pullik va bir qismi pulsiz tarqatib turilgan. Qayd etilishicha bu gazetada ko'proq o'lkada yashovchi tatar diasporasining o'rni kuchli bo'lganligi va gazeta tatar shevasida bo'lganligi uchun u mahalliy aholi ichida keng yoyilmadi va shu sababli 39 son chiqqandan so'ng 1919 yil 27 avgustida o'z faoliyatini to'xtatadi [4: 4-b; 5: 72-b].

Farg'ona viloyat milliy ishlar mudiriyati tomonidan Farg'ona shahrida 1918 yil 8 iyuldan boshlab "Yangi Sharq" gazetasi chop etila boshlandi. O'lka milliy ishlar mudirligi tugatilgandan so'ng, bu gazeta Farg'ona viloyat musulmonlar buyurosining nashri sifatida o'z faoliyatini davom ettiradi. Ushbu nashr muharriligida Hodi Fayziy, Nazir To'raqulov va Qosim Yulchievlar faoliyat yuritgan. Gazetada o'z maqolalari bilan Cho'lpon, Bo'lat Soliev, Namakob, Ashurali Zohiriylar ishtirok etishgan. Ushbu nashrning ham mahalliy mehnatkash xalq manfaatlarini ifoda etmaganligi va tatar shevasida davom etganligi uchun uzoq vaqt faoliyat yuritmaganligi qayd etilgan. Nashr 1921 yil yanvar oyida 100 tacha soni chiqqandan so'ng o'z faoliyatini to'xtatadi [4: 4-b; 5: 73-b]. Farg'ona viloyat markazi Qo'qon shahriga ko'chirigandan keyin "Yangi Sharq" gazetasi o'rniga 1921 yil yanvar oyidan boshlab "Mehnat bayrog'i" gazetasi chop etila boshlaydi. Gazeta haftada uch marta, 2 sahifalik bo'lib chop etilgan. Gazetaga dastlab Qosim Sorokin keyinroq, Ibrohim Rashidiy mas'ul muharrir sifatida faoliyat yuritadi. Gazetada sahifalarida Rafiqiy, Qizil Yo'ldosh, Muallim Zokirov, Ashurali Zohiriy, Mirzohid Oqiliylarning maqolalari ko'plab berib borilgan. Gazetada dastlab yaxshi

maqolalar e'lon qilib borilgan bo'lsada, keyinroq "...quruq e'lon va teleg'ram xabarlaridan iborat bo'lib chiqib turdi". Nashr 1921 yil 25 mayda o'z faoliyatini to'xtatadi [4: 4-b; 5: 43-b]. Shu yil 27 maydan boshlab uning o'rniga "Farg'ona" gazetasi chop etila boshlandi. Gazeta faoliyatining rivojlanishiga va bu nomni olishiga "1922 yilning yoz oylarida Toshkanddan safarbarlik bilan keltirilgan o'zbek talabalarining yordami bilan "Farg'ona"ga aylantirilib, o'zgachalashtirilgan" [4: 4-b] ligi aytib o'tilgan.

Gazetada dastlab hodimlar kamligidan muharrirlar tez-tez almashib turgan bo'lsada, bu gazetaning rivojiga salbiy ta'sir etmadi. Gazeta ishida Ashurali Zohiriy, Adham Rahmat, Mirzohid Oqiliy, Muxtor Muhammad, N.Ziyo o'g'li, Yunusxon xoji Og'aliyev, Sayyid Sulton Sayyidali, Sulton Sakkizboy, Abdulla Karim, Ali Xo'ja o'g'li va boshqa muxbirlarning fidokorona xizmatlari evaziga nashr yildan yilga yuksalib bordi. 1922–1923 yillarda gazetaning muxbirlari kam sonli bo'lsa, keyingi yillarda mingdan ortib ketganligini ko'rishimiz mumkin. Gazeta adadining 800 dan 8000 gacha etgani ham ushbu nashrning ommabop bo'lganligini isbotidir [7: 75-b]. Gazeta haftada 3 marta, 4 sahifalik bo'lib chop etilgan va islohqilingan imloda faoliyat ko'rsatgan. Uning idorasi Qo'qondagi 25 oktyabr ko'chasida joylashgan edi [4: 4-b]. "Farg'ona" gazetasi sahifalaridagi o'lka hayotiga oid ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy maqolalar "Hukumat boshqarmalarida", "Qo'qon qishloqlarida", "Andijon qishloqlarida", "Xotin qizlar turmushidan", "Matbuot", "Adabiyot", "Chig'iriq", "Cholg'u va tomosha", "Firqa ichida", "Yoshlar orasida", "Maorif ishlari", "Yoshlar orasida", "Maorif ishlari", "Ilm – hikmat", "Fan-texnika", "Tuman muxbirlarimizdan", "Qishloq", "Ong-bilim ishlari", "Paxtachilik ishlari", "O'lpon", "Suv ishlari", "Qo'shchilar orasida" kabi ruknlar ostida yoritib borilgan. Ushbu rukn xabarlar bilan birga gazetada xorijiy mamlakatlardagi voqea xodisalar xaqidagi xabarlar ham berib borilgan.

Bu davrda Namanganda ham bar qator gazetalar chop etilgan. Bularndan dastlabkisi "Ishchilar qalqoni" gazetasidir. Bu gazeta 1918 yil 1 sentyabrdan boshlab, Namangan ishchi-dehqon va qizil askarlarining nashri sifatida chop etila boshlaydi. Tohir Fathullin gazetaning mas'ul muharriri sifatida faoliyat yuritgan. Nashr ishida Qori Zayniddin Nasriddin o'g'li ko'p maqolalari bilan ishtirok etgan. Haftada ikki marta chop etilgan. Namanganda chiqqan gazetalar ichida eng uzoq davom etgan nashr sifatida e'tirof etilgan bo'lsada, uning faoliyatini to'xtatishiga "...xalqning diqqatini jalb eta olmag'onlig'idan ko'b tarqala olmadi" [4: 4-b] deb aytib o'tilgan. Nashr 40 sondan ko'proq chiqib o'z faoliyatini to'xtatadi [5: 72-b; 6: 2-b]. Namangan milliy ishlar bo'limi noshirligida 1919 yil 18 iyuldan "Erkinlik" gazetasi nashr etila boshlaydi. H. Safaraliev va Qori Zayniddin Nasriddin o'g'li mas'ul muharrir sifatida faoliyat yuritgan. Gazetada Turonli, Botu, Akmal Ikromov, H. Makeevlar o'z maqolalari bilan ishtirok etishgan. Gazeta haftada ikki marta, 700 nus'hada chop etilgan [5: 73; 6: 2-b]. Nashr sahifalarida siyosiy maqolalar bilan birga Namangan shahar va uездlaridagi voqealar ham yoritib borilgan. 20 soni chiqqandan so'ng gazetalarini nashr etish markazlashtirilishi natijasida o'z faoliyatini to'xtatadi va uning o'rniga 1919 yil avgustida "Byulleten" nashr etila boshlaydi. 10 soncha chiqqandan so'ng milliy ishlar sho'basi tomonidan bu nashrning ham faoliyati to'xtatiladi [6: 2-b]. Shuningdek Namanganda bu davrda devoriy "RosTA" gazetasi chop etilganligi manbalarda qayd etilgan.

Namanganda bu davrda jurnalchilik faoliyati ham rivojlangan. 1920 yil 7 noyabrda "O'g'uz" mas'ul muharrirligida "Qizil tikon" nomli hajviy jurnal chiqarila boshlaydi. Ammo uning sahifalarida adabiy va siyosiy maqolalar ham berib borilgan. Jurnal 8 betlik, kichkina formatda nashr etilgan. Jurnal ishida O'g'uz, To'mtoq, Qizil nishtar, Tayoq, Bilib – bilmas, Qizil so'na va boshqalar o'z maqolalari bilan ishtirok etishgan. Jurnalning ba'zi manbalarda 3 ta ba'zilarida 5 ta soni chiqqanligi qayd etilgan.

Jurnal o'zining jiddiy ijtimoiy-siyosiy maqolalari bilan o'lka xalqlarining siyosiy dunyoqarashining o'zgarishida muhim rol o'ynagan [5: 82; 6: 2-b]. Bu davrda Andijonda ham gazetalar chop etilgan. Mana shunday gazetalaridan biri Andijon shahar va uезд harbiy sho'rosi va inqilob qo'mitasining noshirligida 1923 yil 27 iyundan boshlab chop etilgan "Darxon" gazetasidir. Gazeta haftada 3 marta, to'rt betlik bo'lib, isloh qilinmagan alifboda, chop etilgan. Nashr 1000 tirajda chop etilishni boshlab 2000 tirajgacha chop etilgan. Uning mas'ul muharrirlari sifatida Abdulhay Toji (1923 yil iyun-iyul), Is'hoqjon G'oziev (1923 yil avgust) faoliyat yuritishgan [4:4-b; 5: 76-b]. Gazetadagi materiallar asosan "Rasmiy bo'lim", "Sharq o'lkalarida", "Chet ellarda", "Shahar tevaragida", "Atrofda", "Adabiyot", "Uezdda", "Farg'onada", "Markazda", "Andijonda", "Qishloqlarda", "Shahar xo'jaligimiz", "Firqa turmushi", "Shahrimizda", "Hukumatning yordami", "Ilm-fan", "Jazo mahkamalarida", "Paxta", "So'nggi xabarlar", "Ochiq xatlar", "Shikoyat qutisi", "Poezdlarning qatnashi", "Turli xabarlar", "Nari-beridan", "Boshqarmaga xat", "Boshqarmadan", "E'lon va bildirishlar" ruknlarda berib borilgan. Gazetaning 17 ta soni chiqqandan so'ng 1923 yil 29 avgustda o'z faoliyatini to'xtatgan [4: 4-b; 5: 76-b].

Bu davrda Andijonda tarqatma varaqalar chop etish rivojlangan. Mana shunday nashrlardan Andijonda 1921 yilda "Yoshlar sahifasi" (3 son), "Sahifa byulleten" (3 son), "Matbaachilar ittifoqi" (1 son), "Devoli Ro'sto" (81 son), "Qizil qo'shchi" (Dehqon sahifasi) chop etilgan bo'lsa, 1923–1924 yillarda "Qizil yoshlar" (4 son), "Qizil qishloq" (8-10 son) chop etilgan [5: 103-b]. Shunday varaqalardan Qo'qonda ham chop etilgan bo'lib, bular sirasiga 1919 yilda chop etilgan "Oktyabr varaqasi" (1 son), 1921 yilda "Qizil yoshlar", "Tutqun" (1-2 son) [5: 101-103-b] varaqalarini misol keltirish mumkin.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, sovet hokimyatining dastlabki yillarida ham Farg'ona vodiysida matbuot ishi to'xtab qolmadi balki yangi asoslarda davom etdi.

Ushbu davr matbuot sahifalarida chop etilgan maqolalar o'lka xalqlarining ijtimoiy – siyosiy ongining o'sishiga xizmat qildi.

References:

1. Abdulla Avloniy. Burung'i o'zbek vaqtli matbuotining tarixi //Turkiston. 1924 yil 24 iyun.
2. Abduazizova N.A. Turkiston matbuoti tarixi (1870–1917 yy.). – T.:Akademiya, 2000. – 86 b.
3. Abduazizova N.A. Milliy jurnalistika tarixi (Genezis va evolyusiya). Birinchi jild, – T.: Sharq, 2008. – 381 b.
4. Gazetchi. Farg'onada tub joy xalq matbuoti // Farg'ona. 1924 yil 5 may.
5. Ziyo Said. Tanlangan asarlar to'plami. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1974.
6. Lutfulla Olimiy. Namanganda chiqqan matbuot to'g'risida // Farg'ona.1924 yil 5 avgust.
7. Mingnarov A. Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning milliy matbuotda yoritilishi (1917–1918 yillar) – Toshkent: Istiqlof nuri, 2013. – 156 b.
8. Cho'lpon. Turkistonda matbuot // Fuqaro fuyuzoti (Boku, ozarbayjon tilida). 1920. № 1.; Qayta nashri: Davlat va jamiyat boshqaruvi. 1998. № 2. –B. 40-44 (Tarjimon To'lqin Tog'ayev).

TEMURIYLAR DAVRIDA MADANIYAT VA MUTAFAKKIRLARINING AXLOQIY-ESTETIK QARASHLARI

ЭТИЧЕСКИЕ И ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА КУЛЬТУРУ И МЫСЛИТЕЛЕЙ ТИМУРИДСКОГО ПЕРИОДА

ETHICAL AND AESTHETIC VIEWS OF CULTURE AND THINKERS IN THE TIMURID PERIOD

A.G.Alijonov

Annotatsiya. Temuriylar davri ilm-fani, ma'rifati, ma'naviyat va madaniyati jahon sivilizatsiyasi rivojiga ulkan hissa bo'lib qo'shildi. Bunda ulug' bobomiz, davlat arbobi, sarkarda sohibqiron Amir Temurning xizmatlari beqiyos va benazirdir. Buni hammamiz to'g'ri anglamog'imiz lozim, ul ulug' zot bilan faxrlanishimiz barchamizning burchimizdir.

Kalit so'zlar. axloqiy qarashlar, ilmiy meros, ma'rifat, ma'naviyat, madaniyat, sivilizatsiyasi, davlat arbobi, falsafa, fiqh, din asoslari, hadis, tafsir ilmlari

Annotation. The science, enlightenment, spirituality and culture of the Timurid period made a great contribution to the development of world civilization. The services of our great ancestor, statesman, Commander Amir Timur are incomparable and unique. We all need to understand that, it is the duty of all of us to be proud of that great man.

Key words. ethical views, scientific heritage, enlightenment, spirituality, culture, civilization, statesman, philosophy, jurisprudence, religious fundamentals, hadith, interpretation sciences of Qur'an.

Аннотация. Наука, просвещение, духовность и культура периода Тимуридов внесшие большой вклад в развитие мировой цивилизации. Заслуги нашего великого предка, государственного деятеля, полководца Амира Темура несравнимы и уникальны. Нам всем нужно это понять, каждый из нас обязан гордиться этим великим человеком.

Ключевые слова. Этические взгляды, научное наследие, просвещение, духовность, культура, цивилизация, государственный деятель, философия, юриспруденция, религиозные основы, науки о толковании хадисов

Temuriylar davri mutafakkirlarining | ushbu davrdagi mutafakkirlarning, axloqiy qarashlariga alohida to'xtalishimiz va | allomalarning ilmiy merosini yoritib o'tishimiz

uchun asosli sabablar mavjud. Sababi shu davrdagi allomalarning ilmiy merosi va fikr-mulohazalariga e'tibor qilib o'rgansak ushbu davrdagi barcha ma'lumotlarni bilishimiz mumkin.

Shu o'rinda Prezidentimiz I.Karimovning quyidagi aytib o'tgan fikrlariga e'tiborimizni qaratsak: "O'zingiz o'ylang, agarda biz Amir Temur bobomiz faoliyatini, u yashagan davrni, umuman, butun dunyo tan olgan boy tariximizni bilmasak, shu zamindan etishib chiqqan buyuk mutafakkirlarimizning merosi bilan tanish bo'lmasak, kelajagi buyuk davlat qurishimiz mumkinmi? Shuning uchun ham bir haqiqatni doimo yodda tutishingizni istardim: bizning kelajagimiz, ertangi kunimiz tarix bilan, kechagi hayot bilan uzviy bog'liq"^[1].

Markaziy Osiyo xalqlari tarixida sohibqiron Amir Temur va Temuriylar alohida o'rin tutadi. Markazlashgan buyuk davlat yaratgan Amir Temur va uning avlodlari davlatchilik tarixidagina emas, bunyodkorlik hamda ilm-fan, madaniyat, adabiyotning ham homiysi sifatida haligacha butun dunyo xalqlarini hayratga soladi. Haqiqatdan, Temuriylar davri uyg'onish davri deb atalishida ham juda katta ma'no bor. Mirzo Ulubek, Alisher Navoiy, Bobur, Husayn Boyqaro, Kamoliddin Behzod, Xondamir, Abdurazzoq Samarandiy, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi, Atoqiy, Sakkokiy, Lutfiy, Xo'ja Ahror Valiy kabi allomalar Temuriylar davri vakillaridir^[2].

Abdurahmon Jomiy Nishopur yaqinidagi Jom shahrida tug'ilib, Hirotida yashagan va "Nizomiya" madrasasida o'qib, o'z davrining taniqli til, adabiyot olimlaridan tahsil oladi. Keyinchalik Samarqandga kelib, Ulug'bek madrasasida Qozizoda Rumiy, mashhur islomshunos Fazlulloh Abullays Samarqandiylardan faqat til va adabiyotnigina emas, riyoziyot, falakiyot, falsafa, fiqh, din asoslari, hadis va tafsir ilmlarini chuqur o'rgangan. Hirotga kelib tasavvuf yo'liga kirdi va shayx Sa'duddin Qoshg'ariyni (vafoti 1456) o'ziga pir deb

bildi. Sa'duddining ta'limoti Naqshbandiya ta'limotiga yaqin bo'lib, u o'z muridlarini islom dinining asosiy aqidalariga amal qilish bilan birga halol mehnat bilan yashashga chaqirdi. Jomiy o'z pirining qiziga uylanadi. Va asta-sekin naqshbandiya tariqatining yirik vakili va targ'ibotchisi sifatida taniladi. 1469 yilda Husayin Boyqaro Hirot taxtiga chiqqanidan keyin Jomiyning mavqei juda ortib ketdi. Sulton Husayin va uning ko'p avlodlari Jomiyga o'zlarini murid deb e'lon qiladilar. Jomiy 1472 yilda hajga borgan va safar davomida Nishopur, Sabzavor, Bistom, Damg'on, Qazvin, Hamadon, Qarbalo, Bog'dod, Damashq, Halab, Tabriz kabi shaharlarda bo'ldi. Uning juda ko'p eri bo'lgan, podsholik ishlarida o'z maslahatlari bilan qatnashib turgan, hukmdorlar u bilan hisoblashganlar. 1476-77 yillarda Navoiy Jomiy o'ziga pir deb taniydi. Jomiy vafot etganda butun Hirot xalqi motam tutgan. Dafn marosimini Navoiy boshqargan.

Jomiy o'z asarlarini fors tilida yozdi. U arab tilini ham juda yaxshi bilgan. Navoiy ma'lumotlariga qaraganda Jomiy o'zbek tilini ham yaxshi bilgan. Ba'zi olimlar Jomiy asarlarini 100 ga yaqin desalar, Navoiy uning 38 ta asarini sanab o'tgan. Uning asarlari falsafa, tasavvuf, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, san'at sohalariga, nazm va nasrning har xil janrlariga oiddir. O'zining "Haft avrang", "Silsilat uz-zahab", "Tuhfat ul-ahror", "Suhbat ul-abror", "Hiradnomai Iskandariy", "Nafohat ul-uns" asarlarida Jomiy yuksak xulq-atvor g'oyalarini targ'ib qiladi.

Alisher Navoiyning she'riyatdagi ilk ustozlari Mir Sayyid Qobuliy va Muhammad Ali G'aribiylar bo'lgan. 1452 otasi vafot etadi va shu yili Xirotda taxtiga chiqqan Abulqosim Bobur Alisher va uning maktabdosh do'sti Xusayinni saroyga, o'z tarbiyasiga oladi. 1466-1468 yillarda Samarqandda ta'lim oldi. Alisher Navoiyni 1469 yilda Xusayin Boyqaro Hirot taxtiga o'tirgach 1469 yilda uni Samarqanddan chaqirib olib, muhrdorlik vazifasiga, 1476 yilda vazirlik lavozimiga ko'tarib, unga "Miri Kabir" (Ulug' amir) unvonini beradi. Bu lavozimdan Navoiy xalq

manfaati, mamlakat obodonligi, madaniyat ravnaqi, adolat tantanasi uchun foydalanadi.

Hirotda "Ixlosiya" madrasasi, darveshlar uchun "Xalosiya" xonaqohi, bemorlar uchun "Shifo-hiya" kasalxonasi, "Dor ul-huffaz" (Qorixona) "Safoiya" xammomini qurdirgan. Xondamir yozishicha Navoiy o'z mablag'iga 52 ta rabot, 19 ta hovuz, 9 ta hammom, Astrobodda "Mir saroyi" va "Jome' masjidi", Marvda "Xusraviya" madrasasini qurdirgan^[1]. Uning kutubxonasida 70 dan ortiq hattot va musavvirlar qo'lyozmalarni ko'chirish va ularni bezash bilan shug'ullangan. Navoiy o'zi qurdirgan muassasalardagi mudarris va talabalarni maosh bilan ta'minlashni o'z zimmasiga olgan. O'z huzuriga ilm ahlini chorlab, yosh iste'dodlarni tarbiya qilib, ularga sharoit yaratib bergan. 1487 yili Navoiy Astrabod hokimi etildi. Bu erda ikki yil hokimlagi davrida Xirotdagi savobli ishlarini davom ettirdi.

Alisher Navoiy forsiyda-Foniy, turkiyda-Navoiy tahalliusi bilan 30 dan ortiq yirik badiiy asarlar yozgan.

Dastlab Navoiy o'zining ilk devoni "Badayi ul-bidoya" (Badiiylik ibtidosi)ni tuzdi. 1483-1486 yillarda o'zining shoh asari "Hamsa" ni yozdi. Asar 50 ming misradan iborat beshta dostonni o'z ichiga oladi: "Hayrat ul-abror" (Yaxshi kishilarning hayratlanishi), "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ai sayyor" (Etti sayyora) va "Saddi Iskandariy" (Iskandar devori). Keyin ikkinchi devoni "Navodir un-nihoya" (Bahad nodirliklar) yaratildi. 1492 yilda shoir o'zining lirik she'rlarini jamlab "Chor devon" majmuasini tuzdi. Uning tarkibiga quyidagi to'rtta to'plam kiritilgan: "G'aroyib us-sig'ar" (bolalik ajoyibotlari), "Navodir ush-shabob" (Yigitlik davri nodirliklari), "Badoye' ul-vasiyat" (O'rta yosh badialari), "Favoid ul-kibor" (Keksalik foydalari).

Navoiy qalamiga oid nasriy asarlar quyidagilardir: "Zubdat ut-tavorix" (Tarixlar qaymog'i), "Holati Sayyid Ardasher", "Holati Pahlavon Mahmud", "Hamsat ul-matahayyirin" (Besh hayratga qolganlar), "Nasoim ul-muhabbat" (Muhabbat shabadalari), "Mezon ul-avzon" (Vaznlar

o'lchovi), "Mufradot" (Fardlar), "Sittai zaruriya" (Olti zarur narsa), "Fusuli arbaa" (To'rt fasl), "Lison ut-tayr" (Qush tili), "Muhokamat ul-lug'atayin" (Ikki til muhokamasi), "Mahbub ul-qulub" (Qalblar mahbubi), "Tarixi muluki ajam" (Ajam (Eron) podsholari tarixi).

Kamoliddin Behzod nafis san'at tasvir (miniatyurasozlik) sohasida "Behzod maktabi"ni yaratgan ulug' siymo. Uning miniatyuralari tirikligidayoq va undan so'ng musulmon Sharqida va G'arbda qimmatli san'at asarlari deya baholanib, "Moniyi soniy" (Ikkinchi Moniy), "Sharq Rafaeli" deb nom olgan.

Hirotda tug'ilgan. Ota-onadan juda erta etim qolib, bolalikdan mashhur hirotlik musavvir Amir Ruhulloh (Mirak Naqqosh) qo'lida tarbiya topadi. 1487 yili Behzod Xusayin Boyqaro farmoni bilan Hirotdagi saltanat kutubxonasiga boshliq etib tayinlanadi. 1507 yili ko'chmanchi o'zbek qabilalari xoni Muhammad Shayboniyxon Hirotni egallaydi. Behzod uning saroyida ijodiy ishni davom ettiradi. Shayboniyxon ham unga shart-sharoitlar yaratib beradi. 1510 yil Hirot Safaviylar tomonidan bosib olindi. 1512 yilda Ismoil Safaviy Behzodni bir necha shogirdlari bilan saltanat poytaxti Tabrizga olib ketadi va unga ijod qilish uchun barcha sharoitlarni yaratib beradi. 1514 yili Tabriz yaqinida Usmoniy turklar bilan bo'lgan jangda safaviylar mag'lubiyatga uchraganidan keyin, Behzodni turklar o'lja qilib olib ketmasin deb, atoqli hattot Shoh Mahmud Nishopuriy bilan birga bir g'orda yashirib ham qo'yadilar.

1522 yili Ismoil Safaviy Behzodni Tabrizdagi kutubxonasiga boshliq etib tayinlaydi. 1537 yili Behzod Hirotdagi jiyani va shogirdi Rustam Alining og'ir bemorligini eshitib, uni ko'rish uchun bu erga keladi, jiyani vafot etgan bo'ladi. Ko'p o'tmay shu yili o'zi ham olamdan o'tadi.

Kamoliddin Behzodning 30 ga yaqin rasm va rasmlar turkumidan iborat asarlari mavjud.

Zahiriddin Muhammad Bobir Hindistonda 332 yil hukm surgan Bobiriylar saltanatining asoschisi, temuriy

hukmdorlarining so'nggi nomoyondalaridan biri. Otasi Umarshayx Mirzo Amir Temurning nabirasi. Bobir Andijonda saroy muhitida o'qib, tarbiyalandi. Otasi vafotidan so'ng 1494 yil o'n ikki yoshida Farg'ona taxtiga o'tirdi. Amir Temur davlatini qayta tiklash uchun 1495-1496 yillarda Samarqandga muvaffaqiyatsiz yurish qildi. 1497-1498 yillarda Samarqandni egalladi. Keyin Andijonda unga qarshi isyon ko'tarilgach orqaga qaytishga majbur bo'ldi. 1500 yilda Samarqandni ikkinchi marta egalladi. Alisher Navoiy bilan xat yozishdi. Shayboniyxon bilan kurashda muvaffaqiyatsizlikka uchrab Samarqandni tashlab ketishga majbur bo'ldi. Shayboniyxon 1504 yilda Andijonni ham egallagach, Bobir janubga yo'l olib, Qobulda o'z hokimiyatini o'rnatdi. 1505-1512 yillarda Movarounnahrda qaytishga urinib ko'rdi, ammo muvaffaqiyatga erisha olmadi. 1519-1535 yillarda Hindistonni qo'lga olish maqsadida janglar olib bordi. 1526 yili Panipat jangida Hindiston sultoni Ibrohim Lodi bilan va 1527 yilda Chitor hokimi Rana Sanga bilan bo'lgan janglarda g'alaba qozonib, Hindistonda o'z hukmronligini o'rnatdi.

Bobur 1530 yil dekabrda Agra shahrida vafot etdi, keyinchalik uning hoki vasiyatiga binoan 1533 yilda Qobulga olib kelib dafn etildi.

Uning ilmiy-adabiy merosi "Bobirnoma", "Xatti Bobiriy", "Mubayyin" (Bayonot beruvchi), "Harb ishi" va "Muxtasar" kabi asarlardan iborat.

Lutfiy atoqli o'zbek shoiri, mutafakkiri, o'zbek mumtoz adabiyotining yirik nomoyondasi. Hirotning Dehikanor mavzeida tug'ilib, shu erda yashab, ijod etgan. Qur'oni karim va hadislarini, arab va fors tillarni, adabiyotini chuqur o'rgangan. Alisher Navoiy va Jomiy bilan yaqin muloqotda bo'lgan. O'z asarlari bilan Xuroson va Movarounnahr adabiy muhitida chuqur iz qoldirgan Lutfiyni Navoiy "Malikulkalom" (So'z podshosi) deb atagan edi.

Lutfiy ham o'zbek, ham fors tilida ijod etgan. U bir qancha dostonlar bitgan bo'lsa ham bizga faqat "Gul va Navro'z" dostoni etib kelgan. Navoiy Lutfiyning masnaviy bilan yozilgan o'n ming baytdan ortiq

"Zafarnoma" nomli dostoni borligini, lekin u oqqa ko'chirilmay, shuhrat qozonmaganini yozadi. Manbalarda Lutfiy ahloq-odobga oid "Mashkun ul-haqoiq" nomli asar yozgani ham qayd etiladi.

Muhammad Solih 1455 yilda Xorazm hokimi Nur Saidbek oilasida tug'ilgan. Shu erda boshlang'ich ma'lumot olgach, Hirotga kelib, Abdurahmon Jomiydan tahsil ko'rgan. 1490 yilgacha Xurosonda Husayin Boyqaro xizmatida bo'lib, keyinchalik Buxoro va Samarqandda temuriylar, 1499 yildan boshlab, Shayboniyxon xizmatida bo'lgan va "amirulumaro", "malikushshuaro" unvonlariga sazovor bo'lgan. Shayboniyxonning harbiy yurishlarida qatnashgan. 1500 yil Shayboniyxon Buxoroni egallab, unga Muhammad Solihni hokim qiladi. U Chorjuy, Niso viloyatlarida ham hokimlik qilgan. 1507-1510 yillarda Hirotga yashab, olim va shoirlar bilan hamkorlik qiladi. Shoir 1535 yil Buxoroda vafot etadi.

Muhammad Solihning devoni bizgacha etib kelmagan. Uning bizgacha etib kelgan "Shayboniynoma" nomli nazm bilan yozilgan dostoni tarixiy, etnografik va geografik jihatdan muhim ahamiyatga egadir. Doston 880 misra va 76 bobdan iborat bo'lib, 5-6 yillik temuriylar va shayboniylar tarixini o'z ichiga oladi.

Rui Gonsales de Klavixo Kastiliya va Lion (Ispaniya) qiroli Genrix III (1390-1406) ning Amir Temur saroyiga yuborgan elchisi bo'lib, u badavlat va nufuzli oqsuyak oiladan chiqqan. Otasi ham, o'zi ham qiroli saroyida yirik mansabda turishgan. U qiroli Genrix III ning vafotidan (1406) keyin ona shahri Madridga ketib qoladi va umrining oxirigacha shu erda istiqomat qiladi.

Klavixoning Amir Temur yurtiga qilgan elchilik sayohati 1403 yilning 22 mayida boshlanib, o'n besh oy deganda Samarqandga etib keladi. Uning Amir Temur huzuriga qilgan elchilik sayohati juda uzoq va mashaqqatlar bilan to'la safar bo'ldi. Klavixo va uning hamrohlari Ispaniyaning janubi-sharqidagi Kadis shahridan elkanli kemada O'rta er dengizi bo'ylab suzdilar, so'ngra Stambul, Trabzon, Arzurum, Tabriz, Tehron, Mashhad, Marv va Balh orqali

Termizga, undan Kesh orqali 1404 yilning 31 avgustida Samarqandga etib keladilar.

Rui Gonsales de Klavixoning Amir Temur saltanatiga qilgan sayohati tafsilotlari haqida yozib qoldirgan "Kundalik"lari vatanimiz tarixiga oid qimmatli va nodir tarixiy manba hisoblanadi. "Kundalik"da o'sha vaqtlarda Amir Temur qo'l ostidagi mamlakatlar va shaharlarning umumiy ahvoli, xalqning kun kechirishi, Temurn va uning yaqinlari tashabbusi bilan barpo

etilgan binolar: qasrlar, masjidlar, madrasalar, xonaqohlar, savdo rastalari, do'konlar, ustaxonalar; Temuriylar davlatining Xitoy, Hindiston, Oltin O'rda, Mo'g'uliston va boshqa mamlakatlar bilan siyosiy va savdo aloqalari, Temur saroyida amalda bo'lgan tartib-qoidalar va nihoyat, sohibqironning xotinlari va ularning mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida tutgan o'rni haqida e'tiborga molik ma'lumotlar keltirilgan.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari oliy qadriyat. –T.: O'zbekiston 14-tom. 2006 y. 107 b.
2. Amir Temurning milliy davlatchilik siyosati tarix va hozirgi zamon. -T.: "Fan" nashriyoti 2006 y.
3. www.google.uz

YOSHLAR MUSTAQIL DUNYOQARASHI SHAKLLANISHIDA JADID MA'RIFATPARVARLARI MA'NAVIY MEROSINING AHAMIYATI.

РОЛЬ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ СОВРЕМЕННЫХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ МОЛОДЕЖИ

THE ROLE OF THE SPIRITUAL HERITAGE OF MODERN ENLIGHTENERS IN THE FORMATION OF AN INDEPENDENT WORLDVIEW OF YOUNG PEOPLE

Sharipova O.A.

Аннотция. В статье рассматривается процесс глобализации и его особенности. Достаточно освещено содержание духовного воспитания, формирование независимого мировоззрения молодежи, взгляды просветителей их значение и влияние на молодежь.

Ключевые слова: Глобализация, мировоззрение, молодежь, духовность, просвещение, духовное воспитание, общество, общественно-политическая жизнь, национальное возрождение, национальное пробуждение.

The annotation: In the article the globalization process, It was conceived about its specific features. On the formation of independent worldview of youth about civic views and its importance, the influence to young generations, introduced spiritual behavior sufficiently.

Key words: Globalization, worldview, young generation, spirituality, enlightenment, spiritual behavior, society, sociopolitical life, national erection, national revival.

Bugungi kunda bizni qurshab turgan dunyo juda tez o'zgarib bormoqda. Yaqin va uzoq hududlarda turli xil mojarolar va qon to'kishlar davom etayotgani, terrorizm, ekstremizm va narkotrafik xavfi ortib borayotgan bir davrda yoshlarimiz mustaqil sog'lom dunyoqarashini shakllantirib borish bizning oldimizda turgan eng dolzarb vazifa hisoblanadi. Yoshlar mustaqil dunyoqarashining shakllanib borishi

jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda milliy o'zlikni anglash jarayoni bugungi kun uchun turmushning barcha qatlamlarini qamrab olishi va unda muammoli vaziyatlarni bartaraf etuvchi asosiy kuchga aylanishi muhim ahamiyatga kasb etadi.

Yoshlarimizda sog'lom dunyoqarashni shakllantirish uchun ularda avvalo bilimga intilish, o'qish-o'rganishga, izlanishga

xavasni uyg'otishga harakat qilmog'imiz lozim. Globalizm sharoitida farzandlarimizni yo'ldan urib, xorijiy davlatlarga olib chiqib ketish uchun harakatlar bo'lishi tabiiy holatdir. Ularning turli xil aldovlar, yolg'on va'dalar bilan chalg'itadigan kuchlarga qarshi kurashishimiz bizning oldimizda turgan asosiy vazifamiz ekanligini anglab etishimiz darkor. Buning uchun avvalombor yoshlarimizning ma'naviyatini yanada yuksaltirishimiz, bugungi axborot asrida turli xil axborot hurujlaridan himoya qilishimiz, ularning mafkuraviy immunitetga to'liq ega bo'lishlariga o'z hissalarimizni qo'shishimiz kerak bo'ladi. Biz bolalarimizni g'arazli niyatlardan saqlashimiz va ularni turli xil aldovlar yordamida chalg'itishlarga hech qachon yo'l qo'ymasligimiz lozim.

Bu borada Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov shunday fikrlarni bildirganlar: "Bu dunyoda har bir ota-ona, avvalombor, bolalarini o'stirish, voyaga etkazish, uyli-joyli qilishdek ezgu niyatlar bilan yashaydi. Ayniqsa, o'zbek xalqining bolajonligi, o'z bolasini jonidan ham yaxshi ko'rishi, bu boradagi fidoiyligi har qanday tahsinga sazovordir. Bugun barchamiz chuqur anglab oldikki, faqatgina zamonaviy asosda ta'lim-tarbiya olgan, jahonning manaman degan mamlakatlaridagi tengdoshlari bilan bellasha oladigan, jismoniy va ma'naviy jihatdan barkamol yoshlar biz boshlagan ishlarni munosib davom ettirish va yangi bosqichga ko'tarishga qodir bbo'ladi." [1].

Darhaqiqat, yoshlarimiz ilm-fan sirlarini o'rganishni, zamonaviy bilim va kasb-hunar egallashni, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, internetdan foydalanishni barcha-barcha sohalarda yutuqlarga erisha oladilar. Bu sohada bizning oldimizdagi asosiy vazifa internetdan foydalanishda ham yoshlarimizda internetdan foydalanish madaniyatini shakllantirishimiz lozim. Buning uchun bizning oldimizda ulkan vazifa, ya'ni farzandlarimizga har tomonlama sog'lom tarbiya va to'g'ri bilim berib borish vazifasi turibdi. Ushbu vazifani sidqidildan, ma'suliyat bilan ado etishda biz o'tmishimizga, tariximizga, buyuk allomalarimizning yuksak ma'naviy

meroslariga murojaat qilishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu bilan birga internetdan foydalanishda ham yoshlarimizda internetdan foydalanish madaniyatini shakllantirishimiz lozim. Bunda o'z hayoti, o'z taqdirini ona Vatan taqdiri bilan chambarchas bog'laydigan yoshlarni tarbiyalash kerak. Buyuk allomalarimiz, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sinolar ma'naviy merosidan foydalanib, sog'lom fikrlaydigan, mustaqil dunyoqarashga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalash mumkin. Ulardan so'ng "Miliy uyg'onish" davri (XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlarida) o'ziga xos davr bo'ldi.

Vatanimiz mustaqilligini qo'lga kiritgan dastlabki kunlardan oq ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar davomida yaratib kelingan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy, madaniy merosni to'la tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan muhim vazifa sifatida talqin etilmoqda. Darhaqiqat, sho'ro tuzumi yillarida ma'lum sabablarga ko'ra o'zbek ma'rifatparvarlarining asarlari faqat bir tomonlama talqin qilib kelingan. Mumtoz adiblarimiz ijodi endilikda umuminsoniy nuqtai nazardan qayta talqin qilib kelinmoqda. Shu jumladan o'zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyondalaridan biri Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatning adabiy-badiiy merosi ham bundan mustasno emas.

Mustaqillik tufayli Furqat shaxsiga, uning ijodiga yangicha munosabat paydo bo'ldi. Shoir faoliyatiga bo'lgan ilmiy qarashlarni yangicha tahlil qilish boshlandi. Uning she'rlaridagi milliy ruh endi haqiqiy o'z ifodasini topdi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Furqat ijodini o'rganish XX asrning 30-yillaridan boshlab kuchayganini ko'rish mumkin. Furqat ijodiy faoliyati ko'lami juda keng, serqirra adiblar jumlasiga kiradi. Shoirning ma'rifatparvarlik va ma'naviyatni ko'tarishga qaratilgan asarlari e'tiborga loyiq. bugungi kunning eng dolzarb masalasi yosh avlodni bilimli, ma'naviyatli va ma'rifatli bo'lishiga erishishdir. Shoir ham yosh avlodni bilimli bo'lishini istaydi va ilm o'rganishni har narsadan ustun qo'yadi.

Furqat yurish-turishi, xushmuomilaligi, xatto kiyinish jihatidan ham tevarak-atrofdagilarga namuna bo'lgan. "Furqatni ba'zan kishilar "Qo'g'irchoq afandim" deb ataganlar bunga sabab: Furqat doimo ozoda va toza kiyinar ekan. Oq sariq yuzli, ulug'roq gavdasiga ozoda va toza kiyinishi yarashib turar ekan." [2].

O'zbek ma'rifatparvarlaridan bobomiz Abdulla Avloniyning ijodida ham ma'naviy merosimizga munosabat masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa uning ona tilimiz haqidagi fikrlari fikrimiz isbotidir. Abdulla Avloniy so'zi bilan aytganda " Har millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qatmakdur" [3].

Bu fikrlarni Mahmudxo'ja Behbudiy ham qo'llab-quvvatlaydi. Behbudiy qaramlikdan qutilish millatni halokatdan saqlab qolishning, ona tilimizni rivojlantirishning eng muhim omillaridan biri Turkiston xalqini g'aflat uyqusidang uyg'otishdadir, deb tushunadi. "Olimi zamonaviy bo'lmoq uchun, - deydi Behbudiy, - bolalarning, avvalo musulmoniy xat va savodini chiqarub, ...o'z millatimiz tilini bilaturg'ondan so'ngra hukumatimizning nizomli maktablariga berioq kerakdur" [4].

Muxtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev ham o'zbek ma'rifatparvarlarining fikrlariga alohida e'tibor qaratadilar. "Ulug' alloma, XX asr boshida olti tilli – o'zbek, arab, fors, hind, turk va rus tillarida lug'at tuzgan Is'hoqxon Ibratning mana bu hikmatli so'zlarini eslatmoqchiman: "Bizning yoshlar albatta boshqa tilni bilish uchun sa'y-harakat qilsinlar, lekin avval o'z ona tilini ko'zlariga to'tiyo qilib, ehtirom ko'rsatsinlar. Zero, o'z tiliga sadoqat – bu vataniy ishdir".

O'ylaymanki, bu so'zlarga ortiqcha izohning hojati yo'q". [5].

Bugungi kunda yoshlarimizning ma'naviy jihatdan dunyoqarashini boyitishda ma'rifatparvarlarning ijtimoiy siyosiy sohadagi qarashlari ham alohida ahamiyatga molikdir. Ma'rifatparvarlik

ijtimoiy fikr rivojlanishida muhim, salmoqli bosqichlardan birini tashkil etib kelgan. Yoshlarimiz ma'naviy-ma'rifiy jihatdan bilimga ega bo'lishlari uchun o'zbek ma'rifatparvarlarining ijtimoiy-sisiy sohadagi qarashlarining mohiyati bilan ham tanish bo'lishlari va global muammolarni o'zlarining sog'lom mustaqil fikrlari bilan xal etishga qodir bo'lishlari kerak.

Ma'rifatparvar ziyolilar alohida guruhi ancha jips uyushgan, doimo bir-biri bilan shaxsiy aloqada bo'lgan, o'zaro yozishmalar qilib turishgan. Yoshlarni mustaqil dunyoqarashlarini to'g'ri shakllantirish uchun ma'rifatchilarining merosini yangi maqsadlarga moslashtirib o'zlashtirish va bunda, dastavval, xalq og'zaki ijodi namunalardagi "erksevarlik, xalqning tengsiz zako va qudratiga cheksiz ishonch, ilm-hunarning inson kamolotidagi katta ahamiyatini yaqqol his etish ruhi" juda muhim hisoblangan. Yoshlar dunyoqarashini to'g'ri shakllantirishda ma'rifatparvarlarning islom dini bilan ham bog'liq bo'lgan qarashlari ham alohida ahamiyatga molikdir. XIX asrning ikkinchi yarmidan Turkiston uyg'onish vakillari o'lkada amalda bo'lgan islom dini doirasida ham o'rta asrlardan boshlab tarqalgan hurfikrlilikni yoqlaganlar. Aql ham ma'rifatparvarlar uchun din zaminida ilohiy tushuntiriladigan hodisadir. Abdulla Avloniy shunday yozgan edi: "Janobi haq tomonidan insonga berilmish aql va idroki soyasida o'ziga keladurg'on zarar va zulmlardan saqlanur. Yer yuzidagi hayvonlarni asir qilub, bo'ynidan boylab, iplarning uchini qo'llariga bergan insonlarning aqlidur". [6].

Avloniyni davom ettirganday, Abdurauf Fitrat ham yozadi: "Olloh bergan ne'matlarning eng buyugi aqlidir, shu aql odamlarni mahluqlar orasida muqarrar va musharraf qilganlar". [7].

Shunday qilib, yoshlar mustaqil dunyoqarashini shakllantirishda o'zbek ma'rifatparvarlarininig ma'naviy merosining tutgan o'rni beqiyos ekanligini ko'rishimiz va bunga to'la amin bo'lishimiz mumkin.

Adabiyotlar

1. I.A.Karimov. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish-eng oliy saodatdir.-T.: O'zbekiston 2015.- B.253-254.
2. A.Abdug'ofurov. Zokirjon Furqat.-T.: Fan 1977.-B.101.
- 3.A.Abdug'ofurov. Zokirjon Furqat.-T.: Fan 1977.-B.131.
4. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoki axloq.-T.: O'qituvchi, 1967-B39.
5. Sh.M.Mirziyoev. Milliy tiklanishdan-miliy yuksalish sari.(4-tom) - T.: O'zbekiston. 2020.-B.171.
- 6.Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. 2-jild. T., "Ma'naviyat" 1998.-B.41.
7. Fitrat. Najot yo'li. T., "Sharq" 2001.-B.15.

«ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ АКМЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЗИЦИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ»

"TECHNOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF ACMEOLOGICAL POSITION AMONG FUTURE TEACHERS"

"BO`LAJAK O`QITUVCHILARDA AKMEOLOGIK POZITSIYANI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI"

А.Хаитов

Аннотация. Существующие программы профессиональной подготовки будущего педагога не в полной мере ориентированы на субъективный личностный опыт студентов, не обращены к их первоначальным представлениям о педагогической деятельности, не учитывают собственного опыта обучаемых. Субъективный опыт в процессе обучения постоянно преобразуется, видоизменяется по накопительному принципу.

Ключевые слова. Полый, мир, подготовка, знания

Annotation. The existing professional training programs for a future teacher are not fully focused on the subjective personal experience of students, are not addressed to their initial ideas about pedagogical activity, and do not take into account the students' own experience. Subjective experience in the learning process is constantly transformed, modified according to the accumulative principle.

Key words. hollow, peace, preparation, knowledge

Annotatsiya. Bo'lajak o'qituvchini tayyorlashning mavjud dasturlari o'quvchilarning sub'ektiv shaxsiy tajribasiga to'liq yo'naltirilmagan, ularning pedagogik faoliyat haqidagi dastlabki g'oyalariga yo'naltirilmagan, o'quvchilarning shaxsiy tajribasi hisobga olinmaydi. O'quv jarayonida sub'ektiv tajriba doimiy ravishda o'zgartiriladi, jamg'arish printsipiga muvofiq o'zgartiriladi.

Kalit so'zlar. bo'shliq, tinchlik, tayyorgarlik, bilim

Каждый цикл обучения добавляет новые знания, приемы и методы работы, следующий этап строится на постановке и решении обучающимися учебных и профессиональных задач при обновлении имеющихся знаний и освоении новых элементов профессионального опыта. Педагогическая практика для студентов – это серьезный экзамен, показывающий уровень их теоретической подготовки и одновременно школа практических навыков, в которой они делают первые попытки самореализации, осваивают

операционные структуры и опыт профессиональной педагогической деятельности, при условии последовательного формирования и развития профессиональных навыков. Педагогическая практика, как особый вид деятельности, требует от студентов актуализации индивидуального опыта, полученного на теоретических и практических занятиях, интеграции знаний и профессиональных умений, наиболее способствующих развитию акмеологической позиции.

Личностные качества и профессиональные качества, мотивация к профессиональным достижениям являются основными составляющими в профессиональной деятельности будущего педагога. Эта ключевая идея лежит в основе разработанной нами концепции программы семинара «Акмеологическая позиция будущего учителя». Эти навыки необходимо использовать в практических целях с высокой эффективностью, осваивать новые алгоритмы и методы решения профессиональных задач. Методологической основой построения содержания семинара послужили научные положения о смыслообразующей роли профессиональных знаний и умений в саморазвитии, об определяющей роли внутренней целеустремленности в процессе самосовершенствования, о восходящем характере развития человека как субъекта деятельности. Сформированная акмеологическая позиция является определяющим фактором повышения качества профессиональной подготовки будущих педагогов. Педагогические задания, используемые на семинаре, тренингах, ролевых играх, а также задания, в которых студент реализует свое отношение к будущей профессии, преобразая свой внутренний мир, требуют формирования определенной системы знаний, навыков и умений в обучающихся решать профессиональные задачи, адекватные образовательным целям и возрастным особенностям школьников, знания о путях личностного саморазвития, о механизмах, способствующих движению к успеху, что должно служить своеобразным стартом для самоорганизации и саморазвития личности. На семинарах и практических занятиях в процессе педагогической практики в экспериментальной группе практически закреплялись изученные знания, необходимые в профессионально-педагогической деятельности будущего педагога, формировались профессиональные умения и профессионально-личностные качества,

необходимые для осуществления профессионально-педагогической деятельности.

Определена взаимосвязь между основными группами задач, ориентированных на формирование базовой (общепрофессиональной) компетентности будущего педагога, и акмеологической позицией. Взаимосвязь показывает, что обучающийся, способный к проектированию педагогических задач, ориентирован на успех в профессиональной деятельности, на дальнейшее развитие своего творческого потенциала. Наиболее высокие показатели сформированности навыков решения профессиональных задач соответствуют достаточно высокому уровню развития акмеологической позиции.

Экспериментально подтверждена эффективность модели педагогической практики, которая способствует развитию акмеологической позиции будущего учителя и определяет направленность на саморазвитие, на реализацию профессионального потенциала будущего учителя.

В результате исследования была достигнута главная цель - теоретически обоснованы и экспериментально проверены педагогические условия, способствующие развитию акмеологической позиции будущего учителя в процессе педагогической практики.

Акмеологическая позиция будущего учителя представляет собой интегративную характеристику личности, ориентированную на высокие результаты и достижения педагогического труда, на развитие творчества учителя и ученика при наличии устойчивых гуманистических мотивов профессиональной деятельности. Содержание акмеологической позиции представлено в виде следующих взаимосвязанных компонентов: когнитивного, эмоционально-ценностного, рефлексивно-оценочного,

коммуникативного, мотивационного), предполагающих целеполагание, синтез информации, деятельностное проектирование, исполнительские действия, рефлексия.

Педагогическая практика представляет собой процесс достижения «малого акме», требующий от студентов актуализации индивидуального опыта, полученного на теоретических и практических занятиях. Обогащая педагогическую практику на старших курсах новым содержанием, студент возвращается к «старому» содержанию, усвоенному на предыдущих курсах. Накопленные и проанализированные ранее научные знания обогащаются и синтезируются на следующем этапе.

Определено соотношение между основными группами заданий, ориентированных на формирование базовой (общепрофессиональной) компетентности будущего педагога, и акмеологической позицией. Наиболее высокие показатели сформированности умений решают профессиональные задачи соответствуют достаточно высокому уровню развития акмеологической позиции. Разработанная и

апробированная программа практикума «Акмеологическая позиция будущего учителя» подтвердила эффективность включения в содержание и организацию педагогической практики системы развивающих заданий, комплекса упражнений, тренингов индивидуального воздействия на развитие Акмеологическая позиция будущего учителя. В результате исследования были обоснованы методы развития акмеологической позиции будущего учителя и диагностики, позволяющие качественно и количественно оценить изучаемый процесс.

Разработаны и апробированы научно-методические рекомендации по развитию акмеологической позиции будущих учителей в процессе педагогической практики.

Проведенное исследование открывает новые направления изучения данной проблемы: изучение возможностей педагогической практики в междисциплинарном исследовании современного студента, построение акмеологической среды педагогического вуза.

СПИСОК ИСПОЛЗУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Письмо Министерства образования Российской Федерации от 3 августа 2000 г. № 14-55-484 в/15 // Вестник образования. - Сентябрь № 18. - 2000. - С. 21-27.
2. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию / Д. Медведев // Российская газета. 2008. — 6 — 12 ноября. — С. 2 — 8.3. 18 обучающих программ: пособие для специалистов / под науч. изд. В. А. Чикер. СПб: Реч, 2008. - 368 с.
3. Абдуллина, О. А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования: для педагогических специальных вузов / О. А. Абдуллина. - М.: Просвещение, 1990. - 141с.
4. Абулханова-Славская, К. А. Акмеологическое осмысление предмета // К книге: Основы общей и прикладной акмеологии / К. А. Абулханова-Славская - М.: РАГС, 1995. - 205 с.
5. Аверьянов, А. Н. Системное познание мира: методологические проблемы / А. Н. Аверьянов. М.: Политиздат, 1985. - 263 с.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПЕДАГОГИКИ НОВОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

YANGI RENESANS PEDAGOGIKASINING TARIXIY ASOSLARI

HISTORICAL FOUNDATIONS OF NEW RENAISSANCE PEDAGOGY

М.Қ.Бозорова

Доцент, Термиз давлат университети

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yangi renesans pedagogikasining tarixiy asoslari qisqacha yoritilgan. Xususan maqolada pedagogik faoliyat bilan shug'ullanuvchi har bir xodim (o'qituvchi) pedologiya borasida ma'lum darajada bilimlarga ega bo'lishi va ushbubilimlarni egallashda nimalarga ahamiyat berishi lozimligi borasida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: pedagogika, pedologiya, fiziologiya, psixologiya, ta'lim, tarbiya, fan.

Annotation: This article summarizes the historical foundations of New Renaissance pedagogy. In particular, the article discusses the fact that every employee (teacher) engaged in pedagogical activities should have a certain level of knowledge in pedagogy and what should be important in the acquisition of this knowledge.

Key words: pedagogy, pedology, physiology, psychology, education, upbringing, science.

Аннотация: В данной статье обобщаются исторические основания педагогики Нового Возрождения. В частности, в статье рассматривается тот факт, что каждый работник (педагог), занимающийся педагогической деятельностью, должен иметь определенный уровень знаний в области педагогики и что должно быть важным в приобретении этих знаний.

Ключевые слова: педагогика, педология, физиология, психология, образование, воспитание, наука.

Многие школы и медресе действуют в нашем регионе с IX-X веков. Сегодня особое внимание уделяется развитию образования в нашей стране, всесторонняя поддержка представителей науки и просвещения, признание интеллектуального богатства напрямую связано с историей, культурой, менталитетом, вековыми ценностями, мечтами и надеждами наши люди.

В нашей стране положительное отношение к образованию имеет давние традиции. В частности, многие школы и медресе действуют в нашем регионе с IX-X веков. История первого университета насчитывает столетия.

Историки, ученые и международные эксперты отмечают, что краеугольным камнем нынешнего Самаркандского государственного университета является преемник медресе Мирзо Улугбека, который был основан в средние века.

Итак, какие основания связывают историю этого университета с деятельностью медресе Мирзо Улугбека, сыгравшего неоценимую роль в древневосточной цивилизации? Как сегодня проходит учебный процесс в этом университете? Ведь добродетели становятся ценностями, хорошие качества переходят из крови в кровь. В частности, наука и свет также управляют костями. В этом смысле цивилизационный прогресс также непрерывен. Сложные узы тысяч невидимых нитей могут длиться годами и столетиями.

С территории нашей Родины в годы определенные периоды, Камолиддин Бехзод, Абдулкадир Бедил, Боборахим Машраб и другие великие люди. Они внесли огромный вклад в развитие человечества. Большинство из нас хорошо это знают. Но возникает закономерный вопрос: как эти люди достигли таких высоких позиций в области разума, науки, духовности и просвещения? Где они учились и у кого учились?

Очевидно, что для того, чтобы иметь высокий уровень знаний, каждый должен быть высокообразованным. Только при наличии определенных научных школ, среды и необходимых условий зрелые люди становятся зрелыми. Поэтому понятно, что система высшего образования Узбекистана имеет глубокие корни.

Такие взгляды уже много лет циркулируют среди интеллигенции нашей страны. Однако до сих пор не достигнуто существенного прогресса в изучении истории научных школ, действовавших в стране.

Причина этого заключалась в том, что до обретения независимости нашей страны о ней нельзя было смело говорить. Позже на этот вопрос стали смотреть сквозь пальцы. Первым высшим учебным заведением в стране стал Национальный университет Узбекистана, начавший свою деятельность в 1918 году. Ошибка и одностороннее представление о том, что с момента возникновения системы высшего образования в нашей стране прошло всего столетие, было несправедливым отношением к славной истории нашего народа, воспитавшего ученых. В Средние века основой любого учебного заведения было исламское учение. В то же время в наших медресах преподавались и светские науки, и их доля со временем увеличивалась. В частности, преподавание общественных наук, таких как математика, астрономия, физика, химия, геодезия, фармакология, медицина, история, философия, литература, наряду с исламскими учениями в медресе Мирзо Улугбека, привело ко Второму Восточному Возрождению.

На самом деле, если мы посмотрим на историю первых университетов на Западе, которые считаются старыми, становится ясно, что большинство из них также были созданы ранее для предоставления студентам религиозного образования. Болонья (Италия, основана в 13 веке), Оксфорд (Великобритания, основана во второй половине 13 века), Кембридж (Великобритания, основана в 1209 году), Сорбонна (основана в 1257

году в Париже, Франция), которая известна в Европе и сегодня, основатель - священник Сорбонна), Салерна (Италия, открыта в IX веке как первая медицинская школа в Европе, очень популярна в XI - XIII веках), Уппсала (Швеция, основана в 1477 году архиепископом Jacob Ulfson), Университеты Гейделберга (Германия, открыт в церкви Святого Духа 18 октября 1386 г.) все изначально были религиозными учебными заведениями. Со временем преподавание светских наук в них расширилось.

Тот же процесс происходил и на Востоке. В частности, академик Борибой Ахмедов отмечал, что Амир Темура привез в 1387 году в Самарканд известного джуржанского ученого Мир Сайида Шарифа и назначил его преподавателем в медресе Дор уш-шифо в Ташкенте. «Дор уш-шифо» — «Лечебный дом», что означает больница. Логично, что в этом медресе должно было преподаваться больше медицинских наук. Спустя столетие эту традицию, унаследованную от Амира Темура, продолжил Алишер Навои. Он построил медресу Шифойя в Герате, где преподавались медицинские науки. Историк Хандамир в своей книге «Мақорим ул-ахлак» пишет, что Навои построил медресу «Шифойя», где готовили специалистов в области медицины: и было построено таким образом, что Мауляна Гиясиддин Мухаммад ибн Мауляна Джалалиддин в настоящее время преподает медицинские науки в этом месте. К сожалению, рост образования несколько замедлился с 16 века. Как справедливо отмечают наши ученые, попытки последующих столетий исправить ситуацию не удалось, а объективные и субъективные факторы не позволили им выйти на прежние высокие рубежи. В некотором смысле последовала депрессия и застой. На Западе также были перерывы в преобразовании религиозных учебных заведений в современные университеты, такие как средневековая инквизиция и королевская политика некоторых университетов. Однако с приходом к руководству страны непредубежденных, интеллигентных

людей деятельность этих учебных заведений была восстановлена. Созданы даже условия для их нового периода развития.

Мы должны постоянно укреплять научно-педагогический генофонд за счет представителей зарубежных научных

школ, особенно в области техники и технологий, уделяют особое внимание подготовке научно-педагогических кадров за рубежом. Самое главное, что работа в этом направлении ведется последовательно.

Литература

1. Антология педагогической мысли христианского Средневековья: в 2 т. - М., 1994.
2. История педагогики и образования: учебник для студ. вузов / Д. И. Латышина. — Москва: Гардарики, 2008. — 526 с.
3. История образования и педагогической мысли за рубежом и в России /Под ред. З.И.Василевой. — М., 2005.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA QADRIYATLI MUNOSABATNI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛНЫХ КЛАССОВ

METHODS FOR IMPROVING VALUE RELATIONSHIPS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Z.Q.Istamov

Annotatsiya. Mutaxassislik mahorat va bilimlarni o'zi rivojlantirishi qulay, ixcham tizimlarni taraqqiy ettirish nuqtai nazaridan, refleksiv - gumanistik pedagogika va birlashib ijod qilish psixologiyasi asosida yaratiladigan intensiv-innovatsion metodlar yuqori samaraga ega bo'lishlari mumkin.

Kalit so'zlar: qadriyat, metodika, boshlan'ich, umumiy, xulosa

Аннотация. Интенсивно-инновационные методы, основанные на рефлексивно-гуманистической педагогике и коллаборативной психологии, могут быть высокоэффективными с точки зрения разработки компактных систем, способствующих развитию профессиональных навыков и знаний.

Ключевые слова: значение, методология, исходный, общий, вывод.

Methods for improving value relationships in primary school students

Annotation. Intensive-innovative methods based on reflexive-humanistic pedagogy and collaborative psychology can be highly effective in terms of developing compact systems that facilitate the development of professional skills and knowledge.

Key words: value, methodology, initial, general, conclusion

Bizning fikrimizcha, refleks-gumanistik yondoshishning asosiy aksiologik yutuqlari asoslaridan biri, barbod etmaydigan uslublarni ko'paytirib, taraqqiy ettirish mumkinligini amaliy isbot qilib berish bo'ldi. Shunday qilib yangi kontsepsiya yaratish, yangilikni kashf qilish uchun hech ham o'tmish merosidan biror narsani buzish shart emas. Birgalikda ijod qilish asosiy gumanistik tamoyil amaliyot ishtirokchilari har bir ichki va tashqi hayoti turli-tumanligi

(polifonik) ko'payishi doimiy rivojlanish to'laligi (yagonaligi)ni ta'minlashdan iborat. O'qituvchi innovatsion harakatini amalga oshirishga imkon beruvchi o'rinda rivojlanuvchi muammoli-refleksiv polilogni kiritiladi. Uslubdan maqsad: o'qituvchida innovatsion faoliyat muammolarini mustaqil tushunib etish va innovatsion qarorga kelishga ijodiy imkoniyatlarini dolzarblashtirish va rivojlantirish. Bunday uslub quyidagi bosqichlardan tashkil topgan:

1. Maktab muammolarini ishlab chiqish bosqichi, unda har bir ishtirokchi, ilgari qilgan takrorlamay, o'z muammoni tuzilishiga harakat qiladi.

2. Ushbu muammolarni hal etish bo'yicha g'oyalarni oldinga surish bosqichlari.

3. Jamoatchilik bo'lib birgalikda muhokama qilish.

Polilog «aylana» tuzilishda tashkil etishning mazmuni birinchidan faqatgina tuzilishidan «ilgarilab ketgan, surilgan» o'qituvchilar muammolarini echishda rivojlantiruvchi natija berishi ta'minlashi balki ma'lumotni kamroq va ijodiy muammolarni ham echishdan iborat. Qaytarishga imkon bermaslik vositasida har bir ishtirokchi tomonidan muqobil echimlarni anglab etish, maksimal samaraga erishiladi, keyingi innovatsion xatti-harakatlarni rivojlantirish uslubi nuqtai nazarlar haqida munozaralar uslubi bo'lib, bunda turli pedagogik yangiliklar haqida ma'lumotlar olishga imkon beriladi, balki ularni tanqidiy tahlil qilish jarayonini ham ta'minlaydi. Bunday munozara mexanizm uch guruhga ajratishni ko'zda tutadi.

Birinchi guruh diqqatni bo'lajak yangilikni loyihasini ishlab chiqishga, uni o'z tushunishlarida echib o'tlab berishga jamlaydi. Chunki guruh munozara oxirida faqatgina bitta ishlab chiqilgan variantni umumiy muhokamaga olib chiqishlari kerak. Guruh o'z yangilik loyihasini bayon etib bergandan keyin, muhokamaga ikkinchi guruh qo'shiladi, ularning vazifasi taklif etilgan yangilikka nisbatan boshqa muqobil variantlarni aniqlab olib va bunga asoslangan holda birinchi guruh fikrlarini noto'g'ri ekanini isbotlab berishdan iborat.

Taklif etilgan fikrni rad etib ikkinchi guruh o'z echimini ishlab chiqishga kirishadi. Shundan so'ng ular ham o'z dasturlarini bayon qiladilar.

Uchinchi guruhning vazifasi loyihalar analiz qilib bayon etilgan loyihalarda konstruktivlikni izlashdan iborat. Chunki bu sintez qilib hal etish murosasini yo'llarini izlaydi. SHundan keyin guruhlar vazifalari o'zgartirilib bu tsikl aylanib yana boshqadan takrorlanadi. Guruhlar ishlab chiqqan har qanday ijobiy natijalar har bir bosqichda

qayd etib beriladi. Ammo amalda shunday vaziyatlar vujudga keladiki, bir vaqtni o'zida bir nechta loyihalar taklif etiladi. Ulardan har birida konstruktiv echimga ega bo'ladi. Bu holda «echimlar auksioni» o'tkazishga to'g'ri keladi. Uning mazmuni loyihalarni umumiy plenumda yanada chuqurroq tahlil qilishdan iborat. Natijada echimning har bir loyihasi tahliliy ekspertizadan o'tadi. Bu «savdo» mexanizmi yordamida amalga oshiriladi. «Mablag'» sifatida ularni tatbiq etishdan keladigan natija hisoblanadi. SHu tariqa yangilik kiritish natijasida yuzaga keladigan jarayon va hodisalar haqida yagona tasavvur shakllanadi. Hodisalar avj olishi va amaliy qo'llanishi mexanizmi yangilikni ishlab chiqishda ko'zga ko'rinmagan salbiy kamchiliklarni yuzaga chiqaradi, ushbu tartib taklif etilgan yangiliklarni ularni amalda qo'llash mumkinlik darajasini klassifikatsiya qilib beradi. Natijada eng ko'p salbiy natijalarga ega bo'lganlari ro'yxatdan o'chiriladi. Demak «loyihalar auksioni» yangilikni ko'rinishda turli qarama-qarshiliklar va nizolardan kelib chiqadigan natijalar rivojlanishi chuqur analiz qilib chiqishga imkon beradi. Refleksiv-innovatsion amaliyot dasturi ishtirokchilarini tanishtirish bilan boshlanadi. Emotsional refleksiv oshkorlik va xushmuomalalik muhitiga imkon beradi. Amaliyotga ijodiy fikrlashning rivojlantirish mashqlari kiritiladi. Keyingi bosqich – hamjixatlikda ijodning hayotiyliigi o'zi yoqtirgan hikoyalarni aytish keyin esa ularni maktab hayotiga kiritish, qahramonlar harakterini ko'rsatib berish, syujet o'ylab topish va ijro etish. Shundan keyin u yoki bu personaj nomidan monolog o'qiladi, qahramonlar harakteri analiz qilinadi. SHundan keyin maktab muammolari ko'rsatib beriladi, ulardan eng muhimlarini «+» belgisi bilan belgilanadi. Asosiy mashqlar esa o'qituvchi innovatsioi faoliyati tarkibiy tashkil etuvchilarini modellashtiradi. Quyidagi mashqlar kiritiladi: assotsiativ davra, pedagogik konsulium, ijodiy tortishuvlar, ochiq darslar, praktikum dasturiga talabalarni o'z refleksiv fikrlashini baholash analiz qilish metorefleksiya darajasiga olib chiquvchi topshiriqlar kiritiladi. Bu maqsad uchun o'zini analiz

qilish tayanch sxemalari va o'ziga hisobot berish dasturlari bo'lgan maxsus mashqlar xizmat qiladi. Yuqorida aytilganidek o'qituvchining kreativligi va innovatsion munosabati rivojlanayotgan muhit ta'siri ostida shakllanishi kerak. Tekshirishlarga asoslanib, ularga binoan ijodni qandaydir tahliliy vaziyatdan yoki mavjud bilim chegarasida chiqish deb belgilab, shunday tasdiqlash mumkin: kreativ muammoni shaxsiy fikrlarga to'la dolzarb qo'yishda ifoda etilgan chuqur xususiyatdir. Shuning uchun biz mikromuhit orqali, to'g'ridan-to'g'ri bo'lmagan shakllantiruvchi ta'sir ko'rsatishga intildik. O'qituvchi dolzarblasha oladigan muhit yuqori darajali noaniq va potentsial ko'p variantlikka ega bo'lishi kerak (boy imkoniyatlar). Noaniqlik tayyor yo'nalishlarni qabul qilmay o'zlari izlanishlarini rag'batlantiradi; ko'p variantlilik ularga topishga imkon beradi. Bundan tashqari muxim kreativ munosabat va uning natijalari namunalari tarkib topgan bo'lishi kerak. Biz tekshirishlarimizda o'qituvchi faoliyatidagi mikromuhit bir qator ko'rsatkichlari uyg'unligini taklif etdik, munosabat past darajadagi reglamentligi, kreativ munosabatning namunalari ko'rsatilishi va informatsion boyligi - pedagogning innovatsion munosabatiga belgilovchi ta'sir ko'rsatadi. Bu texnologik darajada ham ifoda bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" dagi etakchi vazifalardan biri ta'lim-tarbiyani ko'tarish, ta'lim mazmunini yangilash, yosh avlodning aqliy-intellektual taraqqiyotini ta'minlashga yo'naltirilgan uzluksiz ta'lim-tarbiyaning yangi modelini ilmiy-metodik jihatdan

ta'minlangan holda muntazam takomillashtirib borishdan iboratdir. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" samaradorkigini oshirishda uzluksiz ta'lim tizimini pedagogik hamda axborot texnologiyalari bilan ta'minlashga erishish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon 1-4 sinflar orasidagi uzviylikni ta'minlash bilan bog'liq. Ona tilini o'qitishda o'qituvchi bilan o'quvchining birgalikdagi faoliyatini tashkil etish shakllari, metodlari va usullari ta'lim tizimining takomillashuvi bilan bog'liq holda rivojlanib, yangilanib bormoqda. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitishning asosida Grammatik nazariya emas, balki nutqiy ko'nikma va orfografik malaka hosil qilish turadi. Bu davrda bolalar til materiallarini tahlil qilishga, asosiy tushunchalarni ajratishga o'rgatiladi. Materialni tahlil va tarkib qilish, nutqiy va orfografik ko'nikmalarni amalda tatbiq etish jarayonida bolalar har tomonlama rivojlanadi. Boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilarni o'rta ta'lim bosqichiga tayyorlash bilan birga ularda o'qish, mehnat qilish, tashabbus ko'rsatish, mustaqil faolitatni egallash kabi sifatlarni taraqqiy ettirish kabilar ham amalga oshirilmoqda. Maktabda ona tili ta'liminng bosh maqsadini ham sog'lom ma'naviyatli shaxsni tarbiyalash tashkil etadi. Shu maqsaddan kelib chiqqan holda bugungi kunda ona tili darslarining mazmuni va shakllari ham zamon talablari asosida o'zgarib, takomillashib bormoqda. Shuning uchun ham ta'lim jarayonida til hodisalari yuzasidan nazariy bilimlar berish, o'quvchilarda lingvistik tushunchalarni shakllantirishning qulay va samarali usullarini ushlab chiqish dolzarb ilmiy-metodik muammoga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кононов А.Н. Грамматика оовременного узбекского литературного языка.-М.-Л., С. 177 30
2. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматулласв Ш. Нозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1992. 301-6.;
3. Шоабдурахмонов Ш, Асқарова М., Ножиев А, Расулов И., Дониёров Х. Нозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1980, 290-6.
- 4.Кононов А.Н. Грамматика оовременного узбекского литературного языка.-М.-Л., С. 172. 32
- Мярзаев М.,
- 5.Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент.1978, 113-6.

**BOSHLANGʻICH SINIF ONA TILI VA OʻQISH DARSLARIDA AXBOROT-
RESURSLARI INTEGRATSIYASI TIZIMINI RIVOJLANTIRISH USULLARI**

**МЕТОДЫ РАЗРАБОТКИ СИСТЕМЫ ИНТЕГРАЦИИ ИНФОРМАЦИОННЫХ
РЕСУРСОВ НА УЧАСТНИКАХ РОДОЯЗЫЧНОГО И ЧТЕНИЯ НАЧАЛЬНОЙ
ШКОЛЬНОЙ ШКОЛЬНОСТИ**

**METHODS OF DEVELOPING INFORMATION RESOURCE INTEGRATION SYSTEM
IN PRIMARY SCHOOL MOTHER TONGUE AND READING CLASSES**

J.Oʻ.Xurramov

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlangʻich taʼlim, xususan, boshlangʻich taʼlimda axborot-resurs integratsiyasi haqida soʻz boradi. Mamlakatimizda shu kungacha qator ishlar amalga oshirilgan. Taʼlim jarayonida turli hil mantiqiy tizimlar orqali oʻqituvchi va u bilan birgalikda oʻquvchilar oʻz bilim, qobiliyat va koʻnikmalarini deduksiya, induksiya, sintez, umumlashtirish, konkretlashtirish, taqqoslash shaklida ifodalaydilar. Barcha mantiqiy jarayonlar uslubning mazmun bilan uzviy bogʻlangan ichki tomonini tashkil qiladi. Boshlangʻich sinflarda oʻquv jarayoni foydalanilayotgan usul, uslub va shakllarining turli tumanligi bilan ajralib turadi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan yangi oʻquv rejalari va dasturlariga oʻtish davrida jamiyat va atrof-muhit oʻrtasidagi aloqalarni uygʻunlashtirish, atrof-muhitga jiddiy munosabatni oʻrnatish va shakllantirish masalalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit soʻzlar: integratsiya, taʼlim, dastur, davr, tekshiruv, umumiy, ifoda

Didaktik olimlarning tekshiruvlarida uslubning amaliy faoliyat bilan boʻlgani genetik tabiati ajratib koʻrsatiladi. N.N.Skatkin, I.Y.Lerner, Aleksyuk Y.K.Babanskiylarning tekshiruvlarida taʼlim uslublariga taalluqli ikkilamchi tur belgilarining taʼrifi beriladi. Ular uslub-ifoda, mazmun va taʼlim usuli ekanligi isbotlab berishgan. Gegel falsafadagi uslubni mazmun xarakterining shakli sifatida koʻrsatadi. Atrof-muhitga jiddiy munosabatlarning poydevori boshlangʻich sinflarda oʻrgatiladi. Shuning uchun iqtisodiy taʼlimning natijasi maktab taʼlimining birinchi bosqichiga bogʻliq. Yangi psixologik-pedagogik tadqiqotlar kichik yoshdagi maktab oʻquvchilarining bilish faoliyatlari cheklanganligi haqida ilgari tushunchalarni koʻrib chiqishga imkon beradi. Bu boshlangʻich iqtisodiy taʼlimiing barcha tarkibiy qismlarini oʻzgartirish va yangilashga asos yaratadi [20; 11-b].

Boshlangʻich sinf oʻquvchilarining yosh xususiyatlariga javob beradigan va dars talablariga mos keladigan, maqsadni aniqlash bunday yangilanishning asosiy masalasidir. XIX-XX asrlar oraligʻida pedagogikada kichik maktab

oʻquvchilarining tabiiy muhit bilan tanishtirishning integratsiyalangan kursini yaratish fikri paydo boʻlgan. Bu fikr A.Y.Gerd, D.N.Kaygorodov, A.P.Pavlov nomlari bilan bogʻliq boʻlib, ular boshlangʻich maktabga atrofdagi jonli va jonsiz dunyo haqidagi boʻlinmagan kursni kirgizishni talab qilishdi. Integratsiyalashgan taʼlim-tarbiya, fanlararo aloqalarning ayrim jihatlari mashhur pedagoglarning (Y.Komenskiy, D.Lokk, I.Gerbert, M.Pestalotssi, K.Ushinskiy va boshqalar), didaktiklarning (I.D.Zverev, M.A.Danilov, V.N. Maksimova, S.P.Baranova, N.M.Katkina va boshqalar) psixolog olimlarning (E.N.Kabanova, Meller, N.F.Talizina, Y.A.Samarina, G.I.Vergeles), metodist olimlarning (M.R.Lvov, V.G.Goretskiy, N.N.Svetlovskaya, Y.M.Kolyagin, G.N.Pristupova) ishlarida koʻrib chiqilgan. Bir qator ishlar boshlangʻich taʼlimdagi fanlararo va fanlar ichidagi aloqalarga bagʻishlangan. Bu muammolar oʻquv fanlarini integratsiyalashga oʻtishning yaqin rivojlanish zonasidir (T.G.Raizayeva, G.N.Akvileva, D.I.Troytap, G.V. Baltyukova, N.Y.Velenkin, N.M.Drujnina,

T.S.Nazarova, I.K.Blinova, R.G.Matyushova). Boshlang'ich maktab fanlarining integratsion aloqalari kam ishlab chiqilgan, qarama-qarshi ifodalangan. Bu aloqalarning mohiyati haqida olimlar orasida qarama-qarshiliklar ko'p Integratsiya atama va uslubiy nuqtaiy nazardan hodisa sifatida nima ekanligani ko'rib chiqaylik. «Intergratsiya» so'zi lotincha integratio-tiklash, to'ldirish, «integer» butun so'zidan kelib chiqqan. Ikkita tushunchaga egamiz:

1. Tizim, organizmning alohida tabaqalashtirilgan qism va vazifalarning bog'liqlik holatini bildiruvchi tushuncha va shu holatga olib boruvchi jarayon.

2. Tabaqalashtirish jarayonlari bilan birga amalga oshirilayotgan fanlarni yaqinlashtirish jarayoni.

Boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgandir. Maktabning birinchi sinfiga bolalar olti-yetti yoshidan qabul qilinadi.

Insonning ta'lim olish jarayonidagi kompleksli rivojlanishi ta'limning predmetli mazmuni tomonidan buzilgan. Ta'lim olayotgan yosh insonning rivojlanish sharoitidagi qarama-qarshilikni amaliyotdagi pedagoglar aniqlashgan. Fan o'qitishdagi integratsiya bo'yicha ularning taklifi tashqi birikish xarakterga ega, aslida esa fanlarni integratsiyalashni chuqur metodologiya asosida o'tkazish zarur. Yangi rivojlanayotgan fan mazmunida turli falsafiy oqimlarda paydo bo'lgan g'oya va metodlar birlashuvi ehtimoli bor. Ta'lim falsafasi tomonidan nafaqat tabiiy moslashuv, balki kontinental moslashuv ham o'zlashtirilmoqda. Olimlardan T.Kun va V.S.Styopin bu boradagi ishlari natijasida falsafa tabiat va madaniyat xakidagi fanlarni birlashtirdi. Shunday qilib, fizika modellariga zamonaviy inson ongi murojat etuvchi ilg'or fanga aylandi. XX asr o'rtalarida ilg'or fanlar orasida kibernetika o'rin egalladi. Kibernetikada o'zlashtirilgan prinsiplar o'z qo'llanishini anorganik olamdagi hodisalarni tushuntirishda biologiya, texnikada topdi. Noklassik fizikadagi N.Borning qo'shimchalilik prinsipi

avval olimlar tomonidan umumiy tabiat qonuniyatlarini ifodalovchi falsafiy prinsip deb aniqlangan edi. Bu esa kelgusida boshqa fanlar rivojlanishiga asos soldi. Qonuniyatlar majmuasi shakllanish vaqtiga kelib fan ko'p qirrali bo'la boshlaydi, inson obrazi ko'proq gavdalanadi. Integratsiya protsessini kuchaytirishga, insoniyat tajribasini tartiblashtiruvchi madaniyat toifalariki izlashga zaruriyat tug'iladi. Zamonaviy falsafa taqdim etgan integratsiyaning poydevor tarkibiy elementlariga dunyoqarash universalialar kiradi. Ular ma'nosini anglash, tushunish va insonning dunyoni ko'rish usulini belgilaydilar. Yosh insonning ijtimoiylashuviga maorif sistemasi yordamida ushbu madaniyat turiga kiritish unda dunyokarash universalialarni o'zlashtirishga sharoit yaratilganda erishish mumkin. Individni madaniyatga kiritish, shaxsni shakllantirish dunyo manzarasi to'la o'zlashtirishni ko'radi. Universalialar asosidagi matritsalar turli aniq faoliyat, bilim, ideal, normaga asos bo'ladi. Dunyoqarash universalialar tizimi dunyoni umumiy ta'riflovchi toifalarni o'z ichiga oladi. Ular tabiat, sotsial obektlarga, jonli va jonsiz tabiatga, inson va uning jamiyatdagi xayotiga, ma'naviyatiga, ongiga kiradi. Universal toifalar universal qo'llanish imkoniga ega. Bu toifalar: kenglik, vaqt, harakat, miqdor, sifat, sabab, tasodif, shaxs, inson, jamiyat, men, boshkalar, ong, go'zallik, ishonch, adolat, erkinlik va h.k. Bo'limlarga bo'lingan ta'lim mazmunida universallar uning barcha qonuniyatlarini qamrab olishi lozim. Universalarning integratsion ahamiyati u madaniyatning barcha yo'nalishlarida namoyon bo'ladi. Ularning o'zlashtirilishi istalgan fanni o'rganishda namoyon buladi [20; 8-b.]. Ular yordamida madaniyat, ijtimoiy tajriba insondan insonga, bir avloddan ikkinchisiga o'tadi. Madaniyat universallari ushbu modelda inson ongining tuzilishi elementi shaklida aks etadi. Madaniyat universalialari mazmuni individ tomonidan uniig ta'lim olish jarayonida, shaxsiy shakllanishida, tarbiyasida va jamiyatdagi xayotida o'zlashtirilishi lozim. Ular uning ichki intellektual salohiyati va tashki

olamdagi hatti-xarakatining qurilish materiali bo'lib xizmat qiladi, ong dunyosi va amaliy dunyo bog'liqligi falsafaning rivojlanish darajasiga qarab unda metaforik fikrlashda aks etadi. Madaniyat universalialarini falsafiy o'zlashtirish bosh formasidagi yo'li turli ijtimoiy-madaniy yo'lanishlarda namoyon bo'ladi. Ta'lim falsafasi dunyoni ma'naviy o'zlashtiradi. Adabiyot, madaniyat faoliyat yo'nalishlari kabi ma'naviy ishlab chiqarish va universalialarni aniqlab etishdek murakkab protsess amalga oshiriladi. Farq shundaki, ta'lim falsafasida bu xodisa professional darajada, metodologik jihozlangan tartibda ro'y beradi. Kundalik fikrlash, ma'naviy anglash falsafiy madaniyat universalialarni ularni birlamchi shaklida paydo qiladi. Taxlilii ishlar mobaynida universal toifalar mazmuni murakkablashadi. Bu asosda etarli murakkab va o'ziga hos falsafiy g'oya komplekslari rivojlanadi. Falsafa maydonida bo'la turib toifalar anglash dunyosi obektiga aylanadi. Madaniyat universalialari falsafiy taxlil doirasida fikriy tajribalar o'tkazish mumkin bo'lgan o'ziga hos ideal obektga aylanadi. Tabiat, jamiyat, inson o'zining real dunyosi ma'naviy taxlili uchun ideal obektlar bilan ishlash zaruriyati shunga olib keladiki, bu obekt fikrlash metodlariga bog'liq bo'ladi. Universal (ko'p

hossali) toifalar anglash jarayonida moddiy ta'sirlanishga uchraydi. Natijada paydo bo'lgan toifa turi faqatgina ta'siri universal toifalarni aniqlashga olib kelgan haqiqatnigina aks etmay, balki fikrlashping ideal yo'nalishini ko'rsatadi. Hozirgi vaqtda pedagogik amaliyotda fanlararo bog'lanish asosida ta'lim jarayoni integratsiya yo'llarida izlanishlar davom etmokda. Olib borilayotgan ishning foydaliligini tan olgan holda uning xarakterini belgilab o'tamiz. Bunday tarbiyaviy ish katta samaraga ega. Mazmun va ta'lim maqsadi integratsiyasi bo'yicha masala faqat ta'lim falsafasi asosida echish mumkin. Metodologik apparat asosidagi ta'lim falsafasi boshida fanning ideal normalari, universal toifalar turishi kerak. Integratsiya moda ham, navbatdagi kompaniya ham emas. U shunday tendensiyalar aksiki, ular bugun inson faoliyatining barcha sohalarini ta'riflab beradi. Bu faoliyat kengliklari o'zgardi, zamonaning dolzarb muammolari tug'ildi. Ular tabiat va inson yagona tizim va bog'liqda mavjudligini yodga soladilar inson yashashi uchun ilmiy asoslangan foydalanishning tashkilini talab qiladilar. Zamonaviy tabiatshunoslik va texnikaning insonparvarligini, inson faoliyatining barcha turlarini o'z ichiga olgan bu fanlarni meyetodologiyasidagi o'zgarishlar bilan bog'lash kerak [20; 9-b.].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risida Qonuni // Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent: Sharq, 1997. – B. 2-29.
 2. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida // Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent: Sharq, 1997. – B. 31-61.
 3. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-son Farmoni. 2017 yil 7 fevral.
 4. Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5538-son Farmoni. 2018 yil 5 sentyabr.
- O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5712-son Farmoni. 2019 yil 29 aprel.

MA'NAVIY KOMPETENTLIK VA DEONTOLOGIK MADANIYAT ASOSIDA BO'LAJAK PEDAGOGLARDA TAYANCH MA'NAVIY KOMPETENTSIYALARNI RIVOJLANTIRISH

DEVELOPMENT OF BASIC SPIRITUAL COMPETENCIES IN FUTURE TEACHERS ON THE BASIS OF SPIRITUAL COMPETENCE AND DEONTOLOGICAL CULTURE

РАЗВИТИЕ БАЗОВЫХ ДУХОВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ ДУХОВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ДЕОНТОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

S.M.Norboeva

Annotatsiya: Ushbu makolada pedagogning o'zini ustida ishlashi, shaxsiy kompetentligini yanada oshirish va kasbiy kompetentlikni oshirish masalalari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: kompetentsiya, kasbiy kompetentlik, noan'anaviy vaziyatlar, o'zini o'zi baxolash, individual rivojlanish.

Аннотация: В этой статье представлена информация о том, как учитель может работать над собой, развивая свою личную компетентность и повышая свою профессиональную компетентность.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная компетентность, нетрадиционные ситуации, самооценка, индивидуальное развитие.

Abstract: This article provides information on how a teacher can work on himself, further his personal competence, and increase his professional competence.

Key words: competence, professional competence, non-traditional situations, self-assessment, individual development.

"Kompetentlik" tushunchasi ta'lim sohasiga psixologik izlanishlar natijasida kirib kelgan. Shu sababli kompetentlik "noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jaraënlarda harakatlanish rejasiga egalik"ni anglatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetentsiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, muhim ijtimoiy talablarni ang'lay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni taqozo etadi. Pedagogning mutaxassis sifatida: - aniq maqsad, intilish asosida pedagogik jaraënni takomillashtirish; - pedagogik jaraën

samaradorligini, o'zining ishchanlik faolligini oshirish; - izchil ravishda yangilanib boraëtgani pedagogik bilimlarni o'zlashtirish; - ilg'or texnologiya, metod hamda vositalardan xabardor bo'lish; - faoliyatiga fan-texnikaning so'nggi yangiliklarini samarali tadbiiq etish; - kasbiy ko'nikma va malakalarini takomillashtirish; - salbiy pedagogik nizolarning oldini olish, bartaraf etish choralarini izlash yo'lida olib boradigan amaliy harakati uning o'z ustida ishlashini ifodalaydi. Pedagoglarning o'z ustilarida izchil, samarali ishlashlarida faoliyatga loyihali ëndasha olishlari qo'l keladi. Ularning loyihali ëndashuv asosida quyidagi modelni shakllantira olishlari maqsadga muvofiqdir. Modelda o'z ustida ishlash bosqichlari va har bir bosqichda amalga oshiriladigan vazifalar qayd etiladi. Har bir bosqich uchun belgilangan vazifalarning samarali hal etilishi navbatdagi bosqichga o'tish imkonini beradi. Ma'lum bosqich vazifalari hal etilgach, pedagog bu holatni alohida bandda qayd etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Pedagogning kasbiy kompetentlikka ega bo'lishida o'zini o'zi tahlil qila olishi ham

ahamiyatli sanaladi. O'zini o'zi tahlil qilish pedagog tomonidan kasbiy faoliyatda tashkil etilgan o'z amaliy harakatlari mohiyatining o'rganilishidir. O'zini o'zi tahlil qilish orqali pedagog o'zini o'zi ob'ektiv baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Zero, pedagoglarning kasbiy kompetentlik sifatlariga ega bo'lishida ularning o'z-o'zini baholash malakalariga egaligi ham muhimdir.

O'zini o'zi baholash (O'O'B) – shaxsning o'z-o'zini tahlil qilishi orqali o'ziga baho berishi. O'zini o'zi baholash sub'ekt uchun shaxsiy imkoniyatlarini hisob-kitob qilish, o'ziga ob'ektiv baho berish, o'zidan qoniqishni ta'minlaydi O'z-o'zini baholash shaxsning qobiliyatini o'z kuchi bilan yuzaga chiqishiga e'rdamlashishi zarur. O'z-o'zini baholash qiyin, lekin shaxsni bunga bevosita tayirlash mumkin. Har qanday mutaxassisda bo'lgani kabi pedagogning ham o'zini o'zi samarali baholay olishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. O'zini o'zi samarali baholash omillari:

1. O'zini tushunish (o'zi haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lish).
2. Shaxs sifatida o'z qadr-qimmatini anglash (o'zi to'g'risidagi ijobiy ma'lumotlarni to'plash).
3. O'zini-o'zi nazorat qilish (o'zi to'g'risidagi shaxsiy fikrning atrofdagilar tomonidan unga berilgan bahoga mos kelishi).

O'z-o'zini baholash darajasi shaxsning o'z-o'zidan qoniqishi e'ki qoniqmasligini belgilab beradi. Bunda o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlari shaxs imkoniyatlariga mos kelishi lozim. O'zini o'zi oshirib e'ki pasaytirib ko'rsatish o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlarining noto'g'ri bo'lishiga olib keladi. Bir qator tadqiqotlarda mutaxassis, shu jumladan, pedagogning o'zo'zini

rivojlantirishida "Individual rivojlanish dasturi" qo'l kelishi aytiladi. Individual rivojlanish dasturi (IRD) – har bir shaxs e'ki mutaxassisning o'zida ma'lum sifat, BKM, kasbiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish ehti'jlari asosida ishlab chiqilgan shaxsiy-amaliy xarakterdagi dastur. Har qanday mutaxassis kabi pedagog ham o'zi uchun shaxsiy-amaliy xarakterga ega "Individual rivojlanish dasturi"ni ishlab chiqa olishi, u asosida pedagogik faoliyatni yo'lga qo'yishi zarur. Pedagogning individual rivojlanish dasturi – mutaxassis sifatida pedagogning individual ravishda o'zida u e'ki bu kasbiy-pedagogik sifat, bilim, ko'nikma, malakalar, kasbiy kompetentlik sifatlarini shakllantirish va rivojlantirish ehti'jlariga tayangan holda ishlab chiqqan shaxsiy-amaliy xarakterdagi dasturi. Pedagog tomonidan ishlab chiqiladigan "Individual rivojlanish dasturi" quyidagi elementlardan tarkib topadi:

- 1) pedagogik bilimlar;
 - 2) psixologik bilimlar;
 - 3) mutaxassislik bilimlari;
 - 4) didaktik malakalar;
 - 5) tarbiyaviy ishlarni tashkil etish malakalari;
 - 6) ruhiyatning kasbiy ahamiyatga ega xususiyatlari va shaxsiy sifatlar;
 - 7) o'z-o'zini rivojlantirish maqsadlari;
 - 8) o'z-o'zini rivojlantirish uchun topshiriqlar.
- XULOSA Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, bo'lajak pedagoglarda xali kasbiy, individual kompetentlik rivojlanmagan bo'ladi. O'zini o'zi baxolash usuli esa ular uchun pedagogik kompetentlik darajasini niqla va baxolashda asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Har qanday pedagog doimiy ravishda o'z o'zining baxolab borishi kerak. Bu ularning kelajakda etuk kadr bo'lishini ta'minlab beradi.

References

1. Markova A.K. Psixologiya professionalizma. – M.: Znanie, 1996.
2. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish / Monografiya. – T.: Fan, 2004.
3. Muslimov N.A., va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi/ Monografiya. – T.: "Fan va texnologiya" nashri'eti, 2013

«Qo‘qon DPI. ILMIY XABARLAR -НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. Кокандский ГПИ»

**JURNALIDA ChOP ETILADIGAN MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN
TALABLAR:**

1. Jurnal tahririyatiga taqdim etilayotgan maqolaga:
 - a) ekspert hayati dalolatnomasi – 2 nusxada;
 - b) maqola yozilgan ilmiy yo‘nalish bo‘yicha tahrir hay'atiga kiritilgan fan doktori hamda filolog mutaxassis imzolagan (imzo tegishli tartibda tasdiqlangan bo‘lishi lozim) taqriz-tavsiya ilova qilinadi.
2. Maqolalar o‘zbek, rus yoki ingliz tillarida yozilgan bo‘lishi mumkin.
3. Maqola qaysi tilda yozilishidan qat’iy nazar unga uch til – o‘zbek, rus va ingliz tillarida mavzu, qisqa annotatsiya, tayanch so‘z va iboralar (kalit so‘zlar) ilova qilinadi.
4. Maqola jurnal tahririyatiga “Microft Word” dasturida (“Times New Roman” 14 o‘lchamli shrifttda, satrlar orasi bir yarim intervalda) terilgan holda ikki nusxada, qog‘oz va elektron varianti bilan topshiriladi.
5. Maqolaning umumiy hajmi (rasm, jadval va diagrammalar bilan birgalikda) 8-10 sahifadan, qisqa xabarlarining hajmi 4-5 sahifadan oshmasligi talab etiladi. Maqolaning bir nusxasi muallif(lar) tomonidan imzolanadi.
6. Muallifning familiyasi, ismi-sharifi, ish joyi, lavozimi, manzili (uy va xizmat telefon raqamlari, elektron pochta) ko‘rsatiladi.
7. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo‘lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to‘liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.
8. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro‘yxatda ko‘rsatiladi. Matn ichidagi ko‘chirmadan so‘ng iqtibos olingan asarning ro‘yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o‘rinda kitob, to‘plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to‘liq nomi, nashr ko‘rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko‘rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa raqami ko‘rsatiladi.
9. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo‘lsa, barcha savol va e’tirozlar bo‘yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.
10. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonida qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o‘zgartirishlar kiritishga haqlidir.
11. Institut professor-o‘qituvchilari tomonidan taqdim qilingan maqolalar muayyan yo‘nalishlar bo‘yicha tahririyat a’zolarining yoki fan doktorlarining taqriz-tavsiyasi (tegishli tartibda rasmiylashtirilgan bo‘lishi lozim) asosida qabul qilinadi.
12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko‘rib chiqilmaydi.

«НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. Кокандский ГПИ»

Требования, предлагаемые к статьям для издания в журнале:

1. для статьи, представленной для издания в редакцию, журнала требуется:

1) акт экспертной комиссии - в 2-х экземплярах;

2) рецензия-рекомендация, подписанная доктором наук и специалистом-филологом (подпись должна быть заверена надлежащим образом), входящими в редколлегию научного направления, в котором написана статья.

2. Статьи могут быть написаны на узбекском, русском или английском языках.

3. Независимо от языка, на котором написана статья, она сопровождается заголовком, короткой аннотацией, ключевыми словами и фразами (ключевыми словами) на трех языках - узбекском, русском и английском.

4. Статья, предоставляемая в редакцию журнала, должна быть в редакции «Мисрофт Ворд» (шрифт Тимес New Роман 14-мерный, межстрочный интервал 1,5) в двух экземплярах, в бумажной и электронной версии.

5. Общий объем статьи (включая рисунки, таблицы и схемы) не должен превышать 8-10 страниц, размер коротких сообщений не должен превышать 4-5 страниц. Копия статьи подписывается автором (авторами).

6. Указываются фамилия, имя, место работы, должность, адрес автора (домашний и служебный телефоны, электронная почта).

7. Если в статью включены рисунки, таблицы, схемы, диаграммы, различные графические обозначения, они должны быть четко и ясно описаны, полное объяснение сокращений. Формулы необходимо вводить в текст в специальных компьютерных программах.

8. Упомянутая или использованная литература указывается в общем списке в конце статьи в соответствии с последовательностью в основном тексте, а не в виде подзаголовков. После копии в тексте в квадратных скобках указывается порядковый номер и страница в списке цитируемых работ. Здесь указываются имена авторов книг, сборников, монографий, полное название источника, индекс издания (город, издатель и год издания). Для журнальных статей и других периодических изданий указываются имена авторов, название статьи, название журнала, год и номер, номер страницы.

9. Статьи, поступившие в редакцию, рецензируются редакционной коллегией. По возвращении из рецензирования статья будет передана автору на доработку по всем вопросам и возражениям, если это необходимо. Копии статей не возвращаются.

10. Положительно рецензированная статья считается принятой редакцией. Редакция журнала имеет право сокращать текст статьи и вносит в него редакционные изменения.

11. Статьи, представленные профессорами и преподавателями Института, принимаются на основании рецензий (рекомендованных в соответствующем порядке) членами редакционной коллегии или докторами наук по отдельным направлениям.

12. Статьи, не соответствующие вышеуказанным требованиям, не принимаются и не рассматриваются редакционной коллегией.

REQUIREMENTS FOR PUBLISHED ARTICLES IN THE JOURNAL "SCIENTIFIC NEWS" UNDER THE KOKAND STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE

1. To the article submitted to the editorial board of the magazine
 - 1) act of the expert board - in 2 copies;
 - 2) a review-recommendation signed by a doctor of sciences and a philologist (the signature must be duly certified) included in the editorial board of the scientific direction in which the article was written.
2. Articles can be written in Uzbek, Russian or English.
3. Irrespective of the language in which the article is written, it is accompanied by three languages - Uzbek, Russian and English, subject, short annotation, key words and phrases (keywords).
4. The article is submitted to the editors of the magazine in Microsoft Word (Times New Roman 14-dimensional font, one-and-a-half line spacing) in duplicate, paper and electronic version.
5. The total size of the article (including pictures, tables and diagrams) should not exceed 8-10 pages, the size of short messages should not exceed 4-5 pages. A copy of the article is signed by the author(s).
6. The author's surname, name, place of work, position, address (home and service telephone numbers, e-mail) are indicated.
7. If the article includes pictures, tables, diagrams, schemes, diagrams, various graphic symbols, they should be clearly and clearly described, a full explanation of the abbreviations. Formulas must be entered into the text in special computer programs.
8. The referenced or used literature is listed in the general list at the end of the article based on the sequence in the main text, not in the form of subheadings. After the copy in the text, the serial number and page in the list of the cited work are given in square brackets. The names of authors for books, collections, monographs, the full name of the source, the index of publication (city, publisher and year of publication) are indicated here. For journal articles and other periodicals, the names of the authors, article title, journal title, year and number, page number are indicated.
9. Articles submitted to the editorial board will be reviewed by the editorial board. Upon return from review, the article will be submitted to the author for revision on all questions and objections, if necessary. Copies of articles will not be returned.
10. A positively reviewed article is considered accepted by the editors. The editors of the magazine have the right to shorten the text of the article and make editorial changes to it.
11. Articles submitted by professors and teachers of the Institute are accepted on the basis of reviews (recommended in the appropriate order) by members of the editorial board or doctors of science in certain areas.
12. Articles that do not meet the above requirements will not be accepted or considered by the editorial board.

Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar" ilmiy jurnali OAK Rayosatining 2021-yil 31-martdagi qarori bilan OAK ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kimyo, biologiya, filologiya, tarix fan tarmoqlari bo‘yicha milliy nashrlar sifatida kiritilgan.

Qo‘qon DPI Kengashining 16.06.2022- yildagi yig‘ilishida muhokama qilinib, ilmiy to‘plam sifatida chop etishga ruxsat etilgan. (10-bayonnoma). Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma‘lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

Bosishga ruxsat etildi: 2021- y. Nashriyot bosma tabog‘i –16,375.

Shartli bosma tabog‘i –8,18 Bichimi 60x84 1/8. Adadi 100.

Bahosi kelishilgan narxda.

«Poligraf Super Servis» MChJ

150114, Farg‘ona viloyati, Farg‘ona shahar, Aviasozlar ko‘chasi 2